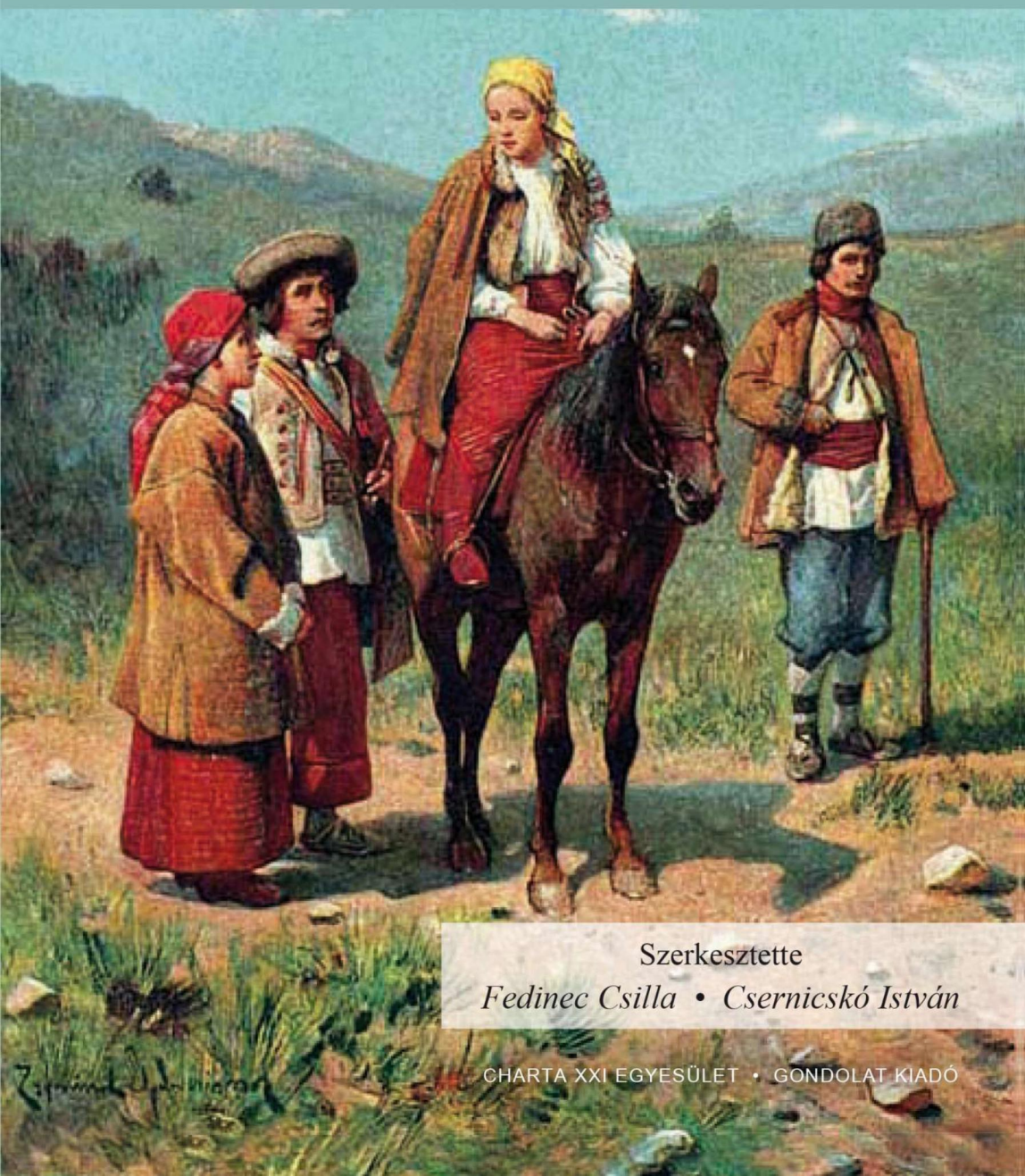

„RUSZIN VOLTAM, VAGYOK, LESZEK...”

NÉPISMERETI OLVASÓKÖNYV

Szerkesztette

Fedinec Csilla • Csernicskó István

CHARTA XXI EGYESÜLET • GONDOLAT KIADÓ

„RUSZIN VOLTAM,
VAGYOK, LESZEK...”

„RUSZIN VOLTAM, VAGYOK, LESZEK...”

NÉPISMERETI OLVASÓKÖNYV

Szerkesztette

Fedinec Csilla és Csernicskó István

Charta XXI Egyesület • Gondolat Kiadó
Budapest, 2019

A kiadvány megjelenését a Bethlen Gábor Alap támogatta.

MINISZTERELNÖKSÉG
NEMZETPOLITIKAI ÁLLAMTITKÁRSÁG

BETHLEN GÁBOR
Alapkezelő Zrt.

Lektorálta

BÁRÁNY ERZSÉBET

(II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász;
Nyíregyházi Egyetem, Nyíregyháza)

SUSLIK ÁDÁM

(Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron)

Technikai munkatársak

DEMETER ANDREA • TÓTH-OROSZ ENIKŐ

Ez a mű a felsőoktatásban használatos tankönyv.

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

© Charta XXI Egyesület, 2019

© Szerzők, 2019

www.gondolatkido.hu

facebook.com/gondolat

A kiadásért felel a két kiadó vezetője

Szöveggondozó Gál Mihály

A kötetet tervezte Lipót Éva

ISBN 978 963 693 792 8

Tartalom

Előszó (Surján László)

9

IDENTITÁS, NYELV, ÖRÖKSÉG

A keresztény világ határán: a Kijevi Rusz

a 10–13. században • FONT MÁRTA

13

A kelet-európai térség etnikumai

15

A Kijevi Rusz létrejötte, fennállása, virtuális egysége

18

A Rusz délnyugati régiója: Halics–Volhinia 1199–1386

21

A Rusz egységét kifejező intézmény: az egyház

24

Kijevi örökség?

25

A Kárpát-medencei szlávok nyelve a honfoglalás

korában • ZOLTÁN ANDRÁS

27

A pannóniai szláv dialektusok

29

Mikor kezdődött a szláv–magyar együttélés?

33

Egy új magyar etimológiai szótár kívánalma

38

Ruszek, rutének, ruszinok vagy ukránok? A lengyel és litván

fennhatóság hatásai, 1340–1654 • VARGA BEÁTA

41

A Litván-Rusz Nagyfejedelemség (1340–1385)

41

*A lengyel–litván perszonáluniótól a reálunióig
(1385–1569)*

44

Az 1569. évi lublini reálunió. A Rzeczpospolita kialakulása

48

Az 1596. évi breszti vallási unió és következményei

56

A mai ukrán területek a 17. század első felében –

„Ukrajna leírása Moszkóvia határától Erdély határáig”

61

Ukrajna és az ukránok

63

A magyarországi ruszin egyházszervezet kialakulása és fejlődése. Az ungvári unió • MOLNÁR FERENC	65
<i>Az ortodox egyházszervezet</i>	66
<i>A katolikus egyház befolyásának kezdetei</i>	71
<i>Az ungvári unió</i>	74
Ruszinok és zsidók Kárpátalján az Osztrák–Magyar Monarchia időszakában • KONRÁD MIKLÓS	84
<i>A hegyvidéki akció</i>	85
<i>Kárpátaljai zsidók és nem-zsidók</i>	89
Jászi Oszkár és a ruszinok: a ruszin önrendelkezés esélyei 1918–1919-ben • SZAKÁL IMRE	92
<i>A Magyarországi Rutének Néptanácsa</i>	93
<i>Keleti-Svájc</i>	96
<i>Autonómia vagy gyámság?</i>	100
<i>A ruszin autonómia a gyakorlatban</i>	105
Podkarpatszka Rusz eszméje a Csehszlovák Köztársaságban és a nyelvi viszonyok • CSERNICSKÓ ISTVÁN – FEDINEC CSILLA	117
<i>A csehszlovák állam és Kárpátalja</i>	118
<i>A csehszlovakizmus</i>	120
<i>Hogy került a ruszin többségű Podkarpatszka Rusz az új államhoz?</i>	122
<i>Prága viszonya a helyi nyelvhez</i>	125
<i>A nyelvi polémia és következményei</i>	130
<i>A nyelvi vita az oktatásban</i>	133
Teleki Pál és Kárpátalja • ABLONCZY BALÁZS	138
<i>Alapok</i>	138
<i>A sorsdöntő év</i>	140
A „magyar-oroszok” kérdése • CSERNICSKÓ ISTVÁN – FEDINEC CSILLA	147
<i>A Kárpátaljai Kormányzóság</i>	148
<i>Hivatalos kétnyelvűség a Kárpátaljai Kormányzóságban</i>	154
<i>A ruszin nyelv és a geopolitika</i>	159
<i>Nemzetiségi oktatásügy</i>	164
<i>A ruszin nyelvtan kérdése</i>	166
<i>A magyar-orosz nyelvvaltozat jellemzőiről</i>	170
<i>A Kárpátaljai Tudományos Társaság</i>	174

A lengyelországi lemkók a 20. században: a kitelepítésektől az etnikai újjáéledésig • LAGZI GÁBOR	178
<i>Kisebbségi létben a független Lengyelországban</i>	180
<i>A lemkó szétszórattatás évei: 1944–1947 és ennek következményei</i>	185
<i>Az újjászületés és újjászerveződés jegyében: lemkók 1989 után</i>	190
<i>„Belga identitás” és „kis haza”</i>	193
Ruszinok Szlovákiában • HALÁSZ IVÁN	196
<i>A két világháború közötti időszak</i>	196
<i>A második világháború után és a szocializmus alatt</i>	199
<i>Ruszinok 1989 után</i>	202
<i>A ruszin alapú politizálás Szlovákiában</i>	204
Ruszin nemzetiségi önkormányzatiság a rendszerváltás utáni Magyarországon • DOBOS BALÁZS	208
<i>Történeti előzmények</i>	208
<i>A ruszin nemzetiség a népszámlálások tükrében</i>	211
<i>A kisebbségi elismeréshez vezető út</i>	214
<i>A ruszin kisebbségi önkormányzatiság intézményesülése</i>	217
<i>Részvétel az Országgyűlés munkájában: a ruszin nemzetiségi szószóló választása</i>	225
<i>A ruszin nemzetiségi önkormányzatok főbb működési területei</i>	227
Szeparatizmus vagy valami más? A kárpátaljai ruszin nyelv(járás) átértékelése • CSERNICSKÓ ISTVÁN	228
<i>Ruszin reneszánsz Kárpátalján</i>	229
<i>A nyelv mint áru</i>	233
<i>A ruszin nyelv megítélése a mai Ukrajnában</i>	236
<i>A turizmus mint kitörési pont</i>	239
<i>Jellegzetes ízek és ízes szavak</i>	241
<i>A helyi szláv dialektusok a populáris kultúrában</i>	243
<i>A kárpátaljai nyelvjárások és a magas kultúra</i>	244
<i>A dialektusok a politikai kampányokban és a közterületi reklámokban</i>	246
<i>Politika és identitás</i>	247

Ruszinok a változó posztszovjet geopolitikai térben • BOTTLIK ZSOLT – PETE MÁRTON	257
<i>Fantomhatárok a posztszovjet térségben</i>	258
<i>Ruszinok: a negyedik keleti szláv csoport?</i>	262
<i>Lehetséges utak</i>	268
<i>A ruszinok településterülete az ezredfordulón</i>	269

POSTE RESTANTE

Olvasmányok

A rutének • BONKÁLÓ SÁNDOR	273
II. Rákóczi Ferenc fejedelem Emlékiratai • (Részletek)	275
A nemzeti ébredés kezdetei Kárpátalján • AVGUSZTIN VOLOSIN	280
A magyar oroszokról • SZABÓ ORESZT	287
Ady halotti maszkjával vándorolva • JÓCSIK LAJOS	290
Kárpátalja a magyar hazában • CS. SZABÓ LÁSZÓ	300
Az Északkeleti-Felvidék • CHOLNOKY JENŐ	304

Előszó

Ruszinok, rutének, rusznyákok, rusznákok, kárpát-oroszok, kárpát-ukránok, magyaroroszok. E soknevű nép modern értelemben vett nemzetté válása a 19. század második felében kezdődött. Hogy évszázadok óta a Magyar Királyság északkeleti szegletében (is) éltek, azt a Rákóczi-szabadságharcban való részvételük miatt jól tudjuk. A „gens fidelissima” [a leghűségesebb nép] még a latin tudás elvesztése után is ismert kifejezés. Ennél sokkal többet viszont csak kevesen tudnak róluk.

Ha a Duchnovics-féle ruszin himnusz¹ kezdetét halljuk – „Kárpátalji ruszin népem / Elég volt az álomból, / Fölötted az ébredésre / Hívó harang most kondul” –, azt hisszük, hogy egy a mai Kárpátalján élő népről beszélünk. Pedig „a Kárpátok hegyei között lakó ruszinok településterülete nem a történelmi határ szerint alakult”.² A „Kárpátalja” szó lényegében csak az első világháború óta jelöli (kis egyszerűsítéssel) a történelmi Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros megyék területét. Ma a nagyvilágban való szétszóródástól eltekintve Ukrajnán kívül lengyel, szlovák, magyar, román és szerb területen is élnek ruszinok, önálló nemzeti mivoltukat Ukrajnán kívül lényegében minden országban elismerik. Ukrajnában a ruszin csak nyelvjárás, amit azok, akik magukat ruszinnak vallják, sérelmesnek tartanak. Ezt a vitát a nyelvészet nem tudja eldönteni.³ A döntnök lehet a politika, de ez nem vezet jóra. Arról, hogy a ruszinok önálló nemzetet alkotnak vagy sem, saját maguk dönthetnek. Ha művelik nyelvüket, ha nemzedékről nemzedékre átadják sajátos kulturális értékeiket, ha él bennük az egymás iránti

¹ Népek himnuszai az interneten. <http://nemzetisegek.hu/repertorium/2006/05/Bar11.pdf> (2018-12-01)

² Népcsoport a Kárpátok túloldaláról (K.Gy.Cs.) *Európai Utas*, 1993. 3. sz. <http://www.europaiutas.hu/europaiutas/pdf/12.pdf> (2018-12-01)

³ Csernicskó István: Nyelv és/vagy nyelvjárás: nyelvészeti kérdés ez? In: Surján László (szerk.): *Együtt az úton: ruszinok és magyarok*. Nyíregyháza: Charta XXI Egyesület, 2018. 69–70.

felelősség, akkor a ruszin nemzet él és boldogul, akárhány országhatár szabdálja szét szállásterületeiket. A ruszinok helyzete abban tér el más nemzetekétől, hogy nincs ruszin állam. A németek, magyarok, románok és sok más nemzetbeliek is több ország területén élnek, de van egy központ, nevezzük így – anyaország. Hogy mi szunnyad az idő méhében nem tudjuk, s nem is célja ennek a könyvnek, hogy ebben a kérdésben a jövőt faggassa. Múltjuk megismerése viszont egyaránt fontos nekik és a magyarságnak, hiszen a történeteket közösen éltük át.

Évszázadokon át zavartalan volt a ruszin és magyar együttélés. Nyelvüket, szokásaikat meg tudták őrizni, holott szoros kapcsolatban voltak az itt élő többi nemzetekkel, elsősorban a magyarral. Ha egy ruszin népmesében azzal találkozunk, hogy Mátyás király eredetileg szegény ruszin gyerek volt, s innen küzdötte föl magát a királyságba, nehogy kisajátítást kiáltsunk és felháborodjunk. Mátyás olyan mély emléket hagyott nagy birodalma valamennyi népében, hogy igazság osztó szerepét, gáláns kalandjait majd minden itt élő nemzet ismeri és emlékét a mai napig sajátjaként őrzi. Ha megismerkedünk a ruszin világgal, voltaképp saját történelmünkre és saját kultúránkra vonatkozó ismereteinket is bővítjük. A tisztelt olvasó olyan tudáshoz jut, ami sajnálatosan (még) nem a magyar közművelődés része.

A ruszin kultúra alapos ismerete különösen fontos a velük szoros földrajzi közelségben élő kárpátaljai magyarság számára. Akit nem ismerünk, nem is szerethetünk. Márpedig az egymás iránti tiszteleten és szereteten alapuló ruszin–magyar kapcsolatra, a két nép egymást támogató erőfeszítésére azon a hányatott sorsú vidéken mindkét nép megmaradása érdekében nagy szükség van. Könyvünk ezt kívánja szolgálni a maga egyszerű módján. Ezért ajánlom a régi szóval minden magyarnak és ruszinnak: Tolle, lege! Vedd és olvasd!

Surján László

IDENTITÁS, NYELV, ÖRÖKSÉG

A keresztény világ határán: a Kijevi Rusz a 10–13. században

FONT MÁRTA¹

Bármely mai ország középkori (vagy annál régebbi) történetét kutatva szembesülünk azzal a problémával, hogy a mai állapotból a múlt felé haladva elérkezünk egy olyan ponthoz, ahol kérdésessé válik a mai és a múltbeli állapot azonossága. Ez annak következménye, hogy a középkori népnevek a maitól eltérően értelmezendők, illetve szembetűnő a mai és a középkori állapotok közötti területi diszkontinuitás.² A területi szerveződést ugyanis a középkorban az uralkodó dinasztia által uralt terület és expanziós politika határozta meg.³

Kelet-Európa első középkori államalakulata, a Kijevi Rusz a mai Oroszországnak, Ukrajnának és Belarusznan egyaránt történeti előképe. A központjáról kijevinek nevezett Rusz a mai Ukrajnával mutat részleges területi folytonosságot, a Moszkva körül kialakuló Oroszország a Rurik-dinasztia 16. század végéig tartó uralma tekintetében kontinuuus, míg a középkori eredetű Rusz nevet a mai Belarusz tartotta fenn. A kontinuitás valamely formája mindegyik esetben kimutatható, egyszersmind részleges.

A keleti szlávok írott forrásai a szláv nyelvnek egy korai változatát használták, amelyre jelentős hatást gyakorolt a Konstantin-Cirill és Metód által megteremtett szláv írásbeliség. A korai, de egymástól szá-

¹Pécsi Tudományegyetem Történettudományi Intézete, Pécs. A tanulmány a szerző legutóbbi írásai közül a következőkre épül: Font Márta: *Rusciától Moscoviáig*. Oroszország középkori gyökerei a kezdetektől a 15. század végéig. In Frank Tibor (szerk.): *Az orosz birodalom születési. Magyar kutatók tanulmányai az orosz történelemről*. Budapest: Gondolat, 2016. 21–43; Font Márta: A Kijevi Rusz 1000–1204. A régiókra bomlott Rusz 1204–1389. In Sashalmi Endre (szerk.): *„Kelet-Európa” és a „Balkán” 1000–1800. Intellektuális-történeti konstrukciók vagy valós történeti régiók?* (Kelet-Európa és Balkán Tanulmányok 4.) Pécs: PTE, 2007. 164–184.

²Font Márta: A Kijevi Rusz. In Font Márta – Szvák Gyula – Niederhauser Emil – Krausz Tamás: *Oroszország története*. Budapest: Maecenas, 1997. 8.

³Font Márta (szerk.): *Dinasztia, hatalom, egyház. Régiók formálódása Európa közepén 900–1453*. Pécs, 2009. 11–19.

mos eltérést mutató szláv írásbeliség elnevezése manapság sem egységes. A Cirill és Metód által használt nyelvet szokás ószlávnak nevezni, amely valójában óbolgár vagy ómakedón, azaz déli szláv típusú. A liturgikus irodalmon keresztül ez az írásbeliség hatott a keleti szlávoknál használt írásbeliség nyelvére, emiatt az egyházi liturgia nyelve (egyházi szláv) különbözött a mindennapok beszédjében használt régi keleti szláv (óorosz, régi orosz, újabban ókeletiszláv) nyelvallapottól, amely a világi témákra összpontosító krónikairodalomban egyre inkább teret nyert. Az archaikus keleti szláv nyelv – a középkorban ismeretlen szabályozás híján – soha nem lehetett egységes, számos regionális különbséget mutatott, amely a különböző helyen keletkezett kódexek nyomán megállapítható.⁴

A Kelet-Európában létrejövő hatalmi központról informálódtak a nyugati szomszédok, ahol a latin nyelvű írásbeliségben megjelent a keleti szláv központok latinos formájúvá alakított elnevezése: a kora középkorban a *Ruscia* vagy *Ruthenia* a Rusz szóból,⁵ később, a 16–17. század során a Moszkva körüli új szerveződés nyomán a *Moscovia* megjelölés bukkant fel.⁶ A keleti szláv szóhasználatban fennmaradt a Rusz – az új központok nyomán – jelzőkkel ellátott változata, például *Vlagyimir–Szuzdali Rusz*, *Halics–Volhiniai Rusz*, *Moszkvai Rusz* stb.

⁴ Agyagási Klára: *Bevezetés az orosz történeti dialektológiába*. Debrecen: Kosuth Egyetemi Kiadó, 1998; Зализняк, Андрей: *Древненовгородский диалект*. М.: Языки русской культуры, 1995; Золтан, Андраш: *Interslavica. Исследования по межславянским языковым и культурным контактам*. М.: Индрик, 2014.

⁵ Magyarországon a krónikák szóhasználatában, lásd Szentpétery, Emericus (ed.): *Scriptores rerum Hungaricarum*. I–II. ed. Budapestini, 1937–1938. itt: I. 42–47. (Anonymus), 344, 381, 429. (14. századi krónikakompozíció); lásd erről: Font Márta: *Anonymus Ruscia-képének alapjai és forrásértéke*. In Klaniczay Gábor – Nagy Balázs (szerk.): *A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Jónás Ilona születésnapjára*. Budapest: ELTE Bölcsészettudományi Kar, 1999. 207–218; *Gall Névtelen. A lengyel fejedelmek avagy hercegek krónikája is tettei*. (Ford., bev. komment. Bagi Dániel.) Budapest: Argumentum, 2007. 106–110; Bagi Dániel: *Gallus Anonymus és Magyarország*. Budapest: Argumentum, 2005. 52–65.

⁶ Lásd a korabeli nyugati utazók leírásait, például Herberstein, Sigismund: *Rerum Moscoviticarum Commentarii*. Antwerpen, 1557; Szvák Gyula: *Moszkóvia és a Nyugat*. (Gyorsuló idő 7.) Budapest: Magvető, 1988.

A kelet-európai térség etnikumai

A szláv csoportok vándorlása több irányban is zajlott a kelet-európai térségben. A Dnyeper középső folyásánál a 8. század során megtelepedtek, míg a Nyugati-Bug és Pszkov–Novgorod vidékén ennél későbbi az érkezésük. Sem a keletre vándorló szlávok, sem azok a balti és finnugri csoportok, akikkel a migráció során szomszédságba kerültek, nem alkottak egységes tömböt. A nyelvi nyomok (földrajzi nevek, különösen a víznevek) arról árulkodnak, hogy huzamosabb időt töltöttek egymás szomszédságában. A mobilabb skandináv és sztyeppe népek mindkét csoportot adóztatták.

A kelet-európai térségben megjelenő vikingek neve a keleti szláv forrásokban varég volt. Az elnevezés eredete az óskandináv *vaeringar*, amely görög (varangos) közvetítéssel került a keleti szlávok nyelvébe. Az óskandináv fogalom egy harcos-kereskedő közösséget jelölt, Bizáncban pedig a császár szolgálatába lépett skandináv harcost jelentette. A keleti szláv szókincsbe került „varang” szó nazálisa átalakult annak a nyelvi változásnak következtében, amit denazalizációnak nevez a nyelvtörténet. Eszerint a keleti szláv nyelvjárásokban a következő változás zajlott le: *varang* > *varjag*. A bizánci szóhasználatban megtaláljuk a Rusz szóalak görög nyelvi formáját is (*Rhos*). Bíborbanszületett Konstantin leírása nyomán egyértelmű, hogy a *Rhos* megnevezés a Dnyeper középső folyása mentén élő kereskedő-harcos népcsoportra vonatkozik, akiket a császár egyértelműen megkülönböztetett a szlávoktól és a fekete-tengeri sztyeppe török népeitől is.

A mozgékony skandináv népelem megjelenése a kelet-európai térségben a kedvező hajózási feltételeknek köszönhető. A folyókon el lehetett jutni a Baltikumtól a Fekete-tengerig úgy, hogy a hajókat egy-egy szárazföldi vagy nem hajózható szakaszon átemelték. Hasonló módon, a Baltikumból el lehetett érni a Volga felső folyását, a Volgán lehajózva pedig a Kaszpi-tengert. A varégek felfegyverzett távolsági kereskedőkből álló csoportokban érkeztek, akadtak közöttük egymással rivalizálók is. A folyók mentén telepeket létesítettek a stratégiaiag fontos pontokon, és biztosították maguknak a kereskedelmi út feletti ellenőrzést. Ezek a pontok később kereskedelmi lerakatokká és településsé bővültek.

A varégek Rusz-beli szerepéről tanúskodnak a skandináv eredetű személynevek (Oleg, Olga, Igor, Valdemár > Vladimir stb.), a Rurik ~ Rusz nevek etimológiája, a szlávok és Rhoszok megkülönböztetése az arab és bizánci forrásokban. A nevek árulkodnak arról, hogy a feje-

delmi kíséret a 9–10. században javarészt varégokból állt, akik a társadalom felső rétegeihez tartoztak, erről a korai törvények tanúskodnak. A skandináv párhuzamokat mutató régészeti anyag az északi régióban még a 12. században is újabb betelepülőket jelez. A Rurik ~ Rusz > russzkij – ez utóbbi a források önelnevezése, amely a szomszédok szóhasználatában is tükröződött. A „russzkij” jelző a mai orosz nyelven „orosz” jelentéssel bír, a középkori értelme egészen más volt: a Ruszhoz tartozást fejezte ki.

Nem új keletű a Rus’ ~ Ruotsi / Rootsi párhuzam, amelyben az utóbbi elem a mai finn, illetve észt nyelvben „Svédország” jelentéssel bír, eszerint a Rusz eredetileg a mai svéd területekről keletre vándorló népesség megjelölésére szolgált. A logikusnak tűnő párhuzamot azonban megkérdőjelezi a nyelvtörténet, mivel nyelvi párhuzamok híján nem igazolható, hogy végbement a ts ~ s’ hangváltozás, melynek során a Ruotsiból a Rus’ alak létrejöhetett volna. Nem kevesebb nyelvészeti vitára adott okot a nyelvész Vasmertől származó etimológia, mely szerint a Ruotsi az „evezős hajókkal közlekedő” értelemmel bírt, azaz a megjelölést egy etnikum mobilitása „vitte át” Skandinávia déli részéből a kelet-európai régióba. Ezt az értelmezést a legújabb orosz kutatás elfogadja. Végül soron a Rus’ / Rhos fogalom kezdetben a skandináv eredetű népesség megjelölésére szolgált, később a vegyes etnikumú kíséret egészét értették rajta, majd ennek nyomán földrajzi fogalomná vált.

A Rusz szó eredete, etimológiája még bizonyára jó ideig tudományos probléma marad, ahogy a normann–antinormann vita is. Az orosz történetírásban kialakult normann–antinormann felfogás és vita évszázados fennállásának gyökerei mélyrehatóak. A szó 18. századi felbukkanása a PVL (Poveszt’ vremennyh let = Régmúlt idők elbeszélése, a nemzetközi gyakorlatban használt rövidítéssel: PVL⁷) „varégok behívása” történet nyomán keletkezett, és a történet értelmezése során tudományos érvek és patriotizmusból fakadó emóciók csaptak össze. A kérdés eredeti tartalmán túlnőtt és a körül fókuszálódott, hogyan ítél-

⁷ A PVL teljes magyar nyelvű fordítása: *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája.* (Ford. Ferincz István. Jegyzetek: Balogh László, Ferincz István, Font Márta, Kovács Szilvia, Polgár Szabolcs, Zimonyi István. A tanulmányokat írta: Balogh László, Ferincz István, Font Márta, Kovács Szilvia. Szerk. Balogh László és Kovács Szilvia.) (Magyar Őstörténeti Könyvtár 30. Sorozatszerk. Zimonyi István.) Budapest: Balassi, 2015. 29–31; Magyar nyelvű szövegrészletet lásd még: Szvák Gyula (főszerk.) Szili Sándor (szerk.): *A normannkérdés az orosz történelemben. I. Források.* Budapest: Russica Pannonica, 2009. 201.

hető meg Oroszországnak a Nyugathoz való viszonya. Ily módon e két irányzat búvópatakként jelen volt a nyugatosok és a szlavofilek 19. századi vitáiban. A varégek jelenlétének elfogadása vagy elutasítása, illetve hatásuk mértéke szerepet kapott a politikai gondolkodásban és időről időre a politikai propagandában. A szovjet korszakban a szlavofil álláspont marxista kövületté válása az antinormann felfogás megkérdőjelezhetetlenségét alakította ki az orosz történetírásban, és a Nyugaton publikáló kutatók ettől eltérő vélekedését eleve elutasítás fogadta. Az orosz tudományos közegben az 1960–1970-es években kezdett oldódni az antinormann felfogás merevsége, és szóhoz jutottak a normannok jelenlétét skandináv forrásokkal alátámasztó kutatók is. Az 1990-es évektől azonban megerősödött a „modern antinormannizmus”, amely a normannista felfogással ma sem folytat párbeszédet, tudományos vita helyett inkább párhuzamos monológokkal találkozunk.

A normann-varégek kelet-európai jelenlétét és államalkotó részvételét a Kijevi Rusz létrejöttében a források egyértelműen igazolják, mellettük a balti, a finnugor és a török csoportok is fontosak a Kijevi Rusz etnikai rétegződésében. A sztyepei népekkel a szlávok már megtelepedésük során kapcsolatba kerültek. A 9–10. században a Kaukázus előterében szerveződött Kazár Birodalom befolyása Kijev térségéig terjedt, a PVL szerint a kazárok a déli régióban élő földművelő szlávokat adóztatták. A 9. század vége felé a kazár adóztatók helyébe a magyar törzsszövetség lépett. Miután a magyarok a Kárpát-medencébe érkeztek, a besenyők foglalták el helyüket a sztyeppén, visszaszorítva a kazárokat a Kaukázus előterébe. A besenyőkkel a keleti szlávoknak szintén számos összeütközése volt. Délen, Kijev környékén, illetve Kijevtől délkeletre az erdős sztyeppén felbukkanó nomád népekkel azonban nemcsak harcokat vívtak, hanem a 12. századtól szorosabb kapcsolatba is kerültek: az ott maradt töredék népcsoportokat (úzok vagy torkok és a besenyők) a kijevi fejedelmek nemegyszer szolgálatukba fogadták. A 12. században a kunokkal a konfrontáció mellett házasodtak is.

Kijevtől keleti, északkeleti irányba induló szláv migráció során a szláv népesség finnugor (muroma, merja) és volgai bolgár elemeket is magába olvasztott. Az etnikai sokféleség, amely már kezdettől jellemezte a kelet-európai térséget, folyamatosan fennmaradt. A Kijevi Ruszt alkotó etnikumokat a szlávok asszimilálták, ennek következtében a keleti szláv tömb maga is differenciálódott.

A Kijevi Rusz létrejötte, fennállása, virtuális egysége

A Kijevi Rusz kezdete a történettudomány pontosan nem megválaszolható kérdései közé tartozik. Ugyanakkor a múltat, a történeti hagyományt kerek évszámokban ünnepelni szerető jelen az évfordulók iránt nagyon fogékony – így nemegyszer a tudomány által alá nem támasztható dátumok is nagy visszhangot kapnak. Így történt 2012-ben, amikor az évet Oroszországban az „orosz történelem” évének nyilvánították, és valós történeti évfordulók⁸ mellett a Kijevi Rusz – és vele az orosz államiség – létrejöttének 1150. évfordulója csatlakozott.⁹

Ez az évforduló 862-re utal. Ehhez az évhez köti az első óorosz krónika, a PVL azt az elbeszélést, amelyben a „tengeren túlról” hívtak fejedelmeket a viszálykodó szlávok közé. Ez az ún. „varégok hívása” (Rurik és testvérei érkezése), az a mondai történet, amely a térség skandináv lakóinak érkezéséről szóló „magyarázat”. A datálás fiktív,¹⁰ ahogy a 12. század elejéről származó krónika számos más korai dátuma is.¹¹ Ennél megbízhatóbb „alapítástörténet” 882-nél olvasható a PVL-ben, mely szerint Oleg fejedelem Novgorodból a Dnyeperen lehajózva elfoglalta Kijevet, megölte az ott uralkodó Aszkoldot és Dirt, és átvette az uralmat.¹² E tetteivel ellenőrzése alá vonta a Baltikumból Konstantinápolyig vezető kereskedelmi utat, azaz megteremtette azt a struktúrát, amit Kijevi Rusznak nevezünk. Kérdés, hogy egy – bármilyen hosszú és fontos – kereskedelmi útvonal feletti ellenőrzés kimeríti-e az államiség kritériumait? Hiszen Oleg fejedelem nem tett mást, mint addig: adóztatott egy bizonyos régióban, és ellenőrzést gyakorolt az útvonalat használó kereskedők felett. Befolyását kiszélesítette, de

⁸ 1612 – a Romanov dinasztia trónra kerülésének éve (400. évforduló), 1812 – a Napóleon felett aratott győzelem éve (200. évforduló).

⁹ 2012-ben az évfordulóhoz kötődően számos esemény zajlott, és számos publikáció született. Lásd a *Rogyina* című tudományos-ismeretterjesztő történeti folyóirat 2012. évi 9. számát, amelyet teljes egészében e témának szenteltek.

¹⁰ Franklin, Simon – Shepard, Jonathan: *The Emergence of Rus' 750–1200*. London–New York, 1996. 50–57.

¹¹ Font Márta: *A Povest' vremennych let* szerkezete és hitelessége. In Font Márta – Fedeles Tamás – Kiss Gergely (szerk.): *Aktualitások a magyar középkorkutatásban*. Pécs: PTE BTK TTI Középkori és Koraújkori Történeti Tanszék, 2010. 307–325, itt: 308.

¹² Szili: *A normannkérdés az orosz történelemben*, 2009, i. m., 202. Az esemény későbbre datálásáról lásd Font Márta: Magyar kalandozások és a kelet-európai viking terjeszkedés. In Felföldi Szabolcs – Sinkovits Balázs (szerk.): *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. (Magyar őstörténeti könyvtár 15.) Budapest: Balassi Kiadó, 2001. 97–105.

az államszervezés irányába mutató lépésekről (mint például intézmények kialakítása, írásbeliség megteremtése, a kultuszok egységesítése stb.) nem tudunk. Mindezek csak egy évszázad elteltével Vlagyimir fejedelemsége idején (978–1015) kezdődtek el. Vlagyimir volt az, aki a különböző törzsek kultuszait egységesíteni próbálta, majd felvette a kereszténységet (988),¹³ és a fiainak a különböző törzsi központokba ültetésével a törzsi előkelők háttérbe szorításával új irányítási rendszert akart kialakítani. Oleg fellépését tehát semmiképpen sem tartjuk az államszervezés kezdetének, csak egy nagyobb integráció felé tett kezdeti lépésnek. Ilyen értelemben kétségkívül hozzájárult a majdan megszerveződő állam megteremtéséhez, de tettét inkább a törzsszövetségi keretek bővítésének látjuk.¹⁴

A Kijevi Rusz kiemelkedő uralkodói a kereszténységet felvevő Vlagyimir (978–1015), a fia, Bölcs Jaroszlav (1019–1054) és Jaroszlav unokája, Vlagyimir Monomah (1113–1125) voltak. A kereszténységet felvevő Vlagyimir megteremtette az egyházszerkezet alapjait (metropólia, Tized-templom építése Kijevben) és jelentősen kiterjesztette uralma határait. Jaroszlav építkezései Kijevet egy „Dnyeper-parti Konstantinápolyt” formálták, az írásba foglalt törvényekkel pedig jelentős lépést tett a varég-rusz és a szláv szokásjog elemeinek „összszegyűrése” felé. Vlagyimir Monomah nevéhez a kunok elleni sikeres harcok és a belső konszolidáció (gazdasági szabályozás, kamatok maximalása) kapcsolódik.

Mindhárom nagyfejedelem uralkodásának közös vonása, hogy uralmukat a nemzeti szokásjogon alapuló senior-családfő jogállására alapozták. Az egyes központokba fiaikat ültették, akik az adók beszedésén és Kijevbe juttatásán túl a terület haderejét is szervezték. Ez mindaddig működött, amíg az apai akaratnak engedelmeskedve cselekedtek, de azonnal megingott, amint a helyi erőkre támaszkodva szembeszálltak a kijevi felsőbbbséggel. A fiúk között meghatározó rangsort jelentett a „sztarsinsztvo”, azaz a születési sorrend, az egyes központok értékét pedig a beszedhető jövedelem nagysága határozta meg. Ez derül ki abból az osztozkodásból, amit Jaroszlav „végrendeleteként” szokás értelmezni. Fiai közül csak a három legidősebb jutott számottevő területhez. A legidősebb, Izjaszlav kap-

¹³ Von Birkfellner, Gerhard (hrsg.): *Millennium Russiae Christianitatis. Tausend Jahre Christliches Rußland 988 – 1988*. Köln–Wien–Weimar, 1993.

¹⁴ Font Márta: *Oroszország, Ukrajna, Rusz*. Budapest–Pécs: Balassi Kiadó – University Press Pécs, 1998. 28–34.

ta Kijevet, Novgorodot (Pszkovval együtt) és a drevljanok földjét (Turov-Pinszk); a következőnek, Szvjatoszlavnak jutott Csernyigov, Tmutarakany; Vszevolodé lett Perejaszlavl és Rosztov-Szuzdal. Lényegesen kevesebb jutott a fiatalabbaknak: Szmolenszk Vjacseszlavnak, Volhínia Igornak. Bölcs Jaroszlav területfelosztása a következő generáció esetében is csak ideig-óráig működött, amíg a legidősebb három („triumvitátus”) között egyetértés volt (1054–1073). Végül hármuk közül Vszevolod (Vlagyimir Monomah apja) egyedülként uralkodott Kijevben (1078–1093).

Bölcs Jaroszlav hét fia közül háromnak jutott tényleges hatalmat biztosító terület, amellyel a kijevi trónra is eséllyel pályázhatott, azaz bizonyos mértékig működött a rangidősség (sztarsinsztvo) elve. A következő generációban az utódok száma növekedett: a három kiemelt Jaroszláv-fiúnak tíz férfi leszármazottját ismerjük, testvéreiknek további négy gyermeke, és Polockban élő további unokatestvérek (Bölcs Jaroszlav unokaöccsei) is igényt formáltak a kijevi nagyfejedelmi státuszra. A különböző életkorú unokatestvérek között már nehezebb volt a rangidősség megállapítása, emiatt állandósultak a viszályok. Ennek rendezésére az ún. fejedelmi gyűlések (szjezd) lettek volna hivatottak, az 1097, 1100, 1101 években. Itt fogalmazódott meg a „mindenki tartsa meg az apai örökségét” elv, ami lényegében az örökbirtok iránti igény megfogalmazása volt. A gyakorlatban továbbra is „volosztj” szerzésére törekedtek. A „volosztj” az egyházi szláv „vlasztj” = „hatalom” szó keleti szláv változata; lényegében egy terület feletti hatalmat jelentett, ahol a fejedelem rendelkezhetett az onnan befolyt jövedelemmel: tudott kísérletet fenntartani, és fejedelmi egzisztenciát teremteni. A volosztjtal való rendelkezés tehát nem a földre, hanem a jövedelemre, illetve a jövedelem feletti rendelkezésre (hatalom) vonatkozott. Lásd egy 1195-ből való adat: „vagy másik volosztjot adj nekem helyette, vagy kunát adj érte”. A 12. század eseményei azt mutatják, hogy a volosztj otcsinaként (apai birtokként) a dinasztia egy-egy ága számára hozott stabilitást, azon belül (kisebb területre korlátozva) továbbra is a korábbi jövedelemfelosztás gyakorlata érvényesült, miután senki nem volt kizárva az öröklésből. A seniorátus rendje hosszan fennmaradt, a földtulajdon csak lassan alakult ki, és elmaradt a nyugati kultúrkörben ismert „szabadságok” kodifikációja is.

Ahogy nem köthető egyetlen évszámhoz a Kijevi Rusz kezdete, ugyanúgy többféle elképzelés alakult ki a korszak végét illetően is. Kézenfekvő lenne az a válasz, hogy mindaddig, amíg Kijev központnak tekinthető. Ebben az összefüggésben felmerült 1132, Vlagyimir Monomah (1113–1125) legidősebb fiának, Msztyiszlavnak

a halála.¹⁵ Ő volt az utolsó fejedelem, aki Kijevben uralkodva ténylegesen is kézben tudta tartani Rusz területét: be tudta szedni az adókat, és fel tudta sorakoztatni maga mellett az „egész Rusz” haderejét. Egy másik lehetséges záródátum: 1169, amikor Andrej Bogoljubszkij vlagyimir–szuzdali fejedelem (1154–1174) hadai elfoglalták Kijevet, és jelentős pusztítást végeztek a város elfoglalásakor.¹⁶ Utolsóként szerepel 1240, amikor a várost december 6-án elfoglalva megkezdődött a tatár uralom. 1132 mellett szól, hogy ezután valóban csökkenni kezdett Kijev kohéziója, felerősödtek a szétagulódás felé mutató törekvések. De Kijev vonzása még mindig jelentős volt, noha a 12. század már a részfejedelemségek kialakulásának időszak. Regionális befolyással rendelkező központok kialakulása a 12–13. század fordulójára következett be. Az igaz, hogy az 1237–1240 közötti mongol támadások eseményei drasztikusan beleszóltak az egész Rusz addigi életébe, de a tatár jelenlétre az egyes régiók más-más módon, önállóan reagáltak: a tatár támadás már egy régiókra bomlott Rusz ellen irányult. Az északkeleten megerősödött Vlagyimir–Szuzdal fejedelemség Rusz ügyeiben primus inter pares voltát a kortársak is elismerték. Nem véletlen, hogy a magyar Anonymus a 13. század elején azt írta: „Rusciam, que Susudal vocatur”, azaz a Ruszt Szuzdallal azonosította. Mindezt alátámasztja, hogy a Kijevi Rusz a 12. század végére – a 13. század elejére markánsan kitapintható régiókra bomlott.

A Rusz délnyugati régiója: Halics–Volhínia 1199–1386

A Kijevi Rusz régiókra bomlása során Halics–Volhínia önállósodása – két kisebb fejedelemség összekapcsolódásával – 1199-ben következett be, amikor a fejedelemség belső ügyei a kijevi nagyfejedelem beavatkozása nélkül dőltek el. 1240-ben Danyiil megszerezte a Kijev feletti uralmat, és az egykori „fővárost” volosztyként csatolta saját területéhez. Halics–Volhínia 1240 után relatíve nagy önállósággal, 1264-től egyre csökkenő önállósággal ütközőterület lett Lengyelország, Litvánia és a tatárok között. Azzal, hogy 1340-ben Halics egy része lengyel uralom alá került, megindult a terület tradicionális kereteinek szétbomlása. Halics–Volhínia 1386-ig, a lengyel–litván perszonálunió létrejöttéig

¹⁵ Полное собрание русских летописей [ПСРЛ] II. *Ипатьевская летопись*. М.: Языки русской культуры, 2001. 294.

¹⁶ ПСРЛ I. *Лаврентьевская летопись*. М.: Языки русской культуры, 2001. 355–362; Makai János: 1169 mint az óorosz történelem fordulataának éve. In Kaló Ferenc (szerk.): *Történelmi sorsfordulók*. Eger: EKT F Kiadó, 1999. 7–29.

téig osztozkodás tárgya volt. Ekkor rögzültek a határok Lengyelország és Litvánia között, ezzel egyidejűleg Halics és Volhínia önállósága teljes mértékben megszűnt.

1199 és 1240 között a részfejedelemség egységének megteremtése volt a fejedelmek közötti harcok tétje; emiatt Kis-Lengyelország és Magyarország expanziós célpontjává tudott válni. 1238 és 1240 között a Rusz déli régiójának legnagyobb kiterjedésű fejedelemsége lett: fennhatósága kiterjedt a Halics és Kijev közötti területre és a Dnyeszter alsó folyása, illetve a Kárpátok által közrefogott zónára. A tatárok megjelenésével ez a hódítás elveszett, a fejedelemség központja Halicsból Lvovba, illetve Vlagyimirből Holmba került. A 13. század közepén (Danyiil haláláig, 1264) egy lazább tatár függés valósult meg. Danyiil „elzarándokolt” a kán udvarába, de személyesen mint hadvezér nem állt a tatárok mellé. Ezt a kötelezettséget testvére (Vaszilko) és fia (Lev) teljesítette, míg Danyiil maga a tatárok Lengyelország ellen vezetett hadjárata alkalmával Magyarországon rejtőzködött. Az egykori Rusz területéből Danyiilnak sikerült a Halics–Volhíniától északabbra fekvő Turovot, Pinszket és Grodnót volosztyként uralma alá helyezni, és diplomáciája a lengyel és litván beavatkozást is távol tartotta.

A 14. század elején Halics északnyugati részén (Szanok, Peremyśl) lengyel befolyás érvényesült, Władysław Lokietek támogatottja, II. Jurij (vagy Bolesław–Jurij vagy Jurij Trojdenovics) került uralomra, aki az 1330-as évek dokumentumaiban mint *natus dux totius Russiae Minoris* szerepel. 1370-ig Lengyelország több szakaszban megszerezte Halicsot, a 15. században pedig Volhínia területéből is részesült (Belz, Holm). Anjou Hedvig (Jadwiga) és a litván Jagiełło házassága évétől (1386) végleg a lengyel korona része lett, és állandósult a *Russia minor* (Kisoroszország) név. A népesség létszámára vonatkozó adatok nincsenek, az etnikai összetételre bizonyos támpontokkal rendelkezünk: például a Lengyelországhoz került területek városainak adott magdeburgi városjog mögött német lakosság betelepedésével is számolni kell (Lengyelországban 1356: Lvov, 1374: Kamenyec Podolszkij; Litvániában 1430: Belz, 1432: Luck, 1438: Kremenyec, 1534: Vlagyimir). A németek a Lovagrend területéről érkeztek. A városokban mindenütt kolóniákat alkottak az örmények, megjelentek a nyugatról menekülő zsidók, akiknek Nagy Kázmér után IV. Kázmér újabb privilégiumot adott (1453). Alacsony népsűrűsége vall, hogy litván területen a 15. század folyamán megnőtt a Rusz más részeiből érkezett paraszti népesség száma.

A bojárság inkább egyéni vagy kisebb csoport (klán) érdekeket képviselt, a vecse (népgyűlés) típusú hatalom gyorsabban elsorvadt, mint a

Rusz más régióiban, és Halicsban a fejedelmi kíséret gyorsabban bomlásnak indult. A bojárok leválását a kíséretretről régészeti úton is igazolni lehet: már a 12. században a fejedelmi központ körül bojár-udvartartások létezése állapítható meg. Ez a helyzet kedvezett a kisebb kíséretből kialakuló fejedelmi udvartartás differenciálódásának: van fejedelmi kápolna (bozsnyica), fejedelmi palota (tyerem, majd dvor, dvorec).

A 13. század első felében az udvartartásnak különböző tisztségviselőivel találkozunk, például van szegyelnycsij (1230), sztolnyik (1230), dvorszki (1242), peccatnyik (13. század közepe). E tisztségviselők mindegyike a fejedelmi udvartartás vezetője volt. Megjelenésük időpontja a fejedelmi udvartartás 13. századi differenciáltságáról tanúskodik. A szegyelnycsij és a dvorszki (1171–1172-ben) már szerepeltek. A szegyelnycsij (szedlo = nyereg) mellett a szegyelnik is előfordul, hasonlóak a Kijevi Rusz nagyfejedelmi udvarának tisztségviselői, a konyjuscij és nagyobb számban működő konyjuhi. Az északkeleti részeken pedig, igaz később, a 14–15. században, ismét a konyjuh–konyjuscij szerepelt. A Lengyelországhoz tartozó halicsi részek egyik települése számára hamisítottak egy privilégiumlevelet, amelyben a szegyelnik szót a subagazo névvel értelmezték.

Ismert a sztolnyik (sztol = asztal), aki a 14. század eleji Halics–Volhíniában a fejedelem gazdasági ügyeinek intézését végezte. Ezért inkább camerariusnak lehetne megfeleltetni, és kincstárnoknak fordítani. Dvorszkijnek fordította a kijevi krónikás a 13. század elején halicsi földön felbukkanó magyar comes palatinus (Poth nádor) tisztét. A palatinus méltóság cseh- és magyarországi működési területe, valamint a lengyel wojewoda tiszte között Gieysztor vont párhuzamot. A 14–15. században a dvorszki mellett is megtaláljuk a neki alárendelt szolgálókat (dvorszki-je szlugi vagy dvorszkiye). A halicsi fejedelmi udvartartás legérdekesebb tisztségviselője a peccatnyik (peccaty = pecsét), peccétőr jelentésben. A tisztség létezése a fejedelmi udvar írásbeliségéről árulkodik, kancellária létéről tanúskodik. A nyugati (lengyel és magyar) kapcsolatoknak lehetett szerepe abban, hogy a halics–volhíniai fejedelmi udvartartás korábban differenciálódott, mint az északkeleti. A halicsi fejedelemség területén nyugati hatásra jelent meg az oroszán mint uralmi szimbólum. Danyil volt az első, aki fiának a Lev (Leo) nevet adta, csakúgy, mint a városnak: Lvov (Leo városa). A kék alapon arany színű oroszán mint regionális szimbólum a 14. századtól ismert.

Halics–Volhínia a lengyel–litván állam keleti végvidékét jelentette, ahol nem alakult ki egységes közigazgatási szervezet. A 14. század végén Volhínia otcsinaként került a litván nagyfejedelem uralma alá, itt

nem szerveztek lengyel mintájú vajdaságokat, mint a korábban litván uralom alá került területeken. A helybeli bojárok régi jogaikra hivatkozva a sztaroszta választására igényt tartottak. Az Anjouk alatt Magyarországhoz tartozva vajdasággá alakult (*regni Rusciae wayuoda*), amelynek kereteit Jagelló Ulászló 1392-ig megtartotta. Ezt követően lengyel mintájú vajdaságok szerveződtek Holm, Belz, Lvov és Kamejnyec Podolszkij központtal.

A Rusz egységét kifejező intézmény: az egyház

A kereszténység felvételétől kezdve a Kijevi Rusz egyházfője Kijev és az egész Rusz metropolitája címet viselte. A 13. század politikai krízisétől függetlenül az egyházfő címe változatlan maradt, és továbbra is a konstantinápolyi pátriárka nevezte ki. A metropolita moszkvai tartózkodása politikai tökéletet jelentett a fejedelemnek: egyrészt szolgálta az északi irányú további terjeszkedést, másrészt növelte presztízsét (majd fölényét) az egykori Rusz többi fejedelmével szemben.

Az egykori Rusz széthullását követően az egyház volt az az intézmény, amelynek fennhatósága (elvben) változatlanul az egykori Rusz egészére kiterjedt. A gyakorlatban az történt, hogy a különböző politikai utat megtett Rusz-részek mindegyike igényt tartott az „egész Rusz” egyházfőjének jelenlétére és arra, hogy székhelyét a világi hatalom mellett rendezze be. Ennek jegyében született a halicsi metropolia gondolata: 1325–1347 között két személyt is említenek halicsi metropolitaként (Gabrielt és Theodort), de tényleges befolyásuk püspökségük határán nem terjedt túl. Hasonlóan eredménytelen maradt a Litván nagyfejedelemségben az alattvalók számára szervezett metropolia. A moszkvai fejedelmek és a metropolita érdekeinek az első találkozási pontja az volt, hogy ne legyen a korábbi egyházi struktúra megbontva, azaz ne legyen több metropolia. A Moszkvában székelő Kijev és az egész Rusz metropolitája e cím birtokában nem is tehetett mást, küzdött az ideiglenesen működő litvániai és halicsi metropolíák léte ellen. E küzdelemben a nagyfejedelemben partnerére talált.

A Rusz egyházszervezetében kialakult bizonytalanság más okokkal is magyarázható. Bizánc és benne a patriarchatus helyzete is kedvezőtlenül változott: előbb a keresztések elfoglalták Bizáncot 1204-ben, majd 1453-ban következett az oszmán hódítás. A nikaiai központ nem állt ki következetesen a Rusz egyháza egységének fenntartása mellett. A 14. század eleji *Notitia episcopatuum*ban külön szerepel *Russia* és

Russia Minor metropolitája az előbbi kilenc, az utóbbi hat püspökséggel. További három pedig Litvániához tartozott.

Az egyházi unió kérdésében kialakult konfliktus siettette a moszkvai egyház autokefalitásának megvalósulását. A görög Izidor, akit 1436-ban neveztek ki metropolitává, Moszkvába érkezése után helybeli püspökök kíséretében azonnal útnak indult Itáliába. Izidor aláírta az uniót, amivel a kíséretében lévő püspökök közül nem mindenki értett egyet. Izidor úgy tért vissza Moszkvába, mint a pápa által kinevezett kardinális és az unió megvalósítását előmozdító pápai legátus. Az unió moszkvai fogadtatására jellemző, hogy amint Izidor a nagyfejedelem és a püspökök előtt kifejtette gondolatait, rögtön börtönbe csukták. Szerencséjére még ugyanebben az évben (1441) megszökött, és visszatért Itáliába. 1448 decemberében a Rusz püspökeiből álló zsinat megválasztotta Jonast, Rjazany püspökét „Kijev és az egész Rusz metropolitájává”. Noha a cím nem változott, az autokefalitás kritériumainak Rusz egyháza már ekkor is megfelelt.

Kijevi örökség?

Az orosz álláspont szerint a kijevi hagyomány folyamatosan élt tovább a keresztény gondolkodásmódban, a tatárellelenségben – amely egyben a kereszténység védelmét is jelenti – a kulturális hagyományokban, az uralmi szimbólumban (Monomah sapka) és a folyamatosan jelen lévő egység-gondolatban. A történetírás ezen vonulata közvetlen kapcsolatot tételez fel a Kijevi és a tatároktól függetlenedő Moszkvai Rusz között.¹⁷ A Moszkvai Rusz társadalmának civil életét a korábbi törvények szabályozták, erről tanúskodik a másolt kéziratok nagy száma, amelyeket alkalmanként kiegészítettek, illetve aktualizáltak.¹⁸ A kijevi örökséget illetően megfogalmazódtak kérdőjelek is,¹⁹ és van-

¹⁷ Лихачёв, Дмитрий: *Великое наследие*. М., 1975; Уő: *Избранные труды*. М., 1987. 3–4. A kérdés historiográfiájának legújabb összefoglalója és kritikusa: Дворниченко, Андрей: *Российская история с древнейших времен до падения самодержавия*. М.: Издательство «Весь Мир», 2010. 259–271.

¹⁸ Kaiser, Daniel H.: *The Growth of the Law in Medieval Russia*. Princeton, 1980. 45; Уő: *The Laws of the Rus' – Tenth to Fifteenth Century*. I. Salt Lake City, 1992. xviii–xix; Мельников, Сергей: *Историко-правовые факторы эволюции древнерусского государства IX–XV вв.* М., 2010. 77–129.

¹⁹ Halperin, Charles J.: Kiev and Moscow: An Aspect of Early Muscovite Thought. *Russian History* 3 (1980) 312–321; Ostrowski, Donald: Early Pomešt'e Grants as a Historical source. *Oxford Slavonic Papers. New Series*, vol. XXXIII (2000) 36–63.

nak szerzők, akik ezt a jelenséget a történeti mítoszok kategóriájába sorolják.²⁰ Keenan mindezeket a nemzeti mítoszok sorába helyezi, és cáfolja.²¹ A keresztény gondolatot a krónikák toposzának mondja, hiszen a kereszténység védelmében a muszlimokkal szemben egyszer sem merült fel a keresztes háború gondolata.²² Az egység-gondolat és a közös kulturális hagyományok hangsúlyozása pedig a moszkvai fejedelmek expanzív politikáját szolgálták.²³ A „koronázó” ceremónia kelte, az egyébként az 1330-as években készült tatár eredetű tárgy összekapcsolása az utolsó kijevi nagyfejedelem nevével, bizánci hatásra jött létre, nem korábban, mint III. Iván bizánci házassága környékén.²⁴ A kijevi hagyományok létezésének ugyancsak ellentmond többek között az előkelők névválasztása: a kijevi korban népszerű nevek (Borisz, Gleb, Vlagyimir stb.) háttérbe szorultak.²⁵

A kijevi hagyomány létezését az elbeszélő források sugallják. A legendákban az egyházi körök szemlélete fogalmazódott meg. A 14. században és a 15. század első felében működő metropoliták (lásd Pjotr és különösen Feognost) folyamatosan Moszkva-barát álláspontra helyezkedtek.²⁶ Alekszandr Nyevszkij legendája a fejedelem életútjának tendenciózusan kiválogatott elemeit tartalmazza. Nem véletlen, hogy novgorodi fejedelmi tevékenységét emeli ki, azaz a „Nyugat” elleni fellépését, illetve „latinok” elleni harcait. A tatárokkal való kooperáció háttérbe szorul, azt sejteti a szöveg, hogy a fejedelem halálát a káni udvarban kapott mérgezés váltotta ki.

A 16. századi Szkazanyije o knyazjah vlagyimirszkih című munka fogalmazza meg az ún. Monomah-sapkával kapcsolatban a bizánci eredet gondolatát,²⁷ amely a kor aktuálpolitikai helyzetéből adódóan inkább a bizánci kötődés felelevenítését szolgálta, bár a tárgy, ami a gondolatot megtestesíti, 14. századi tatár munka.

²⁰ Keenan, Edward L.: On Certain Mythical Beliefs and Russian Behaviors. In Starr, Frederick S. (ed.): *The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia*. Armonk, N. Y., 1994. 19–40.

²¹ Uo. 20–21.

²² Uo. 29–30.

²³ Halperin: Kiev and Moscow, 1980, i. m., 316–319.

²⁴ Martin, Janet: *Medieval Russia, 980–1584*. Cambridge University Press, 2007. 258; Бычкова, Маргарита: *Магия власти: обряды возведения на престол, царские регалии*. Территория, 2009. 65.

²⁵ Keenan: On Certain Mythical Beliefs and Russian Behaviors, 1994, i. m., 23.

²⁶ Fennell, John L.: *A History of Russian Church to 1488*. Rutledge, 2015. 221–227.

²⁷ Бычкова: *Магия власти*, 2009, i. m., 3–16. A Monomah-sapka a legfontosabb koronázási jelvény, cobolyprémmel, drágakövekkel, kereszttel díszített fejfedő.

A Kárpát-medencei szlávok nyelve a honfoglalás korában

ZOLTÁN ANDRÁS¹

A honfoglaló magyarok által a Kárpát-medencében talált szláv nyelvű népesség számáról és a magyarsághoz való számbeli arányáról a nyelvészeti adatok alapján nem lehet nyilatkozni, régi szláv jövevényszavaink kimagasló száma alapján csak sejtethjük, hogy a szlávul beszélők aránya a magyarok megtelepedése után is jelentős lehetett. A honfoglaló magyarság számát történészeink igen tág határok között becsülik. Ezzel kapcsolatban csak annyi látszik bizonyosnak, hogy a Kárpát-medencében bőven jutott hely mindenkinek. A honfoglaló magyarok nem irtották ki a helyben talált lakosságot, a régészetileg feltárt temetők egy része a lakosság folyamatos tovább éléséről tanúskodik.² A szláv–magyar kétnyelvűség a honfoglalást követő egy-két évszázadban viszont az anyag jellege folytán valószínűsíthető. Kézzelfogható bizonyítékai ennek az Ácsteszer típusú tautologikus szláv–magyar helynevek.³

Mint ismeretes, a mai magyar szókincs legnagyobb tömegű idegen eredetű elemét szláv jövevényszavaink képezik. E kétségtelen tény jelentőségét Melich János óta⁴ azzal szokás kisebbiteni, hogy noha a szláv hatás nyelvünkre összességében valóban nagy volt, az egyes szláv nyelvek (orosz, bolgár, szerbhorvát, szlovén, szlovák, cseh, lengyel, ukrán stb.) külön-külön azonban nem gyakoroltak nagyobb ha-

¹Eötvös Loránd Tudományegyetem Szláv és Balti Filológiai Intézete, Budapest. A tanulmány korábbi változata megjelent: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia 3.* Budapest – Piliscsaba: Szent István Társulat, 2016. 33–45. oldalak.

²Kovács László 2014. Elnöki zárzó – Régészet, embertan, genetika szekció. Sudár Balázs – Szentpéteri József – Petkes Zsolt – Lezsák Gabriella – Zsidai Zsuzsanna (szerk.): *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés.* Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2014. 205–210.

³Kiss Lajos: Tautologische slawisch-ungarische Mischnamen in der ungarländischen Toponymie. *Studia Slavica*, 1979, 25. sz. 231–239.

⁴Melich János: *Nyelvünk szláv jövényei.* (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 13.) Budapest, 2010. 31.

tást a magyarra, mint bármely más nyelv, amellyel nyelvünk története során érintkezésbe került.

Ugyanakkor viszont legrégebbi szláv jövevényszavaink esetében legtöbbször nem dönthető el még az sem, hogy a szláv nyelvek mely csoportjából származnak, mert semmiféle alaki vagy jelentéstani megkülönböztető jegyük sincs, amely a szláv nyelveken belül valamely konkrét nyelvhez vagy legalább nyelvcsoporthoz kötné őket (például bab, bába, dajka, déd, ikra, mák, patak, rák, széna, szita szavaink szláv előképe ma is nagyjából ugyanúgy hangzik az összes környező szláv nyelvben). Melich felfogását Kniezsa István is követte: „A magyar nyelv szláv elemei azonban távolról sem jelentenek valami egységes szláv hatást a magyarra. A magyarság sohasem érintkezett az őszlávokkal, csak az egyes szláv népekkel volt kapcsolatban. Ezért tehát voltaképpen nem is szláv, hanem külön tót, orosz, szerb, horvát, bolgár, illetve szlovén hatásokról kellene beszélnünk.” Kniezsa azonban gyakorló etimológusként mindjárt hozzáteszi: „Az anyag természete azonban a legtöbbször ezt a széttagolást nem teszi lehetővé. Egyes esetekben meg tudjuk ugyan mondani, hogy bizonyos szó például csak bolgár lehet, mint például a mesgye, mostoha, rozsda, vagy pedig szerb, mint a gatyá, parittyá, kótyavetye és a paprika szavaknál, túlnyomó többségénél azonban igen kevés támpontunk van arra vonatkozólag, vajon a szó északról vagy délről került-e a magyarba?”⁵ Kniezsa István itt arra céloz, hogy gyakran az sem segít meghatározni valamely szláv jövevényszavunk közelebbi forrását, ha amúgy lenne hangtani fogódzónk: a barázda, kalász típusú szavak esetében ugyan kizárható a borozda, kolos típusú keleti szláv vagy a brózda > bruzda, kłos típusú lengyel alakokból való származás, de az ilyen szavak még mindig jöhettek nemcsak bármely déli szláv nyelvből, hanem a tőlünk északra lévő morva–szlovák nyelvjárásokból is. Ebben az esetben a hangtani kritérium, ti. hogy az ilyen szavak csak a déli szláv nyelvekre, valamint a csehre és a szlovákra jellemző brazda, klasъ hangalakú átdó nyelvi alakokból származhatnak, csupán az amúgy is valószínűtlen lengyel és keleti szláv eredetet zárják ki, de hogy a magyarral a legnagyobb területen érintkező szláv nyelvek közül melyik lehetett az átdó, arra semmiféle eligazítást ez a kritérium nem nyújt.

Ezzel a mai magyar nyelvtudományi kézikönyvekben is közkeletű felfogással szemben a magyar honfoglalás korában és a honfoglalást kö-

⁵ Kniezsa István: Magyar–szláv nyelvi érintkezések. Szekfü Gyula (szerk.): *A magyarság és a szlávok*. Budapest: Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézete – Franklin-Társulat, 1942. 178.

vető egy-kétszáz évben, vagyis a szláv–magyar érintkezések legintenzívebb szakaszában a szlávok még egy nyelvjárásilag ugyan tagolt, de nagyjából egységes, ráadásul mind saját maguk, mind a külső megfigyelők által egységesnek tekintett nyelven beszéltek, vagyis az a tény, hogy gyakran nem dönthető el, hogy egyes régi szláv jövevényszavaink mely szláv nyelvből kerültek a magyarba, nem kutatási módszereink hiányosságából, hanem az anyag természetéből adódik: a 9–11. században nem is voltak még kialakulva az egyes szláv nyelvek, a honfoglaló magyarság a felbomlófélben lévő késői ősszláv nyelvjárások beszélői közé ékelődött.

A pannóniai szláv dialektusok

Tekintve, hogy legrégebbi szláv jövevényszavaink zöme nem tájszó, hanem a magyar nyelvterület egészén el van terjedve, és történetileg sem mutatható ki, hogy valamely peremvidékről kiindulva vált volna idővel összmagyar elterjedésűvé, fel kell tételezni, hogy átvételükre a Kárpát-medence központi vidékein került sor, mégpedig a honfoglaláskor ott talált és idővel a magyarság által teljes egészében asszimilált szlávok nyelvéből. Ezt a rendkívül észszerű felfogást az uralisztikában és a szlavisztikában egyaránt járatos Evgenij Chelimskij (1950–2007) kezdte hirdetni az 1980-as évek második felében,⁶ de nézetei nem váltottak ki különösebb visszhangot a magyar nyelvtudományban. Ehhez ugyanis fel kellett volna adni azt a magyar szlavisztikában mély gyökeret eresztett, de már a 20. század elején meghaladott nézetet, miszerint az ősszláv nyelv korszaka csupán a Kr. u. 5. századig tartott. Ezzel szemben már N. S. Trubetzkoy⁷ és N. N. Durnovo⁸ óta tudható, hogy

⁶ E tárgykörbe tartozó dolgozatai összegyűjtve: Хелимский, Е. А.: *Компаративистика, уралистика. Лекции и статьи*. М.: Языки русской культуры, 2000. 404–466.

⁷ Trubetzkoy, N. S.: Einiges über die russische Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinrussischen Spracheinheit. *Zeitschrift für Slavische Philologie*, 1925, No. 1. 287–319. [Új kiadása: Trubetzkoy, N. S.: *Opera slavica minora linguistica*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1988. 93–125. Orosz fordítása: Трубецкой, Н. С.: О звуковых изменениях русского языка и распаде общерусского языкового единства. In Трубецкой, Н. С.: *Избранные труды по филологии*. М.: Прогресс, 1987. 143–167.]

⁸ Дурново Н. Н.: К вопросу о распадении общеславянского языка. In *Sborník prací I. Sjezdu slovanských filologů v Praze*, 1929. Svazek II. Přednášky. Praha: Orbis, 1932. 514–526. [Új kiadása: Дурново Н. Н.: *Избранные работы по истории русского языка*. М.: Языки русской культуры, 2000. 624–637.]

egy nyelv akkor esik szét két vagy több nyelvre, amikor nyelvjárásai már nem képesek közös változásokat átélni, így tehát az ősszláv nyelv végső határa az utolsó közös szláv innováció, vagyis az ún. jerek (a cirill betűs őszláv szövegekben ѣ és ѥ betűkkel jelölt hangok) eltűnése, illetve átalakulása.⁹ Tehát Kniezsa István óta, sőt tulajdonképpen már az ő életében jelentősen átalakult a nemzetközi szlavisztikai környezet, amellyel a hazai történeti szlavisztika nem szembesítette a magyarban megőrzött régi szláv anyagot; ezt említett munkáiban Chelimskij tette meg.

Bármily kézenfekvő is Evgenij Chelimskijnek az az álláspontja, miszerint legrégebbi szláv jövevényszavaink szubsztrátum jellegűek, és a magyarság által később teljesen asszimilált Kárpát-medencei szlávok általa pannóniai szlávnak nevezett késői ősszláv dialektusából származnak, túlzottan kategorikus megállapításai némi finomítást igényelnek. Egyrészt a helyben talált szlávokon kívül a magyarság természetesen a környező szláv nyelvekkel is kapcsolatba került. Ezeknek a marginális nyelvi kapcsolatoknak a révén átvett korai jövevényszavak száma nyilván kisebb a tartós együttélés során az ország belsejében élő szlávoktól átvett kölcsönzésekénél, de létük bizonyítható és átvételi útvonaluk is nyomon követhető (például *hálát ad*, *karácsony*, *pitvar*).¹⁰

⁹ Vö. Zoltán András: Kiss Lajos, a szlavista. *Nyelvtudományi Közlemények*, 2012, 108. sz. 420–421. Az elsőként 1968-ban megjelent és azóta is használt budapesti egyetemi tankönyv Trubeckoj felfogásáról tudósít ugyan, de azt indoklás nélkül el is utasítja: „Egyes nyelvészek, pl. N. S. Trubeckoj (1890–1938) szerint a szláv nyelvek csak a XII. századtól tekinthetők teljesen önállóaknak, ez az álláspont azonban nem fogadható el.” (Baleczky Emil – Hollós Attila: *Őszláv nyelv*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1968. 14). Ehhez képest a jó negyedszázaddal későbbi szegedi tankönyv mindössze annyit lépett előre, hogy elutasító megjegyzés nélkül említi ezt a nézetet: „Vannak nyelvészek, akik az ősszl. korszak utolsó hangfejlődési tendenciájának a sorvadó magánhangzók kiveszését tekintik, és kiveszésük időpontját jelölik meg az ősszláv nyelv befejezésének (N. Trubeckoj és N. Durnovo).” (H. Tóth Imre: *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*. Szeged: JATE BTK, 1995. 57.) Mindkét tankönyvből hiányzik egyébként a bibliográfiai utalás Trubeckoj, illetve Durnovo idevágó munkáira.

¹⁰ Mindhárom szó a szláv nyelvi közvetítéssel megvalósult bizánci térítés nyoma a magyarban; a térítők minden bizonnyal görög–szláv kétnyelvű (feltehetőleg macedóniai) papok voltak. A ma is szinte kizárólag egyházi használatú *hálát ad* az óegyházi szláv *chvalq vьzda(ja)ti* tükrörfordítása, ez pedig görög mintát követ (*χαριν αποδοειμι*); a *karácsony* délszláv előképe, az eredetileg ’téli napforduló’ jelentésű *kračunъ* az óalbán *karcun-* ’tuskó’ átvétele (a szlávok a téli napforduló pogány ünnepéhez kapcsolódó tuskóégetés ceremóniáját vették át az erre későbbi időben rátapadt keresztény ünnep nevéként); a *pitvar* ma ugyan elsősorban népi építészeti terminus, de 1300 körül a ’pokol tornáca’ jelentésben *pulkul pitvaranak fugliabeleul* szókapcsolatban fordul elő először a Leuveni Kódex egyik glosszájában, s az ortodox szlávoknál a templom

Másrészt bármennyire is igyekezett Evgenij Chelimszkij ezt a pannóniai szlávot egységes dialektusnak láttatni, az anyag tüzetes vizsgálata mégis legalább két szláv nyelvjárást enged feltételezni.

Az egyik ezek közül kétségtelenül az a pannóniai szláv, amely egy déli szláv–nyugati szláv átmeneti dialektus lehetett, s hidat képezve a mai horvátok és szlovének elődei, valamint a morvák és a nyugat-szlovákok elődei által beszélt nyelvjárások között a Dunántúl nagyobb részén lehetett elterjedve. Ebben a nyelvjárásban a nyugati szláv jellegzetességek délszláv vonásokkal ötvöződtek. Nyugati szláv jellegzetesség az ősszláv szókezdő *ort-, *olt- hangkapcsolatok (ahol a t bármely mássalhangzó) *rot-, *lot- hangkapcsolatokká való fejlődése, ami a magyarban rövid a-ként tükröződik: m. rab < pannóniai szláv *robъ < korai ősszláv *orbъ, m. ladik < pannóniai szláv *lod- < korai ősszláv *oldьjъ. Nyugati szláv jellegzetesség volt a pannónia szlávban az ősszláv *dl megőrzése (a déli szlávoknál *dl > l), amely a magyarban hosszú ll-ként jelentkezik (*vidla > villa, *motovidlo > motolla); Chelimszkij¹¹ szerint a *dl > ll változás már a pannóniai szlávban végbement. Ugyanakkor a déli szlávok és azon belül a horvátok és a szlovének elődeinek a nyelvjárására mutat az ősszláv *tj és *dj sorsa: a *dj utódhangja a magyarban gy (vö. horvát đ): m. megye < ősszláv *medja (vö. horv. mēđa), m. ragya < ősszláv *rъdja (vö. horvát rđa), a *tj reflexe pedig ty vagy cs (vö. horvát ć, szlovén č): m. parittyá < pannóniai szláv *pratja < korai ősszláv *portja (vö. horv. prāća, szlovén práča), m. lencse < ősszláv *lętja (vö. horvát lēća, szlovén lēča).

Emellett létezett még egy másik nyelvjárás is, amelyben az ősszláv dl hangkapcsolatból l lett, akárcsak a legtöbb déli és keleti szláv nyelvjárásban, és ez az l a magyarban rövid l-ként jelentkezik: m. zab(o)la < déli szláv *zobalo < ősszláv *zobadlo, m. nyoszolya < déli szláv < *nosilo < ősszláv *nosidlo. Az ősszláv szókezdő *ort-, *olt- hangkapcsolatokból mássalhangzó előtt itt rat-, lat- alakult (a t itt is bármely mássalhangzó jele), mint az összes déli szláv nyelvjárásban, s ez a ma-

előcsarnokát jelentő óegyházi szláv *prtvorъ* szóból származik, amely viszont görög eredetű. Tehát mindhárom szó kívülről, mégpedig a Balkán felől érkezett (vö. Zoltán András: Византийская миссия у венгров в X в.: Вопрос о славянском языковом посредничестве. In Anthony-Emil Tahiaos (ed.): *Cyril and Methodius: Byzantium and the world of the Slavs*. Thessaloniki: Δήμος Θεσσαλονίκης, 2015. 658–663.

¹¹ Хелимский, Е. А.: Венгерский язык как источник для праславянской реконструкции и реконструкции славянского языка Паннонии. In *Славянское языкознание: X Международный съезд славистов, София, сентябрь 1988 г., Доклады советской делегации*. М.: Наука, 1988. 359. [Új kiadása: Хелимский: Компаративистика, уралистика, 2000, i. m., 427.]

gyarban rá-ként tükröződik (a la-ra nincs példánk): m. nyj. rása 'palánta' < déli szláv *rasadъ < *raz-sadъ < ősszláv *orz-sadъ (az *orz-saditi 'szétültet' igéből képzett főnév), vö. bolgár пазсад 'palántázás', horvát räsad 'palántázás; palánta'; m. elavult räszt 'lépduzzadás' < déli szláv *rastъ < ősszláv *orstъ, vö. horvát räst 'növekedés'; (régén) 'lépbetegség'. Az ősszláv *tj, *dj hangkapcsolatokból ebben a nyelvjárásban št, žd lett, akárcsak az óegyházi szlávban (óbolgárban) és a mai bolgárban: m. nyüst < óbolgár ništi < ősszláv *nitji, m. mostoha < óbolgár maštecha < ősszláv *matjecha, m. mezsgye < óbolgár mežda < ősszláv *medja, m. rozsa < óbolgár rъžda < ősszláv *rъdja. Mindezek a jegyek így együttesen csak a bolgár(szláv)ból magyarázhatók.¹²

A felsorolt és bolgárszlávra mutató példák többnyire az egész magyar nyelvterületen elterjedtek (az elavult räszt is ilyen lehetett, legalábbis nincs rá adat, hogy tájszó lett volna), e „bolgáros” szláv dialektus földrajzi elterjedéséhez csak a rása 'palánta' nyújt némi támpontot, ez a tájszó ugyanis az egykori Gömör és Kishont vármegyékben, valamint Borsod és Szabolcs vármegyék északi peremén fordul elő,¹³ vagyis jobbra a szlovák–magyar nyelvhatáron, miközben a szó a szomszédos szlovákból nem mutatható ki. (Egyébként is ott *rozsad lenne várható.)¹⁴

A Kárpát-medencei egykori bolgárszláv nyelvjárások elterjedésére még egy fogódzónk van, mégpedig az ősszláv *ktъ hangkapcsolat, amely a tj-hez hasonlóan fejlődött, és a szláv nyelvek közül egyedül a bolgárban št-vé változott (ősszláv *pektъ > óbolgár peštъ > m. pest

¹² Vö. Zoltán András: Legrégibb szláv jövevényszavaink szláv dialektológiai hátteréhez. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII.* Szeged: SzTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2013. 193–198.

¹³ ÚMTSz (B. Lőrinczy Éva [főszerk.]: *Új magyar tájszótár 1–5.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979–2010.) 4. k. 675.

¹⁴ Knieza (A magyar nyelv szláv jövevényszavai, 1955, i. m., 459) és Chelimskij (Хелимский: Венгерский язык, 1988, i. m., 357) lehetségesnek tartották, hogy a m. rása egy szláv *rozsad alakból származzék magyar szó eleji nyúlással, vö. ábra (< *obrazъ), pászta (< *postavъ). Ennek azonban legfőbb akadályja az, hogy a szó nem mutatható ki a szlovákból, ahol ro- szókezdet lenne várható, mint ahogy az ősszláv orz- igeikötőnek még az egyébként több délszláv hatást mutató középszlovákban is mindig roz- felel meg (Knieza István: Zur Geschichte der Jugoslawischen im Mittelslowakischen. *Études Slaves et Roumaines*, 1948, No. 1. 139.). Elvileg ilyen szó eleji nyúlással származhatna a rása a ruszinból is, ahol szintén ro- a szókezdet és meg is van a szó, vö. „Розсада n. rása, palánta, fiatal káposzta, ültetvény, káposzta mag” (Csopai László: *Rutén–magyar szótár* – Л. Чопей: *Русько[-]мадярський словарь*. Budapest: M. Kir. Egyetemi Könyvnyomda, 1883. 343), ezt viszont nem támogatja sem a szóföldrajz, sem a szóvég hangalakja.

'kemence, barlang'). Ez a szó nemcsak hangtani, hanem szemantikai bolgarizmus is. Az ősszláv *pektъ származékai az összes szláv nyelvben megvannak ugyan, de csak 'kályha, kemence' jelentésben, az ebből hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkezett 'barlang' jelentése az alapszónak csak a bolgárban van: пещ 'kályha, kemence; barlang', mégpedig már az óbolgárban is: пещъ 1. 'kemence'; 2. 'barlang'.¹⁵ A 'barlang' jelentésű pest elemet tartalmazó földrajzi neveket – Pest pataka, Pes(t)kő, Kőpes(t) – Dénes György vette számba és azonosította. Ezek szerint az ilyen földrajzi nevek zömmel a Budai-hegységtől a Bükkig, valamint ettől északra, a Vág völgyétől Észak-Borsodig vannak elterjedve (valamint a székelyföldi Csíkszentdomokoson is van egy Pestkő nevű barlangos hegy¹⁶). Kniezsa István,¹⁷ noha néhány, később Dénes György által bejárt ilyen helynévről még nem tudhatta biztosan, hogy a pest elem bennük 'kemence' vagy 'barlang' jelentésű-e, a már az ő adatai szerint is 'barlang' jelentésű pest elemet tartalmazó földrajzi nevek alapján biztosra vette, hogy Budapest környékétől a Bükkig és a Börzsöny–Cserhát–Mátra–Bükk hegyvonulattól délre a honfoglalás előtti szláv lakosság bolgár jellegű délszláv nyelvjárást beszélt. Dénes György kutatásai ezt a Kniezsa által is bolgárszlávnak tartott sávot szélesítették ki észak felől az egykori Hont és Gömör megyei pest elemet tartalmazó helynevekkel a mai államhatár szlovák oldalán.

Mikor kezdődött a szláv–magyar együttélés?

Ha Kniezsa és Dénes kutatási eredményei alapján elfogadjuk, hogy a Kárpát-medence szívében viszonylag nagy területen a magyarság bolgár jellegű nyelvjárást beszélő szlávok közé települt, akkor viszont felül kell vizsgálnunk a szláv nazálisokat tükröző régi szláv jövevényszavaink kronológiáját. Arról van ugyanis szó, hogy míg a magyar nyelvtudománynak modern etimológiai szótárainkban is rögzített egyöntetű álláspontja szerint a rend (< szláv *rědъ), galamb (< szláv *golъbъ) és hasonló, az egykori szláv nazális ę és ǫ magánhangzókat még tükröző szavaink a 10. század vége előtt kerültek nyelvünkbe, addig a szláv

¹⁵ SJS (Kurz, Josef – Hauptová Zoé (eds.): *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeo-slovenicae*. 1–4. Prague: Československá akademie věd, 1966–1997.) 3. k. 32.

¹⁶ Vö. Dénes György: Pest pataka. *Névtani Értesítő*, 2009, No. 31. 105–111.

¹⁷ Kniezsa István: Charakteristik der slawischen Ortsnamen in Ungarn. *Studia Slavica*, 1963, No. 9. 28–32.

nyelvtudománynak tulajdonképpen nincs semmi más bizonyítéka arra, hogy a 10. században a Kárpát-medencei szlávok nyelvében még egyáltalán hangzottak ezek a szláv nazálisok, mint éppen a magyar nyelv korai szláv jövevényszavai. Ez a dátum bizonyos értelemben spekulatív, mivel biztosan csak azt tudjuk, hogy a 10. század közepén a keleti szlávban ezek a nazálisok már denazalizálódtak (ę > 'a, ǫ > u, vö. az előbbi példákban: *rędъ > orosz, ukrán ряд, *golǫbъ > orosz голубъ, ukrán голуб).¹⁸ Azért teszik a szlavisták a denazalizációt a 10. század végére, hogy adjanak némi időt arra, hogy a magyarok a viszonylag nagyszámú, még a szláv nazálisokat tükröző jövevényszót az itt talált szlávoktól átvegyék (bolond, csombor, donga, dorong, galamb, gomba, gerenda, goromba, konkoly, konc, korong, lengyel, lencse, lanka, munka, abroncs, péntek, pisztráng, porond, rend, rombol, szombat, szomszéd, szent[el], szerencse, tompa – hogy most itt csak az ismertebbeket soroljuk fel). Lehetséges azonban, hogy a keleti szlávokhoz hasonlóan a pannóniai szlávok nyelvében is megtörtént a denazalizáció már a 10. század közepére. Ebben az esetben viszont igen kevés idő állt rendelkezésre az ilyen magánhangzót tartalmazó népes jövevényszó-csoport átvételére.

Ebből a kelepceből kétféleképpen lehet szabadulni. Az egyik kiút az ún. kettős honfoglalás elfogadása, amint azt szlavistáink közül Király Péter szorgalmazta.¹⁹ Ha ugyanis egy-két évszázaddal korábban kezdődött a szláv–magyar együttélés a Kárpát-medencében, amire Király adatainak kritikus megrostálása után is van esély,²⁰ akkor kényelmesen volt idő átvenni az itteni szlávoktól a még nazális magánhangzókat tartalmazó korai szláv jövevényszavainkat. Más megfontolások alapján, de hasonló következtetésre jutott Makkay János is, aki szerint

¹⁸ Arról, hogy a keleti szlávoknál 950 körül már megtörtént a nazális magánhangzók fenti módon való megváltozása, kétségtelen bizonyítékot szolgáltat Bíborbanszületett Konstantin (illetve szláv informátora) két dnyeperi zuhatag szláv nevének görög átírásával: *Νεασίτ* < *nejasyt* < **nejęsyť* 'telhetetlen'; *Βερούτζη* < *vъruciъ* < **vъręťjъ* 'habzó, forró'. DAI (Constantinus Porphyrogenitus: *De administrando imperio*. Greek text edited by Gy. Moravcsik. English translation by R. J. H. Jenkins. New, revised edition. Washington D. C.: The Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1967) cap. 9, v. 46, illetve 62.

¹⁹ Király Péter: *A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve*. (Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae 10.) Nyíregyháza, 2006.

²⁰ Vö. Balogh László: Új könyv a „kettős honfoglalásról” (Megjegyzések egy a magyarság korai történetét tárgyaló mű margójára). *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica*, 2007, No. 125. 3–19; Király Péter: *A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve. Magyar Nyelv*, 2006, No. 104. 355–359.

a nazálisos alakot tükröző szláv jövevényszavaink átvételének ideje „a 7–9. század, és nemcsak a 10. század első néhány évtizede”.²¹

A másik kiút annak feltételezése lehet, hogy a magyarság érintkezett olyan szlávokkal is, akik tovább őrizték nyelvükben a nazálisokat, mint a pannóniai szlávok, s a magyaroknak volt alkalmuk még a 10. század után is nazális magánhangzókat tartalmazó szláv szavakat hallani és átvenni legszűkebb környezetükben.

Érdekes, hogy Kniezsa István, miközben kimutatta a honfoglalás kori bolgárszláv nyelvjárások meglétét a Budai-hegységtől a Bükkig, és tudott arról, hogy a bolgárban a nazális magánhangzók lényegesen tovább maradtak meg, mint a magyarsággal közvetlenül érintkező többi szláv nyelvben,²² nem gondolt arra, hogy akkor nyilván ezekből a bolgárszláv nyelvjárásokból nemcsak a st hangkapcsolattal ejtett pest kerülhetett át a magyarba, hanem átjöhettek más bolgáros kiejtési jellegzetességek is. A bolgár történeti dialektológiában közismerten járatos Samuil Bernštejn szláv összehasonlító nyelvtanában szintén hangsúlyozta, hogy – saját fordításomban idézem – „a bolgár nyelv az összes szláv nyelv között különleges helyzetet foglal el a nazális magánhangzók sorát illetően. Itt ugyanis a nazális magánhangzók nagyon tartósaknak bizonyultak. A denazalizáció első jelei elszórtan felfedezhetők már a 11. században. Meredeken emelkedik a példák száma a 12. században.

Az északi nyelvjárásokban ez a folyamat lassabban ment végbe. Az erdélyi bolgárok nyelve arról tanúskodik, hogy az északkeleti bolgár nyelvjárások még a 13. század második felében is megőrizték a nazális magánhangzókat a tömorfémákban. A denazalizáció a bolgárban valószínűleg csak a 14. században zárult le teljesen. A 13–14. századra

²¹ Makkay János: *A magyarság keletkezése*. (2., átdolgozott és bővített kiadás.) Szolnok: Damjanich János Múzeum, 1994. 104. Vö. Makkay János. *Korai szláv kölcsönshavaink keletkezési kérdései és a honfoglalás*. A szerző kiadása. Budapest, 2004. 46.

²² Kniezsa István a *porong* takácsműszó kapcsán figyelmeztetett arra, hogy a bolgárból származtatott szónak nem kell okvetlenül 10. század előttinek lennie, mivel a nazálisok a bolgárban viszonylag későn tűntek el. (Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. I/1–2. Budapest: Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955. 438.) Kniezsának ezt a fontos megjegyzését mind a TESz. (Benkő Loránd [főszerk.]: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–4. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1984. 3. k. 258.), mind az EWÜng. (Loránd Benkő [Hrsg.]: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. 1–3. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993–1997. 2. k. 1190.) egyszerűen ignorálta. Egyébként Kniezsa más összefüggésben – a szláv eredetű helynevekkel kapcsolatban – korábban is felhívta erre a körülményre a figyelmet (Kniezsa István: *Keletmagyarország helynevei*. In Deér József – Gáldi László (szerk.): *Magyarok és románok*. I. Budapest: Athenaeum, 1943. 111–313.) [Új kiadása önálló kötetben: Lucidus, Budapest, 2001].

datálta a nazálisok kései denazalizációját a bolgárban H. Tóth Imre is.²³ Semmi okunk annak feltételezésére, hogy a Kárpát-medence bolgárszláv típusú nyelvjárásaiban a denazalizáció előbb ment volna végbe, mint a bolgár nyelvjárások zömében. Éppen ellenkezőleg, a nyelvföldrajz azt sugallja, hogy ezek a nyelvjárások az északbolgár nyelvjárásterülettel érintkeztek, ahol a nazálisok még a 13. században is hangzottak. Ezt a lehetőséget mindeddig sem a magyar, sem a szláv szakirodalom nem vette figyelembe, noha például Bernštejn idézett könyvének más lapjain éppen a magyar nyelv régi szláv jövevényszavaival érvel amellett, hogy a 9. és a 10. század²⁴ fordulóján még megvoltak a nazálisok a pannóniai szlávok nyelvében. Ezért van az, hogy etimológiai szótáraink minden egyes szláv nazális reflexét tartalmazó jövevényszavunk esetében imamalomszerűen ismételtetik, hogy átvételük a 10. század vége előtt történt, ami viszont egy kissé önkényes meghosszabbítása a nazálisok létének a bolgárszlávon kívüli szláv nyelvjárásokban a Kárpát-medencében, illetve annak szomszédságában. A bolgárszláv szubsztrátum figyelembevétele teljesen új megvilágításba helyezi a szláv nazális magánhangzókat tükröző jövevényszavaink időrendjének kérdését, mivel – mint láttuk – a bolgárban a denazalizáció lényegesen később ment végbe, mint a keleti szlávban (amiről biztos tudomásunk van) és a pannóniai szlávban (amint az a szomszéd – horvát, szlovén, szlovák – nyelvek alapján feltehető).

Mindebből az következik, hogy a szláv nazálist tükröző jövevényszavaink nem feltétlenül a honfoglalást közvetlenül követő néhány évtizedben kerültek átvételre (a Dunántúlon), hanem a 11–13. század folyamán is, de a nyelvterület központi és keleti, északkeleti részén legalábbis addig, amíg az itt élt bolgárszláv nyelvjárást beszélő népességet a magyarság nyelvileg nem asszimilálta teljesen, vagyis a menszáros ~ mészáros, donga ~ duga párok nem feltétlenül különböző korban, hanem éppolyan valószínűséggel különböző helyen párhuzamosan átvett alakváltozatok is lehetnek.

A lehetséges szláv nyelv(járás)i előképek valószínűsítésekor a szláv és a magyar hangváltozások időbeli egymásutánját és térbeli különbségeit egyaránt figyelembe kell vennünk. Az *y > i* változás²⁵ például

²³ H. Tóth Imre: Fonetika. In H. Tóth Imre – Balázs L. Gábor – Majoros Henrietta: *Bolgár történeti nyelvtan: Hangtan, alaktan*. Szeged: SzTE, 2011. 40–42.

²⁴ Бернштейн, Самуил: *Очерк сравнительной грамматики славянских языков*. М.: АН СССР, 1961. 243–244.

²⁵ A szlavisztikai szakirodalomban az *y* hagyományosan a veláris *i* (mint az orosz *и*, a román *î* vagy a török *i*; IPA: *ɨ*).

délnyugaton (a mai horvát és szlovén területen) már a 9. században megkezdődik, de délkeleten (a mai bolgár területen) csak a 13., északnyugaton (a mai cseh és szlovák nyelvterületen) pedig csak a 14–15. századra fejeződik be, tehát a magyarországi szlávoknál mind a kétféle kiejtéssel számolni kell a 10–12. században. Igaz, hogy az *y*-ből a magyarban is *i* lett, de az egykori *y*-vel való átvétel nyomát őrzi a magyar az ilyen szavak vegyes hangrendű voltában: *vydra* > *vidra*, *vyžigati* > *vizgál*. Átkerülhetett ugyanaz a szláv *tő y*-vel és *i*-vel is: *styd(iti)* > *szid(ok)*, de *styděnije* > *szígyen* ~ *szégyen*.

Használhatóbb korjelzőnek tűnik a szláv jerek (ѣ, ѥ) sorsa. A *jer* elnevezés a szláv ábécé ѣ betűjének *jer*, illetve ѥ betűjének *jer'* nevéből vált nyelvészeti terminussá. E két magánhangzót szokás redukált ѣ és redukált ѥ névvel is illetni, ami teljességgel téves, mivel ezek a magánhangzók a 10–11. században még többnyire teljesen tiszta, a szlávval kontaktáló nyelvek beszélői számára jól azonosítható vokálisok voltak, s később is csak bizonyos pozíciókban esnek ki, egyéb helyzetekben viszont más rövid magánhangzókká válnak. Hogy miként ejthették ezeket a hangokat a 10–11. században, arra nézve Décsy Gyula alapján teljesen biztosak lehetünk abban, hogy a ѣ (*jer*) rövid *u*-nak, a ѥ (*jer'*) pedig rövid *i*-nek hangzott, illetve – ahogy Décsy²⁶ óvatosan fogalmaz, ezek vagy rövid *u*-nak és rövid *i*-nek hangzottak, vagy olyan hangszínű hangok voltak, amelyeket a finnek és a magyarok rövid *u*-nak és rövid *i*-nek érzékeltek. Ugyanez a helyzet egyébként a görög nyelv régi szláv jövevényszavai esetében is, vö. középgör. (13. századtól) *χουμέλι*, újgör. *χούμελι* 'komló' < szláv *chъmelъ 'ua.'²⁷

Ha tehát a 13. században Kassa környékén feljegyzett *pisztráng* (< *ръстрогъ*) szavunk (1261: *Pistrungus potoc*)²⁸ esetében a fentebb a nazálisokkal kapcsolatban elmondottak fényében abban nem lehetünk ugyan biztosak, hogy ez a szó már a 10. század vége előtt bekerült a magyarba, az azonban nagy valószínűséggel állítható, hogy átvétele a 12. század előtt történt, amikor „az első szótag jere még feltétlenül hangzott”.²⁹ Ebben a pozícióban ugyanis a palatális ѣ a környező szláv nyelvjárásokban gyenge helyzetben volt, és később mindenütt

²⁶ Décsy, Gyula: Die Entsprechungen der gemeinslavischen Halbvokale im Finnischen und Ungarischen. *Die Welt der Slaven*, 1958, No. 3. 384.

²⁷ Vö. Zoltán András: Émely szavunk (szavaink) eredetéről. *Magyar Nyelv*, 1982, No. 78. 327.

²⁸ TESz. 3. k. 216.

²⁹ Kniezsa: A magyar nyelv szláv jövevényszavai, 1955, i. m., 424; vö. Décsy: Die Entsprechungen, 1958, i. m., 380.

kiesett (vö. szlk. pstruh, le. pstrag, ukr. пстры), ezért egy 12–13. századi bolgárszláv **pstrǫg* alakból, amelyben a nazális még hangzott, de a jer' már nem (ez elméletileg Kassa környékén is elképzelhető), pisztrang helyett valamiféle **pasztrang* lett volna várható (a régi és nyelvjárási pisztranghoz képest a ma normatív pisztráng másodlagos). Amúgy az úgynevezett erős helyzetekben a szláv ѣ ugyanúgy fejlődött a magyarban, mint a szláv u. Ahogy a szláv sluga szóból egy közbeeső **szuluga* alakon keresztül (1138 k. Sulgadi 1228 Zuluga)³⁰ szolgálta lett, ugyanúgy a szláv **blъcha* szóból (1228 u. Bolchas)³¹ végül bolha lett, tehát ugyanúgy kezelte a magyar a szláv ѣ-t, mint az u-t. Viszont a 14. század óta adatolható takács szavunkat – Décsy Gyulával³² ellentétben – nem egy még hangzó ѣ-val ejtett szláv **tkačъ*, hanem egy későbbi, immár jerek nélküli **tkač* átvételének tartom (**tkač* > takács, mint **brat[ъ]* > barát).³³ Hasonlóképpen egyformán kezelik régi szláv jövevényszavaink a szláv ѣ-t és az i-t. Ugyanolyan pozícióban a magyarban i van mind a szláv *čьstъ* főnévből lett tiszt szavunkban (1315 k. tiftel),³⁴ mind pedig a szláv *čistъ/čista/čisto* melléknévből származó tiszta szavunkban (1350 k.: tiftan)³⁵ vagy az i-ből és az ѣ-ből egyaránt i lett igric szavunkban (< szláv **igrъčъ*).³⁶

Egy új magyar etimológiai szótár kívánalma

Az etimológiai kutatások Kniezsa István óta elsősorban a szláv történeti-összehasonlító nyelvtudomány újabb eredményeinek a hasznosítása révén hozhattak új megoldásokat. Ezek kritikai megrostálása a készülő *Új magyar etimológiai szótár*³⁷ feladata lesz. Ennek közvet-

³⁰ TESz. 3. k. 777.

³¹ TESz. 1. k. 332.

³² Décsy: Die Entsprechungen, 1958, i. m., 377.

³³ Décsy itt nyilván Kniezsát (Kniezsa: A magyar nyelv szláv jövevényszavai, 1955, i. m., 516) követte, de nem vette észre, hogy Kniezsa érvelése téves (a **tkačъ* > *tkač* fejlődés ugyanis teljesen szabályos). Kniezsát követi a TESz. (3. k. 823) is; az EWUng. (2. k. 1470) – helyesen – nem említi a nem létező problémát.

³⁴ TESz. 3. k. 924; vö. Kniezsa: A magyar nyelv szláv jövevényszavai, 1955, i. m., 524–525.

³⁵ TESz. 3. k. 925; vö. Kniezsa: A magyar nyelv szláv jövevényszavai, 1955, i. m., 525–526.

³⁶ Kniezsa: A magyar nyelv szláv jövevényszavai, 1955, i. m., 221.

³⁷ Vö. Gerstner Károly: A magyar szókészlet eredetéről – újra magyarul. Készülőben az Új magyar etimológiai szótár. *Nyelvtudományi Közlemények*, 2014, No. 110. 191–204.

len előzményei (TESz., EWUng.) a szláv jövevényszavak tekintetében érthető módon elsősorban Kniezsa István műveire épülnek, ami teljesen érthető, hiszen Kniezsa nagy összefoglaló műve³⁸ e munkák keletkezése idején még egészen frissnek számított, és monumentális volta miatt a magyar nyelvtudományban az a meggyőződés alakulhatott ki, hogy szláv jövevényszavaink terén lényegében már nincs sok teendő. A TESz. ráadásul néha olyannyira vakon követte Kniezsát, hogy az általa véletlenül vagy néha talán tudatosan figyelmen kívül hagyott korábbi szakirodalmat nem is veszi figyelembe. Így például mivel Kniezsánál nem szerepel a töröl, a TESz.³⁹ nem idézi Simonyi⁴⁰ szláv etimológiáját (pontosabban Munkácsi Bernátnak tulajdonítja azt), csupán Bárczira⁴¹ hivatkozva jegyzi meg hibásan, hogy „szlovák-ból való származtatása téves” (Bárczinál a szlov. rövidítés jelentése ’szlovén’, mert nála a ’szlovák’ még tót; ő egyébként a töröl igének nem konkrétan a szlovénből, hanem általában a szlávból való származtatását utasítja el mint nem meggyőzőt, a szlovén treti ’dörzsöl’ nála csak egy példa), az EWUng.⁴² pedig már csak a TESz.-ig nyúl vissza.⁴³ Az EWUng. néhány szláv etimológiát rosszabbra „javít”: gyanta, inas, pózna stb.⁴⁴

Mértékadó etimológiai szótáraink egynémely hiányosságának kiküszöbölése mellett a Kniezsa István korszakos munkájának megjelenése óta eltelt több mint hatvan év során számos, korábban ismeretlen eredetűnek tartott szavunkról bizonyosodott be, hogy a szlávból származik. Néhány ilyen újabban felmerült és szerintem helytálló etimológia népszerűsítésére választottam a TESz.-ben és az EWUng.-ban még ismeretlen vagy bizonytalan eredetűként szereplő vizsgált,⁴⁵ szégyen és szid⁴⁶ szavakat a mély i illusztrálására. Különösen sok magyar szó új,

³⁸ Kniezsa: A magyar nyelv szláv jövevényszavai, 1955, i. m.

³⁹ EWUng. 3. k. 973.

⁴⁰ Simonyi Zsigmond: Simonyi Zsigmond hátrahagyott kéziratai: Szláv jövevényszók. *Magyar Nyelvőr*, 1925, No. 54. 30.

⁴¹ Bárczi Géza: *Magyar szófejtő szótár*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1941.

⁴² EWUng. 2. k. 1546.

⁴³ Vö. Zoltán András: Szláv–magyar etimológiák. *Nyelvtudományi Közlemények*, 2005, No. 102. 242.

⁴⁴ Vö. Zoltán András 2007. Széjjegyzetek az Etimológiai szótárhoz. *Magyar Nyelv*, 2007, No. 103. 208–223.

⁴⁵ Králik, Lúbor: Ungarisch vizsga, vizsgált: Versuch einer slawischen Etymologie. *Studia Etymologica Cracoviensia*, 2014, No. 19. 205–210.

⁴⁶ Zoltán András: „Lappangó” szláv eredetű szavaink: szid, szégyen. *Magyar Nyelv*, 1999, No. 95. 54–59.

köztük szláv etimológiája fűződik Hadrovics László⁴⁷ és Kiss Lajos⁴⁸ munkásságához.

Végeredményben tehát a magyar nyelv szláv jövevényszavainak a kérdése nem zárható még le; a nehezebben felismerhető esetek maradtak ránk.

⁴⁷ Vö. Zoltán András: Hadrovics László, az etimológus. *Magyar Nyelv*, 2011, No. 107. 340–344.

⁴⁸ Vö. Gerstner Károly: Kiss Lajos, az etimológus. *Nyelvtudományi Közlemények*, 2012, No. 108. 394–402.; Zoltán: Kiss Lajos, a szlavista, 2012, i. m.

Ruszkok, rutének, ruszinok vagy ukránok?

A lengyel és litván fennhatóság hatásai, 1340–1654

VARGA BEÁTA¹

A 10. századtól kezdve a Kijevi Ruszt a latin forrásokban a Rusz szóból származó Rusciának vagy Rutheniának, lakóit pedig ruténeknek vagy ruszoknak (Rutheni-Russi) nevezték.² Előljáróban meg kell jegyezni, hogy ezen keleti szláv államalakulat fennállása (9. század vége–1240) idején a „russzkij” (руський) terminus nem egy etnikumot,³ hanem alattvalói hovatartozást jelentett, ezért azt magyar nyelvre a „Rusz-beli” jelzővel fordíthatjuk. A lengyel–litván fennhatóság tovább viszi ezt a hagyományt. Az orosz fennhatóság alatt álló területeken a kisorosz terminust használták, amely elnevezés a 14. században a lengyel fennhatóság alá került halicsi és volhíniai részfejedelemségeket jelölő Russia Minor⁴ elnevezésből származtatható. Az ukrán népnév viszonylag késői, 19. századi eredetű.

A Litván-Rusz Nagyfejedelemség (1340–1385)

A Kijevi Rusz széttagolódása során, majd a felbomlását követően új közigazgatási-politikai egységek formálódtak ki, amelyek a Rusz terminus használatával utaltak a közös eredetre, illetve az összetartozásra.⁵ Az egykori Kijevi Rusz délnyugati területein a Halics-volhíniai Fejedelemség játszott meghatározó szerepet, amelynek fejedelme, Danyil 1253-ban az egyházi unió reményében a pápától királyi koronát kapott – „Rex Daniel” –, de nem sikerült tartós szövetséget kiépíteni-

¹ Szegedi Tudományegyetem Történeti Intézete, Szeged.

² Font Márta: Az Árpádok országa és az „orosz kapun” túli szomszédjai. *Tiszatáj*, (55) 2001, 11. sz. 71.

³ Font Márta – Varga Beáta: *Ukrajna története*. Szeged: JATE Press Kiadó, 2006. 9.

⁴ Русина, Олена: *Україна під татараму і Литвою*. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. 274.

⁵ Például Halics-volhíniai Rusz, Vlagyimir-szuzdali Rusz.

ük, ezért 1255-re a Halicsi és a Volhíniai fejedelemségek is kénytelenek voltak behódolni a tatár uralomnak. Azt viszont fontos kiemelni, hogy az egykor Kijevi Rusz többi fejedelemségével összehasonlítva itt jóval lazább függési rendszer alakult ki az Arany Hordával, ami kevésbé korlátozta a Romanovicsok nemzetségéből⁶ származó halicsi és volhíniai fejedelmek viszonylag független politikáját. A forrásokban „princeps Ruthenorumnak” és „dux Russiae Minoris”-nak nevezett II. Jurij Boleszlav halicsi fejedelem halálával 1340-ben kihalt a Romanovics-dinasztia, és megkezdődött a lengyel–litván vetélkedés a Nyugati Rusz, azaz a halicsi és volhíniai területek megszerzéséért. Halics és Nyugat-Volhínia 1349-re végül lengyel birtokba került,⁷ a mai Kelet-Ukrajna egy része (Nyugat-Volhínia kivételével) pedig a Litván Nagyfejedelemség része lett. Ezzel egy időben Litvánia az egykori Kijevi Rusz déli fejedelemségeiért is harcba szállt a tatárokkal.

A litván nagyfejedelem, Gedimin (1316–1341) Vilniust tette meg fővárossá, és okos diplomáciával, rokoni kapcsolatok kiépítésével⁸ és részben „békés annexióval” kiterjesztette államának határait. A litván uralkodó egyúttal hangsúlyozta a Kijevi Rusz öröksége iránti szerinte jogos igényét, aminek jegyében fokozatosan kiterjesztette a befolyását egész Volhíniára. Gedimin és utódai ukrainai terjeszkedési politikája nem ütközött ellenállásba, valójában ezen területek „önkéntes csatlakozásáról” lehet beszélni. Olgerd (1341–1377) nagyfejedelem betagozta államába a csernyihovi, perejaszlavi és kijevi fejedelemségeket, de ezáltal konfliktusba került a tatárokkal, akik a mai kelet–ukrán területek néveleges urai voltak. Az 1362. évi Szinnyije Vodi melletti csatában végül litván győzelem született a tatárok ellen, ami megerősítette az ukrán területek feletti litván uralmat.⁹

A litván arisztokrácia sorra vette fel az ortodox vallást, és valójában 1386-ig – a lengyel litván perszonálunió megkötéséig – a római katolikus egyház nem tudta megvetni a lábát a Litván Nagyfejedelem-

⁶ 1199-ben Roman Msztyiszlávics, Vlagyimir Monomah dédunokája, Volhínia fejedelemé egyesítette Volhíniát és Halicsot. Halálát követően a két fejedelemség különvált egymástól, de mindkét helyen Roman utódai, a Romanovicsok kerültek a fejedelmi trónra II. Jurij Boleszlav 1340-ben bekövetkezett haláláig.

⁷ Az 1385. évi krewói uniót, valamint Hedvig és Jagello házasságát követően a Russia Minor terminus kizárólag az egykor halicsi és volhíniai fejedelemség jelölésére állandósult Font–Varga: Ukrajna története, 2006, i. m., 94.

⁸ A litván előkelők beházasodtak a Rurik-dinasztiába, és felvették az ortodox kereszténységet, ami által a Rusz területén fontos pozícióhoz jutottak.

⁹ A litvánok már 1307-ben megszerezték Polockot, az 1320-as években Vityebszket és Szmolenszket, 1362-ben pedig Csernyigovot, Novgorod-Szeverszket és Kijevet.

ség területén, ami kedvező helyzetet teremtett a Litvánia lakosságának túlnyomó részét – mintegy 90%-át – kitevő keleti szláv népességnek. Mindeközben a lengyel koronához került rutén területeken a lengyel kormányzat megteremtette a katolikus egyház alapjait: 1367-ben Halicsban katolikus püspökség alapítására került sor, amelyet 1375-ben érseki rangra emeltek.¹⁰

Fontos kérdésként vetődik fel, hogy mivel magyarázható az erősebb politikai helyzetben lévő litvánok „ruszifikációja” 1340–1386 között. A történeti szakirodalomban arra a megállapításra jutottak, hogy azért, mert nem rendelkeztek saját írásos kultúrára támaszkodó „litván identitástudattal”.¹¹ Litvánia 1387 előtti megkeresztelkedése előtti időszakból a pogány vallásukhoz kötődő egyetlen dokumentumként Gedimin nagyfejedelem pápai legátushoz intézett szavait lehet kiemelni, miszerint: „Tiszteljék a keresztények az istent saját hitük szerint, szolgáljanak a keleti szlávok (rutheni) neki saját szokásaik szerint, a lengyelek ugyancsak a maguk módján, mint ahogy mi is saját szokásaink szerint tiszteljük az istent, és mindnyájunknak egy istene van.”¹² A pogány vallás felszámolásával a litván identitástudat a saját nyelvű írásbeli kultúrára tudott volna támaszkodni, de a Litván Nagyfejedelemség döntő többségét a saját írásbeliséggel rendelkező ortodox vallású keleti szlávok tették ki, így az ő nyelvük – az ógyházi szláv keleti szláv cancelláriai változata – lett Litvániában az írásbeliség alapja.

A történeti szakirodalomban többször felmerült az a kérdés is, hogy a Litván Nagyfejedelemség délnyugati határain élő „rusz” (rutén) nép – ahogy őket a korabeli forrásokban nevezték – mennyire volt lojális a litván uralkodókhoz, vagy esetleg titokban a moszkvai nagyfejedelemekkel szimpatizáltak. Az ún. „Litván-Rusz Nagyfejedelemségben”¹³ kezdettől fogva a litván fejedelmek toleráns politikája nyilvánult meg, akik meghagyták a rutén területek jogszokásait és társadalmi rendjét, és valójában a litvánok kerültek végül a rutének kulturális befolyása alá az írásbeliség, jogrendszer és az ortodox vallás átvétele tekintetében. Etnikai és vallási tolerancia jellemezte a litván kormányzat politikáját: nem volt megkülönböztetés a litvánok és a „rutének” vagy „ruszok”, katolikusok és ortodoxok között, ami eleve megakadályozta

¹⁰ A halicsi érsekség székhelyét 1412-ben Lvovba, azaz Lembergbe helyezték át.

¹¹ Bojtár Endre: Az utolsó pogányok Európában – Litvánia megkeresztelése. *Holmi*, (23) 2011, 3. sz. 396.

¹² Uo.

¹³ Полное собрание русских летописей [ПСРЛ] Т. 35. *Летописи белорусско-литовские*. Москва, 1980. 34.

a konfliktus kialakulását a litvánok mint „uralkodó etnikum” és a „ruszok” mint „alávetett nép” között.

A rutén területek jelölésére többször is használt „Délnyugat Rusz” elitje nemhogy nem mutatott ellenállást a litván kormányzattal szemben, éppen ellenkezőleg, együttműködést mutatott a litván nagyfejedelmek azon külpolitikai törekvéseiben, hogy miután a birtokukban tudhatták az egykori Kijevi Rusz délnyugati részfejedelemségeit, keleti irányú expanzióval kiterjesszék a fennhatóságukat az egész Kijevi Rusz területére.¹⁴ A Kijevi Rusz területének egyesítési programja legkorábban Olgerd uralkodása idején fogalmazódott meg, ami a Német Lovagrenddel folytatott tárgyalásai során került előtérbe. Ennek során a litván uralkodó azon szándékának adott hangot, hogy „egész Rusz Litvániához tartozzon”. Feltehetőleg az „egész Rusz” kifejezésen Olgerd ekkor még csak azokat a „Rusz-földeket” értette, amelyek a Litván Nagyfejedelemség és a déli sztyeppe között terültek el.

A lengyel–litván perszonáluniótól a reálunióig (1385–1569)

1382-ben Nagy Lajos halálát követően a lengyel nemesség vitatta Hedvig lengyel trónörökösödési jogát, és kidolgozták a házasságának tervét Jagello (litvánul *Jogaila*) litván nagyfejedelemmel. Az így kialakult új kapcsolatrendszert az 1385. évi krewói unióval¹⁵ pecsételték meg, amely a Lengyel Királyság és a Litván Nagyfejedelemség közötti perszonáluniót eredményezte, és egyúttal véget vetett az rutén területek számára kedvező körülményeket biztosító „Litván-Rusz Nagyfejedelemség” korának. Lengyel hatásra elkezdődött az ortodox rutének hátterbe szorítása, ettől kezdve a litván megnevezés törvényesen és társadalmilag elismert katolikust, míg a „rutén” jogfosztott ortodox rutént jelentett. 1385-től kezdve az új nemzetfogalom alapját képező közös nyelv Litvániában a lengyel lett, felgyorsult a polonizáció folyamata,

¹⁴ Ловмянский, Хенрик: Русско-литовские отношения в XIV–XV вв. In *дальняя Россия во всемирно-историческом процессе: Сборник статей, посвященный Л. В. Черепнину*. Москва, 1972. 272–273.

¹⁵ A Lengyel Királyság és a Litván Nagyfejedelemség 1385. augusztus 14-én kötötte a krewói unió szerződést, amelynek értelmében Jagello litván nagyfejedelem népével együtt áttért a keresztény hitre, feleségül vette Hedviget, Lengyelország királynőjét (Nagy Lajos leányát), és 1386. február 17-én II. Ulászló néven lengyel király lett.

és fokozatosan a latin mellett a lengyel lett a Litván Nagyfejedelemség államnyelve.¹⁶

Witold (1392–1430 között litván nagyfejedelem) azonban Jagelló Ulászlót arra kényszerítette, hogy elismerje őt litván nagyfejedelemnek, így a perszonálunió ellenére két külön jogi személy lett a lengyel király és a litván nagyfejedelem. Witold Ulászlótól független, önálló belpolitikát folytatott, az 1390-es évek végére likvidálta a korábbi rutén részfejedelemségeket, megszüntetve azok autonómiáját és Litvánia területén csak litvánok kaphattak magas állami hivatalokat, kirekesztve ezáltal onnan a rutén elitet.

Az 1413. évi – a lengyel–litván perszonálunió megerősítését célzó – horodłói unió¹⁷ a katolikus egyház helyzetének megerősödése érdekében a katolikus litván nemeseket a lengyel nemességgel azonos jogállásba helyezte, amely privilégiumokból az ortodox rutén nemesiség kiszorult. Az utóbbiak Jagelló Ulászló testvére, Swidrigello mellé álltak Witolddal szemben, akinek először csak a csernyihovi fejedelemséget sikerült megszereznie, majd 1430-ban a litván nagyfejedelmi címet is.

Vitatott kérdés a historiográfiában, hogy a 15–16. században a Litván Nagyfejedelemség területén a „rusz” nép körében felvetődött-e a „Rusz Nagyfejedelemség” alternatív politikai modelljének eszméje, mintegy Litvánia keretén belül. Úgy tűnt, hogy ennek realitása akkor érkezett el, amikor Swidrigello 1432-ben függetlenítette magát Zsigmond hatalmától, és maga mellé állította „Délnyugat Rusz” lakosságát, akik hűséget esküdtek rá. Erről a központi hatalom és a „Rusz” periféria közötti szakadásról egy korabeli krónikás a következőképpen tudósított: „... a rusz fejedelmek és bojárok Swidrigellót a Rusz Nagyfejedelemség trónjára ültették...”¹⁸

Második alkalommal 1435-ben történt utalás a Rusz Nagyfejedelemség meglétére, amikor Swidrigello sorozatos vereségeit követően Polock és Vityebszk lakói, miután „sehonnan nem kaptak segítséget, ezért átálltak Zsigmond mellé és a Rusz Nagyfejedelemség megszűnt létezni, Zsigmond pedig az egész Litván és Rusz Nagyfejedelemségben uralkodni kezdett...”¹⁹ Fontos azonban megjegyezni, hogy ebben a szövegkörnyezetben a Rusz Nagyfejedelemség csak a Szmolenszk

¹⁶ Bojtár: Az utolsó pogányok Európában, 2011, i. m., 398.

¹⁷ Az 1413. október 2-án megkötött egyezmény értelmében a lengyel és a litván nemesiség egy közös renddé olvadt össze.

¹⁸ ПСРЛ. Т. 35. *Летописи белорусско-литовские*. Москва, 1980. 57, 76, 106, 141.

¹⁹ Uo. 58, 77, 108, 143.

és Polock környéki területeket foglalta magában, amelyek lakossága Szwidrigello mellé állt Zsigmonddal szemben.²⁰

Itt érdemes még megemlíteni Mihail Glinszkij nevét, aki 1508-ban felkelést szervezett Zsigmond és a lengyel–litván uralom ellen azzal a célkitűzéssel, hogy a Litván Nagyfejedelemség keleti – ortodoxok által lakott – területeiből egy önálló államot hozzon létre Szmolenszk központtal. Egy korabeli lengyel krónikában arról olvashatunk, hogy Glinszkij kiáltványt intézett Kijev és környékének lakóihoz, hogy csatlakozzanak a felkelőkhöz, amely utóbbiak jelszava a Litván Nagyfejedelemség központjának a „Ruszbá” való áthelyezése és a „Kijevi monarchia” újjászervezése volt. A krónikás szerint amikor Glinszkij megostromolta Szluckot, arra kényszerítette a helyi fejedelem özvegyét, hogy menjen hozzá feleségül, mintegy örökösödési jogot biztosítva ezáltal Kijev birtoklására.²¹

Szwidrigello ellenségesen viszonyult a lengyel–litván perszónálunióhoz, meg akarta szüntetni Litvániában a katolikus nemesek kiváltságait, az ortodox ukrán nemeseknek magas állami hivatalokat adott támogatásukért cserébe, de 1432-ben vereséget szenvedett Zsigmondtól, aki litván nagyfejedelemként (I. Zsigmond, 1432–1440) felújította a perszónáluniós egyezményt Lengyelországgal. A rutén nemeseket újra a litvánokkal tette egyenrangúvá, továbbá támogatta a lengyel kormányzat azon törekvését, hogy megszüntessék Litvánia különállását, de végül 1440-ben összeesküvők megölték.

Zsigmondot Kázmér (1440–1492) követte a litván nagyfejedelemi trónon, miközben a lengyel királyi trónra Jagelló Ulászló fia, III. Ulászló (1434–1444) lépett, akit a litvánok nem fogadtak el, helyette Jagello kisebbik fiát, Kázmért kiáltották ki nagyfejedelemüknek. Miatán azonban az 1444. évi várnai csatában Ulászló életét veszítette, a lengyel nemesek a lengyel trónra is Kázmért (IV. Kázmér néven 1447–1492 között lengyel király) ültették, akinek meg kellett esküdnie, hogy halála után Litvániában külön nagyfejedelmet választhatnak.

Időközben a rutén területek helyzetében jelentős változások következtek be: az 1450-es években az egykori Volhínei Fejedelemséget végleg megszüntették, amely alávetett tartománnyá vált, majd 1470-ben a Kijevi Fejedelemség is erre a sorsra jutott. A hatalma tudatában lévő

²⁰ Русіна, Олена: Проблеми політичної лояльності населення Великого князівства Литовського у XIV–XVI ст. *Український історичний журнал*, 2003, No. 6. 13.

²¹ Strykowski, Maciej: *Kronika Polska, Litewska, Zmudzka i wszystkich Rusi*. Cz. 2. Warszawa (G. L. Glücksberg, druk Stan. Strąbskiego) 1846. 346–347.

Kázmér hallani sem akart többé helyi fejedelmi dinasztiákról, bevették az rutén tartományokban is a lengyel–litván közigazgatási rendszert, aminek eredményeképpen létrejöttek a volhíniai, kijevi és brac-lavi vajdaságok.²² Kázmér rutén autonómiát szűkítő intézkedései több felkeléshez vezettek, amelyek közül az 1481. évi lázadás emelkedik ki Mihajlo Olelkovics volt kijevi fejedelem vezetésével, aki Moszkva támogatását is élvezte. Vita tárgyát képezi ugyanakkor a történetírásban, hogy milyen célkitűzés vezérelte a felkelőket. Csak feltételezni lehet a Szofijszkaja-Krónika alapján, hogy a Litván Nagyfejedelemségtől való elszakadást követően Moszkva oldalára akartak állni.²³ Fontos azonban megjegyezni, hogy a 16. század végéig a rutén területek számára az orosz relációk még nem játszottak fontos szerepet, feltehetőleg az „összorosz” egység eszméje még nem létezett a 15–16. századi Litván Nagyfejedelemség területén.

Kázmér utódainak, János Albertnek (1492–1501) és Sándornak (1492–1506) már nemcsak a török és tatár veszéllyel kellett számolniuk, hanem Moszkva erősödő expanziójával is. Sándor litván nagyfejedelem lengyel királlyá jelölése ügyes taktikai húzásnak bizonyult a lengyel páнок részéről, akik a koronázásért cserében az új uralkodótól kikényszerítették a piotrkowi statútum²⁴ kiadását. A rendelet értelmében Lengyelországot és Litvániát ezentúl elválaszthatatlan testnek kellett tekinteni, és a lengyel királynak egyben litván nagyfejedelemnek is kellett lennie.

III. Iván moszkvai nagyfejedelem uralkodása idején jelentősen megnőtt az orosz állam külpolitikai aktivitása, amelynek célja az „orosz földek összegyűjtése” volt, azaz a Kijevi Rusz egységének helyreállítása Moszkva fősege alatt. Mint ahogyan a fentiekben utaltunk rá, az egykori Kijevi Rusz délnyugati területeit birtokló litván uralkodók politikai törekvései között már korábban megfogalmazódott ez a tendencia.

²² Csak Csernyihov-Szeverszkben őrződött meg még egy ideig a részfejedelemség intézménye.

²³ ПСРП. Т. 6. Софийская Вторая летопись. СПб., 1853. 233.

²⁴ Statuta, Prawa Y Constitucie Koronne Łacinskie Y Polskie z Statutow Łaskiego Y Herborta Y Z Constitucij Koronnych Zebrane. Krakow, 1600. 1099.

Az 1569. évi lublini reálunió. A Rzeczpospolita kialakulása

A 16. században a lengyel kormányzat számára egyre sürgetőbbé vált a lengyel–litván kapcsolatrendszer szorosabbra fűzése, amit a litván főuraknak sikerült hosszabb ideig elutasítani. Varsó nyomása és Moszkva állandó fenyegetése mellett azonban megnehezítette Litvánia helyzetét a Krími kánság is. A litván és rutén elit közötti növekvő feszültség fokozatosan szakadást idézett elő a közöttük korábban kialakult jó kapcsolatokban, ami végül mintegy elősegítette a lengyelek reáluniós törekvéseit a Litván Nagyfejedelemséggel. II. Zsigmond Ágost (1548–1572) idején kiújultak a harcok Oroszországgal,²⁵ amelynek fő terheit elsősorban Litvánia viselte, ami újabb okot adott az elégedetlenségre. Ezen tényezőknek köszönhetően alkalmassá vált a helyzet a reálunió előkészítésére.

Az unió kérdésében a rutén vezető körök várakozó álláspontra helyezkedtek, de nem voltak elutasítóak, ezért a lengyel kormányzatnak sikerült őket megnyerni. Támogatásukért cserében Zsigmond Ágost különleges privilégiumokat²⁶ adott ki, amelyek Volhínia, Kijev és Podólia nemessége számára biztosították anyanyelvük használatát, a litván alkotmány érvényességét, ortodox vallásuk elismerését és a hivataloknak helybeliekkel történő betöltését. Érdemes ezen kiváltságlevéllel kapcsolatban megjegyezni, hogy a dokumentumban nem történik utalás az érintett nemesség etnikai hovatartozásával kapcsolatban, azaz sem a „rutén”, sem a „rusz”, sem a Rusz-beli terminust nem használta a lengyel kormányzat. Az csak a szöveggörnyezetből derül ki, hogy egyértelműen az ortodox vallású rutén nemességről volt szó.

²⁵ A Rurik-dinasztiával kialakítandó békés viszony érdekében Sándor feleségül vette III. Iván lányát, és a házassági szerződésben ígéretet tette arra, hogy Vilniusban ortodox templomot épít. Adott szavát azonban kénytelen volt megszegni, mert nem akarta kivívni a katolikus egyház haragját, ezért háború robbant ki Moszkvával, amely kisebb megszakításokkal 1522-ig tartott. A megkötött béke Oroszországnak juttatta Szmolenszket, Csernyigovot és Belorusszia nagy részét. A háború okozta belső feszültség és az ortodox alattvalók nagy száma ahhoz vezetett, hogy Sándor sem mint litván nagyfejedelem, sem mint lengyel király nem hozott korlátozó jellegű vallási-etnikai rendeleteket.

²⁶ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией* [Акты ЮЗР] Т. 1. 1361–1598. СПб.: Тип. Эдуарда Праца, 1863. 169–170.

Végül a litvánok is kénytelenek voltak engedni, és az 1569. július 1-jén megkötött lublini uniós egyezmény²⁷ értelmében a Lengyel Királyság és a Litván Nagyfejedelemség egy államban, az ún. Rzeczpospolitában (Lengyel–Litván Nemesi Köztársaságban) egyesült, közös törvényhozást és országgyűlést kialakítva. A perszonálunióból így reálunió lett, vagyis Litvánia többé nem képezett önálló politikai egységet, jöllehet továbbra is részleges autonómiával rendelkezett, és a területén lengyelek nem viselhettek hivatalt. A legjelentősebb változás mégis abban mutatkozott meg, hogy Litvánia szinte valamennyi ukrán területén elveszítette a közvetlen birtokjogát: a lengyel korona, amely 1387-ben Halicsot és Nyugat-Volhíniát, 1430-ban Nyugat-Podóliát szerezte meg, 1569 után kiterjesztette a fennhatóságát egész Podóliára, Volhíniára és Kijevre is. Vagyis csaknem minden²⁸ „ruszkok” által lakott terület közvetlen lengyel fennhatóság alatt egyesült, aminek az lett a következménye, hogy a litván uralkodók vallási és etnikai tekintetben megnyilvánuló viszonylag toleráns kormányzati módszereit a lengyel kormányzat katolizációs és polonizációs politikája váltotta fel.

A krewói unió értelmében fennálló tilalom, miszerint Litvánia területén „idegenek” – főleg lengyel nemesek – nem birtokolhatnak földet, a lublini unió megkötésével a hatályát veszítette. A rutén területeket elárasztották a lengyel nemesi telepések, akiknek a rendelkezésére álltak egyrészt a még meg nem hódított déli területek, másrészt azon rutén főurak birtokai, amelyeket a lengyel kormányzat elkobzott, vagy mint hiteles birtoklevéllel nem igazolható birtokot lefoglalt. A varsói kormányzat annak reményében, hogy a lengyel nemesség a mai ukrainai területek „kolonizációjával” egyben az ország védelmét is átveszi, bőkezűen adományozott ezeken a területeken földbirtokokat a számukra. Hatalmas latifundiomok jöttek létre a mai kelet-ukrán területeken, amelyek túlnyomórészt lengyel pánok²⁹ birtokában voltak, akiknek a kíséretében megjelentek az elszegényedett slachticsok³⁰ is.

Jöllehet a Rzeczpospolita kormányzata a szabadságjogokat tiszteletben tartó országnak tekintette a lengyel–litván államot, a katolikus lengyelek és litvánok valójában mindvégig előnyben részesültek az

²⁷ *Akta uniji Polski z Litwą, 1385–1791*. Wydali: Kutrzeba Stanisław, Semkowicz Władysław. Kraków: Polska Akademia Umiejętności – Towarzystwo naukowe warszawskie, 1932. 414.

²⁸ Kárpátalja kivételével, amely a saint-germaini békeszerződésig (1919) Magyarországhoz tartozott.

²⁹ A lengyel főnemesség elnevezése.

³⁰ A lengyel közép- és kismemesség elnevezése.

ortodox hitű ruténekkal szemben. Ezzel magyarázható, hogy a rutén nemességnek a lengyel slachtába történő kulturális és vallási beintegrálódását jelentősen felgyorsította a lublini unió: megkezdődött körükben a katolikus vallásra történő áttérés folyamata, amely őket közvetlenül a lengyel nemesség jogállásába helyezte. Csak kevés rutén nemes maradt meg az ortodox hiten, így egyre mélyebb szakadék keletkezett közöttük és a privilegizált katolikus rutén urak között. Mindezek következtében az rutének „elveszítették” politikai és társadalmi elitjük nagyobb részét, ezért a rutén társadalom „vezetését” és érdekeik képviseletét a kozákság volt kénytelen felvállalni.

Az idegen etnikai elemek – főleg lengyel és német – beáramlása a rutén területekre és a rutén főurak ellengyeledése jelentősen hozzájárult az idegen uralom megerősödéséhez. Talán túlzott a megállapítás, de szinte csak a parasztság maradt tisztán rutén. 1569 után a rutének etnikai és vallási megkülönböztetése még intenzívebbé vált: a Rzeczpospolita teljes értékű polgárainak csak a katolikus lengyelek számítottak. A diszkrimináció valójában inkább nemzeti, mint vallási jellegűnek tekinthető, amit az is bizonyít, hogy míg a mai Kelet-Ukrajna egyes részei és Halics ideiglenesen elfogadták a katolicizmust, a katolikus rutének hátrányos helyzete mégsem szűnt meg, hiszen továbbra sem tölthettek be fontosabb kormányzati pozíciókat. Ennek köszönhetően a rutén nemesek sorra adták fel nemzetiségüket és ortodox vallásukat, hogy élvezhessék a teljes állampolgársággal járó gazdasági és politikai előnyöket. A lengyel–litván kormányzat politikájában megnyilvánuló polonizációs tendenciákat feltehetőleg az a cél vezérelte, hogy a Rzeczpospolita területén élő, különböző nyelvű és vallású etnikumait egy lengyelül beszélő, latin műveltségű, katolikus vallású nemzetbe asszimilálja.³¹

Itt fontos megjegyezni, hogy a Rzeczpospolita uralkodói a hivatalos dokumentumokban a titulusaik között a lengyel király és a litván nagyfejedelemi cím mellett a „Rusz Nagyfejedelem”³² címet is felsorolták. Külön érdekesség, hogy Báthori István lengyel királyként (1575–1586) – eltérően Valois Henriktől (1573–1574), III. Zsigmondtól (1587–1632) és IV. Ulászlótól (1632–1648) – a „Rusz Nagyfejedelem” titulustól különválasztva használta a „Kijev, Volhínia és Podólia

³¹ Balla Péter: A polonizáció nyertesei és vesztesei Ukrajnában a 17. század első felében. In *Világunk határai*. Eötvös Collegium Filozófia Műhely, 2014. 287.

³² Архив Юго-Западной России [Архив ЮЗР] Т. 1. Киев, 1859. 359.

fejedelme” címet.³³ Viszont azt is ki kell emelni, hogy az 1596. évi breszti vallási uniót követően III. Zsigmond a titulussai között már nem használta a „Rusz nagyfejedelme címet”,³⁴ ami feltehetőleg azzal magyarázható, hogy a katolikus vallási egységbe a továbbiakban nem illett bele az ortodox hagyományokra emlékeztető, a Kijevi Rusz korára visszavezethető titulus használata a lengyel–litván uralkodók részéről.

Fontos azt a kérdést tisztázni, hogy milyen nemzeti integritás jellemezte a lengyel–litván nemességbe asszimilálódott rutén elitet. A 16. század végére a Rzeczpospolitában kiforrálódott az ún. „politikai lengyel”, vagyis az olyan polgár, aki elsősorban a lengyel–litván politikai és társadalmi közösség tagjának tekintette magát, és csak másodsorban egy nyelvi és vallási közösséghez tartozónak. Ezen közösséghez tartozott az asszimilálódott rutén elit is, amely magát a lengyel „nemesi nemzet” részének tekintette, ami a korabeli „gente Ruthenus, natione Polonus” terminusban mutatkozott meg.³⁵

A 13–14. század között a mai ukrán területeken kialakult, alapjában véve nyitott osztályrendszer, amelyen belül lehetőség nyílt az egyik osztályból a másikba átlépni, a 16. századra átalakult merev, szinte hermetikusan lezárt osztálystruktúrává. Ehhez a társadalmi változáshoz a döntő lökést a krewói, majd a lublini unió adták, vagyis litván és lengyel hatásra négy társadalmi réteg alakult ki: a nemesség, a papság, a polgárság és a parasztság. A Rzeczpospolita területén a nemesség a 16. század végére vált jogilag egységes osztállyá: a lengyel jogi koncepciók a minden nemes közti abszolút egyenlőséget célozták, ezért a köztük lévő különbségeket fokozatosan eltörölték. Az ellengyelesedett és katolikus hitre áttért rutén elit erős és egységes részévé vált a lengyel „nemesi nemzetnek”. A másik privilegizált osztálynak 1596-ig az ortodox egyházi klérus számított a lengyel–litván államban, amely önálló egyházi törvényszékkal rendelkezett. A breszti vallási uniót követően azonban a görög katolikus egyház kialakulása és az ortodox egyház törvényen kívül helyezése³⁶ elősegítette a rutén nemességnek a lengyel uralkodó elitbe történő szerves betagozódását.

A rutén városok a litván és lengyel törvények hatására önkormányzati jogot kaptak ugyan, amit azonban a 15. század végére teljesen fel-

³³ Uo. 58.

³⁴ Uo. 469.

³⁵ Tazbir, Janusz: Lengyel nemzettudat a 16–17. században. *Acta Poloniae Historica*, (XLVI) 1982. 43.

³⁶ Legalitását csak 1632-ben sikerült visszaszereznie, amikor Petro Mohila kijevi metropolita megerősítette az ortodox egyház helyzetét.

számoltak. A lengyel várospolitika egyértelműen hátrányosnak bizonyult a rutén területek polgársága számára: több város megkapta ugyan a magdeburgi jogot,³⁷ de az főleg az ott élő lengyel és német polgárok érdekében történt. Az ortodox rutének többnyire nem kaptak városi hivatalokat, és mivel a helyi céhek is diszkriminatívan bántak velük, önálló céhekbe tömörültek, amelyek a gazdasági funkciókon kívül vallási, nemzeti és kulturális összefogást célzó tevékenységet folytattak. A legalsó társadalmi kategóriát a parasztság képezte, amely a lublini unióig rendkívül heterogénnek tekinthető, majd a 16. század végére kialakult az egységes, röghöz kötött jobbágyság.

A 16. század folyamán más jelentős társadalmi folyamatok is lejátszódtak a rutén területeken. A rutén polgárság kezdeményezésére létrejöttek az ún. „egyházi testvériségek”, amelyek kezdetben vallási és szakmai társulásokként indultak, majd az 1580-as évekre kulturális és segélyszervezetekké váltak. A „testvériségi” mozgalom központja Lvov (Lwów) lett, célja pedig az egyház és a társadalom moráljának helyreállítása. Tagjaik közé a polgárság mellett a rutén nemesség, a pravoszláv közép- és alsópapság, valamint a kozákság lépett be nagy számban. Iskolákat alapítottak, nyomdákat létesítettek, és támogatták az egyházi polemizáló irodalmi művek kiadását. A keleti pátriárkák, felismerve e mozgalom lengyel- és katolikusellenes élet, elismerték és támogatták ezeket az egyházi szervezeteket, amelyeket a Lvovi Társaság fennhatósága alá vontak, közvetve pedig a konstantinápolyi pátriárka felügyelete alá helyezték. A 16. század végére a rutén vajdaságokat elárasztották ezek a testvériségek, amelyek a kozákokkal együtt alkották 1596 után a rutén „nemzeti” ellenállás és felszabadító mozgalom társadalmi bázisát. Társadalmi helyzetüket tekintve a kozákokat „köztes” társadalmi rétegnek tekinthetjük a nemesség és a parasztság között. A kozákság mint új társadalmi-politikai tényező a 15. század második felétől formálódott ki, és az 1490-es évek végére már viszonylag kiterjedt területen éltek a Dnyeper alsó folyása mentén. A „kozák” elnevezés török–tatár eredetre vezethető vissza,³⁸ és nehéz megállapítani, hogy pontosan mikortól beszélhetünk a mai ukrán területeken egyértelműen szláv kozákságról, ugyanis kezdetben a kozák

³⁷ Például Bresztnek 1390-ben.

³⁸ E kategória a török népeknél a 13. század végétől általánosan elterjedt, olyan határőrszolgálatot teljesítő katonai elemekre vonatkoztatva, akik esetenként sztyeppe-i portyázásokat is folytattak az ellenséges területekre.

elnevezést nem egy konkrét etnikumra, hanem bizonyos foglalkozásra, illetve életvitelre vonatkoztatva használták.

A lengyel–litván állam területén élő parasztoknak nyitva állt ugyan a sztyeppe, de ekkor még egyáltalán nem állt közel hozzájuk a kozákokra jellemző féktelen, kalandos és veszélyes életforma. Amikor azonban a lengyel–litván kormányzat a Rzeczpospolita területén az 1580-as évek végére teljesen röghöz kötötte a parasztságot, csak akkor vált a kozákok szabad életvitelre elfogadhatóvá, sőt áhítottá a jobbagyság számára. A kozákság kezdettől fogva heterogén jellegűnek tekinthető: közéjük kezdetben a mai Észak- és Nyugat-Ukrajnából és Belorussziából a Dnyeperhez menekült, elszegényedett városlakók és deklasszáldott kismanesek álltak, akik megtagadtak mindenféle feudális szolgáltatási kötelezettséget, magukat szabadnak nyilvánították, és egyedüli törvényes uruknak a lengyel királyt ismerték el.

A 15. század végétől az 1572-ig terjedő időszakban a kozákság mint új társadalmi jelenség kezdett kiformálódni, de jogilag (de jure) még nem létezett.³⁹ A kozák lét ekkor még nem járt semmilyen előnnyel – jogokkal illetve privilégiumokkal –, azt speciális foglalkozásnak tekintették, nem pedig elkülönült társadalmi kategóriának. Ezt az elnevezést akkoriban a lengyel–litván állam déli határvidékén élő, olyan nehezen fegyelmezhető csoportokra vonatkoztatva használták, akik magukat mindenféle politikai szervezeten kívül állónak tekintették, valamint sajátos és viszonylag független társadalmi-politikai szervezetet építettek ki.

A kozákok gyakran összeütközésbe kerültek a feudális renddel, de ezen konfliktusok ellenére meghatározó „önkéntes honvédő elemmé”⁴⁰ váltak a 16. század végére. A lengyel nemesség az ellenük fellépő erőszakos akciói következtében a kozákok az alábbi lehetőségek közül választhattak: 1. bizonyos kedvezményekért cserében visszatérnek a feudális függésbe; 2. zsoldosként belépnek a nemesi magánhadseregekbe; 3. a lengyel–litván állam határőrszolgálatába állnak; vagy 4. a többnyire még lakatlan déli területekre vonulnak vissza, mintegy megőrizve ezáltal szabadságukat. Az utóbbi három alternatíva alapján a kozákság három típusa formálódott ki: a magánföldesúri, az állami vagy lajstromozott és a „szabad” kozákság.

³⁹ Грушевский, Михаил: *История украинского козачества*. Т. 1. Киев: Типография 1-й Киевской Артели, 1913. 169.

⁴⁰ Rambaud Alfréd: *Oroszország története*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1890. 360.

A legtöbben az utóbbi verzió mellett döntöttek, és a Dnyeper alsó folyása menti zuhogókhoz (= „za porogi”) települtek át, ahol az 1540-es években megalapították „harcí államukat”, a Zaporozsjei Szicset,⁴¹ amely formálisan ugyan, de azonos jogokat biztosított kozákjainak. Az 1620-as évekig a „szabad” vagy szicskozákok elsősorban saját megélhetőségükért, jogaik és privilégiumaik kiterjesztéséért küzdöttek, majd tehetséges hetmanjuk, Petro Szahajdacsnij vezetésével az ortodox egyház védelmében is felléptek. Erre az időre a Zaporozsjei Szics a korábbiaknál is jobban vonzotta a rutén néptömegeket, akik számára a kozákság soraiba való bekerülés a szabadságot jelentette. Mint a középkorban a városi levegő, a mai ukrán területeken a kozák státusz tett szabaddá. Mivel a lengyel kormánynak szüksége volt a mintegy 20-40 ezer főre becsülhető zaporozsjei kozákság támogatására a déli határvidéken a török és krími tatár támadások visszaveréséhez, nem állt érdekében, hogy ezt a tömeges „elkozákosodást” megakadályozza.

Először I. Zsigmond tett – sikertelen – kísérletet 1512-ben a kozákok egy részének állami szolgálatba állítására, de ezt majd csak II. Zsigmond Ágostnak sikerült véghezvinnie 1572-ben. Az állami lajstromba felvett 300 kozákot hivatalosan is elismerték, tehát ettől kezdve nemcsak de facto, hanem de jure is léteztek. A lajstromozott kozákság intézménye legalizálta a földesúri függésből való kikerülés lehetőségét,⁴² és hivatalosan is jelentős privilégiumokkal ruházták fel az állami kozákokat.⁴³ Megállapíthatjuk tehát, hogy 1572-től kezdve új szakasz kezdődött a kozákság történetében: a lajstromozott kozákság intézményének bevezetésével a kozákokra mint egy új társadalmi-politikai szervezetre tekintettek, és létezésüket jogilag is elismerték. Ez a változás lényegesen megnövelte a zaporozsjei kozákok öntudatát is, akik az 1590–1638 közötti felkeléseik során több alkalommal is kísérletet tettek arra, hogy az állami szolgálatban álló társaik jogállásába kerüljenek, és azt követelték a lengyel kormánztól, hogy állítsák vissza a pravoszláv egyház legitim működését, engedélyezzék számukra a szabad letelepedést a kijevi vajdaságban, ahová királyi és földesúri magánhadsereg ne tehesse be a lábát. E követelésekben láthatólag a

⁴¹ Hivatalosan először 1568-ban tesznek említést a létezéséről, amikor egy levélben II. Zsigmond Ágost arról írt, hogy a kozákok már nemcsak időszakonként hajóznak le a zuhogókhoz, hanem ott is élnek. Архив ЮЗР. Т. 1. Киев, 1859. 4.

⁴² Gebei Sándor: Az ukrán kozákság a XVI. században. *Agrártörténeti Szemle*, 1979, 1–2. sz. 351.

⁴³ Törvényesen mentesültek az egyházi és földesúri terhek alól, katonai szolgálati birtokot kaptak, és ezentúl önkormányzati joggal rendelkeztek.

kijevi vajdaság területére kiterjedő autonóm „Kozák-Ukrajna” igénye körvonalazódik. Hosszas tárgyalások után 1625. november 6-án írták alá a kurukovói egyezményt,⁴⁴ amelyben a regisztrált kozákok számát 6000 főben állapították meg, megtiltották azonban a szicskózákok számára a lengyel koronával nem egyeztetett kozák portyázásokat az idegen államok ellen és ezzel összefüggésben a hajóépítést is.

1632 áprilisában elhunyt III. Zsigmond, akinek Ulászló személyében volt ugyan örököse, de a lengyel nemesség – élve királyválasztó jogával – összeült a szejmre egyezkedni a leendő királlyal. Az országgyűlésen megjelentek a regisztrált és a zaporozsjei kozákok követői is, akik „rendjük” nevében a trónörököstől a lengyel kormányzat által megnyirbált jogaik és privilégiumaik visszaállítását és az 1596. évi breszti vallási unió eltörlését kérték, amiért hajlandók lettek volna támogatni Ulászló megkoronázását.⁴⁵ Önmagukat „vitélző rendnek”⁴⁶ tekintették, akikre feltétlenül szüksége lehet az uralkodónak, de egy olyan államban, ahol kizárólag a „nemesi nemzet” létezett, eleve kudarca volt ítélve a kozákság azon törekvése, hogy önálló rendként ismerjék el őket. Ugyanakkor tényként kezelendő, hogy az 1630-as években kialakulóban volt bizonyos kozák egység: formálódott katonai szervezetük, és egyre szembetűnőbben megnőtt a politikai súlyuk. A regisztrált kozákság egyre aktívabban politizáló hivatásos katonasággá vált, de a lengyel állam hadszervezetében csak segédcsapatokat képeztek a „nemesi felkelés” mellett. Ez a háttérbe szorítottság is maga után vonta azt a változást, hogy a többségük egyre könnyebben hajlott a csatlakozásra a szabad kozákok felkeléseihez. A regiszterkozákok egy részének csatlakozása az 1637-es kozák lázadáshoz⁴⁷ mintegy ürügyként szolgált a lengyel nemesség által uralt szejm számára, hogy kiadják az 1638. évi Zaporozsjei Kozák Had Ordinációja⁴⁸ elnevezésű rendeletet. A rendelet hivatalosan a Zaporozsjei Hadra vonatkoztatták, valójában a kozákság egészét érintette. A dokumentum 1. pontja a regisztráltakat fosztotta meg önrendelkezési jogától, míg

⁴⁴ Архив ЮЗР. Акты о козаках (1500–1648). Киев: Тип. И. и А. Давиденко, 1863. 284–292.

⁴⁵ Uo. 338–342.

⁴⁶ Varga Beáta: *Az orosz–ukrán konfliktus a perejaszlavi egyezménytől az andruszovói békéig (1654–1667)*. Szeged: JATE Press Kiadó, 2004. 17.

⁴⁷ Az 1637-ben kirobbant Pavljuk vezette felkeléshez a csihirini és a perejaszlavi, majd a kijevi, a braclavi és a Bila Cerkva-i lajstromozott ezred kozákjai is csatlakoztak.

⁴⁸ *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах*. Т. 1. М.: Издательство Академии Наук СССР, 1954. 255–256.

a 2. pont hivatalosan is törvényen kívül helyezte a zaporozsjei kozákokat. Az Ordináció életbe léptetése következtében a lengyel–litván „nemesi köztársaságban” a lengyel nemesek által „arany béke” korszakának nevezett, majdnem tíz évig tartó békés időszak következett. Valójában a vidék forrongott és elemi erővel lázadt fel 1648-ban Bogdan Hmelnickij vezetésével.

Janusz Tazbir lengyel történész azt a helytálló megállapítást tette, hogy a lengyel–litván kormányzat – a szejm nyomására – azáltal, hogy a Rzeczpospolita létét veszélyeztető kozák lázadásokra hivatkozva, nem akarta kiterjeszteni a kozák elit számára a lengyel köznemesség által birtokolt kiváltságokat, nagy hibát követett el.⁴⁹ Amennyiben ugyanis a kozák sztarsinát beintegrálták volna a lengyel „nemesi nemzetbe”, megerősíthették volna a lengyel–litván nemesség sorait, másrészt elejét vehették volna a Rzeczpospolita sorsát részben megpecsételő kozák területek elszakadásának 1654-ben.⁵⁰

Az 1596. évi breszti vallási unió és következményei

Az ortodox egyház számára a 16. század második felére egyre károsabbnak bizonyult a nemesek kegyúri joga a birtokukon található plébániák és kolostorok felett. A világiak beavatkozása az egyház hatáskörébe tartozó ügyekbe egyre jobban nyugtalanította a mai ukrán területek pravoszláv püspökeinek azon csoportját, akiket a lengyel kormányzat segített tisztségükbe, és egyházuk helyzetével alig törődve, szinte „világi” életet éltek. Ez a „demoralizált egyházi hierarchia”⁵¹ a 16. század végére arra a meggyőződésre jutott, hogy a vallási uniót elfogadva, fokozott mértékben elnyerhetik a pápa és a lengyel hatóságok támogatását. 1577-ben egy lengyelországi jezsuita szerzetes, Pjotr Szkarga⁵² a vallási unió mellett szóló érvek között kiemelte, hogy a görögkeleti egyház a firenzei unió keretében 1439-ben már egyszer újra egyesült a katolikusokkal, másrészt a lengyel–litván állam területén

⁴⁹ Tazbir: Lengyel nemzettudat, 1982, i. m., 43.

⁵⁰ A Bogdan Hmelnickij által vezetett 1648–1654. évi kozák felszabadító mozgalom eredményeképpen az 1654. január 8-i Perejaszlavi Radán a kozák vezetők területeik Oroszországhoz való csatlakozása mellett döntöttek.

⁵¹ Pelesz, Julian: *Geschichte der Union der rutenischen Kirche mit Rom*. Bd. II. Würzburg–Wien: Mechithariste Buchdruckerei (W. Heinrich), 1881. 5.

⁵² A lengyelországi jezsuita szerzetes 1577-ben könyvet jelentetett meg, amelyben az egyházi unió szükségességét hangoztatta.

elő ortodox vallásúaknak kedvezőbb alávetni magukat, mint az oszmán törökök függésében működő keleti pátriárkáknak.⁵³

A vallási egység kezdeményezésére végül rutén részről került sor.⁵⁴ 1590-ben néhány ortodox püspök – Gedeon Balaban, Kirill Terleckij, Ipatij Potij – vezetésével titkos gyűlés ült össze Belzben, hogy mérlegeljék az egyházi unió lehetőségét és az azzal járó esetleges előnyöket. Az általuk kidolgozott deklarációt III. Zsigmond király, a jezsuiták és a katolikus klérus nagy meglepéssel fogadták. Az unió mellett kiálló ortodox egyházi méltóságok két követe – a lucki és a volhíniai püspök – VIII. Kelemen elé járult azzal a kéréssel, hogy a pápa a „nyugati rusz egyházat” fogadja védelmébe.⁵⁵ 1595-ben Mihail Rohoz a kijevi metropolita, az egyesülés híve Breszt városába ortodox egyházi zsinatot hívott össze, ahol a Vatikánnal történő egyesülésre szólította fel híveit.⁵⁶ Az ortodox klérus többsége és az alsópapság azonban ellenzték az uniót, így megtörtént a szakadás az ortodox egyházon belül, amelyből kiváltak az unió hívei, és megalakult a görög katolikus egyház. III. Zsigmond a breszti vallási unió megkötését követően⁵⁷ hivatalos dokumentumokban Mihail Rohozát „Kijev, Halics és egész Rusz metropolitájának” nevezte.⁵⁸

1596 után III. Zsigmond az ortodox egyház működését hivatalosan törvényen kívül helyezte a lengyel–litván állam területén, híveit pedig megfosztották politikai jogaiktól. A vallási unió legszántabb ellenségeiként ettől kezdve – mint ahogyan a fentiekben említettük – a kozákok léptek fel, akik eddig csak jogaik és privilégiumaik kiterjesztése érdekében fogtak fegyvert, 1596-tól kezdve pedig a pravoszlávia védelmét is a zászlajukra tűzték.

A 17. század első negyedében a Rzeczpospolita területén a római katolikus mellett működő mindkét rutén egyháznak nyomós okai voltak az elégedetlenségre. A görög katolikus kijevi metropolita, Jozsif Ruckij kénytelen volt belátni, hogy a rutén nemesség többsége nem hajlandó elfogadni az unitus egyházat teljes értékűnek. A kijevi érseket

⁵³ Halecki, Oskar: *From Florence to Brest (1439–1596)*. London: Archon Books, 1968. 200.

⁵⁴ Uo. 236.

⁵⁵ Архив ЮЗР. Т. 1. Киев, 1859. 456–458.

⁵⁶ Uo. 468.

⁵⁷ A valódi vallási egység megteremtése helyett a katolikus és a pravoszláv egyház mellett egy „harmadik”, az ún. unitus vagy görög katolikus egyház jött létre, amelynek minden igyekezete ellenére sem sikerült a katolikus klérus tagjaival egyenértékű megbecsülést és a katolikus egyházon belül azonos privilégiumokat elérni.

⁵⁸ Архив ЮЗР. Т. 1. Киев, 1859. 503.

különösen zavarta az a lenéző magatartás is, amely a lengyelországi római katolikus klérus részéről a görög katolikusok felé megnyilvánult. Sérlemzték továbbá a katolikusoknak az ortodox nemesség körében elért sikereit, amely utóbbi társadalmi csoport politikai érvényesülésük érdekében közvetlenül a katolikus egyházhoz csatlakozott.

Jov Boreckijt,⁵⁹ az ortodox „ellenmetropolitát” szintén nyomós okok motiválták az elégedetlenségre. Sikerült ugyan visszaállítani 1620-ra a görögkeleti hierarchiát, és újra rendelkezni az ortodox egyház javainak nagy része felett, de nem tudta elérni a lengyel kormányzatnál egyháza számára a legitim működés engedélyezését. Az ortodox metropolita hatalmának bástyaiként Kijev két szellemi központja, a kijevi Egyházi Testvériség és a Barlangkolostor szolgáltak, amely utóbbi archimandritájává 1627-ben Petro Mohilát választották meg.

Miután a tekintélyes „Rusz-beli” családok sorra katolizáltak, az ortodox egyház és hívei egyre nehezebben tudtak ellenállni a polonizációs törekvéseknek, ezért új protektorok után kellett nézniük az ortodox valláshoz ragaszkodó kozákoknak. Jov Boreckij, aki az ortodox klérus tagja és Szahajdacsnij kozák hetman jó barátja volt, hamar felismerte a kozákokban rejlő lehetőségeket, így hozzáfogott egy elméleti konstrukció megformálásához a „Rusz” és a kozákság közötti rokoni kapcsolatok bizonyításához és (közvetett módon ugyan, de) a kozák öntudat erősödéséhez. Boreckij a „Rusz-beliekhez” hasonlóan a kozákokat is a Kijevi Rusz leszármazottainak tekintette, akiknek erkölcsi joga megvédeni az ortodoxiát más felekezetek mindenfajta agresszív lépésétől. Ezzel a származási koncepcióval a kozákok váltak a Rusz elitjévé, és sikerült nagyon rövid idő alatt pótolni azt a veszteséget, amit a lengyel–litván nemességbe asszimilálódott rutén elit elvesztése jelentett. A Boreckij-féle propaganda hatással volt az irodalomra is, a Lwówi Krónika például a kozákokat az ortodox vallás védelmezőinek nevezi,⁶⁰ míg a Gusztini Kódex⁶¹ ugyancsak a Kijevi Rusz letéteményeseinek, illetve a pravoszláv egyház támaszának nyilvánítja a kozákságot.⁶²

⁵⁹ Беднов, Василий: *Православная Церковь в Польше и Литве (по Volumina Legum)*. Екатеринослав: Volumina Legum, 1908. 226–228.

⁶⁰ Sysyn, Frank E.: Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writings, 1620–1690. *Harvard Ukrainian Studies*, X/3–4, 1986. 412.

⁶¹ ПСРЛ. Т. 40. *Густынская летопись*. СПб.: «Дмитрий Буланин», 2003. 202. Azokat a kulturális hatásokat tükröző évkönyv, amelyek a „Délnyugat Rusz” területeit a lengyel–litván fennhatóság alatt érték.

⁶² Uo. 417.

III. Zsigmondot fia, a toleránsnak mondható IV. Ulászló követte a lengyel trónon, aki már megválasztása előtt ígéretet tett az ortodox egyház helyzetének rendezésére, amit a későbbiekben be is tartott. Ettől függetlenül az 1596. évi egyházszakadás után harminc évvel egyre nagyobb számban kezdtek „megtérni” az uniót addig ellenző és a pravoszlávia mellett korábban kitartó rutén földbirtokosok. Minthogy a legjövedelmezőbb hivatalokat csak katolikus vallásúak kaphatták meg, a királyi udvarban érvényesülni szándékozó rutén elit tagjai sorra adták fel ortodox vallásukat. Egyre gyakoribbá vált az a gyakorlat, hogy a rutén nemesek „beházasodtak” az előkelő lengyel familiákba, majd átvették feleségük vallását és nyelvét.

A breszti vallási unió egyik fontos következménye abban nyilvánult meg, hogy az „összorosz” („Egész Rusz”) egység gondolata a lengyel–litván fennhatóság alatti rutének körében a számukra jóval kedvezőtlenebb körülményeket eredményező 1569. évi lublini reáluniót, majd a vallási uniót követően kezdett körvonalazódni. Míg a 14–15. században a Litván Nagyfejedelemség keleti szláv és ortodox lakosságát vallása és etnikuma miatt nem érte negatív megkülönböztetés, addig fel sem vetődött számukra a Litvániától való elszakadás szükségességének gondolata. A polonizációs és katolizációs tendenciákat folytató Rzeczpospolita diszkriminatív politikája azonban teljesen új helyzetet eredményezett a lengyel–litván–rutén kapcsolatokban, kiváltva az utóbbiakban a védekezési mechanizmust. Többek között ezzel is magyarázható, hogy éppen a 17. század elejére formálódott ki az „Ukrajna” terminus a Rzeczpospolita délnyugati határvidékére vonatkoztatva. Ugyanakkor ukrán etnikumról természetesen még ekkor sem beszélhetünk, a lengyel–litván állam területén élő keleti szlávokat még ekkor is „ruszoknak” vagy „rut(h)éneknek” nevezték.

A korabeli irodalmi vagy történeti művekben hosszú ideig nem merült fel az a gondolat, hogy a Moszkvai Oroszország orosz lakossága és a Rzeczpospolita „rusz” lakossága valójában egy népet alkotna, a rutének az oroszokra mint egy másik népre tekintettek. Mihail Makszimovics volt az első kutató, aki mélyrehatóbban megvizsgálta ezt a kérdést,⁶³ és abból az addig általánosan elfogadott véleményből indult ki a tanulmányában, hogy „a Nyugati Ruszt” – ahogy ő nevezte a lengyel–litván államon belüli keleti szláv területeket – addig nem nevezték Kisorosz-

⁶³ Максимович, Михаил: Об употреблении названий России и Малороссии в Западной Руси. In Максимович, Михаил: *Собрание сочинений*. Т. 2. Киев, 1877. 307–311.

országnak, amíg nem csatlakozott a „Keleti Ruszhoz”, azaz a moszkvai orosz államhoz. Makszimovics nem értett egyet ezzel a véleménynyel, ezért arra törekedett, hogy több szempontból is megcáfolja azt. Ennek érdekében először azt vizsgálta meg, hogy a „Nyugati Rusz” területén a „Rusz”, „ruszok”, „rutének” kifejezést mikor váltotta fel az Oroszország, orosz terminus. Konkrét forrásokra támaszkodva mutatta be, hogy az 1590-es évektől kezdve egyre gyakrabban jelentkezett az orosz kifejezés a rutének vonatkozásában, ami szerinte bizonyítékként szolgál az „összorosz” eszme jelentkezésére. A Makszimovics által a saját álláspontja alátámasztásához példaként említett források közül hármat fontos kiemelni: Geraszim Szmotrickijnek az 1581. évi Osztrogi Bibliához írt előszavát, a Lvovi testvériségnek az 1592. évi, I. Fjodor cárhoz intézett levelét, valamint Jov Boreckij ortodox kijevi metropolitának Moszkvába küldött 1624. évi üzenetét.

Geraszim Szmotrickij⁶⁴ az Osztrogi Bibliához – Konsztantin Osztrozsszkij⁶⁵ herceg nevében – írt előszavában a „keleti egyház fiainak orosz népéhez”⁶⁶ intézi a szavait, amely megszólítás a korábbiakhoz képest a vallási hovatartozástól független, „etnikai” jellegű terminus, ugyanis „a keleti egyház fiaiba” ő belefoglalta a katolikusokat és a pravoszlávokat is. Feltehetőleg a Szmotrickij által használt „orosz nép” kategória nemcsak a Rzeczpospolita keleti szláv alattvalóira vonatkozott, hanem ebbe beleértette a moszkvai orosz állam „orosz népét” is.

A második forrás valójában több, az orosz cárhoz intézett levelet foglal magában, amelyekben I. Fjodort a „híres orosz nemzetségből származó pravoszláv cárnak” nevezik.⁶⁷ Makszimovics szerint ezt a megszólítást úgy kell értelmezni, hogy a levelek írói az orosz uralkodót a Kijevi Rusz fejedelmével, Vlagyimirral állítják párhuzamba, az ő leszármazottjának tekintik, mint ahogyan magukat is.

⁶⁴ Író és pedagógus, akit Konsztantin Osztrozsszkij herceg 1576-ban meghívott a birtokára és az Osztrogi Akadémia első rektorának nevezte ki 1580-ban.

⁶⁵ Az ortodox egyház elsődleges védelmezőiként egyes ukrán nagybirtokosok léptek fel Konsztantin Osztrozsszkij herceg (1526–1608) vezetésével.

⁶⁶ Смотрицкий, Герасим: Перша передмова до Острозької Біблії 1581 р. In *Українська література XIV–XVI ст.* Київ, 1988. 200.

⁶⁷ Челобитная Львовского братства Федору Иоанновичу; три послания Тырновского митрополита Дионисия: царю Федору, супруге его Ирине, и царскому боярину Борису Годунову; послание того же братства думному дяку Андрею Щелкалову, Ирине и Годунову (15 июня 1592 г.) In *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою Комиссиею.* Т. IV. 1588–1632. Изд. И. Григорович. Спб., 1851. 47–51.

A harmadik forrás Jov Boreckijnek a Mihail cárhoz intézett kérelmét foglalja magában, amelyben a kijevi ortodox „ellenmetropolita” az orosz cárt Isten kegyelméből uralkodó moszkvai nagyfejedelemnek és „minden Orosz Föld” („вся Российская земля”) cárijának nevezte.⁶⁸ Itt rögtön felvetődik a kérdés, hogy ebben a szöveggörnyezetben mit jelent a „minden orosz Föld” és főleg a „cár” terminus, amely meg lett különböztetve a moszkvai nagyfejedelemi titulustól. Feltehetőleg Jov Boreckijnek ezzel az lehetett a célja, hogy kifejezze a lengyel kormányzat politikájával szembeni ellenérzését és azt a meggyőződését, hogy a Rzeczpospolita és „Moszkóvia” teljesen más történeti gyökerekkel és identitással rendelkezik, és csak az utóbbinak lehet történeti jogalapja az „orosz földek összegyűjtésére”, azaz a Kijevi Rusz összes – beleértve annak délnyugati részeit is – területének birtoklására. A metropolita a továbbiakban arra kérte az orosz cárt, hogy nyújtson segítséget a Rzeczpospolita területén élő hittestvéreinek, akiknek a lengyel–litván kormányzat megtiltotta a vallásuk szabad gyakorlását. Érdekes lehet ebben a megnyilatkozásban, hogy Boreckij nem a „közös vér vagy eredet”, hanem a közös vallás nevében kéri Mihail cár védnökségét, illetve a segítségét. Itt kell azt is megjegyezni, hogy amikor 1654-ben Bogdan Hmelnyickij tárgyalásokat folytatott Moszkvával az Oroszországhoz történő csatlakozásról, akkor sem a cár, sem a hetman részéről nem az etnikai összetartozásra, hanem a két népet összekötő közös pravoszláv vallásra helyezték a hangsúlyt.

A mai ukrán területek a 17. század első felében – „Ukrajna leírása Moszkóvia határától Erdély határáig”

A mai ukrán területekről szóló 17. századi útleírások között első helyen érdemes megemlíteni a francia hadmérnököt, építészt, kartográfust, író, Guillaume Levasseur De Beauplant, aki a poszt-reneszánsz Európában elsőként írt úgy Ukrajnáról, mint egy önálló és független földrajzi és politikai egységről, amely az ő megítélésében a lengyel és litván területektől elkülönült természeti, gazdasági és kulturális megkülönböztető jegyekkel rendelkezett. Abban a tekintetben is az első helyre sorolható a francia tudós, hogy útleírásához⁶⁹ – „Ukrajna leírása

⁶⁸ *Воссоединение Украины с Россией*, 1954, i. m., 46.

⁶⁹ De Beauplan, Guillaume Levasseur: *Description d'Ukraine qui sont plusieurs provinces du royaume de Pologne contenues depuis les confins de la Moscovie, jus-*

Moszkóvia határától Erdély határáig...⁷⁰ – részletes térképeket is csatolt Ukrajnáról, ezáltal szó szerint felvázolta Európa térképére az addig ismeretlen, „Terra Incognitának”, „Vadkeletnek” tekintett ukrán területeket a lengyel–litván állam déli határvidékén. A Beauplan által szerkesztett Ukrajna-térképek külön érdekessége, hogy azok határvonalai szinte teljesen megegyeznek a mai ukrán állam határaival, ezenkívül az is figyelemre méltó, hogy a későbbi ukrán térképeken soha nem használták az „Ukrajna” terminust, hanem – a 17. század közepétől orosz fennhatóság alatt – az ukrán területeket „Kis-Oroszországnak” nevezték.

A francia utazó III. Zsigmond megbízásából 17 éven keresztül vette ki a részét a déli határvidék erődépítési munkálataiban hadmérnökként, és miközben alkalmas helyeket keresett az új erődrendszer kialakításához, teljesen beutazta a határvidéket (= „Ukrajnát”), így Beauplan alaposan megismerkedett a helyi földrajzi viszonyokkal. Viszonylag hosszú lengyelországi tartózkodása alatt közelebbről megismerkedhetett a helyi lakossággal, és annak életmódjával, helyzetével és szokásaival. Az „útikönyve” rövid idő alatt olyan népszerűségere tett szert, hogy hamarosan lefordították angol,⁷¹ német⁷² és orosz⁷³ nyelvre, amely utóbbi változatnak az érdekessége, hogy a fordításban a Beauplan által használt Ukrajna helyett a „Dél-Oroszország” elnevezést használták.⁷⁴

Az ukrajnai élményeiről már Franciaországban megfogalmazott memoárját Beauplan az 1648–1668 között uralkodó János Kázmér lengyel királynak ajánlotta a következő indoklással: „ajánlom Önnek ezen hatalmas, határvidéki Ukrajnának a leírását, amely Moszkóvia és Transzszilvánia között helyezkedik el...”.⁷⁵ Beauplan részletesen írt

ques aux limites de la Transylvanie, ensemble leurs mœurs, façons de vivre et de faire la guerre Rouen, chez Jacques Cailloue, dans la cour du palais, 1650.

⁷⁰ Ляскоронский, Василий: *Гийом Левассер де Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России*. Киев: Тип. И. И. Чоколова, 1901.

⁷¹ John Churchill (ed.): *Collection of voyages and travels. A Description of the Ukraine*. London, 1704. Vol. 1.

⁷² Von Johann Wilhelm Moeller (hrsg.): *Beschreibung der Ukraine und deren Einwohner, aus dem Französischen des Wilhelm le Vasseur sieur de Beauplan uebersetzt*. Breslau bei W. G. Korn, 1780.

⁷³ Устрялов, Фёдор: *Описание Украины от пределов Московии до границ Трансильвании, составленное Гильомом Левассер-де Боплан*. СПб.: Изд. Н. Г. Устрялова, 1832.

⁷⁴ Ez azzal magyarázható, hogy az 1654-ben Oroszországhoz csatlakozott kozák területeket orosz részről hivatalosan Hetmanátusnak vagy Zaporozsjei Hadnak, a 18. századtól kezdve Kis-Oroszországnak nevezték, de Ukrajnának soha.

⁷⁵ Ляскоронский: *Гийом Левассер де Боплан*, 1901, i. m., 1.

az ukrán lakosságról, kiemelve a kozákságot, akik szétszóródva éltek a déli határvidéken, és „...a szabadságot mindennél többre értékelik, ami nélkül számukra értelmetlennek tűnik az élet... ez a legfőbb oka a gyakori lázongásaiknak... a harcban kitűnnek nyughatatlanságukkal, férfiaságukkal és vakmerőségükkel, általában nem kímélik az életüket ...”.⁷⁶ Beauplan hadmérnökként a déli „végeken” többször is találkozott kozákokkal, akik szerint a saját nyelvükön „Ruszkok”-nak nevezik magukat. A kozákság részletes bemutatása után a francia író röviden kitér a társadalom azon sajátosságára, hogy csak kis létszámú nemesiség tartozik a soraiba, köszönhetően a korábban nagyszámú elit fokozatos polonizációjának.

Beauplan „Ukrajna leírása” legfőbb érdemeként az emelhető ki, hogy mint „kívülálló”, politikai és vallási előítéletektől mentes tudott maradni, aminek köszönhetően sikerült részrehajlás nélkül írni az általa megismert nép megkülönböztető jegyeiről. Kiemelt figyelmet szentelt a szerző a kozákság bemutatásának, külön kiemelve a nemzeti és vallási érdekeikért folytatott hősies és szerinté jogos küzdelmüket a lengyel hatalom ellen. 1650-ben kiadott útleírását olvasva arra következtethetünk, hogy hosszú lengyelországi tartózkodása alatt valójában rokonszenvezni kezdett „Ukrajna” szabadságszerető népével. Valójában a francia utazó nemcsak „felfedezte” és felvázolta Európa térképére Ukrajnát, hanem azt a véleményét vallotta, hogy „Ukrajna valójában a kozákok országa”.

Ukrajna és az ukránok

A döntően latin nyelvű forrásokban⁷⁷ a 14. században „ruténeknek” (Rutheni) vagy „ruszoknak” (Russi) nevezték az egykori Kijevi Rusz délnyugati területein élő keleti szlávokat és a földjeiket „Rusz-földeknek” vagy „ukrajnai” területeknek, amely utóbbi a korabeli értelmezésben valójában a határt vagy végeket jelentette.⁷⁸ Emellett egyértelműen megállapítható, hogy a „kraj” szóra visszavezethető „ukrajnai területek” a lengyel–litván állam déli államhatárral nem rögzített határvidékét foglalták magukban.

⁷⁶ Uo. 21.

⁷⁷ Zrodla Dziejowe. T. IX. *Sprawy woloskie za Jagiellonow*. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1878. 34.

⁷⁸ Довнар-Запольский, Митрофан: *Акты Литовско-русского государства*. Вып. 1. М.: Унив. тип., 1899. 1., 229.

A 15–16. századi forrásokban a „Rusz földek” kifejezéssel a Kijevi és Braclavi vajdaságot magában foglaló „Ukrainát”⁷⁹ és az ún. „Fekete Ruszt” illették.⁸⁰ A 16–17. század fordulójától kezdve az „Ukrajna” terminus már szűkebb értelmezést kapott, nem általánosságban a határvidéket, azaz a „végeket” jelentette, hanem egy konkrét földrajzi egységet, a Dnyeper középső folyása által határolt területeket, a mai Ukrajna központi részét. Ekkorra a lengyel forrásokban már tulajdonnévként használják az Ukrajna kifejezést: például „falvak és városok Ukrajnában”, „Kijevi Ukrajna” stb.⁸¹ Az itt élő lakosságra az „ukrajnai”, „Rusz-beli” (ziemie ruskie, ludzie ruskie, люди украинные, украинники, руськие люди) jelzőt használták, ami azonban még mindig nem etnikai, hanem földrajzi, illetve közigazgatási hovatartozást jelentett.⁸² Fontos továbbá azt is kiemelni, hogy a „ruszin” elnevezés viszonylag későn, a 16. század elején és csak elvétve jelent meg egyes forrásokban.

Érdekességgé lehet megemlíteni, hogy a 17. század első felében több lengyel dokumentumban az „ukrán” (Ukraińców) terminust az ukrainai birtokokkal rendelkező lengyel nemesekkel kapcsolatban használták.⁸³ Itt azonban azt is ki kell hangsúlyozni, hogy ekkorra az ukrán nemesség túlnyomó része már ellengyelesedett, ezért akár róluk is lehetett szó ezekben a forrásokban.⁸⁴

⁷⁹ Źródła dziejowe. T. 20. *Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw)*. T. 1. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1878.

⁸⁰ Źródła dziejowe. T. 18. Cz. 2. *Ziemie ruskie. Ruś Czerwona*. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1903.

⁸¹ Архив Юго-Западной России [Архив ЮЗР]. Ч. 3. Т. 1. Киев, 1863. 4 (1568), 196 (1614), 201 (1617).

⁸² Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 1. С. 5, 28, 64 (1593 г.), 254 (1618 г.), 317 (1631 г.), 357 (1635 г.); Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (АЮЗР). Т. 3. СПб., 1861. 142.

⁸³ *Zbiór pamitników historycznych o dawnej Polsce z rekopismow, tudziez dzieł w roznych językach o Polsce wydanych, oraz z listami oryginalnemi królów i znakomitych ludzi w kraju naszym*. T. 6. Lwow: Wytłocznia Narodowa Ossolińskich, 1833. 161–162 (1625), 299 (1619).

⁸⁴ Az egyértelműen az ukránokra vonatkozó „ukrán” jelzőt majd csak a 17. század második felétől vezették be egyes forrásokban, amivel a „kisoroszországi” kozákokat jelölték.

A magyarországi ruszin egyházszervezet kialakulása és fejlődése

Az ungvári unió

MOLNÁR FERENC¹

A Munkács-központú keleti szertartású egyházszervezet kiépítése szorosan összefügg a ruszinság történetével.² A magyarországi ruszinok eredetére vonatkozóan három elmélet született: az őshonosság, a magyar honfoglalókkal való együttes bejövétel és a beköltözés teóriája.³ A ruszinság őshonosságát hangoztató teóriákat a modern történelemtudomány jobbára megcáfolta.⁴ Történelmileg ugyancsak igazolhatatlan az az elmélet, mely szerint a ruszinok jelentős számban együtt érkeztek a honfoglaló magyarokkal a mai értelemben vett Kárpátalja területére, ahol egy 14. századig fennálló önálló örgrófságot (Ruszkaja Krajna) alapítottak.⁵ Ugyanakkor számos történeti forrás tanúskodik arról, hogy a ruszinság tömeges betelepülése a tatárjárást követő idők-

¹II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász.

²S. Benedek András: *A gens fidelissima: a ruszinok*. Budapest: Belváros-Lipótváros Ruszin Kisebbségi Önkormányzat, 2003. 31.

³Uo. 10.

⁴Ilyen munkák például Hódinka Antal: *A munkácsi görög-katolikus püspökség története*. Budapest: MTA, 1909; Петров, Алексей: *Древнейшие грамоты по истории карпатословенской церкви и епархии 1391–1498 гг.* Praha: Sbor pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi, 1930; Bonkáló Sándor: *A rutének (ruszinok)*. Basel–Budapest: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1996. Kobály József szerint a mai Kárpátalja területét a honfoglalás előtt jelentős számú szláv népesség lakta, de ezek nem a keleti szlávokhoz tartozó ruszinok, hanem déli és nyugati szlávok voltak. Ez utóbbiakat később a magyarság asszimilálta. Vö. Kobály József: A mai Kárpátalja területének népei a középkorban. 1. rész. *Pánsíp*, 1993, 5. sz. 22; Uő: A mai Kárpátalja területének népei a középkorban. 2. rész. *Pánsíp*, 1994, 1. sz. 25–26; Uő: *Sine ira et studio*. Ungvár: KMKSZ, 1998. 198–201.

⁵Bonkáló: *A rutének*, 1996, i. m., 27–28; S. Benedek: *A gens fidelissima*, 2003, i. m., 12–13; Zoltán András: A ruszin történelemről – ruszinul. *Kisebbségkutatás*, 2003, 1. sz. 253; S. Benedek András: A ruszinok korai történetéből. In Donáth Lehel – Medvigy Endre – Molnár Tibor – Zelles László (szerk.): *Az „Ezeréves ruszin–magyar együttélés a történelem tükrében” című konferencia szerkesztett előadásai, tanulmányai (2004. március 19–20.)*. Budapest: Belváros-Lipótváros Ruszin Kisebbségi Önkormányzat, 2005. 49; Véghseő Tamás: „... mint igaz egyházi ember...” *A törté-*

ben, azaz a 13. század közepétől kezdődött.⁶ A mongol invázió következtében drámain megnövekedett a magyarországi lakatlan területek aránya.⁷ A ruszinok kezdetben a gyeptúvonal menti lakatlan, síkvidéki területeken telepedtek le. A 15–17. században – a szabad földterületek zsugorodása miatt – lendületet vett az Északkeleti-Kárpátok belső oldalán található hegyvidéki területek, az ún. Verhovina benépesítése.⁸

Az ortodox egyházszervezet

A ruszinság nem egységes népként érkezett Északkelet-Magyarországra. Mivel ortodox vallásúak voltak, az új hazában nem is tartották őket keresztényeknek, és egyházilag sem voltak megszervezve.⁹ Papjaik, az ún. batykók, hasonlóan a ruszin jobbágyokhoz, robotoltak és adót fizettek.¹⁰ A 14–15. század fordulóján kialakultak helyi vallási központjaik, melyek közül a következő századokban a munkács–csernekhegyi

nelmi Munkácsi Egyházmegye görög katolikus egyházának létrejötte és 17. századi fejlődése. Nyíregyháza: Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, 2011. 12.

⁶ A ruszin betelepüléssel párhuzamosan a magyar etnikumnak a 14. század végére sikerült benépesítenie a mai értelemben vett Kárpátalja területét. Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon.* Budapest: Magvető Kiadó, 1988. 415–417, 421–427, 492–496; Kobály: *A mai Kárpátalja*, 1994, i. m., 26; Bonkáló: *A rutének*, 1996, i. m., 17; Kobály: *Sine ira*, 1998, i. m., 201; S. Benedek: *A gens fidelissima*, 2003, i. m., 17.

⁷ Az északkelet-magyarországi tatár pusztítások hatásáról lásd Perényi Zsigmond: *Ugocsamegye.* In *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képekben. Magyarország VI. kötete. Felső-Magyarország. (II. rész).* Budapest: Magyar Királyi Államnyomda, 1900. 461; Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.* I. kötet. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987. 526.

⁸ Hodinka Antal: *A rutének.* In *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képekben. Magyarország VI. kötete. Felső-Magyarország. (II. rész).* Budapest: Magyar Királyi Államnyomda, 1900. 401; Szabó István: *Ugocsa megye.* 2., átdolgozott kiadás. Budapest–Beregszász: Hatodik Síp Alapítvány–Új Mandátum Könyvkiadó, 1994. 94; Bonkáló: *A rutének*, 1996, i. m., 21–27; Gönczi Andrea: *Ruszin skizmatikus mozgalom a XX. század elején.* Ungvár–Beregszász: PoliPrint – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, 2007. 9–10; Véghseő: „... mint igaz egyházi ember...”, 2011, i. m., 12.

⁹ Bonkáló: *A rutének*, 1996, i. m., 109; Janka György: *Az ezeréves egri egyházmegye és a görög katolikusok.* *Athanasiana*, 2004, 19. sz. 146; Diós István (főszerk.) – Viczián János (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon.* XI. kötet. Budapest: Szent István Társulat, 2006. 780–782.

¹⁰ Pirigyi István: *A magyarországi görög katolikusok története.* I. kötet. Nyíregyháza: Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, 1990. 80.

monostor vált a ruszin püspökök székhelyévé.¹¹ Vallási központként betöltött szerepét növelte, hogy a monostor a munkácsi vár „hatósugarába tartozott”.¹²

A ruszin történelmi emlékezet a monostor alapítását Koriatovics Tódor podóliai litván herceghez (kb. 1320–1414) köti, aki a Litván Nagyfejedelemség belső hatalmi ellentétei forgatagában maradt alul, s kényszerült elmenekülni szülőföldjéről. Bereg vármegyében lelt menedéket, ahol Zsigmond királytól (1387–1437) adományként kapta a munkácsi uradalmat, amely az uralkodó felesége, Mária királyné halálakor üresedett meg (1395).¹³ „Koriatovics alakja az itt alapított és később egyháztartományi központtá fejlődött bazilita monostor történetével kapcsolatban kap különös figyelmet. Egy 1360-ra datált, de valószínűleg csak 1418–1426 között hamisított¹⁴ alapítólevél szerint családi temetkezési helyként ő alapította és látta el birtokadományokkal a monostort.”¹⁵ E szerint Koriatovics a Munkács melletti Csernekhegyen alapított monostornak adományozta Bobovistye és Lauka községe-

¹¹ Bonkáló: *A rutének*, 1996, i. m., 109; Diós István (főszerk.) – Viczián János (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon*. IX. kötet. Budapest: Szent István Társulat, 2004. 390; Kobály József: A kárpátaljai ruszinok. In Ábrahám Barna – Gereben Ferenc – Stekovics Rita (szerk.): *Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában*. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 2003. 356.

¹² S. Benedek: *A gens fidelissima*, 2003, i. m., 31.

¹³ Bonkáló: *A rutének*, 1996, i. m., 43, 51–53; S. Benedek András: Eszmék és téveszmék: a ruszin etnogenezis története. *Kisebbségkutatás*, 2000. 4. sz. 650; Uő: *A gens fidelissima*, 2003, i. m., 14; Lach, Milan: Joannicius Basilovits protoigumen, a Munkácsi Egyházmegye bazilita növendékeinek nevelője a 18–19. század fordulóján. In Véghseő Tamás (szerk.): *Bacsinszky András püspök. A Bacsinszky András püspök halálának 200. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*. Nyíregyháza: Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, 2014. 119–120.

¹⁴ Az alapítólevél hitelességét először Batthyány Ignác gróf, erdélyi püspök kérdőjelezte meg az 1785-ben megjelent *Leges ecclesiasticae Hungariae* című munkájában. Vö. Perényi József: *A ruszinok történetének vázlata 1800–1918*. Budapest. Kandidátusi értekezés, kézirat. 1954. 83–84; Arató Endre: *A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983. 54; S. Benedek: Eszmék és téveszmék, 2000, i. m., 651; Кашка, Марія: *Етнополітичний розвиток русинів-українців Закарпаття (середина XVIII ст. – 1867 р.)*. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Ужгород, 2008. 68–70. Később Hodinka Antal és az orosz Alekszej Petrov minden kétséget kizáróan bizonyították a dokumentum hamis voltát. Vö. Zsathkovics Kálmán: A magyarországi oroszok történetírásának történelme: második és befejező közlemény. *Századok*, 1890, 8. sz. 644–645; Bonkáló: *A rutének*, 1996, i. m., 52; Kobály: *A kárpátaljai ruszinok*, 2003, i. m., 348.

¹⁵ Véghseő: „... mint igaz egyházi ember...”, 2011, i. m., 13.

ket.¹⁶ A 19. század folyamán Basilovits János (1742–1821) és Anatolij Kralickij (1835–1894) munkácsi bazilita rendfőnökök írói munkássága nyomán a litván hercegből ruszin nemzeti hős vált. A két bazilita szerzetes olyan valószínűtlen hagyományt is terjesztett, miszerint Koriatiotics negyvenezer fős kísérettel érkezett volna meg Magyarországra.¹⁷

A Munkács-központú ruszin egyházszervezet egy hosszabb – források hiányában máig sem tisztázott – folyamat eredményeként alakult ki. A csernekhegyi monostor alapítását a korszak jelentős kutatója, Hodinka Antal a 15. század második felére datálja.¹⁸ Első hiteles említése Mátyás királyhoz (1458–1490) fűződik, aki egy 1458-ban kiadott oklevélben nevezte ki Lukács presbitert a Szent Miklósról elnevezett monostor élére.¹⁹ A királyi oklevél Lukács korábbi joghatóságra való utalása, illetve a neki juttatott javadalom (Lauka és Boboviscse falvak) már arról tanúskodik, hogy nem csupán egy egyszerű plébánosi kinevezésről van szó. Hodinka szerint a „szakadár” presbiter akár egy átmeneti időszak felszentelt püspöke is lehetett, akinek személye iránt a budai kancellária még nem tanúsított túl nagy érdeklődést.²⁰ Lukács utóda egy János nevű szerzetes lett, akit II. Ulászló király (1490–1516) okleveleiben püspökként említett és ismert el.²¹

¹⁶ Pirigy: *A magyarországi görög katolikusok*, 1990, i. m., 71; Brenzovics László: Szerzetesrendek Kárpátalján. In P. P. Punykó Mária (szerk.): *„Hét kereszt alatt felkelek”*. Kárpátaljai néprajzi és honismereti dolgozatok. Budapest–Beregszász: Hatodik Síp Alapítvány–Új Mandátum Könyvkiadó, 1997. 77.

¹⁷ Zsatkovics Kálmán: Az egri befolyás ellen vívott harc a munkácsi görög szertartású egyházmegye történelmében. *Századok*, 1884. 8–10. sz. 682; Zsatkovics: *A magyarországi oroszok*, 1890, i. m., 645–647; Hodinka: *A munkácsi görög-katolikus*, 1909, i. m., 90–175; Pirigy: *A magyarországi görög katolikusok*, 1990, i. m., 71; S. Benedek: *A gens fidelissima*, 2003, i. m., 14; Véghseő: „... mint igaz egyházi ember...”, 2011, i. m., 13.

¹⁸ Hodinka: *A munkácsi görög-katolikus*, 1909, i. m., 175.

¹⁹ A forrást közli: Hodinka Antal: *A Munkácsi gör. szert. püspökség okmánytára*. Ungvár: Unió Könyvnyomda, 1911. 1–2.

²⁰ Hodinka: *A munkácsi görög-katolikus*, 1909, i. m., 188–192, 197, 218. Vö. Véghseő: „... mint igaz egyházi ember...”, 2011, i. m., 14. Pirigy István úgy véli, mivel az 1458-ban kibocsátott „oklevél szerint Lukács már évek óta birtokolja a [munkácsi] plébániát, ezért feltételezhető, hogy kinevezést külső körülmények indokolták”, lásd Pirigy: *A magyarországi görög katolikusok*, 1990, i. m., 71.

²¹ Ilyen, Jánost munkácsi püspöknek nevező okleveleket a király 1491-ben, 1493-ban és 1498-ban is kiadott. Vö. Hodinka: *A Munkácsi gör. szert. püspökség*, 1911, i. m., 5–10; Véghseő: „... mint igaz egyházi ember...”, 2011, i. m., 14. E források alapján jutott Alekszej Petrov orosz történész arra a következtetésre, hogy János volt az első munkácsi püspök, Lukács pedig csak presbiter-igumenként igazgatta a munkácsi monostort. lásd Петров: *Древнейшие грамоты*, 1930, i. m., 146. E nézetet az

A 15. század végéig a magyar uralkodók nem törekedtek arra, hogy az egyre nagyobb számban Északkelet-Magyarországra települő ruszinság jól körülhatárolt egyházmegyével rendelkezzen. E mögött egyrészt azon vélekedésük húzódott meg, hogy a keleti szertartást követők „másodrangú” keresztények, másrészt attól tartottak, hogy egy kánonjogilag is megerősített egyházi szervezet előbb-utóbb a keletiek társadalmi súlyát is növelni fogja.²²

1498 és 1551 között a munkácsi püspökség történetét illetően nem maradt fenn írásos forrás.²³ Az ezen időszakra vonatkozó dokumentumok megsemmisülésében szerepet játszhatott az a tűzvész, amelynek következtében maga a monostor is elpusztult a 16. század elején. 1551-ben I. Ferdinánd király (1526–1564) László püspök részére kiadott oklevele elismerte a munkácsi püspök joghatóságát, s tartalmát tekintve is szinte megegyezik az Ulászló-féle 1498-ban kiállított dokumentummal. Lényeges különbség azonban a két forrás között, hogy a későbbi oklevélben a Habsburg uralkodó magát a munkácsi monostor főkegyuraként tüntette fel.²⁴ Hamarosan az Erdélyi Fejedelemség részéről is hasonló törekvéseket fogalmaznak meg. 1558-ban Izabella királyné ugyanis – a régi magyar királyok rendelkezésére hivatkozva – megtiltotta a Bereg vármegyei tiszttartónak, hogy adót szedjenek László püspök utódától, Hilariontól és a monostor szerzeteseitől. János Zsigmond fejedelem pedig engedélyezte, hogy a munkácsi főpásztor maga tegyen javaslatot utódja személyére.²⁵

A 16. század közepétől a munkácsi püspököknek szembesülniük kellett azzal, hogy joghatóságuk elismertetése immár nemcsak a királyi hatalom függvénye. A központi hatalom gyengülésével a helyi földesurak befolyása is megnövekedett. A ruszin ortodox püspökök tevékenységét leginkább a munkácsi uradalom tulajdonosai korlátozták. „Mindezt az tette lehetővé, hogy a munkácsi püspökség de jure

ukrán Athanasius Pekar is átvette: Pekar, Athanasius B.: *The History of the Church in Carpathian Rus'*. New York: Columbia University Press, 1992. 14.

²² Vö. Фенич, Володимир: *Греко-католицька церква в громадсько-політичному та культурному житті Закарпаття (1771–1867 рр.)*. Кандидатська дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, рукопис. Ужгород, 1997. 25; Véghseő: „... mint igaz egyházi ember...”, 2011, i. m., 14–15.

²³ Hodinka: *A munkácsi görög-katolikus*, 1909, i. m., 221; Pirigy: *A magyarországi görög katolikusok*, 1990, i. m., 75.

²⁴ Véghseő: „... mint igaz egyházi ember...”, 2011, i. m., 15. Vö. Hodinka: *A Munkácsi gör. szert. püspökség*, 1911, i. m., 13.

²⁵ Pekar: *The History of the Church*, 1992, i. m., 16; Véghseő: „... mint igaz egyházi ember...”, 2011, i. m., 15.

nem létezett, kánoni felállítására nem került sor. A munkácsi kolostor előjárója, idővel püspöki rangban, az egyre nagyobb létszámú ortodox közösségek fölött szokásjog alapján gyakorolt joghatóságot, amit a földesúri hatalom által kiadott oltalomlevelével biztosított.”²⁶ A korabeli források arról tanúskodnak, hogy a protestáns hitre tért helyi földesurak²⁷ és tiszttartóik egyre gyakrabban tettek kísérletet a munkácsi püspökök jogainak korlátozására, akik a világi uralkodóktól kértek segítséget.²⁸ A magyar királyok, később pedig a kassai főkapitányok több alkalommal bocsátottak ki ún. oltalomleveleket, amelyekben arra szólították fel a helyi földesurakat, hogy ne akadályozzák a munkácsi főpásztort és szerzeteseit tisztségük gyakorlásában. A gyakorlatban azonban a világi hatalom nem tudott gátat szabni az effajta túlkapásoknak, s a korábban tapasztalt visszaélések a következő évtizedekben is megismétlődtek a munkácsi monostor püspökeivel és szerzeteseivel szemben.²⁹

A pravoszláv ruszinok református vallásra való tömeges áttérése szilárd háterszínként teremthetett volna az Erdélyi Fejedelemség számára. Az 1606-ban megkötött bécsi béke tovább erősítette a kálvinisták pozícióit, hiszen a fejedelemség tulajdonához tartozónak ismerte el a munkácsi várat és a keleti szertartású püspökség területének jelentős hányadát. Az erdélyi fejedelmek innentől kezdve fenntartották maguknak a munkácsi püspök kinevezésének jogát.³⁰ Ezzel párhuzamosan hangsúlyosabban jelentkeztek azok a szándékok is, amelyek célul tűzték ki a keleti szertartású keresztények református hitelvek felé való közelítését. A kálvinista alternatíva elfogadása viszont azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy döntően fogja megváltoztatni a pravoszláv vallású ruszin közösség egyházfegyelmét és liturgikus hagyományait, illetve visszavetheti kialakulófélben lévő identitásuk további fejlődését.³¹

²⁶ Véghseő Tamás: *Unió, integráció, modernizáció. A Rómával való egység háttere a munkácsi püspökségben (17. század közepe). Athanasiana*, 2010. 32. sz. 14.

²⁷ A munkácsi uradalom 1573-tól magánkézre került. A birtokosok között olyan családok szerepelnek, mint a Mágocsy, az Eszterházy vagy a Rákóczi. Lásd Pirigyi: *A magyarországi görög katolikusok*, 1990, i. m., 81.

²⁸ Hodinka: *A munkácsi görög-katolikus*, 1909, i. m., 225; Pirigyi: *A magyarországi görög katolikusok*, 1990, i. m., 81.

²⁹ Véghseő: „... mint igaz egyházi ember...”, 2011, i. m., 16.

³⁰ Pirigyi: *A magyarországi görög katolikusok*, 1990, i. m., 81.

³¹ Véghseő: „... mint igaz egyházi ember...”, 2011, i. m., 18.

A katolikus egyház befolyásának kezdetei

A 17. század elejétől a ruszinok lakta északkelet-magyarországi régió területén egyre jelentősebb pozíciókra kezdett szert tenni egy másik alternatíva, a katolikus egyház, amely maga mellett tudhatta a Habsburg udvar támogatását. A tridenti zsinaton (1545–1563) jóváhagyott reformprogram a katolikus egyház megújulását hozta, melynek magyarországi hatása Pázmány Péter esztergomi érseksége (1616–1637) idején teljesedett ki. A téma kiváló ismerője, Véghseő Tamás így foglalta össze a katolikus megújulás hazai jelentőségét: „A tanbeli kérdések tisztázása (szentségek, megigazulás, szent hagyomány, hitvallás), az egyházfegyelem megszilárdítása, az új püspök-eszmény körülírása, a papképzés reformja (szemináriumok alapítása), az igehirdetés megújítása és a lelkipásztori szemlélet térhódítása egy olyan reformprogram elemei voltak, melyek a kortársak számára azt bizonyították, hogy az éppen aktuális és elkeserítő arányok ellenére a katolicizmusnak van jövője Magyarországon.”³²

A rekatolizáció fokozatos térnyerését jelezte, hogy jelentős földesúri családok tértek vissza a katolikus egyházba. Ezek közé tartozott az a Homonnai Drugeth György (1583–1620) is, akinek zempléni és ungi birtokain nagy számban éltek ortodox vallású ruszinok. Drugeth gróf felmenői a 16. században buzgón támogatták a reformáció ügyét, ő maga viszont 1601 körül rekatolizált, s innentől kezdve a katolikus megújulás eszméinek terjesztése mellett szállt síkra. E célból menedéket adott az Erdélyből elűzött jezsuitáknak, akiknek fontos szerepet szánt a hitelesítésben. 1608-ban Homonnán jezsuita missziós központot, 1615-ben kollégiumot alapított.³³ Drugeth rekatolizációt támogató törekvéseinek kedvezett, hogy a közeli Kassán alakult ki az ellenreformáció legerősebb térségi központja.³⁴

³² Véghseő: „... mint igaz egyházi ember...”, 2011, i. m., 18–19.

³³ Hermann Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München: Aurora, 1973. 271–272; Pekar: *The History of the Church*, 1992, i. m., 19; Piri-gyi: *A magyarországi görög katolikusok*, 1990, i. m., 95–96; Véghseő: „... mint igaz egyházi ember...”, 2011, i. m., 19–20.

³⁴ Kónya Péter ezzel kapcsolatban kiemeli, hogy „[a] rekatolizáció központja Felső-Magyarországon az 1606-ban alapított kassai jezsuita kollégium volt, amely a következő években alapította a nemesi konviktust, megszerezve a kassai főkapitányok házáat, és 1655-ben új egyetemet (akadémiát) hozott létre, amely néhány év múlva saját könyvnyomdával rendelkezett. [...] Mind a kassai, mind a homonnai jezsuiták intenzív missziós tevékenységet folytattak.” Kónya Péter: *Felső-Magyarország és lakossága*

A 17. század elején a keleti szertartású ruszinság két jelentős, a felekezetszerveződés (konfesszionalizáció) folyamatán átesett modern egyház, illetve felekezet szomszédságában találta magát. A református és a katolikus vallási közösségek a keleti szertartásúakhoz viszonyítva meg voltak győződve műveltségbeli és társadalmi felsőbbrendűségükről, illetve „kötelességüknek tartották a hitvallásuk (konfessziójuk) elfogadásának lehetőségét más felekezetbelieknek is »felajánlani«. Mivel ez a »felajánlás« (térítés) nem csak a két nagy felekezet képviselői között zajlott le, hanem a keleti szertartású közösség tagjai felé is irányult, a [...] »szomszédság« szükségszerűen »szorítássá« változott.”³⁵ Emellett az ortodox közösségek helyzetét az is rontotta, hogy nem tudták alkalmazni azt a konfesszionalizációs modellt, amely a modern egyházzá válás folyamata elengedhetetlen feltételének bizonyult. A Munkács-központú keleti szertartású közösségek rendezetlen jogi helyzete és állapota³⁶ nem tette lehetővé az önerőből történő megújulást. Ezért a modernizáció csak külső segítséggel mehetett végbe. Az északkelet-magyarországi ruszinok szempontjából azok a minták lényegesek, amelyek követése a modern felekezetté válás lehetőségével kecsegtetett. Egy olyan működőképes alternatívát kellett tehát találni, mely egyszerre hordozta volna magában a modernizációt, a társadalmi elfogadást, illetve az egyházszervezet megteremtésének alapjait.³⁷

A felsorolt kritériumoknak megfelelő minta már létezett az északkelet-magyarországi határvidék szomszédságában. A lengyel–litván államszervezet, a Rzeczpospolita területén nagy számban éltek ortodox vallású, ruszinoknak/ruténeknek nevezett népesség, akik saját metropóliával (kijevi érsekség) is rendelkeztek. Ezen érsekség egyik püspöksége, a Przemyśli Egyházmegye volt, amely intenzív kapcso-

a reformáció és rekatolizáció folyamatában. Történeti Tanulmányok XX. Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2012. 36.

³⁵ Véghseő: „... mint igaz egyházi ember...”, 2011, i. m., 21.

³⁶ A ruszin görög katolikusok szempontjából súlyos hátrányt jelentett, hogy a munkácsi püspökség kánoni felállítására csak jóval később, 1771-ben került sor. A keleti szertartású ruszinok nem rendelkeztek vagyonos elitréggel, fejlett egyházszervezettel, nyomdával, iskolákkal, papnevelő intézményekkel stb. Mivel nem tudtak kiépíteni fejlett oktatási rendszert, ezért esetükben hiányzott a modern felekezettiséggel megteremtéséhez elengedhetetlen szellemi és kulturális háttér. Vö. Véghseő: *Unió, integráció, modernizáció*, 2010, i. m., 14; Uő: „... mint igaz egyházi ember...”, 2011, i. m., 22.

³⁷ Vö. Véghseő Tamás: „...meliozem vivendi ordinem introducere”. Egy görög katolikus püspök sajátos feladatai és lehetőségei: hat ismeretlen De Camillis-levél tanulmányai. *Athanasiana*, 2009. 30. sz. 85.; Uő: „... mint igaz egyházi ember...”, 2011, i. m., 22–23.

latokat tartott fenn a munkácsi monostorral, ugyancsak saját jogainak elismeréséért és egyházszervezete kulturális és anyagi téren való megerősítéséért küzdött a latin szertartású katolikus államban. A Rzeczpospolita területén élő ruszinok egyházi válsága és a latin rítusú katolikusok beolvasztó szándékai ellen a megoldást a Szentszékkal kötött unióban látták. Ennek révén – az ősi hagyományok és egyházi struktúrák megőrzése mellett – hajlandónak mutatkoztak elismerni a pápa joghatóságát. A római főpásztor cserébe visszafogadta az ortodox ruszinokat a katolikus egyház közösségébe.³⁸

A lengyel–litván állam területén megvalósult unió feltételeit az ortodox püspökök breszti zsinata (1596. október) ratifikálta. A római pápa főségének elismeréséért és katolikus hitvallás letételéért cserében megőrizhették liturgikus szokásaikat. Ünnepeiket a Julianus-naptár szerint tarthatták meg. Biztosították számukra az anyanyelvi oktatást. Dogmatikailag két változást kellett elfogadniuk: a Filioque kifejezés beiktatását a hitvallás szövegébe és a tisztítótűz tanát elfogadását. A leglényegesebb kiváltságok között szerepelt, hogy a kijevi metropolita (érsek) megerősítheti a megválasztott püspököket. A metropolitát a püspökök választhatják meg, de személyét a pápának is jóvá kell hagyania. Pápai felszólításra helyet kellett biztosítani az egyesült püspököknek a szenátusban, az unitus papságnak pedig ugyanazokat a jogokat kellett garantálni, mint a latin szertartású klérus tagjainak.³⁹

A görög katolikus egyház és papság jogainak elismertetése azonban vontatottan haladt a lengyel–litván államban. Helyzetük csak a 18. század elejére konszolidálódott. Ennek egyik oka az volt, hogy a kozákság nem fogadta el a Rómával való egységet, s inkább a párhuzamosan tovább élő pravoszláv egyházi struktúrákat támogatta.⁴⁰ Másrészt fon-

³⁸ D. Molnár István: *Vallási kisebbség és kisebbségi vallás. Görögkatolikusok a régi és a mai Lengyelországban*. Budapest: Balassi Kiadó, 1995. 14–21; Janka: *Az ezeréves egri egyházmegye*, 2004, i. m., 147–148; Véghseő: „... mint igaz egyházi ember...”, 2011, i. m., 23.

³⁹ A breszti unió létrejöttéről és jelentőségéről lásd Pekar: *The History of the Church*, 1992, i. m., 19; D. Molnár: *Vallási kisebbség*, 1995, i. m., 11–43; Senyk, Sophia: *The Background of the Union of Brest. Analecta OSBM*, 1996. Vol. 1–4. 103–144; Turij, Oleh: A kijevi egyház önazonosságának alakulása a breszti unió után. In Véghseő Tamás (szerk.): *Rómából Hungáriába. A De Camillis János József munkácsi püspök halálának 300. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*. Nyíregyháza: Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, 2008. 35–41; Véghseő: „... mint igaz egyházi ember...”, 2011, i. m., 24–28.

⁴⁰ A kozákság megnyerése érdekében a szejm 1632-ben elismerte a lengyelországi ortodox egyház létezését és jogait („békéltető cikkelyek”). Vö. D. Molnár: *Vallási kisebbség*, 1995, i. m., 22; Turij: *A kijevi egyház*, 2008, i. m., 39.

tos kiemelni, hogy a trienti modell révén létrejött breszti unió ideológiai hátterét IV. Piusz pápa (1560–1565) 1564-ben kiadott *Romanus Pontifex* kezdetű bullája adta. Az itt megfogalmazott álláspont a keleti rítust és egyházat – a latin rítushoz képest – másodrangúaknak tartotta. Ugyanakkor ki kell emelnünk, hogy a trienti reformprogram alkalmazása a Rzeczpospolita keleti szertartású közösségei számára kiutat jelentett az egyházi, oktatási és kulturális téren elmélyülő válságából.⁴¹

Az Északkelet-Magyarországra betelepült ortodox hitű ruszinok számára a Kárpátok túloldalán alkalmazott uniós gyakorlat olyan példaként szolgált,⁴² amelynek jövőbeni sikeres alkalmazásával megőrizhetik saját hagyományukat és rítusukat, s emellett a modern egyházzá válás útjára léphetnek. Ennek révén pedig integrálódhatnak abba a társadalomba, amely azelőtt a keletiekre mint idegenekre és „szakadárokká” tekintett.⁴³

Az ungvári unió

A már említett Homonnai Drugeth György földesúri hatalmát felhasználva szerette volna sikerre vinni az unió ügyét a ruszinok lakta zempléni és ungi birtokain. A lengyelországi földekkel is rendelkező gróf tervéhez Athanasius Krupeckij przemysli görög katolikus püspök segítségét is igénybe vette. Krupeckij 1613 őszére több mint 50 ruszin ortodox papot tudott az egyházi kiváltságokat és mentességeket hirdető uniós mozgalom oldalára állítani. A gróf fellelkesülve a püspök sikerein, elhatározta, hogy 1614 pünkösdjén az újjáépített krasznibródi monostor templomában hirdetteti ki az uniót. Tisztában volt vele, hogy a helyszínen megtartott pünkösdi búcsúra minden évben nagyszámú zarándok látogat el. A pünkösöd előtti estén mintegy 13 ezer zarándok jelent meg. Mivel a templom még nem volt kellőképpen feldíszítve a

⁴¹ Véghseő: „... mint igaz egyházi ember...”, 2011, i. m., 26.

⁴² Hodinka szerint a breszti unió „adta meg a hazai rutének szabadsághoz jutni vágyó püspökeinek is az eszmét, hogy unióra törekedjenek”. Emellett a történész megjegyzi, hogy a magyarországi ruszinok unióját inkább a nehéz szociális és gazdasági helyzetükből való kilábalás, a földesúri alávetettségől való megszabadulás, mint a vallási okok motiválták. Hodinka: *A munkácsi görög-katolikus*, 1909, i. m., 258, 269; Pirigy: *A magyarországi görög katolikusok*, 1990, i. m., 95–96. Az ukrán irányzatot képviselő Athanasius Pekar szerint a magyarok a ruszinok magyarosításának eszközeként tekintettek az unióra. Lásd Pekar: *The History of the Church*, 1992, i. m., 33.

⁴³ S. Benedek: *A gens fidelissima*, 2003, i. m., 32; Véghseő: „... mint igaz egyházi ember...”, 2011, i. m., 28–29.

másnap ünnepségre, Krupeckij püspök arra szólította fel a csodatévő Istenszülő-ikon előtt imádkozókat, hogy hagyják el az épületet. Ezután az ajtókat is bezárták a hívek előtt. Ekkor az unió ellenségeinek ajkán az a rémhír kapott szárnyra, hogy a templomból való kiterelés az unió miatt történt, s ez csak a kezdete azoknak a hátrányos következményeknek, amelyek a ruszin híveket érinteni fogják. Rövid idő alatt elégedetlenség lett úrrá a tömegben. Krupeckij püspök csak a gróf katonái segítségével tudott kimenekülni.⁴⁴

Az elvetélt krasznibródi kísérlet több dologra is rávilágított. Egyrészt arra, hogy az uniót csak akkor lehet sikeresen megvalósítani, ha azt a munkácsi ortodox püspök is támogatja. Viszont e feltétel ebben az esetben nem állt fenn, hiszen a Vitéz Mihály havasalföldi fejedelem és erdélyi fejedelem (1599–1600) emberének tartott „oláh” származású Szergej munkácsi püspök (1600–1619) ellenezte a Rómával való egyesülést. A források pedig hallgatnak arról, hogy Drugeth gróf egyáltalán kapcsolatba lépett-e Szergejjel. Másrészt, az is bebizonyosodott, hogy nem helyeztek elég hangsúlyt a hívek kellő fokú felvilágosítására.⁴⁵

A krasznibródi kudarcot követően Homonnai Drugeth Györgynek a Bethlen Gábor erdélyi fejedelemmel (1613–1629) való összetűzése és az 1620-ban bekövetkezett halála miatt nem maradt ideje az unió mozgalom újjáélesztésére. Sőt, az 1621. évi nikolsburgi béke értelmében II. Ferdinánd Bethlen fejedelemnek adományozta Szabolcs, Szatmár, Ugocsa, Bereg, Zemplén, Borsod és Abaúj vármegyéket, Tokaj, Ecsed és Munkács váraival. E területet jelentős számban lakták ruszinok. A munkácsi vár megszerzésével pedig az erdélyi fejedelem egyben a csernekhegyi monostorban székelő ortodox püspök kegyurává vált.⁴⁶ Habár a protestáns fejedelem felismerte, hogy a keleti szertartásúak egyháza reformokra és megújulásra szorul, e törekvésekhez azonban nem adott hathatós támogatást az általa kinevezett munkácsi és máramarosi püspököknek, Gregori Jánosnak (1627–1633).⁴⁷ A kato-

⁴⁴ Vö. Pirigyí: *A magyarországi görög katolikusok*, 1990, i. m., 96–97; Pekar: *The History of the Church*, 1992, i. m., 19–21; D. Molnár: *Vallási kisebbség*, 1995, i. m., 20–21; Véghseő: „... mint igaz egyházi ember...”, 2011, i. m., 30–32.

⁴⁵ Véghseő: „... mint igaz egyházi ember...”, 2011, i. m., 30–32.

⁴⁶ Pekar: *The History of the Church*, 1992, i. m., 37; Véghseő: Unió, integráció, modernizáció, 2010, i. m., 17; Uő: „... mint igaz egyházi ember...”, 2011, i. m., 35.

⁴⁷ Vö. Pekar: *The History of the Church*, 1992, i. m., 22; Véghseő: „... mint igaz egyházi ember...”, 2011, i. m., 35–38. Bethlen fejedelem Gregori püspök kinevezéséről és jogainak elismeréséről szóló dokumentumát (1627. január 2.) közli Hodinka: *A Munkácsi gör. szert. püspökség*, 1911, i. m., 57–60. Három évvel később (1630. május 28.) Alaghy Menyhért kassai főkapitány bocsátott ki oltalomlevelet Gregori részé-

likus egyház által kínált megoldási lehetőségeket – az egyébként lengyelországi görög katolikusokkal érintkezésben álló – Gregori püspök nem vehette igénybe, hiszen Bethlen halála után a szintén protestáns I. Rákóczi György erdélyi fejedelem (1630–1648) lett Munkács ura.⁴⁸ Gregori püspök halálát követően pedig az erdélyi fejedelem kisajátította magának a munkácsi monostor jövedelmét, amely még szorosabbá tette a görög katolikus közösség függését a protestáns erdélyi uralkodótól.⁴⁹ Gregori saját utódjaként egy olyan személyt jelölt ki, aki a Rómához való közeledést belső meggyőződésből vallotta.⁵⁰ A valószínűleg lengyelországi származású Taraszovics Bazilt I. Rákóczi György is elfogadta a keletiek püspökének (1633).⁵¹

Taraszovics titkos tárgyalásokat folytatott Krupeckij przemysli püspökkel, aki továbbra is figyelemmel kísérte a magyarországi unió kérdését.⁵² Nagy horderejű változást jelentett, hogy Lippay György egri püspök (1637–1642), aki az északkeleti régió katolikusai felett gyakorolt joghatóságot, felismerte a keletiek uniójában rejlő lehetőségeket, s felvette a kapcsolatot a munkácsi püspökkel.⁵³ A később esztergomi érsekké kinevezett Lippayval a római katolikus egyház prominens képviselője karolta fel a ruszin ortodoxok Rómával való egyesülési szándékait. Lippay ismerte a munkácsi püspökségre jellemző rendezetlen állapotokat,⁵⁴ s bízott abban, hogy az unió megkötésével véghezvihető a keletiek társadalmi integrációja, valamint kulturális szintjük felemelése. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy Lippay tridentinus fel fogásából adódóan úgy vélekedett, hogy a keleti egyház alacsonyabb

re, amelyben védelmébe vette a Sáros, Zemplén, Ung, Bereg és Szabolcs vármegyék területén élő görög katolikusokat. Lásd Hodinka: *A Munkácsi gör. szert. püspökség*, 1911, i. m., 60–62.

⁴⁸ Véghseő: „... mint igaz egyházi ember...”, 2011, i. m., 38.

⁴⁹ Pekar: *The History of the Church*, 1992, i. m., 23, 37; Janka: Az ezeréves egri egyházmegye, 2004, i. m., 147.

⁵⁰ Pekar: *The History of the Church*, 1992, i. m., 23.

⁵¹ Hodinka: *A Munkácsi gör. szert. püspökség*, 1911, i. m., 62–63; Pekar: *The History of the Church*, 1992, i. m., 23.

⁵² Véghseő: Unió, integráció, modernizáció, 2010, i. m., 18.

⁵³ Петров: *Древнейшие грамоты*, 1930, i. m., 159; Pirigy: *A magyarországi görög katolikusok*, 1990, i. m., 97–98; Pekar: *The History of the Church*, 1992, i. m., 23; Véghseő: „... mint igaz egyházi ember...”, 2011, i. m., 40–41.

⁵⁴ Ezek közé sorolható: a munkácsi püspök függése a protestáns erdélyi fejedelmektől, a papképzés hiánya, a klérus és a hívek analfabetizmusa és szegénysége stb. Lippay görög katolikusokról szóló helyzetértékelését illetően lásd Tusor Péter: Lippay György egri püspök (1637–1642) jelentése Felső-Magyarország vallási helyzetéről (Archivio Santacroce). *Levéltári Közlemények*, 2002. 1–2. sz. 199–241.

rendű, mint a latin, ennek ellenére támogatta a keletiek rítusának megtartását. Az egri püspök az ortodox közösség megnyerésével saját súlyát is növelni kívánta, hiszen a térségben komoly felekezeti versengés folyt a katolicizmus és a protestantizmus között. Politikai téren e vetélkedés a Habsburgok és az erdélyi fejedelmek küzdelmeként csapódott le.⁵⁵ Ugyanakkor érdemes kiemelni, hogy a magyarországi görög katolikus egyház létrehozásában – ahogy a ruszin közösség esetében is történt – Rómát nem találjuk az uniót kezdeményező körében. A 17. században a Szentszék nem rendelkezett részletes akciótervvvel a magyarországi ortodox közösségek egyesülését illetően,⁵⁶ sőt rendszerint „fáziskéséssel reagál az eseményekre”.⁵⁷ (A katolikus egyház missziós tevékenységét ebben a korban az ún. a Hitterjesztési Kongregáció⁵⁸ koordinálta.⁵⁹)

A források tanúsága szerint 1639 elején indultak meg az uniós tárgyalások Lippay és Taraszovics között. A munkácsi püspök az egri egyházmegye székhelyeként szolgáló Jászón is felkereste Lippayt, valamint Czeglédy Albert vikáriust. Habár a kapcsolatfelvételt és az unió előkészítését a felek megpróbálták titokban tartani I. Rákóczi György fejedelem és Ballingh János munkácsi várkapitány előtt, e szándék azonban nem járt sikerrel. Nem sokkal azelőtt, hogy a püspök elindult volna Jászóra, hogy ott letegye a katolikus hitvallást, Balling letartóztatta az éppen miséző Taraszovics püspököt (1640. december 13.). A várkapitány Taraszovicsot koholt vádak alapján – a püspök állítólagos gazdasági visszaéléseire hivatkozva⁶⁰ – nyolc-kilenc hónapig tartotta fogságban.⁶¹ Majd egy újabb esetleges fogságba vetéstől tartva a

⁵⁵ Véghseő: „... mint igaz egyházi ember...”, 2011, i. m., 41–45.

⁵⁶ Szabó Péter: A keleti közösségek katolikus egyházba tagozásának ekkleziológiai elvei és jogi struktúrái az uniók korában (1517. század). In Véghseő (szerk.): Rómából Hungáriába, 2008, i. m. 26.

⁵⁷ Véghseő: Unió, integráció, modernizáció, 2010, i. m., 10–11.

⁵⁸ A Hitterjesztési Kongregációt (Sacra Congregatio de Propaganda Fide) XV. Gergely pápa (1621–1623) alapította 1622. június 22-én. A szentszéki hivatalt a katolikus hit európai és Európán kívüli terjesztésének és a missziós mozgalom világi hatalomtól való függetlenítésének szándéka hívta életre. Maklár Ákos: Az apostoli vikariátus intézménye a 17. században. In Véghseő (szerk.): Rómából Hungáriába, 2008, i. m. 152–153.

⁵⁹ Véghseő: Unió, integráció, modernizáció, 2010, i. m., 10–11.

⁶⁰ Balling 1640 novemberében azt jelentette urának, I. Rákóczi Györgynek, hogy Taraszovics a munkácsi monostor jövedelmét Lengyelországba menekíti. Lásd Hodinka: *A Munkácsi gör. szert. püspökség*, 1911, i. m., 74–76.

⁶¹ Taraszovics püspök személyének felértékelődését jelzi, hogy kiszabadításáért III. Ferdinánd király (1637–1657) és Róma is közbenjárt. Vö. Szilágyi Sándor: I. Rákóczi

munkácsi püspök 1641 decemberében elhagyta a monostort, s Bécsnek vette az irányt.⁶²

1642 májusában Taraszovics a birodalmi fővárosban tette le a katolikus hitvallást Gasparre Mathei címzetes athéni érsek, bécsi nuncius (1639–1643) és a császári család jelenlétében. A szertartás keretében Taraszovics ígéretet tett arra, hogy elfogadja a pápa főségét, és soha nem tér vissza a „szakadárságba”. A munkácsi püspök miután elhagyta Bécset, egy ideig Jászón tartózkodott, ahol később megkapta VIII. Orbán pápától (1623–1644) a keletiek számára kiadott hitvallás követelményeit. Itt Taraszovics aláírásával bizonyította, hogy elfogadja a firenzei és trienti zsinat határozatait.⁶³

Taraszovics katolizálását az udvar úgy értelmezte, hogy ezzel az uralkodó a munkácsi monostor főkegyurává vált. III. Ferdinánd (1637–1657) ezért azt követelte I. Rákóczi Györgytől, hogy engedje vissza a püspököt a monostorba.⁶⁴ A fejedelem azonban nem engedett, így Taraszovics Kállóban telepedett le, ahol a király biztosította megélhetését.⁶⁵ Az erdélyi fejedelem 1643-ban a munkácsi püspöki széket megüresedettnek nyilvánította, s a helyi ortodox közösség vezetésével egy unióellenes papot bízott meg, aki a helyi református prédikátorok és a munkácsi várparancsnok ellenőrzésével tevékenykedhetett.⁶⁶

Ebben az időszakban felértékelődött a szomszédos katolikus uradalom szerepe. Homonnai Drugeth János országbíró ungi és zempléni birtokain teret engedett és támogatta az uniós mozgalmat, amelyet az

György fejedelemsége történetéhez. Taraszovics Bazil vladika fogsága. *Történelmi Tár*, 1884. 7. kötet. 673–681; Zsatkovics: *Az egri befolyás*, 1884, i. m., 685; Pirigy: *A magyarországi görög katolikusok*, 1990, i. m., 98.; Udvari István: *Ruszinok a XVIII. században. Történelmi és művelődéstörténeti tanulmányok*. 2. kiadás. Nyíregyháza: Bessenyei György Tanárképző Főiskola, 1994. 175.

⁶² Pirigy: *A magyarországi görög katolikusok*, 1990, i. m., 97–98; Véghseő: „... mint igaz egyházi ember...”, 2011, i. m., 48–50.

⁶³ Ezek közül a Filioque szó beiktatása a hitvallás szövegébe, a tisztítótűz tanának, a kovásztalan kenyér használatának és a pápai főség elfogadása a firenzei, míg az eucharisztia áldozati jellege, az áteredő bűn, a megigazulás, a szent hagyomány, a bűcsúkról szóló tanítás, a szentségek hetes száma és a házasság szabályozása a trienti zsinat tanaihoz tartozott. Véghseő: „... mint igaz egyházi ember...”, 2011, i. m., 50–51.

⁶⁴ A király egy ilyen tartalmú levelét közli Hodinka: *A Munkácsi gör. szert. püspökség*, 1911, i. m., 133–134.

⁶⁵ Hodinka: *A Munkácsi gör. szert. püspökség*, 1911, i. m., 143–144; Pekar: *The History of the Church*, 1992, i. m., 24; Pirigy: *A magyarországi görög katolikusok*, 1990, i. m., 98; Véghseő: „... mint igaz egyházi ember...”, 2011, i. m., 51–52.

⁶⁶ Pekar: *The History of the Church*, 1992, i. m., 24; Véghseő: *Unió, integráció, modernizáció*, 2010, i. m., 20; Uő: „... mint igaz egyházi ember...”, 2011, i. m., 52.

is segített, hogy 1642-ben Lippay György került az esztergomi érseki székbe. Ugyanakkor a megüresedett egri püspökség élére a kiemelkedő tehetségű Jakusich György (1642–1647) került, aki Drugeth gróf feleségének, Jakusich Annának volt a testvére.⁶⁷ Jakusich egri püspökként korán bekapcsolódott az uniós mozgalomba. Röviddel püspöki kinevezése után részt vett I. Rákóczi György erdélyi fejedelem fiának esküvőjén, ahol a király óhaját tolmácsolva azt kérte a fejedelemtől, hogy ismerje el az uralkodó főkegyúri jogait a munkácsi püspök felett, s engedje vissza székébe Taraszovics Bazilt. Diplomáciai küldetése azonban nem járt eredménnyel.⁶⁸

Időközben a Drugeth család is komoly erőket mozgósított az uniós ügyének előmozdítása érdekében. Jakusich Anna Ungváron telepített le két bazilita szerzetest, akik a későbbiek során fontos szerepet játszottak a Rómával való egyesülés sikerre vitelében. Parthén Péter a munkácsi kolostorban Taraszovics híve volt. Ezért, amikor püspöke távozni kényszerült onnan, Ungváron nyert menedéket. A bazilita atya már katolikusként érkezett meg Ung-parti lakóhelyére. A források szerint hiányos műveltségű, viszont jámbor természete miatt nagy népszerűségnek örvendett a hívek körében. Parthén mellett Kossovics Gábor szerzetes végzett uniós tevékenységet a Drugeth-uralom ruszin falvaiban. Kossovics – Parthénnal ellentétben – alapos teológiai ismereteket sajátított el.⁶⁹

Az uniós mozgalom 1645 végén új lendületet vett. Homonnai Drugeth János halálát követően Jakusich püspök Ungvárra látogatott, ahol huzamosabb ideig élvezte nővére vendégszeretetét. A városban megismerkedett Parthén és Kossovics atyákkal, illetve betekintést nyerhetett az általuk végzett munka eredményeibe. Ugyanebben az időszakban kötötték meg a linzi békét (1645. december 16.), amely megerősítette II. Rákóczi György erdélyi fejedelem (1648–1660) pozícióit, s lehetővé tette a szabad vallásgyakorlást a jobbagyok számára is. Ez újabb távlatokat nyitott a protestantizmus terjesztése előtt. Ezért az egri püs-

⁶⁷ Pirigy: *A magyarországi görög katolikusok*, 1990, i. m., 98; Véghseő: *Unió, integráció, modernizáció*, 2010, i. m., 19; Uő: „... mint igaz egyházi ember...”, 2011, i. m., 53–54.

⁶⁸ Hodinka: *A Munkácsi gör. szert. püspökség*, 1911, i. m., 139–142; Pekar: *The History of the Church*, 1992, i. m., 24; Véghseő: „... mint igaz egyházi ember...”, 2011, i. m., 52.

⁶⁹ Pekar: *The History of the Church*, 1992, i. m., 25; Pirigy: *A magyarországi görög katolikusok*, 1990, i. m., 98; Véghseő: „... mint igaz egyházi ember...”, 2011, i. m., 55–56. Parthén életrajzával kapcsolatban vö. Pirigy István: *Partén Péter püspök emlékezete*. Szakoly: Szakoly Polgármesteri Hivatal, 1996.

pök a keleti közösség uniójával kívánta erősíteni a katolicizmus észak-kelet-magyarországi helyzetét.⁷⁰

1646. április 24-én, Szent György ünnepén Jakusich egri püspök meghívólevelére, Parthén és Kossovics atyák vezetésével 63 keleti szertartású pap⁷¹ jelent meg a Drugeth-uradalomhoz tartozó ungvári vártemplomban. Itt ünnepélyes hitvallást tettek a Rómához való csatlakozás mellett, egyben főpásztoruknak ismerték el X. Ince pápát (1644–1655). A csatlakozás és a katolikus tanrendszer elfogadása mellett a jelen lévő ortodox papság három lényeges feltételt szabott: 1. A görög egyházi rítus megtartása, mely önazonosságuk fennmaradása miatt volt kulcskérdés. 2. A püspököt a papság szinódusa választja, akit az Apostoli Szentszék megerősít pozíciójában. (Ebben a kitételben egyházkormányzati autonómiájuk biztosítását látták.) 3. Az unitus papokat megilletik mindazok az egyházi kiváltságok és mentességek, amelyekkel a latin szertartású társaik rendelkeznek. (E feltétel teljesülése a társadalmi egyenjogúság megvalósulását vetítette előre.)⁷²

Összességében az esemény visszafogott keretek között zajlott, a hitvallás letételére szóban került sor. Az ungvári unióról egy 1652. január közepén írt dokumentumból szerezhetünk tudomást. Ebben hat unitus főesperes kérte a pápától a klérus által püspökké választott Parthén Péter megerősítését.⁷³ A Rómával való egyesülés kinyilvánításával elkezdődött a magyarországi ruszin görög katolikus egyház kiépítése.⁷⁴

⁷⁰ Véghseő: „... mint igaz egyházi ember...”, 2011, i. m., 56.

⁷¹ Ez a szám a munkácsi egyházmegye papságának mintegy 10 százalékát tette ki. Janka: *Az ezeréves egri egyházmegye*, 2004, i. m., 150.

⁷² Hermann: *A katolikus egyház*, 1973, i. m., 272; Pekar: *The History of the Church*, 1992, i. m., 25; Pirigy: *A magyarországi görög katolikusok*, 1990, i. m., 98–99; Janka György: *A munkácsi egyházmegye felállítása. Athanasiana*, 1997. 4. sz. 58; Baán István: *A munkácsi püspöki szék betöltése 1650 és 1690 között*. In Véghseő Tamás (ed.): *Symbolae. Ways of Greek Catholic Heritage Research. Papers of the Conference held on the 100th anniversary of the Death of Nikolaus Nilles*. Nyíregyháza: Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, 2010. 161; Véghseő: „... mint igaz egyházi ember...”, 2011, i. m., 57–58. Janka György szerint az ungvári unió esetében „papi gyűlésről beszélhetünk, hiszen az egységre lépő hatvanhárom pap között nem volt püspök”. Lásd Janka György: *De Camillis püspök zsinatai*. In Véghseő (szerk.): *Rómából Hungáriába*, 2008, i. m. 177.

⁷³ Zsatkovics: *Az egri befolyás*, 1884, i. m., 688–689; Pekar: *The History of the Church*, 1992, i. m., 38; Фенич: *Греко-католицька церква*, 1997, i. m., 25; Baán: *A munkácsi püspöki szék*, 2010, i. m., 161–162; Véghseő: „... mint igaz egyházi ember...”, 2011, i. m., 57. Az ungvári unióról szóló első hiteles dokumentumot közli: Hodinka: *A Munkácsi gör. szert. püspökség*, 1911, i. m., 163–165.

⁷⁴ Az ungvári unió előzményeit és történetét illetően lásd Hodinka: *A munkácsi görög-katolikus*, 1909, i. m., 252–320; Papp György: *Az ungvári unió időpontja*.

Az unió jövőjét illetően lényeges kérdésnek mutatkozott, hogy vajon követik-e az Ung és Zemplén megyei egyesült klérus példáját az északkeleti régió többi részén (Bereg, Ugocsa, Máramaros, Szatmár stb.) élő keleti szertartású batykók. Ugyanilyen fontosságúnak bizonyult az is, hogy sikerül-e elfogadtatni Munkács kegyurával az uniós mozgalom létjogosultságát.

Az unió sikerének esélyét növelte, hogy mind Jakusich egri püspök, mind pedig Lippay esztergomi érsek jogbiztosító dokumentumokat állítottak ki, amelyekben elkötelezték magukat a keleti közösség Rómával való egyesülése mellett.⁷⁵ A 1648 szeptemberében megtartott nagyszombati nemzeti zsinaton, amely hivatalosan is tudomásul vette a görög katolikus egyház megalakulását, már a Parthén és Kossovics vezette unitus papság is részt vett. A zsinat védelmébe vette az egyesült klérust, felmentve őket a földesúri kötelezettségek alól.⁷⁶ Nem véletlen, hogy ezután egyre több ortodox batyó csatlakozott az unióhoz. Lippay esztergomi érsek egyik jelentése szerint 600-650 ortodox pap közül 1650-ben 100, 1652-ben 200, 1654-ben 400 lépett unióra Rómával.⁷⁷

Lényeges momentum, hogy az ungvári unió megkötésének idején újra Taraszovics Bazil állt a munkácsi monostor élén, aki visszatért az ortodox hit követésére.⁷⁸ Valószínűleg ezt taktikai megfontolásból tette, mivel így lehetősége nyílt eltávolítani az ott működő unióellenes és kálvinista szellemiségű papot a keleti közösség éléről, s ezáltal módja nyílt rá, hogy utódját kiválassza. Nem sokkal halála előtt Taraszovics Parthén Pétert jelölte ki utódként (1651 nyara).⁷⁹ A püspökválasztásra érkezett papság – követve az elhunyt akarátát – 370:30 arányban szavazott bizalmat Parthénnek a munkácsi uradalom kormányzójának (Lórántffy Zsuzsanna) unióellenes jelöltjével (Zéjkán János) szem-

Miskolc: Ludvig István Könyvnyomdája, 1941; Lacko, Michael: *Unio Užhorodensis Ruthenorum Carpathicorum cum Ecclesia Catholica*. Roma: Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, 1965; Véghseő: „... mint igaz egyházi ember...”, 2011, i. m., 53–61.

⁷⁵ Jakusich és Lippay ezirányú rendelkezéseit lásd Hodinka: *A Munkácsi gör. szert. püspökség*, 1911, i. m., 153–155.

⁷⁶ Pekar: *The History of the Church*, 1992, i. m., 25; Véghseő: „... mint igaz egyházi ember...”, 2011, i. m., 60.

⁷⁷ Lacko: *Unio Užhorodensis*, 1965, i. m., 106; Véghseő: „... mint igaz egyházi ember...”, 2011, i. m., 60.

⁷⁸ 1643 tavaszán I. Rákóczi György csapataival megtámadták Nagyállót, s elfogták az ott székelő Taraszovics püspököt. Taraszovics két évig raboskodott az erdélyi fejedelem börtönében. Miután azonban felmondta a Rómával való egységet, Rákóczi visszahelyezte püspöki székébe. Pekar: *The History of the Church*, 1992, i. m., 37–38.

⁷⁹ Hodinka: *A Munkácsi gör. szert. püspökség*, 1911, i. m., 158.

ben.⁸⁰ Parthén ezután Gyulafehérvárra indult, ahol felszenteltette magát Simonovics István ortodox metropolitával (1643–1654). Az ortodox érsekkel való felszentelését püspöki tekintélyének megerősítése indokolta, s valószínű, hogy az esemény Lippay érsek jóváhagyásával történt. Lippay 1651 szeptemberében a magyarországi ruszinok vizitátorává nevezte ki Parthént, majd még ugyanebben a hónapban felmentést kért számára a szabálytalan szentelés alól, amelyet Róma négy év múlva adott csak meg.⁸¹ A szabálytalan szentelés alóli pápai felmentéssel azonban a Szentszék nem ismerte el a munkácsi püspökséget, illetve a klérus püspökválasztási jogát.⁸² Baán István ennek következményeként megjegyzi: „Tisztázatlan maradt a munkácsi egyházmegye kánoni jogállása és püspökének viszonya a helyi latin hierarchiához, ami civil jogi státuszát is ingatagá tette.”⁸³

Parthén kezdetben nem foglalhatta el püspöki székét a munkácsi monostorban, hiszen ott a kálvini tanokat elfogadó Zéjkán János miszticei igumen tartózkodott, akinek legitimitását a felszentelés hiánya kérdőjelezte meg. Az unió szempontjából a fennálló helyzet egy párhuzamos egyházstruktúra kialakulásával fenyegetett. Ez a veszély azonban rövid időn belül szertefoszlott. 1660-ban meghalt Lórántffy Zsuzsanna, s még ebben az esztendőben fia, II. Rákóczi György távozott az élők sorából. A munkácsi uradalom irányítását Rákóczi özvegye, Báthory Zsófia vette át, aki protestáns férjével való házasságkötése alkalmával tért át a református hitre. 1661 áprilisában Báthory Zsófia döntő fontosságú lépésre szánta el magát: fiával, I. Rákóczi Ferencsel visszatért a katolikus hitre. Ezzel véglegessé vált, hogy a régió keleti közösségeiért folyó felekezeti versengést a katolikus egyház nyerte meg. Ennek egyik bizonyítéka volt, hogy Báthory Zsófia a munkácsi monostorból a szintén a Rákóczi-birtokhoz tartozó Bereg megyei Miszticére üzte az anyósa által támogatott Zéjkánt. Három év-

⁸⁰ Pirigy: *A magyarországi görög katolikusok*, 1990, i. m., 99; Baán: *A munkácsi püspöki szék*, 2010, i. m., 163; Véghseő: „... mint igaz egyházi ember...”, 2011, i. m., 61–62.

⁸¹ Zsatkovics: *Az egri befolyás*, 1884, i. m., 692–693; Pekar: *The History of the Church*, 1992, i. m., 26, 38–39; Pirigy: *A magyarországi görög katolikusok*, 1990, i. m., 136; Baán: *A munkácsi püspöki szék*, 2010, i. m., 163; Véghseő: „... mint igaz egyházi ember...”, 2011, i. m., 60. Lippay Rómához írt levelét és a pápai jóváhagyást tartalmazó választ közli Hodinka: *A Munkácsi gör. szert. püspökség*, 1911, i. m., 159–162, 162–177.

⁸² Hodinka: *A munkácsi görög-katolikus*, 1909, i. m., 350; Pirigy: *A magyarországi görög katolikusok*, 1990, i. m., 137.

⁸³ Baán: *A munkácsi püspöki szék*, 2010, i. m., 166.

vel később pedig az akkor már a 70. életévét is betöltött Parthén Péter engedélyt kapott a munkácsi monostorba való beköltözésre.⁸⁴ Parthén személyében immár egy olyan főpásztor állt a keleti közösség élén, aki egyformán rendelkezett a Habsburg uralkodó és a helyi földesúri hatalmat megtestesítő személy, valamint a magyarországi katolikus egyház támogatásával. Ezzel a történetírásban munkácsi uniónak is nevezett eseménnyel „megkezdődött az uniós folyamat második szakasza, melynek során a [17.] század végéig Bereg, Ugocsa, Szatmár, Szabolcs és Zemplén déli területének papsága is egyesült Rómával”.⁸⁵ Fontos azonban megjegyezni, hogy a munkácsi püspök ezzel nem szerezte vissza a Szent Miklós-monostor javadalmát.⁸⁶ A protestáns alternatíva ezt követően már nem tudta tartani a versenyt. S mivel e kor katolikus főpapjai a keleti szertartásúak megnyerésében voltak érdekeltek, nem erőltették a trienti ekkleziológiai modell homogenizáló szellemiségét. A fő hangsúlyt a görög katolikus egyház modernizációjára helyezték, a bizánci rítus gyakorlását pedig nem korlátozták.⁸⁷

⁸⁴ Boysak, Basil: *The Fate of the Holy Union in Carpatho-Ukraine*. Toronto–New York: n. p., 1963. 51; Pekar: *The History of the Church*, 1992, i. m., 26–27, 40; Pirigy: *A magyarországi görög katolikusok*, 1990, i. m., 99; Véghseő: „... mint igaz egyházi ember...”, 2011, i. m., 64–67.

⁸⁵ Pirigy: *A magyarországi görög katolikusok*, 1990, i. m., 99. A munkácsi unióról lásd még Bendász István: *Részletek a Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye történetéből*. Ungvár: KMKSZ, 1999. 118–119.

⁸⁶ Pekar: *The History of the Church*, 1992, i. m., 32.

⁸⁷ Vö. Véghseő: „... mint igaz egyházi ember...”, 2011, i. m., 66, 70–75.

Ruszinok és zsidók Kárpátalján az Osztrák–Magyar Monarchia időszakában

KONRÁD MIKLÓS¹

Az ország legelmaradottabb nemzetiségét kitevő, elsőprő többségében mezőgazdaságból élő, vallására nézve görög katolikus ruszinok (korabeli kifejezéssel rutének) vitathatatlan, de korántsem új keletű nyomora a millennium évében hirtelen a közvélemény érdeklődésének középpontjába került. Halász Géza, Bereg megyei erdőgondnok nagy visszhangot keltett röpiratban ecsetelte a ruszin parasztság ínségének okait, s úgy vélte: „végpusztulástól” való megmentésük immár „kizárólag csak az államnak legmesszebb menő gazdasági és erkölcsi beavatkozása útján remélhető”.² A következő év, 1897 elején Firczák Gyula munkácsi görög katolikus püspök és a ruszinok lakta (vagyis a kárpátaljai) megyék országgyűlési képviselői mozgalmat indítottak a ruszin népesség megsegítése érdekében. Márciusban egy memorandumot nyújtottak be e tárgyban Bánffy Dezső miniszterelnöknek és kormánya illetékes minisztereinek. A kormány felkarolta az ügyet, a Darányi Ignác vezette Földművelésügyi Minisztérium égisze alatt tavasszal megindult, az eleinte Bereg megye szolvai járására korlátozódó, úgynevezett „rutén”, illetve „hegyvidéki akció”. Helyi vezetésével Darányi októberben a skót származású agrárszakembert, Egan Edét bízta meg.³

¹ MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest. A tanulmány a szerző legutóbbi írásai közül a következőre épül: Az államhatalom és a régió más népességeinek viszonya a zsidósághoz. In *Zsidók Kárpátalján: történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig*. Budapest: Aposztróf, 2013. 106–125.

² Halász Géza: *Ötvenezer beregmegyei orosz létkérdése*. Munkács: Farkas Kálmán Könyvnyomdája, 1896. 3, 5.

³ A rutén akció dokumentumait közli: Kemény G. Gábor (szerk.): *Iratok a nemzeti-ségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. II. 1892–1900*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1956. 525–536, 846–874.

A hegyvidéki akció

A közvélemény az akcióban csupán „Rákóczi népének”, a magyarokhoz „ezer éve” hű ruszinoknak megsegítése érdekében indult önzetlen szociálpolitikai kezdeményezést látta, titkos politikai mozgatórugóit már nem. Az 1895 elején megalakult, ideológiájában antiszemita Néppárt az 1896-os parlamenti választásokat megelőző év során aktívan szervezkedett Kárpátalján. A görög katolikus klérus rokonszenvezett az új párttal, amelynek nemzetiségi és szociálpolitikai programja alkalmas volt arra, hogy kiváltsa a ruszin értelmiség és parasztság rokonszenvét. Noha korábban a kormányzó Szabadelvű Párt képviselője volt, maga Firczák Gyula püspök is ódzkodott a Néppárt elleni nyílt állásfoglalástól, sőt Bereg megyében az utóbbit látszott támogatni. Mivel a mindinkább elégedetlen ruszin parasztok, és különösen a beregi ruszinok jó pártfogóra véltek találni a Néppártban, a görög katolikus ruszin nép „atyja” nehezen engedhette meg magának, hogy fellépjen a párt ellen. A helyzet megoldására a beregi és a máramarosi főispán ismételten megpedzette egy, a kormány és a püspök közötti egyezség lehetőségét. 1896 márciusában Firczák Gyula találkozott Bánffy Dezső miniszterelnökkel. Az ekkor létrejött titkos alku értelmében Firczák elállt a néppárti képviselőjelöltek támogatásától, ellenjuttatásként a kormány többek közt meghirdette a ruszin parasztságon segíteni hivatott hegyvidéki akciót, amely a néppárti agitáció, az ébredező ruszin nemzetiségi mozgalom és a ruszin parasztság elégedetlensége ellen is hatékony eszköznek tűnt.⁴

A hegyvidéki akció egyértelműen sértette a kárpátaljai zsidók gazdasági érdekeit. Amint minden hagyományosan gazdálkodó, fejletlen agrárterületen, a legélesebb társadalmi ellentét Kárpátalján is a pénzgazdasághoz még kevésbé szokott parasztok és a nekik kis személyi hiteleket nyújtó, illetve hitelbe árusító, monopóliumhelyzetük révén gyakran uzsorakamatot felszámoló falusi kereskedők: kocsmárosok, boltosok között húzódott.⁵ Azzal, hogy a kormányzat kívülről beavatkozott a helyi kereskedők és a ruszin népesség gazdasági kapcsolataiba, éspedig a ruszinok védelmében, tevékenysége óhatatlanul az előbbiekre kárára ment: az állami támogatást élvező, nem kifejezetten a nyereség kitermelése céljából alapított hitelszövetkezetekkel és az

⁴ Mayer Mária: *Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860–1910*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977. 104–107.

⁵ Mercator: *A kazárok. Huszadik Század*, 12, 1911, 1. sz. 81–85.

alkohol árusítására feljogosított fogyasztási szövetkezetekkel szemben a szinte kizárólag zsidó kocsmárosok és szatócsok nem vehették fel a versenyt.

A hegyvidéki akció azonban nem csak objektív feltételeiből adódóan érintette kedvezőtlenül a kárpátaljai és különösen a beregi zsidókat. Az akciót kezdetektől átszínezte a diffúz zsidóellenesség. A ruszinok nyomoráért már Firczák Gyula 1897. márciusi memoranduma is részben a Galíciából érkező „óriási zsidóbeözönlést” tette felelőssé.⁶ A memorandum egy része szinte egy az egyben átvette Egan Ede egy korábbi előadása szövegét. Egan a nagy- és középbirtok politikai súlyának a feltörekvő zsidó nagypolgársággal szembeni megőrzésére, illetve növelésére törekvő agrárius mozgalom lelkes híve és propagálója volt.⁷ Kormánybiztosi kinevezésével Darányi Ignác egy olyan férfit helyezett a hegyvidéki akció élére, akinek nem csupán az 1900-as évek elejétől általa is osztott agrárius elveit ismerte, de akinek – Darányi személyétől idegen – antiszemita érzelmeiről is nemsokára bizonyosságot nyerhetett. A ruszinokhoz hasonlóan nagyrészt nyomorúságos és persze nem csupán kereskedőkből álló kárpátaljai zsidóságot Egan Ede már első hivatalos megnyilvánulásában, Darányi Ignácnak 1898. január 25-én küldött jelentésében teljes mértékben az uzsorásokkal azonosította.⁸ Másfél évvel később, Darányinak 1899. szeptember 24-én írt jelentésében a ruszin parasztság nyomorának immár „legfőbb” okát a Galíciából bevándorolt zsidók vélt üzelmeiben jelölte meg.⁹

A botrány akkor tört ki, amikor Egan Ede nyílt kifejezést adott antiszemita érzelmeinek. 1900. február 12-én a munkácsi Csillag Szálló nagytermében mintegy 300 fős közönség előtt ismertette az általa vezetett hegyvidéki kirendeltség eredményeit.¹⁰ Jelentése két részből, egy hivatalosból és egy magánjellegűből állt. A hivatalos részben a zsidó szó nem hangzott el, bár a ruszinokat Egan szerint minden lehetséges eszközzel elnyomó „nem keresztény kereskedők” kifejezés félreérthetetlen volt. Egant nyilvánvalóan hatalmába kerítette a konspiratív eszközökkel uralomra törő zsidóság paranoid rémképe: a koc-

⁶ Mayer: *Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések*, 1977, i. m., 225.

⁷ Egan agrárius hitvallására lásd Egan Ede: *Magyar állattenyésztő, föl a havasra!* (A magyar gazdaszövetség kiadványai, XXV.) Budapest: Budapesti Hírlap Nyomdája, 1899.

⁸ Vigh Kálmán: A hegyvidéki akció és a kárpátaljai zsidóság. *Partes Populorum Minores Alienigenae*, 1994, 1. sz. 171.

⁹ Kemény (szerk.): *Iratok, II. 1892–1900*, 1956, i. m., 846–847.

¹⁰ A rutének megmentése. *Budapesti Hírlap*, 1900. február 13. 4–5.

márosok azért itatták a ruszin parasztokat, hogy e „bárgyú nép titkait megtudhassák s azt kifürkészve tönkre juttathassák”; a falusi szatócs „főtőrekvése” arra irányult, „hogya teljesen hatalmába kerítse az önálló földművest”. Jelentésének második, magánvéleményét kifejtő részét a kormánybiztos kizárólag a zsidóknak szentelte. Miután kitért a hegyvidék „erőszakos, fortélyos, sem törvényt, sem rendet nem ismerő zsidói”-nak az akció ellen folytatott ádáz küzdelmére, hangsúlyozta, hogy személy szerint nem antiszemita, „legalább nem a szó utczai értelmében”, majd a magyar zsidókról általánosságban kijelentette: „Félek tőlük! Nem magamat féltém, de féltém tőlük a mi országunkat, [...] féltém az ország nemzeti jellegét és féltém exisztenciáját, ha a zsidók befolyása tovább is ily mértékben terjed.” Bár Egan elismerte, hogy a magyar gazdaság sokat köszönhet a zsidóknak, a jövőt nézve nem volt számára kétség: „Bennünket tönkre fognak tenni.”¹¹

Az 1900-as évek néppárti sajtójához és az antiszemita röpiratokhoz képest Egan Ede beszéde visszafogottnak mondható. Csakhogy beszédét, akármennyire is volt egy része „magánjellegű”, Egan az 1899-ben Bánffy Dezsőt felváltó, de ugyancsak szabadelvű párti Széll Kálmán kormányának kirendelt biztosaként mondta el. A botrányt ebbéli minősége váltotta ki, érthetően, hiszen a dualizmus korában kormányzati közeg ennyire egyértelműen sem előtte, sem utána nem adott nyilvánosan hangot antiszemita nézeteinek. Az elvből és szükségből filoszemita kormányzat reakciója nem lehetett kétséges. Egy február 14-i napirend előtti kérdésre válaszolva Darányi Ignác kijelentette: elkérte Egantól a sajtó által széles körben tárgyalt, de ellentmondásosan táltalt és általa pontosan nem ismert beszéd hiteles szövegét, ám előre is leszögezte: „A kormány elutasít magától minden oly feltevést, mintha olyan áramlatoknak tért engedne, a melyek a jogegyenlőség nagy elveivel ellenkeznek.”¹² Három nappal később, miután elolvasta Egan jelentését, Darányi újra felszólalt a parlamentben. Azzal, hogy Egan a zsidókra nézve sértő kijelentéseket tett, jelentette ki, „szembe helyezkedett a kormány egész politikájával és szembe helyezkedett az én határozott utasításommal”. E kormánypolitika, szögezte le a földművelésügyi miniszter, „a minden ingadozás nélküli szabadelvű politika (Élénk helyeslés a jobb- és baloldalon.) és a polgári jogegyenlőségnek faji,

¹¹ Egan Ede: *A hegyvidéki földművelő nép közgazdasági helyzetének javítását célzó állami akció ügyében Munkácson, 1900. febr. 12-én tartott értekezletről szóló jelentés*. Budapest: Werbőczy Könyvnyomda, 1900. 79, 84, 86, 145, 149–151.

¹² *Képviselőházi napló 1896–1901. XXVI. k.* Budapest: Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1900. 340–341.

osztály- és felekezeti különbség nélkül, minden irányban egyformán való érvényesítése. (Általános, élénk helyeslés.)”. Ami Egan Edét illeti, Darányi felolvasta a kormánybiztos által hozzá intézett nyilatkozatot, amelyben Egan elismerte, hogy magánvéleményében „oly kifejezéseket” és „oly kitéréseket” tett, amelyek úgy tűnhettek, mintha „egy hazai bevett felekezetet sértettem és sérteni akartam volna”. Darányi elfogadta Egan magyarázkodását, megígérte, hogy a kormány „gondosan őrködni fog a felett, hogy hasonló incidensek elő ne forduljanak és meg ne ismétlődjenek”, s ezzel az ügyet lezártak tekintette. Végzőként arra kért mindenkit, hogy „felekezeti különbség nélkül” buzgólkodjék tovább „a ruthén nép hazafias megmentésén”.¹³

A kormány hivatalosan elhatárolódott tehát Egan jelentésének magánvéleményt kifejtő részétől, és maga Egan is visszakozott. Egán továbbra is élvezte minisztere bizalmát. Bár Darányi egy évvel a botrány után, 1901 januárjában éppen azért nevezte ki Egan mellé Páris Frigyes nyugalmazott ügyészt helyettes vezetőül, hogy Páris szavaival „a ruthén actió nyugodt mederbe tereltessek, s abból minden, ami nem oda való, s főleg pedig a felekezeti szempont, kihagyassék”, amikor Egan és Páris között áthidalhatatlan ellentét támadt, Darányi Egan mellé állt, mire Páris ugyanazon év júniusában benyújtotta lemondását.¹⁴

A Galíciából bevándorolt hegyvidéki zsidók, fejtegette jelentésében Egan, „nem zsidók abban az értelemben, a mit mi ezek alatt értünk”. E bevándorlók Egan szerint a hajdan Kaszpi-tenger és Fekete-tenger partjain élő kazárok leszármazottjai voltak, akiktől megörökölték „ős-eredeti vadságukat”, mielőtt elvegyültek a zsidók között.¹⁵ Az érvelés nyilvánvalóan fantazmagórikus jellege dacára a kifejezés mindent elszöprő sikert aratott. Bartha Miklós Egan halála után megjelent, a kormánybiztos tevékenységét dicsőítő és meglátásaiban osztozó könyvének a *Kazár földön* címet adta.¹⁶ A kifejezés, amely szinte egy csapásra az északkeleti zsidók általánosan elterjedt megjelölésévé vált, kapóra jött mindazoknak, akik a térség ortodox tömegeinek társadalmilag megengedett, hiszen szinte mindenki által üzött megbélyegzése leple alatt az ország elmagyarosodott zsidó polgárságát kívánták ostorozni.

A hegyvidéki akciót övező vitáknak Egan Ede 1901. szeptember 20-án, különös körülmények között bekövetkezett halála vetett véget.

¹³ Uo. 430–431.

¹⁴ Páris Frigyes: *Tájékoztató a ruthén actionál való működésem felől*. Budapest: Márkus Nyomda, 1904.

¹⁵ Egan: *A hegyvidéki földművelő nép*, 1900, i. m., 140–141.

¹⁶ Bartha Miklós: *Kazár földön*. Kolozsvár: Ellenzék könyvnyomda, 1901.

Halálát a hatóságok balesetnek minősítették, egyesek öngyilkosságról, az antiszemiták gyilkosságról beszéltek.¹⁷ Egan utódja, Kazy János miniszteri tanácsos tartózkodott minden zsidóellenes kijelentéstől vagy polémiától. Tevékenységét s az egész akciót csakhamar teljes indifferencia övezte. Az akció a ruszinok számára csupán mérsékelt javulást hozott, a bajok igazi forrását képező óriási latifundiumok érintetlenül hagyása mellett jelentős eredményeket nem is érhetett el. A hegyvidéki kirendeltség hivatalosan az első világháború kitöréséig folytatta munkáját, de az akcióról az *Egyenlőség* már 1904-ben múlt időben beszélt.¹⁸

Kárpátaljai zsidók és nem-zsidók

Izgalmas kérdés, hogy Kárpátalja sokféle nemzetiségű és rangú lakossága a mindennapokban miként viszonyult egymáshoz. A zsidóságot a kortársak a kaftános orthodoxiával azonosították, leírásaikban homogen tömbként láttatták. Erre jó példa *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* című, mondhatni hivatalos kiadványnak tekinthető sorozat Máramarosról szóló része, amelynek szerzője, Várady Gábor úgy vélte: „A zsidók itt is, mint Beregben, merőben elkülönült társadalmat alkotnak és minden tekintetben sokkal közelebb állnak galíciiai és bukovinai fajrokonaikhoz, mint a hazai zsidósághoz.”¹⁹

Noha az 1900-tól már több magyart, mint ruszint számláló Ugocsa kivételével Kárpátalján a ruszinok tették ki a népesség relatív többségét, róluk, illetve a zsidók iránt viszonyukról nem sokat tudunk. Egy Bécs számára 1890-ben készült titkosrendőri jelentés, amely a magyar és galíciai ruszinok körében tapasztalható pánszláv mozgalmakat igyekezett feltérképezni, pár mondatban megemlékezett a ruszinok és zsidók kapcsolatáról. „A mindennapi kenyérük kivételével, a parasztok életük minden pillanatában a zsidótól függnek. Ő a kliensük, a tanácsadójuk, az ügynökük, szó szoros értelmében a mindenesük. És ha ki akarnánk üzni őket, a parasztok lennének az elsők, akik visszatérésüket

¹⁷ Ez utóbira lásd a klerikális antiszemita *Magyar Állam* című lap munkatársának pamfletjét: Bihar Jenő: *Egan Edét meggyilkolták*. Budapest: Hunyadi Mátyás Nyomda, 1901.

¹⁸ Önállóságot kereső hitközségek. *Egyenlőség*, 1904. szeptember 4. 10.

¹⁹ Várady Gábor: Máramarosmegye. In *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen. Magyarország VI. kötete*. Budapest: Magyar Királyi Államnyomda, 1900. 443–444.

kérnék.” Bár a szerző kétségtelennek tekintette, hogy a zsidók kihasználják a ruszinokat és kamatos kölcsöneik révén uralkodnak rajtuk, sietett leszögezni: „faji gyűlölet értelmében vett antiszemitizmusról téves volna beszélni”.²⁰

Huszonhárom évvel később, az általa oroszoknak hívott ruszinokról írt könyvében Szabó Oreszt jóval részletesebben kitért e nemzetiség és a zsidók viszonyára. Írásának hátránya a szerző percepcióját torzító zsidóellenesség, előnye, hogy a ruszin–magyar vegyes családba született Szabó Oreszt, aki amellet, hogy a beregi főispán titkáraként dolgozott, 1902-től a Magyarországi Görög Katolikusok Egyesületének elnöki tisztségét is betöltötte, információit feltehetően nem csak másodkézből vette. „Tudvalevő – írta Szabó Oreszt 1913-ban –, hogy az oroszok lakta vidék fő gócpontját képezi a zsidóknak hazánkban. [...] Minthogy pedig a zsidók csak korcsmatartással, szatócskodással s elsősorban pénzkölcsönzéssel foglalkoznak (kivévéen Munkácsot, hol majdnem mindenféle foglalkozású iparos is van köztük, és több helyiséget, melyekben cipész zsidó is találkozik, sőt földművelő is), könnyen érthető, hogy a néppel folytonos és a legbelsőbb érintkezésben állandak. [...] A zsidóról beszélve a háta mögött az orosz soha nem nevezi a nevén, hanem csak ilyenteképpen: a Jordán, a Fáraó, a Juda! No de annyira megveti az orosz a zsidót, épp annyira nem tud élni nélküle s minden ügyében hozzáfordul pénzért vagy tanácsért. Fontosabb lépést alig tesz addig az orosz, míg ki nem kéri a zsidó tanácsát. E különös és majdnem kimagyarázhatatlan viszony folytán a szegény ember teljesen a zsidó hatalmába kerül, mert a zsidó, jobban mondva a bevándorolt kazár, jól érti a módját, hogyan kell az egyenes lelkű és jóhiszemű embert mézes-mázos szóval behálózni. Kölcsönre szorul az orosz ember: azt azonnal csak is a zsidónál kaphat, ki nem okvetetlenkedik a kölcsön adásánál holmi alakiságokkal, mint a városi pénzintézetek, de ahelyett úgy tudja biztosítani követelését, mint egy pénzintézet sem. Ebből aztán könnyen kimagyarázható, hogy alig van 2-3 olyan gazda a helyiségben ki egyik másik zsidónak kisebb vagy nagyobb összeggel ne volna adósa s így annak lekötözöttje.”²¹

A fentiekkel szemben tény, hogy Kárpátalja teljesen mentes maradt a tiszaezlári vérvád idejében kiobbant tucatnyi zsidóellenes tüntetés-

²⁰ Livia Rothkirchen: Deep-Rooted yet Alien: Some Aspects of the History of the Jews in Subcarpathian Ruthenia. *Yad Vashem Studies*, 12, 1977. 163.

²¹ Szabó Oreszt: *A magyar oroszokról (Ruthének)*. Budapest: k. n., é. n. 260–262.

től, s hogy az 1884-es képviselőválasztásokon 53 kerületben indult Antiszemita Pártnak egy jelöltje sem lépett fel a kárpátaljai megyékben, nyilván, mert a párt úgy vélte, hogy a mandátumszerzésre máshol több esélyük van.²² Ezzel szemben 1896 és 1910 között, és ez persze messze nem csupán a ruszinok zsidók iránti érzelmeiről mond valamit, egy kárpátaljai megye sem volt, amelyik legalább egyszer ne juttatott volna zsidó vallású képviselőt a parlamentbe.

²² Kubinszky Judit: *A politikai antiszemitizmus Magyarországon 1875–1890*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1976. 205–212.

Jászi Oszkár és a ruszinok: a ruszin önrendelkezés esélyei 1918–1919-ben

SZAKÁL IMRE¹

1914 augusztusában Munkács utcáin a magyar és ruszin behívottak pálinkától duzzadó jókedvvel a Kossuth-nótát énekelték, új háborús szöveggel: „Ferenc József azt üzenté...”.² Az ekkor kezdődő első világháború a ruszin hegyvidéken a korábbinál is sanyarúbb állapotokat teremtett. Becslések szerint a három császári és királyi, valamint két honvéddyalozegred kötelékében harcoló ruszinok veszteségei elérték a 12 ezer főt.³ A hadigazdálkodásra való átállás eltörölte az 1897-ben hegyvidéki akció néven ismertté vált gazdaságfejlesztési program eredményeit. A rossz gazdasági helyzetet az 1914–1915-ös orosz betörések veszteségei is tetézték. A Nagy Háború hatása azonban nem csupán a gazdasági krízisben és az áldozatok magas számában mutatkozott meg. Az orosz betörések időszakában általános bizalmatlanság volt megfigyelhető az északkeleti vármegyék ruszin lakosságával szemben, bár erre valós alapot nem szolgáltatottak, néhány elszigetelt esetet leszámítva, amikor az orosz hadsereg katonáival együtt fosztogattak.⁴

A ruszinokat övező figyelem annak következtében is fokozott volt, hogy alig néhány hónappal a világháború kitörését megelőzően, 1914 márciusában ért véget a máramarosi skizmaper. A görög katolikus hitről ortodoxra áttért ruszinok elleni eljárás széles sajtóvisszhangot keltett. Ezzel a magyar közvélemény egy részében a ruszinok iránti bizalmatlanságot növelte, míg külföldi recepciója a magyar nemzeti-

¹ II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász.

² Lehoczky Tivadar: *Világháborúink*. I–II. r. (Szerk. Csátary György – Molnár Ferenc – Orbán Melinda.) Beregszász–Ungvár: RIK–U Kiadó, 2016. 21.

³ Suslik Ádám: Az Osztrák–Magyar Monarchia rutén katonasága az első világháború időszakában (statisztikai elemzés). In Fedinec Csilla – Szoták Szilvia (szerk.): *Változó világ – változó közösségek a Kárpát-medencében*. (Határhelyzetek VI.) Budapest, 2013. 59.

⁴ Tutusko Ágnes: A kárpátaljai rutén nép reagálása az 1914–1915. évi orosz betörésekre. *Pro Minoritate*, 2012 nyár. 65.

ségi politika megítélésére volt negatív hatással.⁵ A 1910-es évek elején lezajlott áttérések csak részben jeleztek felekezeti problémákat, a skizma terjedése a ruszinok szociális elégedetlenségét is kifejezte. A ruszin lakosság hangulatának nem kedvezett ebben a feszült környezetben az sem, hogy a világháború éveiben kísérelték meg a cirill betűs írás kiszorítását, és a latin betűs írásnak a ruszinok körében való meghonosítását, valamint a Julián-naptárról a Gergely-naptárra való áttérést. Különösen utóbbi okozott volna jelentős változásokat a roppant tradicionális ruszin lakosság mindennapjaiban.⁶ Papp Antal, a hegyvidéken legjelentősebb befolyással bíró szervezet, a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye püspöke 1918-ban, az összeomlás pere-mén, jól érzékelte, hogy a háborús évek és a ruszinok irányába megnyilvánuló türelmetlenség rontotta a püspökség és az egyházi terhek miatt egyébként is gyakorta zúgolódó hívek viszonyát. Bár ekkor még úgy értelmezte a hegyvidék egyre hangosabb elégedetlenségét, hogy a hívek félreértették az egyházmegye javukat szolgáló céljait.

A Magyarországi Rutének Néptanácsa

Az őszirózsás forradalom győzelmére Magyarország északkeleti csücskében is reagáltak. Beregszászban, Bereg vármegye központjában 1918. november 3-án zuhogó esőben tartott népgyűlésen mondták ki a Magyar Nemzeti Tanácshoz való csatlakozást, és a helyi nemzeti tanács létrehozását.⁷ Hasonló eseményre került sor Munkácson és Ungváron is. Az Osztrák–Magyar Monarchia széthullásával a ruszinok körében több politikai irányzat képviselője is elérkezettnek látta az időt, hogy véleményt nyilvánítsanak a ruszinlakta területek hovatartozásáról. A ruszin nemzeti tanácsok létrejöttének sorozata a Szepességben kezdődött, Ólublón. A Neviczky Emilián görög katolikus pap által vezetett szervezet az épp akkor bontakozó ukrán államiság mellett tett hitet. Szintén ukrán irányultságú tanács jött létre Kőrösmezőn, Szolyván és Huszton. Az egyetlen csehszlovák irányultságú ruszin tanács

⁵ Gönczi Andrea: *Ruszin skizmatikus mozgalom a XX. század elején*. Ungvár–Beregszász: PoliPrint – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, 2007. 88.

⁶ Magocsi, Paul Robert: *The Shaping of a National Identity Subcarpathian Rus' 1848–1948*. Harvard University Press, 1978. 72.

⁷ *Bereg* (Független politikai, társadalmi és megyei érdekű hetilap.) 1918. november 10. 3.

Sáros megye központjában, Eperjesen szerveződött, a magyar országgyűlés korábbi néppárti képviselőjével, Anton Beszkiddel az élén.

A ruszinok politikai szervezkedésének megélénkülése nem csupán a Kárpát-medencében volt megfigyelhető. A 19. század végén, 20. század elején a jobb életkörülményekre vágyó ruszinok tízezrei hagyták el szülőföldjüket, és telepedtek le nagy számban az Egyesült Államokban. Főleg a görög katolikus egyház szervezésének köszönhetően több társadalmi szervezetük is létrejött az első világháború idejére. A későbbi Kárpátalja sorsának alakulásában a legjelentősebb szerepet ezek közül az Amerikai Ruszinok Néptanácsa játszotta, melynek képviselőiben Gregory Zhatkovich, a ruszin származású ügyvéd, tárgyalásokat folytatott Tomáš Masarykkal. Mire Északkelet-Magyarországon a ruszin néptanácsok megfogalmazták kívánalmaikat, addig 1918. november 12-én az USA-ban, Scranton városában az amerikai ruszinok már egy népszavazást is tartottak az emigráns közösség körében, melynek többsége a Csehszlovákiához való csatlakozás mellett tette le voksát. A párizsi békekonferencián ez a scrantoni döntés volt az egyik névleges alapja a Kárpátaljával kapcsolatos döntéshozatalnak.

A ruszinok körében csupán egyetlen nemzeti tanács, pontosabban néptanács volt, amelyik a Magyarország kötelékében való maradás mellett állt ki. A Magyarországi Rutének Néptanácsának létrejötté egyértelműen a görög katolikus egyház szervezésének eredménye volt. Az őszirózsás forradalom győzelme és a Károlyi-kormány ígéretei nyomán, melyekből egyértelművé vált, hogy önrendelkezést kívánnak biztosítani a magyarországi nemzeteknek, Papp Antal püspök is üdvözölte az új kormányt. 1918. november 5-én a püspök lelkészeinek írt levelében a bekövetkezett politikai változásokat a „szabadság felvirradó hajnalának” nevezte, és kifejezte abbéli meggyőződését, hogy híveik, a ruszinok, majd „az őszöktől öröklött hűséggel állanak őrt ennek az új független Magyarországnak az ő vérökkel is megszentelt határain [...]”.⁸ Bereviczy István, Ungvár polgármestere és az Ungvári Nemzeti Tanács elnöke azzal a kéréssel fordult a püspökhöz, hogy „lenne kegyes papjai által propagandát indíttatni, templomokban szószékről a nép megnyugtatóására és a magyar hazához való további hűséges ragaszkodásra. [...] mert csendőr szuronynál többet ér a vallásos hívők előtt a lelkipásztor irányítása”.⁹ Az egyházmegye vezetése fontosnak tartotta egy olyan görög katolikus fennhatóság alatt működő tömörülés

⁸ Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL), Fond 151., Op. 4., Od. zb. 2774.

⁹ KTÁL, Fond 151., Op. 4., Od. zb. 2776.

létrehozását, mely illeszkedik a Magyarországon létrejövő nemzeti tanácsok sorába, s így valamilyen módon kifejezhetik érdekeiket, ezzel együtt pedig közreműködhet a görög katolikus klérus azon munkájában, mellyel az egyre erősödő magyar államellenes propagandát kívánják ellensúlyozni.

A püspök által életre hívott tanács alakuló ülésére 1918. november 9-én került sor Ungváron. Az esemény jegyzőkönyve szerint jelen volt „több mint száz egyén és pedig egyháziak, világiak, városi lakosok, vidékiek, különféle értelmiségi osztálybeliek, iparosok és a köznép számos tagja”.¹⁰ Az ülést Volosin Ágoston görög katolikus lelkész, az ungvári tanítóképző igazgatója nyitotta meg. Volosin volt az, ki Szabó Simon görög katolikus kanonokot a tanács elnöki pozíciójára felterjesztette, akit végül a pozícióra meg is választottak. A Magyarországi Rutének Néptanácsának tagsága az alakuló ülésen kijelentette: „A magyarországi ruthén nép ragaszkodik ősi hazájához és annak területi integritásához, egyúttal tiltakozik minden olyan törekvés ellen, mely a magyarországi ruthéneket az ősi magyar hazától elszakítani kívánja, vagy amely a haza állami egységét veszélyezteti.”¹¹ A tanács tagságának túlnyomó többsége görög katolikus pap volt. Ami érthető, hisz jelentős részben ők alkották a ruszinok vékony értelmiségi rétegét. Nem véletlen, hogy tanács a püspökség régi kívánságát is megfogalmazta, az autonóm görög katolikus rutén egyház felállítását.¹²

A görög katolikus egyház nemzetiségi vidékeken kifejtett tevékenységére a népköztársaság kormánya számított, ez irányú törekvéseiket támogatta. Persián Ádám, a katolikus papság ügyeivel foglalkozó kormánybiztos, 1918. november 28-ra többek között a munkácsi egyházmegye három kanonokját – köztük Volosin Ágostont is – megbeszélésre invitálta, ahol a nemzetiségi területeken tanúsított helytállásuk fejében jelentős illetménynövekedést ígért.¹³ Mindazonáltal ismeretes, hogy a néptanács tagjai között voltak olyanok, akik a ruszinság számára más utat is el tudtak volna képzelni. Volosin Ágoston emlékirataiból tudjuk, hogy a néptanács létrejöttének kezdetétől a Magyarország kötelékében maradásra csak az egyik, és nem az egyetlen lehetőségként tekintett. 1918 szeptemberében Avgusztin Stefánt az ungvári szeminárium oktatóját Bécsbe küldte, hogy ott a nyugatukrán parlamenterek-

¹⁰ KTÁL, Fond 1134., Op. 1., Od. zb. 1.

¹¹ KTÁL Fond 1134., Op. 1., Od. zb. 1.

¹² KTÁL Fond 1134., Op. 1., Od. zb. 1.

¹³ Tengely Adrienn: *A magyar egyházak a forradalmak korában*. Eger: Líceum Kiadó, 2011. 467.

kel tárgyaljon.¹⁴ Mivel onnan konkrét instrukciókat nem kaptak, így a meglévő lehetőségekkel kívántak élni. Volosin erre a következőképp emlékezett: „mindenesetre biztosítanunk kellett a ruszin nép számára azt, ami az adott körülmények között lehetséges volt.”¹⁵ A néptanács által megfogalmazott ruszin kérések viszont részben találkoztak a magyar kormány szándékaival.

Keleti-Svájc

November közepére Jászi Oszkár, a nemzetiségek önrendelkezésének előkészítéséért felelős tárca nélküli miniszter már kész koncepciókkal kereste meg a román és a szlovák felet. Mint ismert, mind az aradi tárgyalások, mind a szlovákok képviselőivel folytatott budapesti tárgyalások kudarcba fulladtak magyar szempontból. A „leggyengébb félnek” titulált ruszinokkal való megegyezés tűnt tehát a legkézenfekvőbbnek.

Jászi 1918 előtti írásaiban viszonylag keveset foglalkozott a ruszinokkal, az Osztrák–Magyar Monarchiában élő nemzetiségeknek azok érdekérvényesítő képességével arányosan szentelt figyelmet. Az viszont kivehető munkásságából, hogy miként tekintett „a szegény atyafiakra”,¹⁶ miben látta problémáik okait, s azok megoldási lehetőségeit. Jászi a ruszinokat „jelentéktelen, történelem nélküli népecskének” nevezte – egyébként az írekkel együtt említvén ekként őket.¹⁷ A Magyarország kötelékében élő ruténeket nem különítette el a Kárpátok keleti oldalán élő ruténektől. Lényegesebb különbséget csupán a politikai mozgalmuk fejlettségében látott. *A Habsburg Monarchia felbomlása* című könyvében erről így írt: „A magyarországi rutének irredenta mozgalma még naivabb és érzelmesebb volt [mint a galíciai rutén mozgalom], a társadalmi és kulturális háttér pedig még sötétebb mint Ausztriában.”¹⁸ Jászi leírta egy fontos megfigyelését a dualizmus utolsó éveiben, melynek valóságtartalmát az 1918 és 1919 fordulóján

¹⁴ Волошин А. І.: *Вибрані твори*. (Упорядкування, вступна стаття та примітки О. В. Мишанича.) Ужгород: ВАТ Видавництво Закарпаття, 2002; Штефан А.: *За правду і волю. Спомини і децю з історії Карпатської України*. Торонто, 1973.

¹⁵ Волошин: *Вибрані твори*, 2002, i. m.

¹⁶ Krúdy Gyula a *Havasi kürt*. *Ruszka Krajna kistűkre* című könyvében nevezte a ruszinokat gazdag rokonok szegény atyfiának. Krúdy Gyula: *Havasi Kürt*. Miskolc: Felsőmagyarországi Kiadó, 2001. 7.

¹⁷ Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest, 1912. 158.

¹⁸ Jászi Oszkár: *A Habsburg-Monarchia felbomlása*. Budapest: Gondolat, 1982. 491.

a ruszin lakosság körében végzett tájékozódás során a népköztársaság Országos Propaganda Bizottságának munkatársai is megerősítettek. Nevezetesen azt, hogy a ruszinok, és vélhetően a nemzetiségi lakosság többségének problémája nem önmagával a magyar fennhatóság magyar voltával, vagy a magyar politikai nemzet koncepciójával volt, hanem azokkal a mindennapokban tapasztalható visszásságokkal, visszaélésekkel, melyek a közigazgatás alsóbb szintjein működő hivatalnokok részéről érték őket, és az egyházi szervezet egyes papjaihoz voltak köthetők.¹⁹ Konkrétan a ruszinokat sújtó problémákat röviden összegezte: „Az írástudatlanság, a lassú éhhalál, a nagybirtok és a feudális adminisztráció nyomása, a kegyetlen uzsora, a görögkatolikus egyház szövetsége a korrump megyei hatalmasságokkal [...]”²⁰ Ezeknek a „sebeknek” a kezeletlenül hagyásának tudta be a skizmatikus mozgalom megjelenésének lehetőségét is. Meglátása szerint a pánszláv propaganda, az ortodox görögkeleti vallás köntösében, valamiféle társadalmi narkózis szerepét töltötte be. „Ennek a nyomorult népnek tulajdonképpen fogalma sem volt a pánszláv propaganda politikai indítékairól, ehelyett lelkesen fogadta magába Oroszország hagyományos vallását, mely felkeltette vallásos fantáziáját” – írta Jászi a skizmáról.²¹ A ortodox áttérésekre adott magyar választ és az abban résztvevők tevékenységét úgy jellemezte, mint amelyek „a magyar állameszmének bizonyos kínzókamrás mellékizt kölcsönöznek”.²²

A ruszinokat sújtó nehézségek megoldására azonban Jászi nem javasolt egyedi receptet. Azt ugyan leszögezte, hogy a Monarchia nemzeteinek problémáira eltérő megoldási módokat kell keresni annak függvényében, hogy van-e az adott nemzetiségnek gazdasági erővel bíró, érdekérvényesítésre képes elitje, vagy pedig, ahogyan ő fogalmazott, „csékély osztálydifferenciával” bírnak.²³ Mindazonáltal minden probléma megoldásának lényegét két fontos feltétel biztosításában látta: „Az egyik: jó iskola, jó közigazgatás, jó bíraskodás a nép nyelvén. A másik: minden nemzetiség ama jogának elismerése, hogy nyelvét, kultúráját szabadon fejlesztheti ki.”²⁴ Északkelet-Magyarország ruszin

¹⁹ Jászi: *A nemzeti államok kialakulása*, 1912, i. m., 499.

²⁰ Jászi: *A Habsburg-Monarchia felbomlása*, 1982, i. m. 491.

²¹ Uo. 491–492.

²² Jászi Oszkár: A nemzetiségi kérdés újabb fejleményei. In *Jászi Oszkár publicisztikája*. (Válogatta, szerkesztette és a jegyzeteket készítette: Litván György – Varga F. János.) Magvető Könyvkiadó, 1982. 195.

²³ Jászi: *A nemzeti államok kialakulása*, 1912, i. m., 497.

²⁴ Uo.

lakosságának esetében pedig különösen fontos szerepet tulajdonított, és elsődlegesnek tartotta a műveltség fejlesztését.

A tárca nélküli miniszternek 1918 őszén nem álltak rendelkezésére ideális körülmények a korábban megfogalmazott elképzeléseinek megvalósításához. Jászi tevékenységének legnagyobb krónikása, Litván György úgy jellemezte Károlyi Mihály és minisztereinek működését, miszerint abból a felvetésből indultak ki, hogy minél gyorsabban és minél messzebb halad előre az ország a demokratikus átalakulás útján, annál nagyobb bizalmat ébreszt maga iránt, és annál jobb bánásmódra számíthat a győzteseknél.²⁵ A nemzetiségi önrendelkezések ügyének előmozdítására tett kísérleteket is ennek a gondolatiságnak az összefüggésében érthetjük meg a legjobban. Mindemellett azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a körülmények finoman szólva sem kedveztek a Károlyi-kormány ilyesfajta elképzeléseinek. Azt, hogy az antant nem volt fogadókész a népköztársaság kísérletére, jól jellemzi Stephen Pichon francia külügyminiszter Károlyi-kormánnyal szemben tanúsított ellenszenv, melynek nagyköveteivel való levelezésében is hangot adott. Meggyőződése volt, hogy a népköztársaság kormányának ultraliberalizmusával csupán leplezni kívánják a nemzetiségek elnyomásának szándékát.²⁶ Gyurgyák János azt is megjegyzi, hogy Jásziék nem ismerték eléggé az ország tragikus helyzetét és elmaradottságának valódi okait, így a föderalizálás terve nem csak a nagyhatalmak fogadókészség szempontjából volt kudarcra ítélve.²⁷

1918. november 12-én éjjel az Aradra érkező Jászi a Román Nemzeti Tanáccsal való tárgyalások kezdetén rögvest konkretizálta, hogy „a kormány álláspontja röviden az, hogy feltétlenül érvényesíteni kell a wilsoni elveket”.²⁸ A szlovákoknak és a ruszinoknak sem ígért kevesebbet. Az 1918 őszére elkészült Keleti-Svájc kantonterv szerint Ma-

²⁵ Litván György: Az 1918–1919-es demokrácia két tűz között. In Litván György: *Okfórumok üzenete*. Budapest: Osiris Kiadó, 1996. 272.

²⁶ Hatos Pál: *Az elátkozott köztársaság. A 1918-as összeomlás és forradalom története*. Jaffa Kiadó, 2018. 281; Litván: *Az 1918–1919-es demokrácia*, 1996, i. m., 272.

²⁷ Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Osiris, Budapest, 2007. 176. Ezzel kapcsolatban lásd még Jeszenszky Géza: Lehetett volna egy keleti Svájc: Jászi Oszkár Magyarország jövőjéről az I. világháború végén. In Anka László (szerk.): *Natio est semper reformanda: tanulmányok a 70 éves Gergely András tiszteletére*. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, 2016. 438.

²⁸ Az aradi román tárgyalások. In *Duna-völgyi barátságok és viták. Jászi Oszkár közép-európai dossziéja*. (A kötetet összeállította, a bevezetőt írta és a jegyzeteket készítette: Litván György – Szarka László.) Budapest: Gondolat, 1991. 91.

gyarországon tizennégy kerület közül hét, a pozsonyi, marosvásárhelyi vagy kolozsvári, szegedi, debreceni, budapesti, győri és pécsi kanton lett volna magyar. A másik hétből az északnyugati, északi megyékből, valamint a kassai székhellyel létrehozandó keleti szlovák megyékből álló kerület szlovák, a beregszászi kanton rutén, a dési és dévai kantonok román, a nagyszebeni szász, a temesvári pedig vegyes német–szerb–bunyevác–magyar kanton lett volna.²⁹ Ennek a tervnek azonban 1918 novemberében–decemberében az egyértelmű román visszautasítás, és a problematikus szlovák tárgyalások után egyre kevesebb esély látszott. Erről Jászi 1938-ban korábbi titkáranak, Csécsy Imrének írt levelében így emlékezett: „Látva, hogy a szlovákok és a románok már kötve voltak határon túli szerződéseikkel, legalább a leggyengébb féllal akartam megegyezést csinálni, hogy igazoljam a népköztársaság komoly és becsületes szándékát a nemzetiségi önkormányzatot illetőleg. Hogyha majd a békeszerződésre kerül a sor, megmutathassuk az Antantnak, hogy ígéreteinket komolyan vesszük, s a problémát meg tudnánk oldani a régi határok között is.”³⁰ Nehéz megítélni, hogy az utólagos előrelátás következtében-e, de a leírtakhoz a volt miniszter még hozzátette: „Persze azt is tudtam, hogy feldarabolásunk már akkor el volt határozva.”³¹ Ily módon egyértelmű, a ruszin önrendelkezésnek inkább külpolitikai dimenzióban szántak valódi jelentőséget, mintsem a maga gyakorlati valójában. Jászi által még 1918 előtt a ruszin „sebekre” kínált, talán hosszú távon is hatásos „gyógymódjaival” való kísérletezésre nem nyílt lehetőség, a kormány külpolitikai elképzelései gyors cselekvést kívántak.

²⁹ Szarka László: A helvét modell alternatívája és kudarca 1918 őszén. Adatok, szempontok a Károlyi-kormány nemzetiségi politikájának történetéhez. *Kisebbségkutatás*, (17) 2008, 2. sz.

³⁰ Idézi Fedinec Csilla: Kárpátalja a revíziós időszak magyar politikai retorikájában. In Fedinec Csilla (szerk.): *Kárpáti Ukrajna. Vereckétől Husztig. Egy konfliktustörténet nemzeti olvasatai*. Pozsony: Kalligram Kiadó, 2014. 336. Lásd továbbá: Jászi Oszkár *válogatott levelei*. (Összeállította: Litván György – Varga F. János.) Budapest: Magvető, 1991.

³¹ Uo.

Autonómia vagy gyámság?

Jászi Oszkár ruszinokkal való megállapodásában jelentős szerepe volt a Magyarországi Rutén Néptanácsnak, mely megalakulását követően rögvest felvette a kapcsolatot a kormánnyal. Jásziék kihasználva a fogadókészséget, az ungvári tanáccsal november közepén folytatott tárgyalások során elismerték a ruszinok önrendelkezési jogát, ezen túl ígéretet tettek arra, hogy Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyéik élére ruszin származású főispánokat neveznek ki. A kormánybiztos-főispánok kinevezése meg is történt 1918 novemberében-decemberében. Az persze kérdéses, hogy ők mennyire voltak elkötelezettek a ruszin önrendelkezés ügye mellett. Bereg megye élére Kutkafalvy Miklós került, egy zempléni származású ügyvéd. Amikor Bereg vármegye egyik lapjának újságírói a helyi magyar közösség Ruszka Krajna létrejötte fölötti aggodalmai kapcsán kérdezték a kormánybiztos-főispánt, ő a következőt nyilatkozta: „Legyen mindenki – úgymond – meggyőződve arról, hogy van ő legalább is annyira ősmagyar mint bárki, aki ebben kételkedik.” A ruszinok nyelvi jogait szabályozó esetleges rendeletről pedig úgy vélekedett, hogy az „nem hogy visszacsinálja a magyarosítást, de majd serkenti is azt”.³²

Országos szinten Jászi Oszkár igyekezett olyan ruszin származású személyeket megnyerni az önrendelkezés ügyének, akik Magyarország iránti elkötelezettségében nem kételkedtek. Ezek elsősorban azok a ruszin értelmiségiek lettek, akik országos szinten is ismertek voltak, és sikeres pályát futottak be. Jászi a ruszinkérdés rendezése érdekében 1918. december 1-jén kormánybiztosság létrehozását eszközölte ki Szabó Oreszt vezetésével, melynek feladata „a magyarországi rutén nemzet önrendelkezési joga gyakorlásának előkészítése” volt. Fennhatósága kiterjedt Máramaros, Ugocsa, Bereg, Zemplén, Sáros, Abaúj-Torna vármegyékre.³³

A kormánybiztosság létrehozásának ötletét még november 19-én vetette fel Jászi egy minisztertanácsi ülésen, a hivatal élére pedig már akkor Szabót javasolta a kormány többi tagjával egyetértésben, illetve bejelentette, hogy minisztériumába referensül meghívta Sztripszky Hiadort, aki a későbbiekben az ungvári ruszin tanács kívánságára a

³² Bereg, 1918. december 15.

³³ Fedinec Csilla: *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944.* (Nostra tempora 7.) Galánta–Dunaszerdahely: Fórum Intézet – Lilium Aurum, 2002. 47–48.

Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba tevékenykedett osztálytanácsosként.³⁴ Bonkáló Sándor szlavistát tanácsadóként alkalmazta a népkormány. Szabó Oreszt kormánybiztosi tevékenységét Ungváron kezdte meg, mivel Ung megyei kormánybiztosi teendői is oda kötötték. Jászi november végén úgy találta, hogy Szabó ezt a munkáját hatékonyabban tudná Budapest központtal végezni. Figyelemre méltó, hogy azon a minisztertanácson, ahol a kérdés napirendre került, a tárca nélküli miniszter fontosnak tartotta megjegyezni, „a rutén akciót nagyban hátráltatja az ottani görögkatolikus papság”.³⁵ A ruszin kormánybiztosságot a belügyminisztérium hatásköre alá rendelték, és munkájába bevonták Sztripszky Hiadort, valamint Bonkáló Sándort.³⁶ Megemlítendő továbbá, hogy a kormányzat nem csupán az újonnan létesült pozíciók betöltésének személyi kérdéseiben vette figyelembe a Rutén Néptanács véleményét, hanem decemberben határoztak arról is, hogy a Budapesti Tudományegyetemen Rutén Nyelv és Irodalom tanszéket létesítenek Bonkáló Sándor vezetésével.³⁷

Szabó Oreszt, Sztripszky Hiador és Bonkáló Sándor kinevezése is arra utalt, hogy a ruszin ügyet a lehető legrövidebb úton sikerre akarták vinni. Egyrészt a kormányzati munkába való bevonásukat az ungvári tanács üdvözölte, másrészt olyan személyekről volt szó, akik a ruszin lakosságot sajátos viszonyaikkal együtt tudományos alapossággal ismerték. Mindhárman elkötelezettek voltak a ruszinok magyar fennhatósága alatt tartása mellett. Megjegyzendő, hogy mindannyian sikeres életutat futottak be magyar közegben, feltételezhető, hogy bíztak abban, hogy évekkel ezelőtt a ruszinok műveltségi és gazdasági felemelésére vonatkozóan megfogalmazott elképzeléseiket a gyakorlatban is kivitelezhetik az új kormány égisze alatt.

Sztripszky Hiador, akit tudományos közvélemény bibliográfusként, néprajztudósként és irodalomtörténészként tart számon elsősorban, de nyelvészeti és szépirodalmi munkássága is jelentős, a Magyar Néprajzi Múzeumban betöltött állását hagyta el, hogy a Károlyi-kormány ruszin ügyek terén kifejtett tevékenységében részt vehessen.³⁸ Szabó Oreszt kövesligeti születésű jogász a Bereg megyei főispáni titkári poszttól a belügyminisztériumi miniszteri titkári beosztásig jutott el. A közigaz-

³⁴ MNL OL K27, Minisztertanács jegyzőkönyvek, 1918. november 19.

³⁵ MNL OL K27, Minisztertanács jegyzőkönyvek, 1918. november 23.

³⁶ MNL OL K27, Minisztertanács jegyzőkönyvek, 1918. november 23.

³⁷ MNL OL K27, Minisztertanács jegyzőkönyvek, 1918. december 6.

³⁸ Udvari István: Adalékok Sztripszky Hiador pályakezdéséhez. In *Szabolcs-szátmár-beregi Levéltári Évkönyv*, 15. 2001. 303.

gatasban betöltött szerepe mellett a Nemzetiségi Ismertető Könyvtár című könyvsorozat szerkesztője volt, amely sorozat első kötete épp az általa írt *A magyar oroszokról (Ruthének)*³⁹ című munka. Bár Bonkáló Sándor a közvetlen kormányzati munkában nem vett részt, a rahói születésű görög katolikus teológusból szlavistává avanzsáló tudós ruszinokkal kapcsolatos szakértelmének vélhetően hasznát vette a kormány.⁴⁰ A Károlyi-kormány által, a ruszin önrendelkezés ügyében „hadra fogott” tudós ruszin férfiak sorából néhányan talán hiányolhatják a ruszinok történelmének nagy ismerőjét, a ladoméri születésű Hodinka Antalt. Azonban ő akkoriban Szekfü Gyulával egyetemben épp azon dolgozott, hogy a közös külügyi iratanyagot szétválasszák a bécsi levéltárban.⁴¹

Jászi a ruszinokkal való megegyezést nem csak az ungvári ruszin tanáccsal való megállapodásra kívánta alapozni. Ennek szellemében került sor Stefán Ágoston rahói ügyvéd elnökletével 1918. december 10-én egy gyűlésre. A fővárosba érkező ruszin küldöttségben, melyet a kínzó szénhiány ellenére különvonat szállított a fővárosba, valamenynyí északkelet-magyarországi ruszin politikai erő képviseltette magát. A tanácskozáson világosan megnyilvánultak a különböző politikai szándékok. Az ukrán orientáció jelentősebb képviselői, mint Mihajlo Brascsajko huszti ügyvéd, vagy Sztepan Klocsurak, a Kőrösmezői Nemzeti Tanács vezetője, meglehetősen szkeptikusan fogadták a magyar ajánlatot, nyilvánvaló volt az ukrán ügy melletti elkötelezettségük.⁴² Klocsurak visszaemlékezései szerint a vonatút során azt fontolgatták a meghívottak, hogy mi vár majd rájuk Budapesten. „Most a képviselőinket Budapestre hívják, szóltak így néhányan, nemrég viszont testvéreinket akasztották”⁴³ – emlékezett Klocsurak a vonatúton elhangzottakra. A későbbiekben pedig teljesen sikertelennek nevezte a budapesti találkozót.⁴⁴ A tanácskozást követően a Minisztertanács

³⁹ Szabó Oreszt: *A magyar oroszokról (Ruthének)*. Budapest, 1913.

⁴⁰ Bonkáló Ervin: Bonkáló Sándor életrajza. In Bonkáló Sándor: *A rutének*. Második, bővített kiadás. (Sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta és az utószót írta: Salga Attila.) Basel–Budapest: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1996. 7–10.

⁴¹ *Jászi Oszkár naplója, 1919–1923*. (Sajtó alá rendezte: Litván György.) Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 2001. 21.

⁴² Magocsi: *The Shaping of a National Identity*, 1978, i. m., 87.

⁴³ Клочурак, Степан: *До волі*. Нью Йорк: Карпатський союз, 1978. 111.

⁴⁴ Пушкаш, Андрей: *Цивилизация или варварство: Закарпатье (1918–1945 г.г.)*. М.: Европа, 2006. 31. A december 10-i ruszin gyűlés eseményeiről részletesen lásd Seremet Sándor: A mai Kárpátalja határainak kialakulása az I. világháború után (1918–1922). Doktori disszertáció. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2016. <https://>

december 17-én adta meg a felhatalmazást Jászinak a ruszin önrendelkezésről szóló törvény előkészítésére és előterjesztésére.⁴⁵ Az 1918. december 21-én kelt törvény december 25-től, az Országos Törvénytarban való kihirdetésétől lépett életbe.⁴⁶

A tizenkét paragrafusból álló X. számú néptörvény rendelkezett arról, hogy „A Magyarországon élő ruszin (ruthén) nemzetet saját beligazgatásának, igazságszolgáltatásának, közművelődésének, vallása gyakorlatának és nyelve használatának körében mind törvényhozási, mind kormányzati tekintetben teljes önrendelkezési jog illeti meg [...]”.⁴⁷ A törvény az autonóm terület határát nem konkretizálta, csupán olyan mértékben rendelkezett ezzel kapcsolatban, hogy az Máramaros, Ugocsa, Bereg és Ung vármegyékre terjed ki, s a végleges határok a békekonferencia döntéséig nem állapíthatnak meg.⁴⁸ A törvényben röviden írtak a Népköztársasággal való közös ügyekről, valamint az autonóm terület kettős irányításáról, a Ruszka Krajna-i minisztérium és a Munkács központú Ruszka Krajna-i kormányzóság felállításáról.⁴⁹ Megjegyzendő, hogy a néptörvényben már csak zárójelben szerepel a rutén népnév, és innentől kezdve a minisztertanácsi jegyzőkönyvekben is áttértek a ruszin megnevezés használatára.⁵⁰

A néptörvény kiadását, különösen a magyarság részéről, nem fogadta őszinte lelkesedés. Jászi hivatalába özönlettek a tiltakozó és panaszos levelek. Az érintett vármegyék lakossága viszonylag gyorsan kezdett szervezkedésbe a néptörvénnyel szemben. Máramaros vármegyében már 1918. december 28-án összeült az „Ötkoronaváros nemzeti tanácsa”,⁵¹ ahol, az egyik jelenlévő leírása szerint „...a legnagyobb elkeseredés hangján kifejezésre jutott az a szent meggyőződés, hogy Jászi miniszter úrnak semmi joga nem volt ahhoz, hogy az Ötkoronavárost s a bányavárosokat, a magyar nemzet vagyonát elkótyavetyélje

btk.ppke.hu/uploads/articles/7429/file/Seremet_Sandor_Doktori_Ertekezes_Vegleges.pdf (2019-02-15)

⁴⁵ MNL OL K27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1918. december 17.

⁴⁶ Fedinec Csilla: *Iratok a kárpátaljai magyarság történetéhez 1918–1944.* (Fontes historiae Hungarorum 2.) Somorja–Dunaszerdahely: Fórum Intézet – Lilium Aurum, 2001. 33–34.

⁴⁷ Fedinec: *Iratok*, 2001, i. m., 33.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Fedinec Csilla: *Gens fidelissima? A ruszin kérdés Trianontól máig.* In Surján László (szerk.): *Együtt az úton: ruszinok és magyarok.* Nyíregyháza: Croatica, 2018. 55.

⁵¹ A magyarság tiltakozása Ruszka-Krajna ellen. *Budapesti Hírlap*, 8. szám, 1919. január 9., 5.

s míg egy magyar lesz a világon, ez ellen legnagyobb fölháborodással tiltakozni fog”.⁵² A máramarosszigeti tanácskozáson egy memorandumot is elfogadtak, melyben kérték, hogy továbbra is működjön a vármegyében magyar közigazgatás, vagy Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros magyarlakta részeiből hozzanak létre egy új közigazgatási egységet. 1919. január 6-án Ugocsa vármegyében álltak elő hasonló kéressel, melyben magyar közigazgatási egység megalkotását sürgették.⁵³ Az egyik Bereg megyei lapban Kis térképrajzolók című cikk reagált a néptörvényre, úgy, hogy új vármegyét vizionált elég szarkasztikus módon: „Bereg-máramaros-ugocsakisung! Ez legyen a kiseded neve. A földek szőlők, városkák a magyaroké lesznek. Rutén testvérek, nektek adunk erdőt, mezőt, hegyet és ligetet. Mire nektek eszetekbe jut elszakadni tőlünk, kész lesz a megye.”⁵⁴

Kaas Albert báró volt Bereg vármegyei főjegyző, 1919. január 3-án a *Budapesti Hírlap*ban közölt cikkében elhamarkodottnak nevezte a ruszin autonómia megadását. A ruszin lakosságot sem gazdasági ereje, sem műveltségi viszonyai tekintetében nem találta késznek arra, hogy az autonóm irányítást működtetni tudja, majd: „Nem elnyomás, de gondoskodó gyámkodás alól a földszabadított kiskorú fejletlen gyermek az élet küzdelmeibe kiszakíttatik; önereje elégtelen, tapasztalata nincs, táplálékot adó hegyvidéke zord, eltartani nem tudja [...]. A magyarországi rutén népnek nemzeti létre életereje nincsen, ábrándozó vagy túlzó vezetői válságba viszik, a mint olyan felfokozott törekvésekbe lovalják bele, mely aspirációk a népben még mint velleitások sincsenek meg”⁵⁵ – írta Kaas. Ugyanitt a szerző leírta a Munkácsi Egyházmegye vezetésével folytatott tárgyalásai során szerzett tapasztalatait, melyek szerint a ruszinok nagyobb önállóságot kaptak a néptörvényben, mint azt kérték. Ezt azzal magyarázta, hogy Jászi Oszkár elsősorban a külpolitikai relációkban gondolkodott, és nem számolt, az autonóm terület működtetésének közigazgatási nehézségeivel.⁵⁶

Az autonómiával kapcsolatos kétségeinek adott hangot Mokcsay Zoltán volt huszti főszolgabíró is 1919 elején. Véleménye szerint a ruszinok problémáinak megoldására nem az autonómia volt a legcélravezetőbb mód. A görög katolikus egyháznak fizetett párbrér állami

⁵² Uo.

⁵³ A magyarság – Ruszka-Krajna ellen. *Budapesti Hírlap*, 13. szám, 1919. január 13., 5.

⁵⁴ *Új Bereg* (Politikai napilap) 1918. december 13., 2.

⁵⁵ Kaas Albert: A rutén kérdés. *Budapesti Hírlap*, 3. szám, 1919. január 3., 2.

⁵⁶ Uo.

megváltása, a skizmatikus mozgalom kiszorítása egy „görög keleti magyar egyház” létrehozása, valamint a ruszinok számára kedvező földbirtok-politikai intézkedések meghozatala elengedhetetlen az észak-kelet-magyarországi területek megmentése céljából.⁵⁷ A tiltakozásokat a korabeli sajtó úgy interpretálta, hogy a „négy vármegye magyarsága remeg attól a gondolattól, hogy szintiszta vagy nagy többségben magyar területek is a ruszin impérium alá juthatnak”.⁵⁸ Az ellenséges közhangulat terjedésének mérséklését célozta volna Krúdy Gyula *Havasi kürt* című könyvének elkészítése is, melyet vélhetően Sztripszky Hiador felkérése írt,⁵⁹ azonban megjelentetni már csak a Tanácsköztársaság idején sikerült.

A ruszin autonómia a gyakorlatban

Míg 1918 decemberében Budapesten Jászi Oszkár a X. néptörvény kiadásával sikerre vitte a ruszinokkal való megegyezést, addig a ruszinlakta hegyvidéken uralkodó kaotikus állapotok olyan mértéket öltöttek, melyek közepette kétségesnek látszott a néptörvényben meghatározott mérvű közigazgatási átalakítás végrehajtásának sikere. 1918 őszén, akárcsak az ország egyéb területein, úgy a Verhovinán is felbomlóban volt a magyar közigazgatás. Csak Bereg vármegyében huszonnégy jegyzőt zavartak el a frontról visszatért katonák.⁶⁰ 1918 folyamán a spanyolnátha szedte áldozatait, 1919 elejére pedig a tífusszal is meg kellett küzdenie a hegyvidék lakosainak. Az élelmezési gondok, a közigazgatás nehézkes működése különösen áldatlan állapotokat eredményezett. Több településről is jeleztek önkényes földfoglalásokat,⁶¹ Ökörmezőn és környékén pedig a rendszeressé váló rablások, útonál-

⁵⁷ Mokcsay Zoltán: A rutén nép megmenthető a magyar állam számára. *Budapesti Hírlap*, 41. szám, 1919. február 16., 8.

⁵⁸ Az északkeleti magyarság veszedelme Ruszka-Krajna határai miatt. *Budapesti Hírlap*, 43. szám, 1919. február 19., 4.

⁵⁹ Udvari István: Adalékok Sztripszky Hiador pályakezdéséhez. In *Szabolcs-szalmár-beregi Levéltári Évkönyv*, 15. 2001. 303.

⁶⁰ Kozma György: *Egy vármegye harca és haldoklása*. Szentes: Szentesi Napló ny., 1938. 111.

⁶¹ Szakál Imre: „Rend, fegyelem, összetartás, s nem lesz panasz többé a Kárpátok bércei között”. *Iratok Ruszka Krajna történetéhez (1918–1919)*. Beregszász–Ungvár: RIK–U Kft. 2018. 41.

lók, és a már-már mindennapos, Galíciába irányuló gabonacsempészet jelentett súlyos gondokat.⁶²

Az autonómia ilyen körülmények közötti gyakorlati megvalósításának terhe a Munkács központú kormányzóság élére kinevezett Stefán Ágoston vállát nyomta. Az első világháborúból Katonai Érdemrenddel hazatért görög katolikus rahói ügyvéd már 1918 őszén az elsők között volt, aki igyekezett a magyar ügy számára kedvezően befolyásolni a ruszin lakosság hangulatát. Függetlenségpártiként vélhetően pártkapcsolatai révén is ismert volt Károlyiék számára. 1907-től *Tiszavölgy* címen egy lapot adott ki Rahón, melyben gyakorta írt a ruszinok jövőjével kapcsolatos elképzeléseiről. Ezek szerint a ruszinok teljes asszimilációjának, ahogyan ő fogalmazott, „elmagyarosításának” híve volt, s meglátása szerint a hegyvidék lakóinak minden bújára-bajára az lenne a megoldás, ha a következő generációk már mind magyarul beszélnének.⁶³ Az a tény, hogy 1918 decemberétől elvállalta Ruszka Krajna kormányzói pozícióját, érdekesnek tűnik 1918. januári *Népek önrendelkezési joga* című publikációjának ismeretében, amelyben így írt: „Az önkormányzat ideája csak a nemzetiségi agitátorok koponyájában van meg, mert mindegyik azt hiszi, hogy a főkormányzói állást egyenesen neki kreálták [...] ha valaki saját fájának önzetlen vezetője, akkor megállapíthatja, hogy a népnek kulturális és anyagi jólét kell – és ez nálunk egyformán kell úgy a magyarnak mint más ajkúnak. Erre vágnak tehát nemzetiségeink és nem az önkormányzatra.”⁶⁴ Megbízásának lényege az lett volna, hogy Szabó Oreszttel, a Ruszka Krajna-i minisztérium vezetőjével együttműködve létrehozza Ruszka Krajna autonóm közigazgatását.

Stefán Ágoston nagy vehemenciával vetette magát a szervezési feladatokba. Az újdonsült kormányzói programját egy 1919. január elején kiadott kiáltványban fogalmazta meg. A kiáltvány szövege – mint Stefán publikációi általában – érzelmileg túlfűtött volt, és legalább annyira helyezte saját személyét a középpontba, mint az autonóm terület problémáit. A legsürgősebben megoldandó feladatnak az analfabetizmus felszámolását és a szegénység megszüntetését tekintette. Ezeknek a meglehetősen hosszú távú terveket feltételező célkitűzéseknek az eléréséhez az elsődleges feladatnak Stefán az általános és titkos

⁶² KTÁL, Fond 59., Op. 1., Od. zb. 54.

⁶³ Stefán Ágoston: Útmutató a ruthén kérdés megoldásához. *Tiszavölgy*, 1914. január 4.

⁶⁴ Stefán Ágoston: Népek önrendelkezési joga. *Tiszavölgy*, 1918. január 16.

választást biztosító törvény megalkotását tartotta. Véleménye szerint először létre kellett jöjjön az az irányító testület, mely a néptörvény értelmében a ruszin nemzetgyűlés, ami megalkotja majd az autonóm terület működésének jogszabályi környezetét. Mindaddig, Stefán úgy vélte: „A Ruszka Krajna alkotását kimondó törvény csak útmutató és csak holt betű.”⁶⁵ A kiáltványt mindazonáltal derűlátó szavakkal zárta: „Atyai szeretettel, alkotási vággyal, és a boldog jövő iránti rendületlen hittel állok munkába. Fel a fő testvéreim! Mienk a szebb és boldogabb jövő!”⁶⁶ A valóság azonban nem igazolta a bizakodó hangvételt.

A kormányzóságnak 1919. január–március közötti tevékenységét inkább a történelem sodrásához való kényszerű alkalmazkodás jellemezte, mintsem a nyugodt építkezés. A kormányzónak már azzal is komoly problémái akadtak, hogy létrehozza az autonóm terület közigazgatási fennhatóságát. Ebben a tekintetben az egyik legjelentősebb nehézséget az okozta, hogy nem voltak konkretizálva Ruszka Krajna határai. A vármegyei közigazgatás képviselői a helyükön maradtak, az 1918 őszén Ung, Ugocsa, Bereg és Máramaros vármegye élére kinevezett kormánybiztos-főispánok továbbra is a saját kompetenciájuknak tekintették a vármegyéik irányítását, a kormányzó pedig az együttműködésüket kérte az autonóm terület kiépítésében. Bár Stefán 1919. januári levelezéséből az látszik, hogy a vármegyék vezetői biztosították a munkácsi kormányzóságot támogatásukról, azonban ezt a kormányzóval ellentétben nem úgy képzelték, el, hogy alárendelik magukat Stefánnak. Ebből aztán több kompetenciavita is kialakult. Különösen Kutkafalvy Miklóssal volt jelentősebb nézeteltérése Stefánnak a földreform elindításával kapcsolatban.⁶⁷ Bár Ruszka Krajna leendő területéről Stefánék tervezettel álltak elő január közepére, azonban a kívánt területen szuverenitást létrehozni nem sikerült, és ennek főként katonapolitikai okai voltak.

A Magyar Királyság kötelékében élő ruszinok között az első világháború végén felerősödött az ukrán orientáció is. Ennek kétségtelenül lendületet adott az a tény, hogy a Kárpátoktól keletre Galíciában, illetve a Dnyeper mentén is ukrán államalkotó törekvések bontakoztak ki. Az 1918. november 6-án Lembergben az Ukrán Nemzeti Tanács kikiáltotta a Nyugatukrán Népköztársaság létrejöttét, amely már megalkulásától igényt formált a Kárpátoktól délre elterülő ruszin vár-

⁶⁵ KTÁL, Fond 59., Op. 1. Od. zb. 3.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Szakál: „*Rend, fegyelem, összetartás*”, 2018, i. m., 193–195

megyékre.⁶⁸ Különösképp a galíciai ukrán politikai szervezetekkel való együttműködés eredménye volt az, hogy 1919. január 8-án az ún. Hucul Néptanács Kőrösmezőn kikiáltotta a Hucul Népköztársaságot, mely eseményt egy Galíciából támogatott fegyveres felkelés is kísért. Mind a 42 tagot számláló Kőrösmezői Néptanácsot, mind a rövidke életű népköztársaságot Sztepan Klocsurak vezette.⁶⁹ A kőrösmezői mozi egyik termében megszerveződő tanács 1918. november 8-ára hívta össze a környék lakosságát, akik előtt megfogalmazott nyilatkozatban a létrejövő Ukrajnához való csatlakozást mondták ki. Ugyanabban a nyilatkozatban a magyar hatalom számlájára rótták fel a háború következtében elszenvedett súlyos veszteségeket, illetve az akkori és korábbi magyar kormányzatokat is azzal a váddal illették, hogy a „ruszin-ukrán” kultúra gyakorlásának és fejlesztésének lehetőségétől megfosztották őket.⁷⁰

A csatlakozási szándékukat 1919. január 2-án a Nyugatukrán Népköztársaság Nemzeti Tanácsának sztaniszlavi ülésén be is jelentették a Klocsurak vezette küldöttek. A csatlakozás gyakorlati megvalósítása céljából az ortodox karácsony idején, január 7–8-án felkelést szervezett a Hucul Néptanács a Kőrösmezőn állomásozó magyar helyőrség ellen.⁷¹ A felkelés egészen sajátos körülmények között zajlott le. Január 6-án este, az ortodox szenteste alkalmából szokás szerint kántálni indultak a kőrösmezői férfiak, az örömhírt vívőkhöz házról házra egyre többen csatlakoztak, akik fegyvereiket sem felejtették otthon. A tradíció leple alatt összeálló fegyveres csapat a következő napokban fennhatósága alá vonta a települést. A kőrösmezői „kántálás” eredményeként kikiáltották a Hucul Köztársaságot, melynek területét fegyverrel kiterjesztették Rahó környékére, előrenyomulásukat azonban a román hadsereg megállította.⁷² Az autonóm terület északnyugati részét pedig a csehszlovák csapatok vonták ellenőrzésük alá Ungvár és környéke január 12-én bekövetkezett megszállásával.⁷³ Tomáš Masaryk már új-

⁶⁸ Тимчасовий основний закон про державну самостійність Західно-Української Народної Республіки. In *Західно-Українська Народна Республіка. 1919–1923*. Т. 2. (Керівник роботи і відповідальний редактор: Олександр Карпенко.) Івано-Франківськ: Лілея–НВ, 2001. 5.

⁶⁹ Петрецький, Віктор: *Історичні особливості становлення політичної еліти Закарпаття (перша чверть XX століття)*. Ужгород, 2014. 27.

⁷⁰ Клочурак: *До волі*, 1978, i. m., 103–104.

⁷¹ Fedinec: *A kárpátaljai magyarság*, 2002, i. m., 49.

⁷² Uo. 53.

⁷³ Fedinec Csilla: Ungvár és vonzáskörzete betagozódása a csehszlovák államba. *Limes*, 2004, 3. sz. 101–112.

évi beszédében bejelentette, hogy a ruszinok csatlakoznak Csehszlovákiához, a január közepén bekövetkezett megszállás pedig George Clemenceau francia miniszterelnök december 23-i kiűritési parancsa következtében kialakult demarkációs vonalat követte.⁷⁴

Máramarossziget és Ungvár megszállása Ung és Máramaros megyék magyar fennhatóság alatt maradt területein is éreztették negatív hatásukat, hisz ahogyan a Ruszka Krajna-i miniszter Nagy Vince belügyminiszterhez írt levelében fogalmazott: „a közigazgatási hatóságok a vármegyei hatóságokkal alig tudnak érintkezést kapni, úgyhogy az adminisztráció zavartalan menete veszélyeztetve van.”⁷⁵ Mivel a nevezett megyékben a közigazgatási központok kikerültek a kormányzó hatásköréből, így kérte a belügyminisztert, hogy ruházza fel az ungi és máramarosi fennhatósága alatt megmaradt területek kormánybiztosi jogaival.⁷⁶ Érzékletesen jelzi Ruszka Krajna kormányzóságának tehetetlenségét és úgy általában az összeomlás következményeit a következő eset. A körösmezői felkelést támogató galíciai csapatok a románokkal szemben elszenvedett vereség után visszavonultak a hágókon túlra, túszként pedig magukkal vitték a körösmezői főerdőmérnököt, az egyik segédjegyzőt, a helyi állomásfőnököt és a feleségét, valamint a község római katolikus plébánosát. A kormányzó megkeresésére a túsztok szabadon bocsátása ügyében azt válaszolták, hogy addig nem adják ki őket, amíg a máramarosi harcokban soraikból foglyul ejtett katonákat szabadon nem bocsátják. Csakhogy ezeket a katonákat bár magyar területen, de persze nem a magyar hadsereg fogta el, hanem a román, így Stefánnak az ügyre semmilyen ráhatása nem lehetett. Egyéb lehetősége nem lévén, panaszaival Harrer Ferenc ideiglenes külügyminiszterhez fordult.⁷⁷

Az ukrán irányszat terjedése kapcsán a kormányzósággal szemben a magyar vezetés egyik legfontosabb elvárása a hegyvidéken uralkodó hangulat magyar szempontból kedvező befolyásolása volt. Erre a célra az Országos Propaganda Bizottság 200 000 korona összeget bocsátott a Ruszka Krajna-i minisztérium és a munkácsi kormányzóság rendelkezésére. Ebből az összegből röpívek szétosztását, illetve a lakosság hangulatának befolyásolására propagandistákat kellett finanszírozni. Szabó Orest a feladattal kapcsolatos elvárásait a következőképp fo-

⁷⁴ Hatos: *Az elátkozott köztársaság*, 2018, i. m., 336.

⁷⁵ KTÁL, Fond 59., Opisz 1., Od. zb. 44.

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ Szakál: „*Rend, fegyelem, összetartás*”, 2018, i. m., 170–171.

galmazta meg: „kívánatosnak tartom, hogy Kormányzó Úr az igazgatására bízott terület lakosságának hangulatát a törvényhozási úton biztosított autonómia iránt kedvezően befolyásolni igyekezzék, és erre a célra teljesen megbízható egyéneket küldjön ki, akik a lakossággal való közvetlen érintkezés útján a nép kívánságait kipuhathassák és Kormányzó Úr működését az adatok összegyűjtésével megkönnyítik.”⁷⁸ A propagandamunkában részt vevő személyeknek tájékozódniuk kellett a panaszokról, sérelmekről, és őrizkedni a felelőtlen ígéretektől. Mindazonáltal fel kellett hívni a lakosság figyelmét, hogy „az együttérzés, összetartás mellett milyen ipari és gazdasági fellendülésnek nyílik tere, hogy a kulturális fejlődés során mi boldog jövődönek nézünk elébe”.⁷⁹ A propagandistáknak szóló direktívákban pedig azt is megfogalmazták, hogy: „Addig pedig, míg mindez megtörténik, a jelszó legyen: Rend, fegyelem, összetartás, s nem lesz panasz többé a Kárpátok bércei között.”⁸⁰

A Ruszka Krajna-i kormányzóság fennhatóságának kiépítésében fentebb leírt nehézségek és a közellátásban tapasztalható gondok ismeretében feltételezhető, hogy a propagandamunka nem volt egyértelműen sikeres. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy 1919. január 21-én Huszton a Mihajlo Brajcsajko ügyvéd által vezetett kongresszus kimondta Máramaros, Ugocsa, Bereg, Ung, Zemplén, Sáros, Szepes és Abaúj-Torna vármegyeék ruszinjainak egyesítését Nagy Ukrajna ruszin-ukrán lakosságával.⁸¹ Az egyesülés deklarálása nem járhatott együtt valós területi egység megteremtésével, hisz az ukrán mozgalom sem a Dnyeper mentén, sem Nyugat-Ukrajnában nem volt képes tartós területi fennhatóságot kialakítani. Előbbi területen a szovjet katonai térnyerés, illetve a kibontakozó polgárháború okozta káosz, utóbbin pedig a lengyel hadsereg térfoglalása tette lehetetlenné ukrán főhatalom felállítását, a mozgalom széles körű társadalmi támogatottságának hiányáról, irányítói között megjelenő feszültségekről mint akadályozó tényezőkről nem is beszélve.⁸² Mindazonáltal a munkácsi kormányzóság tevékenységére nem vetett jó fényt az eset.

⁷⁸ KTÁL, Fond 59., Op. 1., Od. zb. 1.

⁷⁹ KTÁL, Fond 59., Op. 1., Od. zb. 2.

⁸⁰ Уо.

⁸¹ Болдижар, Михайло: *Закарпаття між світовими війнами. Факти, події, люди, оцінки*. Ужгород, 2011. 13–40.

⁸² Erről részletesebben lásd: Грицак, Ярослав: *Нариси історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст.* Київ: Генеза, 2000.

A huszti gyűlés utáni napokban a kormányzó sietve „ellengyűléseket” szervezett Szolyván, Volócon, Ökörmezőn és Munkácson.⁸³ Stefán igyekezett a sajtó útján is megnyugtítani a kedélyeket, s jelezni a magyar közvélemény számára, hogy a huszti gyűlés csupán egy elszigetelt kör véleményének kifejezése, és szervezkedésének következménye. A skizmatikus mozgalmat, illetve az arra adott magyar választ látta az ukrán propaganda eredményessége mögött, ahogyan fogalmazott: „Az egész huszti akciót a skizmatikusok rendezték, akik el vannak keseredve az üldözések miatt, amelyeket el kellett szenvedniük a régi kormányoktól, amelyek nemcsak vallásuk gyakorlásában akadályozta őket, de szinte gyártották köztük a mártírokat. [...] De meg vagyok győződve, hogy a skizmatikusok [ha] Kínával élnének szomszédságban, ahhoz is szívesen csatlakoznának, csak hogy a skizmaper rendezőitől megszabaduljanak. Nem hiszik, hogy a skizmaper csendőreinek, vizsgálóbírójának nincs utódja a mai Magyarországon.”⁸⁴ Azt bizonyosan túlzásnak tekinthetjük, hogy a huszti gyűlés csak a skizmatikus mozgalom mentén tudott volna híveket szerezni magának, már csak azért is, mert a galíciai nyugatukrán államkísérlet egyik fő előremozdítója a Lemberg központú görög katolikus metropólia volt. Annyiban viszont kétségtelenül igaza lehetett Stefánnak, hogy a magyar közigazgatás különböző szintjein tanúsított türelmetlensége, és bizonyos esetekben konkrét visszaélései a ruszinokkal szemben, jelentősen hatottak az ukrán orientáció megerősödésére.

Bizonyos tekintetben Stefánhoz hasonlóan látta a helyzetet 1918–1919 fordulóján Szarvady Kálmán lapszerkesztő is, aki az Országos Propaganda Bizottság megbízásából hatvankilenc hegyvidéki községben tájékozódott a lakosság hangulatáról, és épp Husztot járva a következő megállapítást tette: „a magyarság részéről évtizedek óta, – de különösen a háború alatt, – annyi vérlázító sérelemben volt részük [értsd: a ruszinoknak], hogy most már helyzetük orvoslását is csak olyan államalakulattól remélik, a melyben anyanyelvük használata, szabad vallásgyakorlatuk kulturális és gazdasági érvényesülésük korlátozhatatlan lesz, a hol a közigazgatási, erdészeti, csendőrségi alkalmazottak brutalitásaival szemben majd az államhatalom nem üres, soha be nem váltott ígéretekkel védelmezi meg. Ilyennek képzelik el Ukrániát.”⁸⁵ A munkácsi kormányzó Stefán Ágoston, és a huszti nagygyűlés fő

⁸³ Ruszka Krajna kormánybiztosa a huszti gyűlésről. *Szamos*, 1919. január 24.

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ KTÁL, Fond 59., Op. 1. Od. zb. 54.

szervezője Mihajlo Brascasjko nem mindig vallottak egymással élesen ellentétes nézeteket. A ruszin hegyvidék történetének kevésbé ismert és aprócska epizódja, hogy Stefán Ágoston 1914 tavaszán Mihajlo Brascasjkoval közösen szervezett tüntetést Rahón, az általa „becstelen tollú elvetemült gazembernek” és „nemtelen zugtörténésznek” nevezett Szekfű Gyula, pontosabban annak nagyhírű könyve, „A száműzött Rákóczi” ellen. Úgy vélték, hogy Szekfű műve sértő a gens fidelissima vezérlő fejedelmére nézve, és hogy helyre tegyék a dolgokat, Stefán magyarul, Brascasjko pedig ruszinul adta elő a Rákóczi-szabadságharc történetét.⁸⁶

A munkácsi kormányzóság számára világos volt, hogy nem elegendő szép ígéretekkel túlcitálni az ukrán propagandát. A kormányzó többször is kérelmezte a Galíciával határos terület határőrcsapatainak megerősítését, azonban kérésére negatív választ kapott a Belügy-minisztériumtól, amely nem tudott több embert határőrizeti célokra biztosítani,⁸⁷ ami nem meglepő, hisz ismeretes, hogy a Károlyi- és a Berinkey-kormány hadseregszervezési kísérletei egyaránt kudarcot vallottak.⁸⁸ Nem könnyítette meg a helyzet kezelését az sem, hogy a katonai hatóságok tevékenységüket nem minden esetben egyeztetették a kormányzósággal. Ebben az ügyben a kormányzó Böhm Vilmos hadügyminiszterhez fordult a következőket kérve: „Kérem utasítani a katonai hatóságok által bármely misszióval a Ruszka Krajna kormányzóság területén kiküldendő egyéneket, hogy működésük megkezdése előtt nálam igazoltassák magukat, mert a Kormányzóság tele van katonai igazolvánnyal ellátott egyénekkel, kik között igen sok az ukrán agitátor.”⁸⁹ A helyzetet jól jellemzi, hogy 1919 januárjának végén az Ukrán Galíciai Hadsereg egy páncélvonata különösebb ellenállás nélkül egészen az Ung megyei Csapig eljutott, Munkácson még egy ukrán lobogó kitűzésére is volt idejük. Végül Szolyván a helyi főszolgabíró szervezkedésének köszönhetően lefegyverezték őket, és visszavonultak a Kárpátokon túlra.⁹⁰

Az újabb ukrán térfoglalási kísérleteket a csehszlovák hadsereg megjelenése akadályozta meg. Érdekes adalék, hogy Jászi Oszkár még

⁸⁶ *Budapesti Hírlap*, 1914. március 29. és április 1.

⁸⁷ KTÁL, Fond 59., Op. 1. Od. zb. 54.

⁸⁸ Erről részletesebben lásd: Hatos: *Az elátkozott köztársaság*, 2018, i. m., 304–326.

⁸⁹ KTÁL, Fond 59., Op. 1., Od. zb. 9.

⁹⁰ Пагіря, Олександр: *ЗУНР і національно-визвольний рух на Закарпатті у 1918–1919 рр.* <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=859> (2019-02-15)

a december 29-i minisztertanácsi ülésen, amelyen Károlyi Mihály miniszterelnök arról beszélt, hogy „ukrán követ” jelent meg nála, és azt közölte, hogy „biztos tudomása szerint a románok Czernovitznál gyülekeznek, hogy elfoglalják az észak-keleti rutén részeket. Megkérdezte, hogy a magyar kormány a románokkal szemben kész-e megvédeni a rutén részeket. Megkérdezte továbbá, milyen szemmel nézné a kormány, ha az ukránok szállnák meg ezeket a részeket, akik megígérik, hogy a végleges rendezést a népszavazástól tennék függővé.” Károlyi későbbre ígérte a választ a követnek, azonban hangsúlyozta, hogy „a magyar kormány minden megszállás ellen egyformán óvást emelne”. Jászi viszont úgy vélekedett, hogy „nem tartaná rossznak, ha a románok helyett az ukránok foglalnák el ezt a vidéket. Ha az északi részek nemcsak csehek és románok, hanem lengyelek és ukránok kezében is lesznek, ez taktikai előny a mi számunkra.”⁹¹ A galíciai Ukrán Nemzeti tanáccsal egyébként már 1918 novemberének közepén tárgyaltak Károlyiék, kereskedelmi megállapodást kötöttek, sőt az ukránok magyar tiszteket is szívesen láttak volna csapataik élén.⁹²

A Ruszka Krajnai minisztériumhoz és a munkácsi kormányzósághoz beérkezett jelentésekből és panaszokból az látszik, hogy az ukrán agitáció elleni fellépés bizonyos esetekben erőszakos volt. Guthy Tódor államtitkár a következőkről tájékoztatta a ruszin kormányzót 1919 februárjában: „A máramaros megyei Huszt községből és annak vidékéről küldöttség jelent meg nálam és azt panaszolta, hogy a határrendőrség a ruszin lakossággal erőszakoskodik, azzal a megokolással, hogy sárga-kék kokárdát hordanak és ukrán érzelmeket tanúsítanak.”⁹³ Hasonló tartalmú levelet intézett Szabó Simon az ungvári tanács elnöke is Stefán Ágostonhoz: „Több oldalról vett értesülés szerint a karhatalom az ukrán hajlamú ruszinok ellen brutális üldözést kezdett, [...] rá kell mutatnunk arra a veszedelemre, amely ezen eljárásból kifolyólag integrális politikáját fenyegeti.”⁹⁴ Stefán helyzete így finoman szólva is nehéz volt. A magyar kormányzat a rend fenntartását, egyáltalán az állam fennhatóságát nem tudta megfelelően elérni, ahol sikerült kar-

⁹¹ Fedinec Csilla: A „leggyengébb fél”. In Gyarmati György – Lengvári István – Pók Attila – Vonyó József (szerk.): *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Pécs–Budapest: Kronosz Kiadó – Magyar Történelmi Társulat – Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, 2013. 312.

⁹² Hatos: *Az elátkozott köztársaság*, 2018, i. m., 297.

⁹³ KTÁL, Fond 59. Op. 1. Od. zb. 9.

⁹⁴ KTÁL, Fond 59. Op. 1., Od. zb. 26.

hatalmat biztosítani, ott pedig vagy nem egyeztették azt az autonóm szervekkel, vagy a rendfenntartók viselkedése csak olaj volt a tűzre.

A minisztertanácsokon 1919 első hónapjaiban alig kerültek napirendre Ruzska Krajnával kapcsolatos kérdések. Az 1919. március 8-án tartott minisztertanácscon Szabó Oreszt még mindig azokkal a kérésekkel fordult kormánytársaihoz, amelyekkel januárban és februárban: „a ruszin néptörvény végrehajtásához szükséges intézkedések a legsürgősebben megtétesenek, az autonóm jogterület elhatárolása haladéktalanul keresztülvitessék, és ennek alapján mindazokban a kérdésekben, amelyekre nézve az autonóm szervezetet az önálló rendelkezés joga megilleti, az impérium haladéktalanul rendelkezésére bocsátassák.”⁹⁵ Ezen a minisztertanácsai ülésen – mely egyébként az utolsó volt a népköztársaság ideje alatt, amelyiken felmerült Ruzska Krajna ügye – Szabó elégedetlenségét fejezte ki a propagandatevékenységgel kapcsolatban, úgy vélte, a rendelkezésére álló anyagi eszközök nem elegendők az ukrán és a cseh propaganda hatásának mérséklésére. A Ruzska Krajna-i miniszter felvetette továbbá, hogy a ruszinok kérésére a minisztérium működését áthelyezné Munkácsra, és végül újfent kérte a minisztertanácsot, hogy „a törvény által biztosított autonómia legsürgősebb életbeléptetésében neki segítségére lenni és a szükséges anyagi és erkölcsi támogatásban részesíteni méltóztassék”.⁹⁶ Erre azonban már nem kerülhetett sor.

A népköztársaságot azonban túlélte a ruszin önkormányzat kezdeménye. A Magyar Tanácsköztársaság 1919. március 21-i megalakulásával Ruzska Krajna ügye új kontextusba helyeződött. A ruszin népbiztosi pozíciót Szabó Oreszt nem vállalta, azt március 24-től Stefán Ágoston töltötte be. A népbiztos Budapest székhellyel kezdte meg működését, Munkácsra a helyi szervek irányításával Kaminszky Józsefet bízta meg, aki 1918 őszén szintén a magyar irányzat mellett foglalt állást. Kaminszky a kezdetektől a munkácsi kormányzóságon dolgozott, posztját a Tanácsköztársaság létrejöttével sem hagyta el, megjegyzendő, hogy a munkácsi hivatalához olyannyira hű volt, hogy ahhoz a csehszlovák térfoglalás után is ragaszkodott, és az első Csehszlovák Köztársaságban létrehozott munkácsi központú Beregi zsupának ő lett az első vezetője.⁹⁷ A megalakuló megyei direktóriumokkal együttműködve Ruzska Krajna irányításának autonóm volta annyiban fejező-

⁹⁵ MNL OL K27, Minisztertanácsai jegyzőkönyvek, 1919. március 8.

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ Fedinec: *A kárpátaljai magyarság*, 2002, i. m., 51.

dött ki, hogy igyekeztek visszafogni a Stefánék számára nem kedvező intézkedéseket. Április 9-én létrehozták a ruszin Vörös Gárdát, április 12-én pedig a ruszin Vörös Őrséget.

A ruszinok lakta terület és lojalitásuk főleg katonapolitikai szempontból volt jelentős a Tanácsköztársaság számára. A szovjet Vörös Hadsereg ugyanis 1919 tavaszára megszállta az ukrán területek jelentős részét. A ruszin autonómia ügyét erősen befolyásolta a Forradalmi Kormányzótanács és Stefán Ágoston közötti hullámvíz viszony. Bár Stefán elvállalta a népbiztosi pozíciót és a kormányzótanácsi tagságot, vélhetően nem tudott azonosulni a Tanácsköztársaság szellemiségével és intézkedéseinek jelentős részével. Ez magyarázható klerikus családból való származásával, a szocializmussal kapcsolatos ellenérzéseit a már idézett *Tiszavölgy* című lapjában többször is kinyilvánította. Egyébként a Tanácsköztársaság vezetése is gyanúval tekintett Stefán Ágostonra. Kinevezésekor a *Vörös Újság* még így írt a népbiztosról: „A magyar Forradalmi Kormányzótanácsnak az államhatalom átvételekor az volt tehát a vezető szempontja, hogy a ruszin nép érdekeinek teljes kielégítésével, a népbiztosság vezetése oly ember kezeibe kerüljön, aki nemcsak a nép zömének bizalmát bírja, és a nép nyelvét tisztán beszéli, hanem akinek szociális ismeretei és forradalmi egyénisége biztosíték arra, hogy a ruszin nép proletáralmának megszólalásához szükséges vasakaratú intézkedéseket teljes eréllyel fogja keresztülvinni. Ez okoknál fogva bízta meg a ruszin nép ügyeinek vezetésével Stefán Ágoston dr. népbiztost [...]”.⁹⁸ Kun Béla azonban már 1919 áprilisában vizsgálatot kezdeményezett ellene. 1919. április 24-én Neumann József a Szövetségi Központi Intéző Bizottság tagja Stefánról azt jelentette, hogy „[...] a szocializmus, a proletárdiktatúra szellemében dolgozni nem képes”.⁹⁹ Szintén Neumann kifogásolta, hogy Stefán tevékenysége nyomán a Ruszin Népbiztosság „csupa ügyvédek, papokból és más lehetetlen elemekből állnak”.¹⁰⁰ Megvádolták továbbá a népbiztost, hogy ő tevékenyen támogatta az 1919. április 21–23. között Munkácson lezajlott „ellenforradalmi” felkelést.¹⁰¹ Nagy Ernő volt Bereg vármegyei alispánhelyettes visszaemlékezései szerint a ruszin népbiztosnak köszönhetően kerülhette el a halálos ítéletet.

⁹⁸ Proletárönrendelkezés. *Vörös Újság*, 1919. március 28.

⁹⁹ Gergely Ernő: Az ukrán és német kérdés a magyar Tanácsköztársaság nemzetiség politikájában. *Századok*, 1969. 433.

¹⁰⁰ Gergely Ernő: A proletárforradalom és tanáshatalom Kárpátalján és Nyugat-Magyarországon. *Jogtudományi Közlöny*, 1963. 542.

¹⁰¹ Fedinec: *A kárpátaljai magyarság*, 2002, i. m., 53.

Azonban a tavaszi román és csehszlovák katonai előrenyomulás miatt a Tanácsköztársaság szerveinek tevékenysége megszűnt az országrészben. A Károlyi-palotában berendezkedett Ruszin Népbiztosság még néhány hónapig továbbra is működött. 1919. június 7-én például Stefán Ágoston jótékonyági hangversenyt szervezett a zeneakadémián a ruszin Vörös Gárda megsegítésére, ahol többek között fellépett Hegyi Emánuel zongoraművész és Bajor Gizi színművész.¹⁰²

A Ruszka Krajna felállítását előirányzó néptörvény volt az egyetlen, amit még úgy fogadtak el, hogy Jászi hivatalban volt. Naplója szerint 1918 novembere és decembere rengeteg feszültséget és álmatlan éjszakát jelentett számára. Azt, hogy nem fűzött túlzott reményeket politikájuk sikeréhez, ő maga sem tagadta. A Berinkey-kormányban már nem vállalt miniszteri pozíciót, bár tanácsadói szerepet igen, a ruszin autonómia gyakorlati megvalósításának reménytelennek tűnő munkájában viszont már nem vett részt. 1919 februárjának hideg telén gyakorta gyötörte depresszió, a politikából kiábrándult, naplójában fel is jegyezte: „Valami nagy, mély undor fogott el ezen a nyomorult politikán.”¹⁰³

Amikor május 1-én a kelenföldi vasútállomásról Jászi elindult az emigrációba,¹⁰⁴ Ruszka Krajna területén már a Tanácsköztársaság negyven napig tartó fennhatósága is véget ért, és a ruszin vármegyék román és csehszlovák fennhatóság alatt voltak. A Verhovina elkeserítő helyzete az önrendelkezés kiépítésének kísérlete idején csak rosszabb lett. 1918–1919 általános összeomlása miatt pont a mélyszegény hegyvidéket kerülte volna el? 1919 áprilisában az Ung vármegyei direktórium egyik megbízottja a következő állapotban találta a ruszin vármegyéket: „[...] a lakosság teljesen el van zárva a nagyvilágtól, se postája, se távírdája, se telefonja és közlekedési eszköze szintén nincsen s ennek [következménye] az, hogy a nagyvilági eseményről nem tud semmit és ha hallott is valamit azt csak elferdítve és rém-képekben [...]. Élelmiszere szintén nincsen, a nép éhezik [...] semmiféle gyűlésre nem akar jönni és nem akar senkinek hinni.”¹⁰⁵ A népköztársaság kormánya képtelen volt fenntartani a közigazgatás megfelelő működését, egyáltalán az állam szuverenitását az északkeleti vármegyékben, ahogyan ez az egyéb peremterületeken sem sikerült. Ilyen körülmények között az autonómia létrehozásának gyakorlati esélye nem volt.

¹⁰² *Népszava*, 1919. június 8.

¹⁰³ *Jászi Oszkár naplója*, 2001, i. m., 18.

¹⁰⁴ Uo. 31.

¹⁰⁵ KTÁL Fond 59., Op. 1., Od. zb. 20.

Podkarpatszka Rusz eszméje a Csehszlovák Köztársaságban és a nyelvi viszonyok

CSERNICKSKÓ ISTVÁN¹ – FEDINEC CSILLA²

Az első világháború végén bekövetkező csehszlovák államalapítás sajátossága, hogy az ún. történeti országok – Csehország, Morvaország és Cseh-Szilézia – a történeti közjog, a korábban önálló államisággal nem rendelkező Szlovákia – a természeti jog, Kárpátalja pedig – afféle közvetett önrendelkezés formájában – a társulási jog alapján került az új állam keretei közé. A jogalapok különbözősége a regionális szerkezetben és az etnikai összetételben is megmutatkozott. A „csehszlovák” állam 1921-es alkotmánya nemzetállamként határozta meg a köztársaságot, és említést sem tett a kisebbségekről. A nemzeti önrendelkezés jegyében folytatott háború eredményeképpen a nemzetállam ideálját a leginkább a vesztesek, Ausztria és Magyarország mondhatta magáénak, Csehszlovákia egy francia és brit minta szerinti nemzetállam volt.³

A csehszlovák konstrukció különösen figyelemre méltó nyelvi szempontból. A nyelvi repertoár (Linguistic Repertoire) – az egyének vagy a beszédközösségek különböző társadalmi kontextusaiban használt nyelvi változatok összessége – tartalmazhat több nyelvet is, amelyeknek több változata van. A nyelvi repertoár egy (többé vagy kevésbé pontosan) meghatározott területen használt elemeit sorolhatjuk egyetlen nyelvhez (annak különféle változataihoz), de akár két vagy több nyelvhez (illetve azok változataihoz) is. Azokon a területeken, ahol a nyelvi repertoár elemeit több, egymással Ausbau viszonyban álló nyelv kodifikált és sztederdizált autonóm változatai között osztják meg, vita alakulhat ki arról, hogy a nyelvi repertoár egyes elemei

¹ II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpontja, Beregszász; Pannon Egyetem, Veszprém.

² MTA TK Kisebbségkutató Intézet, Budapest.

³ Zeman, Zbyněk: *Edvard Beneš – politický životopis*. Praha: Mladá fronta, 2000.
51. Vö. Szarka László: *A multiethnikus nemzetállam: Kísérletek, kudarcok és kompromisszumok Csehszlovákia nemzetiségi politikájában 1918–1992*. Pozsony: Kalligram Kiadó, 2016.

melyik autonóm változat hatókörébe sorolhatók. Az alábbiakban azt mutatjuk be, hogy a 100 évvel ezelőtt, 1918-ban az Osztrák–Magyar Monarchia romjain létrejött (első) Csehszlovák Köztársaság területén használatos nyelvi repertoár elemeit milyen politikai és egyéb elvek alapján kategorizálták, különös tekintettel Kárpátalja abszolút többséget alkotó szláv lakosságára.

A csehszlovák állam és Kárpátalja

Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának okait kutató kiterjedt szakirodalom egyik alapkérdése: milyen mélyen gyökereztek a felbomlás okai a Monarchia politikai szerkezetében, társadalmában, a korabeli európai tendenciákban? Két tényező alapvető szerepére kell rámutatnunk: az egyik a nagyhatalmak szerepe, a másik pedig a nemzetiségi mozgalmak felerősödése. A Habsburg Birodalom életébe a nagyhatalmak kétszer avatkoztak be döntő módon: 1849-ben, amikor megmentették a felbomlástól, majd 1918/19-ben, amikor elősegítették azt.⁴

A Monarchia összeomlásához vezető nemzetiségi szecessziónak mindaddig nem létezett reformalternatívája, amíg a Monarchiával szemben ellenséges nagyhatalmak körében nem vált a háborús célpolitika részévé a Habsburg Birodalom felszámolása. A bécsi udvar tett kísérletet a helyzet megmentésére a Monarchia föderatív átszervezésével, a terv azonban csak az osztrák részt érintette, a magyar kormány eleve elutasította. A kiegyezés korában a modernizációval összefüggő asszimilációs folyamatokat a türelmetlen magyarosító politika próbálta felgyorsítani, amivel jórészt épp az ellenkező hatást érte el: hozzájárult a nemzetiségi mozgalmak társadalmi bázisának kiszélesítéséhez.⁵

Az első világháborút lezáró békerendszer csupa olyan szerződést rött a vesztesekre, melyeknek kidolgozásába az utóbbiaknak alig volt beleszólása. Németország vagy Ausztria-Magyarország feldarabolása csak részben történt az etnikai elvek betartásával. Az Osztrák–Magyar Monarchia helyén négy önálló állam: Ausztria, Magyarország, Cseh-

⁴Cornwall, Mark: *The last years of Austria-Hungary: a multi-national experiment in early twentieth-century Europe*. Exeter: University of Exeter Press, 2002. 240; Romsics Ignác: A nagyhatalmak és az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása. *Kisebbségkutatás*, 9, 2000, 2. sz. 208; Szarka László: Volt-e reformalternatíva? A Habsburg-monarchia felbomlása. *Rubicon*, 15, 2004, 10. sz. 17.

⁵Szarka László: *Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában*. Budapest: Ister, 1998. 113–125.

szlovákia és Jugoszlávia (1929-ig Szerb-Horvát-Szlovén Királyság) jött létre. A birodalom egykori területeiből rajtuk kívül Lengyelország, Románia és Olaszország is részesült. Az új államokat, illetve államhatárokat konstituáló békeszerződések deklarált elve volt a nemzeti önrendelkezés. Ez azonban olyan mértékben egészült ki más – gazdasági, stratégiai és sokszor pusztán területszerző – szempontokkal, hogy a térség új állami konfigurációja annyira sem felelt meg az etnikai elvnek, mint amennyire azt a demográfiai adottságok lehetővé tették volna. Csehszlovákia megalakulásakor a korábbi Monarchia területének 33%-át tudta magáénak, viszont rendelkezett a korábbi birodalom ipari kapacitásának 70%-ával. Kárpátalján azonban nem volt jelentős ipar, a lakosság döntő többsége mező- és erdőgazdaságból élt, az országos átlagnál sokkal szegényesebb körülmények között.⁶

Nem sokkal azután, hogy Wilson amerikai elnök közzétette a Monarchia nemzetei számára az autonóm fejlődés lehetőségét kínáló tizen-négy pontját, az egyesült államokbeli csehek és szlovákok szervezetei 1918. május 30-án aláírták a közös állam kialakításáról szóló megállapodást – a pittsburghi egyezményt –, amelynek értelmében Szlovákia külön közigazgatással fog rendelkezni, a szlovák pedig hivatalos nyelv lesz. A párizsi székhelyű ideiglenes csehszlovák kormányt a nyár és kora ősz folyamán egymás után ismerték el a leendő Csehszlovákiát képviselő intézményként. Az ideiglenes kormány október 18-án Párizsban, október 28-án pedig Prágában kihirdette Csehszlovákia függetlenségét, amivel megszületett az új állam.⁷

Csehszlovákia 1919. szeptember 10-én Saint-Germainben írta alá a kisebbségek jogait szabályozó nemzetközi szerződést, melynek értelmében az ország területe tovább gyarapodott. E szerződés II. fejezetének 10–13. cikkelyeiben a Csehszlovák Köztársaság kötelezte magát, hogy a zömében ruszinok lakta Kárpátalja (Podkarpatská Rus) területét önkormányzattal rendelkező autonóm egységként szervezi meg, autonóm gyűlést állít fel, amelynek törvényhozó hatalmat kell kapnia a nyelvhasználat, az oktatásügy, a vallásügy terén, valamint a helyi közigazgatás kérdéseiben. A katonai térfoglalás jóval a nemzetközi döntés

⁶ Gellner, Ernst: *Nationalism*. London: Weidenfeld & Nicolson, 1997; Romsics: *A nagyhatalmak*, 2000, i. m.

⁷ Michela, Miroslav: *Trianon labirintusaiban. Történelem, emlékezetpolitika, és párhuzamos történetek Szlovákiában és Magyarországon*. Békéscsaba – Budapest: Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete – MTA BTK Történettudományi Intézet, 2016. 16–18.

előtt megkezdődött, északról a csehszlovák hadsereg, délről a román hadsereg már 1919 első felében megszállta a területet. A román hadsereg csak a trianoni békeszerződés aláírása után vonult ki a területről.⁸

A csehszlovakizmus

A Monarchia romjain kialakuló Csehszlovákia sajátossága, hogy nem volt egyetlen államalkotó etnikuma. Azt az ellentmondást, hogy az új állam nemzetállamként született meg, miközben többnemzetiségű volt, az ország alapítói, T. G. Masaryk és politikusi köre a csehszlovakizmus doktrínájával próbálta meg feloldani, amely abból indult ki, hogy a csehek és a szlovákok egy nemzetet alkotnak, illetve a durvább felfogás szerint a szlovákok valójában csehek. A cseh vezetők abban reménykedtek, hogy idővel a két nép összeolvad, és kialakul közös identitásuk. A Csehszlovák Köztársaság nemzeti ideológiájának megalapozásában pedig a Nagymorva Birodalom „örökségének”, különösen a Cirill és Metód hagyomány előtérbe helyezése kapott jelentős szerepet, amely része volt a kulturális nacionalizmusnak. A szlovákok is azonosulni tudtak vele, a „kultúrnemzeti” koncepciót hivatott megerősíteni a szlovákok nemzeti mozgalmán belül.⁹

Edvard Beneš már 1916-ban Párizsban kiadott francia nyelvű írásában így fogalmazott: „A csehszlovákok, vagy egészen egyszerűen a csehek, két elemből állnak: a hét milliónyi csehből, akik Csehországban, Morvaországban és Sziléziában élnek, és a három milliónyi szlovákból, akik Magyarország északi részén, a Morva és a Duna összefolyásától a Felső-Tiszáig laknak. [...] Az egyazon nemzet két ágának ugyanaz a kultúrája, ugyanaz a nyelve és ugyanaz a történelme: a szlovák dialektus alig tér el a csehtől.”¹⁰ Egy későbbi, angol nyelvű munkájában szintén úgy érvelt, hogy a csehek és a szlovákok „ugyanannak a nemzetnek két ága”; „ugyanazt a nyelvet beszélik”, „a szlovák

⁸ Rychlík, Ján: *Češi a Slováci ve 20. století: Česko-slovenské vztahy 1914–1945*. I. Bratislava: Academic DTP, 1997.

⁹ Michela: *Trianon labirintusaiban*, 2016, i. m., 88–98; Kowalská, Eva: Cirill és Metód mint nemzeti szentek a szlovák nacionalizmus politikai propagandájában. In Fedinec Csilla – Vizi Balázs – Ilyés Zoltán – Simon Attila (szerk.): *A közép-európai-ság dicsérete és kritikája*. Pozsony: Kalligram, 2013. 197–209.

¹⁰ Beneš, Edvard: *Détruisez l’Autriche-Hongrie: La Martyre des Tchechoslovaques a travers histoire*. Paris: Librairie Delagrave, 1916. 5.

dialektus kevésbé tér el a csehtől”.¹¹ Hasonló véleményét fejezte ki a csehszlovák állam első elnöke, Tomáš Garrigue Masaryk is 1923-ban cseh nyelven és ruszin fordításban is megjelentett kötetében,¹² illetve egy későbbi munkájában is: „A csehek és a szlovákok egy nép, egy közös nyelvük van. [...] A csehek és a szlovákok között a nyelvi határ kérdése nem vetődik fel és nem merülhet fel.”¹³

A csehszlovák időszakban két országos népszámlálásra került sor, 1921-ben és 1930-ban. A lakosság nemzetiségi összetételének felmérése politikailag a legfontosabb kérdés volt, mert ez igazolta a független Csehszlovák Köztársaság létjogosultságát. Az 1921. évi 256. sz. ún. népszámlálási törvény alapján a „kommunikációban használt nyelv” helyett a „csoporthoz tartozást” vették alapul, ami lehetővé tette többek között a zsidóknak és a cigányoknak nemzetiséggé nyilvánítását. A „nemzetiség” kérdése és definíciója harcokat hozott nemcsak a csehszlovákiai nemzetiségekkel, hanem a csehek és a szlovákok között is. Noha hivatalosan létezett a „csehszlovák nemzetiség” is, megvolt a lehetőség a cseh és a szlovák nemzetiség külön-külön regisztrálására. A törvény szerint a második népszámlálásra 1925-ben kellett volna sort keríteni, azonban akkor elmaradt. Az 1927. évi 47. sz. törvénnyel 1930-ra írták ki a következő népszámlálást, részben a gazdasági válság hatására, részben a nemzetközi minták alapján döntöttek a tízéves periódus mellett.¹⁴ Csehszlovákia lakosságának alig több mint fele (1921-ben 51,1%-a, 1931-ben 55,4%-a) tartozott a cseh etnikumhoz. A köztársaság szlovák lakossága lényegesen kisebb lélekszámú volt, mint a német kisebbség. Ráadásul Csehszlovákia részévé vált Kárpátalja is, ahol az államfordulat előtt egyáltalán nem éltek csehek, szlovákok is csak igen kis számban, viszont a terület lakosságának zömét egy harmadik szláv nemzetiség, a ruszinok alkották.

Kárpátalja népességének összetételére hatással volt a migráció – főleg a magyar lakosság távozása az anyaországba, az oroszországi események elől menekülő oroszok, a lengyel területekről szintén illegálisan átszivárgó ukránok, valamint a lengyel és orosz területekről egyaránt érkező zsidók. A zsidók az orthodox, nem magyarul beszé-

¹¹ Beneš, Edvard: *Bohemia's Case for Independence*. London: Allen and Unwin, 1917. 1.

¹² Масарик Т. Г.: *Словяне по войнѣ*. Ужгород, 1923.

¹³ Masaryk, Tomáš Garrigue: *Světová revoluce: Za války a ve válce, 1914–1918*. Prague: Orbis, 1925. 13.

¹⁴ History of Population census in 1868–1940. Czech Statistical Office. https://www.czso.cz/csu/czso/history_of_population_census_in_1868_1940 (2018-12-01)

lő közösségeket gyarapították, az oroszok és az ukránok pedig egyes képviselőik politikai szerepvállalása miatt kerültek középpontba. Az illegális bevándorlás ellen változó sikerrel léptek fel a csehszlovák hatóságok. A magyar területek etnikai összetételébe való állami beavatkozás is elkezdődött az 1920-as évek elején a földreformmal együtt járó kolonizációval – a hegyvidéken élő ruszin lakosság, és az állam megalapításában fontos szerepet játszó cseh legionisták letelepítése az alföldi területekre, a határövezetbe, a stratégiaiilag fontos vasúti csomópontokhoz.¹⁵

Az első Csehszlovák Köztársaságban nem volt antiszemita kurzus, sőt az 1930-as évek közepéig politikai antiszemitizmusról sem lehet beszélni. A csehszlovák alkotmány a Monarchiában csak felekezeti csoportként számon tartott izraelita népességet nemzetiségi jogosítványokkal is felruházta. A zsidó nemzetiség kategóriájának bevezetése döntően a német és a magyar nemzeti kisebbségek létszámát csökkentette. A népszámlálások alkalmával a zsidóságot e nemzetiség bevallására biztatták, presszionálták vagy önkényesen így regisztrálták. Ehhez hasonlóan a görög katolikusokat ruszinokként igyekeztek feltüntetni, a magyar anyanyelvű cigányokat pedig cigány nemzetiségüként vették számba.

Hogy került a ruszin többségű Podkarpatszka Rusz az új államhoz?

A csehszlovakizmus ideológiája választ ad arra, hogyan szervezhetett államot a cseh és szlovák elemből álló „csehszlovák” nemzet, azonban nem ad választ arra, hogyan került az új országon belülre a mai Kárpátalja területe. Ezzel kapcsolatban négy tényezőt emelünk ki.

Az első a régió geostratégiai elhelyezkedése. Ezt magyarázza, hogy nem etnikailag jól körülhatárolható közigazgatási egység jött létre, hanem minden oldalról mesterséges határok övezték. Csehszlovákián belül Kárpátalja nem foglalta magában az összes csehszlovákiai ruszin többségű régiót. A saint-germaini szerződés értelmében Eperjes és környéke Szlovákiához került, a trianoni békeszerződés pedig Máramarost megosztotta Csehszlovákia és Románia között a Tisza folyó vonalán. A csehszlovák–magyar határ megvonásánál pedig a dualizmus korában megépített vasútvonalak (a nép körében: „trianoni vasút”) el-

¹⁵ Szakál Imre: *Telepesek és telepes falvak a csehszlovák Kárpátalján*. Budapest: MTA TK Kisebbségkutató Intézet – Kalligram, 2017.

helyezkedése volt mérvadó. A ruszinok lakta terület mozaikosításának nemcsak politikai vetülete volt, hanem a kodifikált nyelvvel nem rendelkező népesség nyelvfejlődését is erőteljesen befolyásolta. Ugyanakkor a Csap–Técső vasútvonal biztosította az összeköttetést Románia és Csehszlovákia között, Románia ezen az egyetlen vasútvonalon jutott hozzá a hadianyaghoz az 1859-ben alapított Škoda Művektől, Csehország legnagyobb fegyver és tömegközlekedési eszközt gyártó vállalatától. A magyar revizionizmus kivédése 1920–1921 folyamán létrehozták védelmi katonai szövetség, az ún. kisantant államai közötti közvetlen kapcsolatot Kárpátalja területe biztosította.¹⁶

A második tényező a csatlakozás megalapozása a belső jogban. A csehszlovák Podkarpatszka Rusz megszervezéséről és közigazgatásáról 1919. november 18-i Általános Szabályzat már tartalmazta, hogy a kárpátaljai ruszin nép mérvadó polgáraival és képviselőivel folytatott előzetes tárgyalások után és tekintettel a párizsi békekonferencia döntésére a kormány kötelezi magát a kárpátaljai ruszin terület autonóm egységként való megszervezésére. A köztársaság Alkotmánylevele (1920) az önkéntes csatlakozás mítoszáat rögzítette.¹⁷

A harmadik tényező a csatlakozás „forgatókönyve”. Mind a helyi ruszinok, mind az észak-amerikai kontinensen élő diaszpóra körében elindultak politikai mozgalmak. A diaszpóráközösségekben az egyesült államokbeli Amerikai Ruszinok Néptanácsa vette fel a kapcsolatot T. G. Masarykkal, a későbbi csehszlovák államelnökkel, és tartott „népszavazást” a Csehszlovákiához csatlakozásról.¹⁸ Az észak-kelet-magyarországi vármegyékben több néptanács alakult, amelyek különböző formában kinyilvánították véleményüket a hovatartozással kapcsolatban. A régió keleti és délkeleti részén az ukrán orientáció volt a legerősebb, ezen a területen a magyar királyi adminisztráció erőteljesen működött, illetve nagyon közel volt Galícia, ahol igen erőteljesen nyilvánult meg az ukránok nemzeti felszabadító mozgalma. Ugyanakkor a máramarosi részen az is megfogalmazódott, hogy Kárpátalját vagy Romániához kellene csatolni, vagy pedig a ruszinok alkossanak önálló államot. Az értelmiség nagyobb része, valamint a városi lakosság zöme – Ungvár, Munkács, Beregszász magyar, zsidó, német, el-

¹⁶ Rychlík: *Češi a Slováci*, 1997, i. m.

¹⁷ Bakke, Elisabeth: The Principle of National Self-Determination in Czechoslovak Constitutions 1920–1992. *Central European Political Science Review*, 10, 2002, No. 3. 173–198.

¹⁸ Magocsi, Paul Robert: *The Shaping of a National Identity: Developments in Subcarpathian Rus' 1848–1948*. Cambridge: Harvard University Press, 1978. 85.

magyarosodott ruszin népessége – Magyarország kötelékében akart maradni. A régió nyugati területein, többek között Szolyva környékén, de különösen Eperjes vidékén viszont sokan voltak, akik a Csehszlovákiához való csatlakozást követelték. A csehszlovák küldöttség a párizsi békekonferencián Kárpátaljának Csehszlovákiához való csatolása érdekében a kárpátaljai ruszinok „népi akaratnyilvánításának” dokumentumaira – az USA-beli ruszin emigráció körében megtartott népszavazásra, valamint a szolyvai, az eperjesi és az ungvári nemzeti tanácsok határozataira hivatkozott.

A negyedik tényező a nyelvi ideológiákon nyugvó válasz a fenti kérdésre. A változatosságában is egységes, két kodifikált sztenderddel rendelkező csehszlovák nyelv ideológiája a 19. században gyökerezik, és a pánszláv ideológiából nőtte ki magát. A pánszláv egység eszméjéhez kapcsolódik a cseh–szlovák–ruszin testvériség elmélete is. A 19. század derekán Jan Kollár¹⁹ a pánszláv testvériség jegyében négy „fő ág”-ra osztotta a szláv népeket: orosz, lengyel, cseh és „illír”, melyek mindegyikének „saját dialektusa” van, és melyek mind „kisebb dialektusokra és szub-dialektusokra” oszlanak. Kollár szerint ez a „szláv kölcsönösség” (ahogyan ő nevezte: *Slawische Wechelseitigkeit*),²⁰ amit angolul „Slavic Reciprocity”-ként nevez meg Brown és Maxwell.²¹ Maxwell²² „literary dialects” terminussal írja le ezt a jelenséget. Lényegét úgy foglalja össze, hogy egy nyelvnek akár több helyesírása (sztenderd változata) is lehet, és a több helyesírási normával rendelkező irodalmi nyelv mögött ott áll a nagy szláv egység elmélete.

A 19. századi szerzők a cseh ág részeként tartották számon a szlovákokat is. S bár eredetileg Kollár a ruszinokat az orosz ághoz tartozónak tekintette, mások a szlovákokkal együtt kezelték az északkelet-magyarországi ruthén/ruszin népességet is. „Az északi szlávok, vagy más néppel csehszlovákok („Czechoslaven”), akiket valójában szlovákoknak és rusznákoknak vagy ruszinnak neveznek, azonosnak lehet tekinteni, mivel nyelvhasználatukban nem nagyon térnek el egymástól” – fogal-

¹⁹ Kollár, Jan: *Über die Wechelseitigkeit zwischen den verschiedenen Stämmen und undarten der slawischen Nation*. Leipzig: Otto Wigand, 1844. 9.

²⁰ Kollár, Jan: O literárnég wzagemnosti mezi kmeny a nářečmi slawským. *Hronika*, 1, 1836, No. 1. 39–56; Kollár, *Über die Wechelseitigkeit*, 1844, i. m.

²¹ Brown, Geoffrey – Maxwell, Alexander: Czechoslovak Ruthenia's 1925 Latinization campaign as the heritage of nineteenth-century Slavism. *Nationalities Papers*, 44, 2016, No. 6. 952–953.

²² Maxwell, Alexander: Literary Dialects in China and Slovakia: Imagining Unitary ationality with Multiple Orthographies. *International Journal of Sociolinguistics*, 164, 2003. 129–149.

mazott például Tomášek,²³ a ruszinokat a szlovákokkal együtt testvér népnek és nyelvnek tekintve. Valamivel később Moravčík hasonlóan látta a helyzetet: „A szlovák nemzet kétségkívül a legrégebb lakója a magyar földnek, mely benépesíti a hegyvidéket, a Tátra aljától Pozsonyon át Máramarosig terjedő területet, beleértve a három millió főnél többet számláló két törzset, a szlovákok és a ruszint.”²⁴

„A 19. századi irodalmi tradíciók, melyek a független Csehszlovákiában virágoztak, nem meglepő módon kedvező attitűdöt alakítottak ki Ruthénia iránt, mely az első világháborút követően lett az új köztársaság része. A cseh sajtó explicit szláv retorikával üdvözölte a régió Csehszlovákiához csatolását” – írja Brown és Maxwell.²⁵ A csehszlovák Nemzeti Demokrata Párt fóruma, a *Národní Listy* című lap 1919. május 9-i számában így úgy üdvözölte Ruszinszko Csehszlovák Köztársasághoz kerülését: „kívánságunk, hogy a csehszlovák nemzet minden ágát egyesítsük, teljesüljön”. Ugyanazon év május 22-i számában a fentebb már megismert „pánszláv összetartozás”-ra hivatkozott az újság, amikor ismételten hírt adott arról, hogy Kárpátalját Csehszlovákiához csatolták, s hangsúlyozta: mindez „nem imperialista cselekménnyel történt, mint bármely más rezsimmel történt volna, hanem a szláv szeretet jegyében”.

Prága viszonya a helyi nyelvhez

Az 1920. évi nyelvtörvény és annak 1926-ban született végrehajtási rendelete lehetővé tette a Kárpátalja területén abszolút többséget alkotó szláv népesség nyelvének használatát a közigazgatásban, a hivatalokban, a kultúrában és az oktatásban is. Subtelny szerint a csehszlovák hatóságok nagyobb fokú politikai, kulturális és nyelvi önállóságot biztosítottak a Kárpátalján élő szlávoknak, mint amelyet azok valaha is élveztek.²⁶ Ez a nyelvi szabadság azonban gyakorlati problémákat is a felszínre hozott. Elsősorban azt, hogy a régióban hivatalos nyelv-

²³ Tomášek, Ján [Thomas Világosváry]: *Der Sprachkampf in Ungarn*. Zagreb: Ljudevit Gaj, 1841. 32.

²⁴ Moravčík, Ján: Úvahy o budúcom postaveniu slovenského národa v Uhrách. *Pešťbudinské vedomosti*, 2, 1862. március 20. 1. 32.

²⁵ Brown–Maxwell: *Czechoslovak Ruthenia's*, 2016, i. m., 955.

²⁶ Subtelny, Orest: *Ukraine: A History*. Toronto: University of Toronto Press, 2009. 448.

ként használandó nyelvnek három sztenderd változata volt használatos ebben a korszakban a kulturális és közéletben, valamint az oktatásban.

A helyi szláv lakosság egyik jelentős problémája ebben az időszakban az egységes nyelvi irányzat hiánya volt.²⁷ A kárpátaljai szlávok körében már a 19–20. század fordulójától kezdve több nyelvi irányzat törekvései keresztezték egymást. A tárgyalt időszakban sem volt egységes a nyelvszemlélet. Három nyelvi irányzat volt elkülöníthető: a ruszofil (nagyorosz), az ukranofil és a ruszinofil. Bonkáló így jellemezte a korabeli nyelvi helyzetet: „három irányzat alakult ki: az orosz, az ukrán és a kárpáti ruszin s ennek megfelelően ma három nyelven írnak: oroszul, ukránul és kárpáti ruténül. Igen éles és kíméletlen a harc az orosz és az ukrán irányzat között. A harmadik irányzat, mely a hazai népnyelvet és irodalmat akarja tovább fejleszteni, törpe kisebbséget alkot.”²⁸

A három irányzat egymással ellentétes módon kívánta rendezni a régió többségi lakosságának nyelvi helyzetét.²⁹ Nem volt egyetértés a helyi szláv értelmiség körében abban, melyik nyelv vagy nyelvváltozat tölthetné be az irodalmi nyelv (sztenderd változat) funkcióit. S bár más ruszinok lakta régiókban – így Galíciában vagy épp a Csehszlovákián belül Szlovákiához, és nem Kárpátaljához tartozó északkeleti részen – szintén volt polémia a nyelvi irányzatok között, minden kétséget kizáróan Kárpátalján volt a leginkább kiélezett. Moser ennek okát abban látja, hogy sehol másutt nem töltött be a ruszinok nyelve hivatalos funkciókat, csak itt, ezért ebben a régióban volt a legnagyobb tétje annak, milyen nyelvet, nyelvváltozatot használnak sztenderdként.³⁰

A csehszlovák hatóságok a terület megszerzése utáni első időszakban mind az ukrán, mind az orosz irányt támogatták a magyarbarátnak

²⁷ Штець, Микола: *Літературна мова українців Закарпаття і східної Словаччини (після 1918)*. Братіслава: Словацьке педагогічне видавництво, 1969.

²⁸ Bonkáló Sándor: *A kárpátaljai rutén irodalom és művelődés*. Pécs: Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, 1935. 62.

²⁹ Tichý, František: *Vývoj současného spisovného jazyka na Podkarpatské Rusi*. Praha: Orbis, 1938; Капраль, Михаил: *Русский язык в Подкарпатье (1938–1944)*. *Studia Russica*, XX, 2003. 176–182; Капраль, Михаил: *Языковая ситуация в Подкарпатье 1938–1944 гг.* *Slavica Tartuensia*, VIII, 2008. 178–195; Плішкова, Анна: *Русинський язык на Словенську (Короткий нарис історії і сучасності)*. Пряшів: Світовий конгрес Русинів, 2008. 37.

³⁰ Moser, Michael: *Rusyn: A New–Old Language In-between Nations and States*. In Tomasz Kamusella – Motoki Nomachi – Catherine Gibson (eds.): *The Palgrave Handbook of Slavic Languages, Identities and Borders*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan UK, 2016. 129.

tekintett ruszin mozgalommal szemben.³¹ Az alapvető prágai hozzáállás azonban a be nem avatkozás elve volt. Lubor Niederle, a korszak neves szlavistája amellet foglalt állást 1919-ben a *Národní Listy* című lapban megjelent írásában, hogy a kétségekívül vitás nyelvi helyzetben hagyni kell, hogy az események a maguk medrében folyjanak. Ám a klasszikus *laissez faire* nyelvpolitika következetes alkalmazását a hét-koznapok gyakorlata nem tette lehetővé.

Burian megállapítása szerint a nyelvpolitika elsősorban a hivatalok és az iskola nyelvhasználatát érinti közvetlenül.³² Ezt igazolja, hogy amikor a csehszlovák hatóságok Kárpátalja területén elkezdtek megszervezni az állami közigazgatást és az oktatást, szembekerültek azzal a nagyon is valós és konkrét kérdéssel, hogy mely nyelv vagy nyelvváltozat legyen az Általános Szabályzatban (1919) meghatározottak szerint az a nyelv/nyelvváltozat, melyet a közigazgatásban és az oktatásban használni kell. A kérdés tisztázása érdekében 1919. november 15-én (Prágában 934-es számmal iktatott) levélben fordultak válaszáért a prágai tudományos akadémiához.

A távoli tartományból érkezett levélre 1919. december 20-án 62.756/19.902. n.o. számmal iktatott levelében válaszolt Gustav Haberman oktatási miniszter.³³ A miniszteri levél bevezetőjéből kiderül, hogy 1919. december 4-én ült össze az a nyelvészekből és más szakemberekből álló bizottság, mely állást foglalt a régió irodalmi nyelvének (ahogyan a dokumentum tárgyaként szerepel: „Spisovný jazyk pro Karpatskou Rus”) és az oktatásban használandó nyelvváltozatnak a kérdésében. A szakértők egyhangúlag fogadták el azt az öt pontból álló állásfoglalást, melyet a miniszter saját kezűleg szignált levélben hozott a kárpátaljai állami vezetés tudomására.

A szakértői vélemény első pontja kimondja, hogy egy nép irodalmi nyelvének kérdésében az adott nyelv hordozói illetékesek, nem pedig akadémiai bizottságok. A levélnek ez a része tehát tartja magát a nyelvi be nem avatkozás elvéhez.

A második bekezdés egyértelműen amellet foglalt állást, hogy egy új irodalmi nyelv kidolgozása a régió szláv lakossága számára erősen kérdéses sikerrel kecsegtető vállalkozás volna, emellet fölösleges is,

³¹ Brown–Maxwell: *Czechoslovak Ruthenia's*, 2016, i. m., 958.

³² Burian, Peter: *The State Language Problem in Old Austria. Austrian History Yearbook*, 6–7, 1970. 87; lásd még Kymlicka, Will: *Liberalism, community, and culture*. New York: Oxford University Press, 1989.

³³ Spisovný jazyk pro Podkarpatskou Rus. 62756/6902. sz. dokumentum, 1919. december 20. Czech National Museum Archives, Fond Starý collection.

s a csehszlovák nemzetiségi politika törekvéseivel is ellentétes, mert a megosztó törekvések megerősödéséhez vezethet. „Egy mesterséges új szláv nyelv kidolgozása Kárpáti Rusz számára nem csupán nehéz dolog volna (melyet egy helyszíntre kiküldött külön tudományos bizottság semmiképp se tudna megoldani), de tudományos szempontból meglehetősen kérdéses, azonban a mi szláv politikánk felől nézve nemkívánatos. [...] Egy ilyen nyelv megalkotása veszélyesen felerősítené a széthúzó erőket, amelyek időnként megjelennek népünk sorai-ban” – áll a levélben.

A harmadik pont a régió nyelvváltozatait kétségkívül a „malorus-ké” (azaz kisorosz nyelv) nyelvjárásaiként nevezi meg. Ebből következően a régió irodalmi nyelveként azt a nyelvet kell elismerni, melyet a kárpátaljaiak legközelebbi szomszédjai és a velük egy népcsoportba tartozók használnak: a galíciai ukrán nyelvet („haličskou ukrajinštinu”). Érdekes azonban, hogy a galíciai irodalmi nyelvváltozatot azzal a megjegyzéssel ajánlja az állásfoglalás, hogy a Galíciában használatos fonetikus írásmód helyett az etimologikus használandó Kárpátalján. „A fonetikus helyesírást Galíciában mesterségesen vezették be, és a kárpátruszinok körében nem túl népszerű, ezért célszerű az etimológiai írásmóddal felváltani” – fogalmaztak Prágában.³⁴ Miközben tehát elismerik a Kárpátok gerince által elválasztott keleti szlávok nyelvi egységét, a cseh döntéshozók külön sztenderd (eltérő helyesírási norma) bevezetéséről határoznak a csehszlovákiai ukrán nyelvűek számára. Moser meglátása szerint Prága éppen azért nem javasolta a fonetikus elvekre épülő helyesírási norma bevezetését Kárpátalján, mert a csehszlovák tudósok tudatában voltak annak, milyen jelentőséget tulajdonított a közös írás egységesítő szerepének az ukrán nyelvi mozgalom.³⁵

A prágai szakmai testület vélekedése szerint az ukrán irodalmi nyelv kárpátaljai bevezetése a helyi oktatásban az iskolák hasznára válik, és lehetővé teszi a galíciai tankönyvek és tanerők alkalmazását. Azok a félelmek, melyek szerint ezzel Podkarpatszka Ruszban megjelenik az ukrán irredentizmus, alaptalanok – szögezi le a miniszteri levél. Nagyobb esély volna erre, áll a levélben, ha a kárpátaljai szlávokat mesterségesen el akarnák szakítani természetes nemzeti gyökereiktől.

³⁴ Шевельов, Юрій: *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус*. Київ: Сучасність, 1987. 249; Пушкаш, Андрей: *Цивилизация или варварство: Закарпатье 1918–1945*. Москва: Институт славяноведения РАН – Издательство «Европа», 2006. 92.

³⁵ Moser: Rusyn, 2016, i. m., 129.

A fentiek fényében különösen érdekes a levél negyedik bekezdése. Az akadémikusok állásfoglalása itt azt javasolja, hogy a középiskolai osztályokban az orosz nyelvet is oktassák kötelezően az államnyelv mellett, mégpedig abból a célból, hogy a régió szláv lakosai, akárcsak az ukránok, ne veszítsék el azt az érzetüket, hogy ők a nagy orosz nép részei.³⁶

Végül az ötödik pontban arra tesz javaslatot az akadémiai bizottság, hogy politikai és szakmai szempontból célszerű volna tanulmányozni a helyi irodalmi nyelvváltozat kidolgozására irányuló korábbi olyan törekvéseket, mint amilyen például Avgusztin Volosin – a dualizmus korában kiadott – grammatikája volt.

Érzékelhető módon a prágai szakértők abból a szláv testvériség ideológiájából indultak ki, amelyre a ruszin többségű régió Csehszlovákiához csatolását alapozták. Az is kivehető a levélből, hogy a Kárpátalja területén beszélt szláv nyelvváltozatokat az orosz ághoz tartozónak, az orosz irodalmi nyelvvel lefedett dialektusoknak tekintették. Az, hogy a prágai testület tagjai elképzelhetőnek tartották egyidejűleg az ukrán és az orosz sztenderd használatát és oktatását a régióban, és egy regionális ruszin sztenderd kodifikálásától sem riadtak vissza, beleillik a csehszlovakizmus koncepciójába, amely szerint egy nyelvnek akár több helyesírása is lehet.

Pushkash úgy véli, a prágai álláspont háttérében nem a demokratizmus, hanem az „oszd meg és uralkodj” elve játszotta a főszerepet. Meggyőződése szerint abban, hogy a csehszlovák időszak két évtizede alatt mikor melyik (az ukrán vagy az orosz) nyelvi irányzat kapott (nagyobb) támogatást, elsősorban a régiót irányító csehszlovák állami főhivatalnok személyes álláspontja és Prága politikai érdeke volt meghatározó.³⁷ Akárhogyan is, a prágai szakértők levele nem oldotta meg a nyelvi kérdést. A három nyelvi irányzat közötti vetélkedés tovább folytatódott.

³⁶ Lásd Magocsi: *The Shaping of a National Identity*, 1978, i. m.; Пушкаш: *Цивілізація или варварство*, 2006, i. m., 93–94; Думнич, Юрій: *Українізація школи на Пудкарпатській Русі пуд час Чехословацького періода*. Ужгород: Видавельство В. Падяка, 2009. 7; Brenzovics László: *Nemzetiségi politika a visszacsatolt Kárpátalján 1939–1944*. Ungvár: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 2010. 30–31; Tichy, 1938. helyett: Tichý: *Vývoj současného spisovného jazyka*, 1938, i. m. 112; Сюсько Михайло: *Українська літературна мова на Закарпатті (20–30 pp. XX ст.): чинники мовного розвитку*. In *УО: Питання сучасної української літературної та живорозмовної мови*. Ужгород: Гражда, 2004. 351.

³⁷ Lásd Пушкаш: *Цивілізація или варварство*, 2006, i. m., 92–94.

A nyelvi polémia és következményei

A ruszin irányzat hívei a ruszinokat önálló népnek, a ruszint (a helyi szláv nyelvjárásokat) a szomszédos szláv nyelvektől (ukrán, szlovák, lengyel) különálló nyelvnek tekintették. A ruszinofilok elsősorban a munkácsi görög katolikus püspökség papjai köréből kerültek ki. Céljuk a helyi nyelvjárásokra és az egyházi szláv nyelvváltozatra alapozott saját irodalmi nyelv kialakítása, kodifikálása volt. Az irányzat legismertebb képviselői között találjuk Hodinka Antalt és Sztripszki Hia-dort, akik azonban a csehszlovák korszakban nem éltek Kárpátalján.³⁸

Az önálló ruszin nép elméletének háttérében az állt, hogy a Kárpátok hegygerince természetes határként választja el a magyarországi szlávokat a hegyvonulat túlsó oldalán élő szlávoktól. A régió Csehszlovákiához kerülése után is tovább élő ruszinofil irányzat híveinek elképzelése szerint az irodalmi nyelvet „a nép nyelvéhez”, azaz a hétköznapi beszélt nyelvhez kell közelíteni. Ez irányú törekvéseiket azonban nagyban megnehezítette, hogy a helyi szláv nyelvjárások között viszonylag jelentős különbségek vannak, s így egyetlen nyelvjárás kiválasztása révén nem lehetett megoldani az irodalmi nyelv kialakításának problémáját. A helyi nyelvjárások ötvöztetésére, a normák kiegyenlítésére azonban sem idejük, sem lehetőségük, sem megfelelő anyagi háttérük és legitimációjuk nem volt. Az irányzat az 1920-as években erősen a háttérbe szorult. Ennek egyik oka az volt, hogy a csehszlovák hatóságok magyarpártinak, a magyar érdekek képviselőinek, „magyarón”-nak tartották az önálló ruszin nép és nyelv elméletének hirdetőit. És bár az 1935. október 6-án induló *Nedilia* [Vasárnap] című folyóirat első számában – elismerve az orosz és az ukrán nép kulturális nagyságát – az önálló ruszin irodalmi nyelv hívei arra szólítják fel a másik két irányzat képviselőit, hogy egyesüljenek a helyi nép nyelvére alapozott irodalmi nyelv kimunkálása érdekében, erre a kodifikációra mindmáig nem került sor. A ruszin irányzat az 1930-as évek második felében, illetve főként Kárpátalja Magyarországhoz való visszakerülését követően erősödött meg ismét.

Az ideológiai fronton is folyó küzdelemben főként az orosz (ruszofil) és az ukrán (ukranofil) irányzat állt élesen szemben egymással. Az első a (nagy)orosz irodalmi nyelv kárpátaljai alkalmazását tartotta

³⁸ Ez időszakban Magyarországon éltek, s csak a terület Magyarországhoz történt visszacsatolása után tértek vissza – rövid időre – a régióba.

célszerűnek, utóbbi azonban a galíciai ukrán sztenderd³⁹ bevezetését és használatát tekintette céljának.

Az orosz irányzat nyelvi programja összefoglalásának tekinthető Alekszej Gerovszki rövidke írása.⁴⁰ A cseh kormányzat harca az orosz nyelvvel című orosz nyelvű munkájában négy nyelvváltozatot különít el: *a)* északi nagyorosz (severno-velikoruszkoe narechie); *b)* déli nagyorosz (juzhno-velikoruszkoe narechie); *c)* fehérorosz (beloruszkoe narechie); *d)* délorosz vagy kisorosz (juzhno-russkoe vagy maloruszkoe narechie). A kárpátaljai szlávok nyelvjárásai a déli, azaz kisorosz változathoz tartoznak. S mivel az egységes orosz nyelvhez sorolhatók a helyiek által beszélt nyelvváltozatok is, törvényszerű az orosz irodalmi nyelv írásban való használata. Az ukrán irányzatot megosztónak, mesterségesen importáltak tekintette Gerovszki.

Az orosz irány hívei ahhoz hasonlatos nyelvi helyzetet képzeltek el, ami Svájc német ajkú régiójára jellemző. A nyelvészeti szakirodalomban (fergusoni) diglossziának nevezett helyzetet⁴¹ az jellemzi, hogy a svájci németek hétköznapi beszédhelyzetekben (otthon, baráti társaságban, magánlevelezésben stb.) a helyi nyelvváltozatot (Schweizerdeutsch) használják, a formális, nyilvános szituációkban (templomban, munkahelyen, oktatásban, szépirodalomban, sajtóban stb.) pedig a német irodalmi nyelvet (Hochdeutsch vagy Schriftsprache). A ruszofilek a hétköznapi szóbeli érintkezés eszközüül a helyi nyelvjárásokat javasolták, ám az oktatásban és a kulturális életben ragaszkodtak az orosz (nagyorosz) nyelv bevezetéséhez. Az orosz sztenderd lett volna tehát az E(melkedett), a helyi nyelvváltozatok pedig a K(özönséges) változatok szerepét töltötték volna be. Példaként a német, a francia és az olasz nyelvi helyzetet állították a helyi lakosság elé. Hangsúlyozták, hogy például a bajorok, a szászok, a tiroliaiak stb. saját dialektusukat használják családi körben, ám a kulturális életben, az oktatásban, a tudományban, az irodalomban a közös német irodalmi nyelvre váltanak. „Elismerve a közös orosz irodalmi nyelvet és igényelve annak beve-

³⁹ Azért lényeges a „galíciai” jelző használata az ukrán sztenderd kapcsán, mert akkor már formálódóban volt a szovjet-ukrán sztenderd dialektus kodifikálása az ukrán nyelvterület Szovjetunióhoz tartozó területein.

⁴⁰ Геровский Алексей: *Борьба чешского правительства с русским языком*. 1938. http://www.ukrstor.com/ukrstor/gerovskij_rusjazyk.htm (2018-12-01)

⁴¹ Lásd Ferguson, Charles A.: Diglosszia. In Pap Mária – Szépe György (szerk.): *Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai írások*. Budapest: Gondolat, 1975. 291–317; Trudgill, Peter: *A Glossary of Sociolinguistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2003. 38–39.

zetését az iskolákban, a hivatalokban, mi nem akarjuk elvetni a népi nyelvet. Ám mi ezt a nyelvjárást fokozatosan meg akarjuk tisztítani a magyarizmusoktól, gazdagítani és gyarapítani, de nem kitalációkkal és más provincializmusokkal, melyeknek nálunk semmi értelme. A nyelvi kérdést a nyugat-európai kultúrnépek példája alapján akarjuk rendezni, nem másként. Nem árt a francia irodalmi nyelv a provanszáltnak, nem fog megártani az orosz irodalmi nyelv nekünk sem” – fogalmaz például Igor Husznai.⁴²

Hasonló logika mentén érveltek más ruszofilek is. Pavlovics Az orosz kultúra és Podkarpatszka Rusz című röpiratában így ír: „Ez a ½ millió lélek az orosz nép legkisebb ága, kedvezőtlen anyagi körülmények között él, önmagában nem képes önálló kultúrát kialakítani. A maga módján kiállta a magyarosítás nemzeti próbáját. [...] Ez az ág csak az orosz kultúra többi részével egységben képes fejlődésre.”⁴³ A folytatásban a 19. századi pánszláv ideológia elvei köszönnek viszsza: „Az orosz kultúra csúcsa az orosz irodalmi nyelv, mely a Rusz minden ága számára közös. Minden nagy népnek egyetlen irodalmi nyelve van, akárhány nyelvjárás is van a beszélt nyelvben. Így van ez a németeknél, a franciáknál és más nemzeteknél. [...] Pedig egyes népeknél bizonyos nyelvjárások között nagyobb különbségek vannak, mint az orosz nyelv változatai között. [...] Provance lakói úgy beszélnek, hogy a párizsiak meg sem értik őket. Azonban a franciák irodalmi nyelve közös a francia nemzet minden ága számára. Ezt a közös irodalmi nyelvet oktatják minden francia iskolában. Nekünk, oroszoknak is van egy mindenki számára közös irodalmi nyelvünk.”⁴⁴

Az ukranofilek elméleti háttéréül az szolgált, hogy a kárpátaljai szláv lakosság nyelvjárásai azonosak a Kárpátok keleti oldalán beszélt ukrán nyelvjárásokkal, így ezek az ukrán nyelv változatai, vagyis nem alkotnak önálló nyelvet.⁴⁵ A Kárpátok keleti és nyugati oldalán használt nyelvváltozatok közötti azonosságot főként a 18. század előtti írott

⁴² Гусьнай, Игорь: *Языковый вопрос в Подкарпатской Руси*. Пряшевѣ: Книгопечатня „Св. Николая”, 1921. 27. <http://www2.unil.ch/slav/ling/textes/Husznaj21.html> (2018-12-01)

⁴³ Павлович Н.: *Русская культура и Подкарпатская Русь*. Ужгородъ, 1926. 12–13.

⁴⁴ Uo. 15.

⁴⁵ Birčák, Volodimir: Dnešní stav podkarpatské literatury. In *Podkarpatská Rus. Sborník hospodářského, kulturního a politického poznání Podkarpatské Rusi*. Bratislava, 1936; Paňkevič, Ivan: Jazyková otázka v Podkarpatské Rusi. In Chmelař, J. – Klíma, S. – Nečas, J. (ed.): *Podkarpatská Rus*. Praha, 1923. 131; Панькевич, Іван: *Українські говори Підкарпатської Руси і сумежних областей*. Prága: Orbis. 1938.

nyelvi szövegekkel igazolták. De a helyi értelmiség jelentős része is az ukrán irány mellett foglalt állást. Közöttük tarthatjuk számon Vaszil Grendzsa-Donszkij költőt, író, szerkesztőt is. Az *Ukrai 'ns'ke Slovo* [Ukrán szó] című lap 1938. április 13-án megjelent 21. számában írta: „Külön irodalmi nyelv Kárpáti Rusz számára igazából nem kell [...], valami új nyelv megjelenése veszélyes segítség volna a széttagozó törekvéseknek, melyek népünk soraiban régtől megjelennek. Azért, mert Kárpáti Rusz helyi ruszin nyelvjárása kétségtelenül az ukrán nyelvjárása, tehát az itteni polgárok irodalmi nyelveként az ukrán nyelvet kell elfogadni, amit szomszédjaik és rokonaik használnak.” Majd így folytatja: „Mi Kárpátalján szép ukrán nyelven beszélünk, olyan nyelven, mint testvéreink Galíciában, Bukovinában vagy Nagy-Ukrajnában.”⁴⁶

Az ukrán irányzatot egyértelműen politikai indíttatású széparatizmusnak tekintette nemcsak Husznai Kárpátalján, hanem például a Kárpátok túloldalán Scsegolev⁴⁷ és Szvisztun⁴⁸ is. Az ukrán nyelvi mozgalom mögött mindkét szerző lengyel és osztrák-német megosztó politikai célokat feltételezett, s az ukrán nyelvi mozgalom megjelenését a romantika korszellemére vezették vissza.⁴⁹

A nyelvi vita az oktatásban

Mindkét orientációnak jelentős befolyása volt az oktatásra is. Az 1929-ben alakult és 1939-ig működő Tanítói Egyesület az ukanofil, az 1921 és 1938 között fennálló Tanítói Társaság a ruszofil pedagógusokat tömörítette elsősorban. Előbbi folyóirata az *Uchitelskij Golos* [Tanítói Hang] (1930–1939), utóbbié a *Narodna Shkola* [Népi Iskola] (1921–1938) volt. Az Tanítói Egyesület céljai között szerepelt az ukrán tan-

⁴⁶ Idézi Ференц, Надія: В. Гренджа-Донський про мову Закарпатців. In Галас, Б. (ред.): *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні*. Ужгород: Патент, 1993. 315., 317.

⁴⁷ Щеголев, Сергій: *Украинское движение, какъ современный этапъ южно-русского сепаратизма*. Киевъ, 1912.

⁴⁸ Свістунъ, Филипъ: *Що есть – украинофильство? Его исторія и теперешня характеристика*. Львовъ: Общество имени Михаила Качковського, 1912.

⁴⁹ „Az a kisorosz (ruszin, rutén), aki ukránnak nevezi magát, önálló ukrán állam felállításáról álmodozik. Az ukrán szónak tehát irredenta jelentése van” – írta Bonkáló 1940-ben. Bonkáló Sándor: *A rutének (ruszinok)*. (Második, bővített kiadás.) Basel–Budapest: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1940/1996. 58. Lásd pl. Свістунъ: *Що есть*, 1912, i. m., 129–131.

nyelvként való bevezetése, a Tanítói Társaság ellenben az orosz tan-yelvként való használata mellett érvelt.

A prágai kormányzat támogatta ugyan a cseh(szlovák) nyelvű iskolák hálózatának bővítését és az államnyelven való oktatást, de lehetővé tette az anyanyelvi oktatást is. Klima írásából tudjuk, hogy a cseh, illetve szlovák nyelven tanulók aránya jelentősen meghaladta a cseh és szlovák nemzetiségűek arányát Kárpátalján, ugyanakkor számos nemzetiség képviselői tanulhattak anyanyelvükön ebben az időszakban Kárpátalján.⁵⁰ Bár a cseh(szlovák) tannyelvű iskolák száma fokozatosan nőtt a régióban, a „nép nyelvén” oktató iskolák száma ennek ellenére jelentős volt.

Nem szerepel azonban az oktatási statisztikákban, hogy a ruszin tannyelvűként számon tartott iskolákban milyen nyelven folyt a képzés. Ezen a téren ugyanis meglehetősen nagy változatosság jellemezte az iskolákat. A ruszinok egyes iskoláiban (nagy)orosz, másokban ukrán nyelven oktattak, s voltak olyan intézmények is, ahol a helyi ruszin nyelvjárást használták tannyelvként.⁵¹ Az oktatásban alkalmazott nyelvváltozat nagyrészt a helyi tanerő nyelvtudásától, nyelvi orientációjától függött.⁵² A korabeli helyzetet érzékelteti a kortársak véleménye: „a tanulók nyelve paprikajancsiéra emlékeztet, orosz és ukrán anyagból összeöltött, mely azonban megőrizte kárpátorosz foltját” – írta A. Lukovich 1929-ben a *Karpats'kij Svet* mellékletének 5. oldalán.⁵³ Pajkos, aki tanító volt egy Ungvár közeli településen az 1930-as években, így emlékezett vissza erre az időszakra: „A nyelvi kérdés felforgatva a teljes anarchiáig: ahány iskola, annyi »tannyelv«. Akár egy iskolán belül is saját ízlésüknek megfelelően oktattak a tanárok [...] A gyerekek nem tudták, melyik tanárhoz ho-

⁵⁰ Клима, Виктор: Школьное дело и просвещение на Подкарпатской Руси. In Эдмунд Бачинский (ред.): *Подкарпатская Русь за годы 1919–1936*. Ужгород: Русский Народный Голосъ, 1936. 103; Магочий, Павло Роберт: *Історія України*. Київ: Критика, 2007. 518.

⁵¹ Небесник, Иван: Українська мова в гімназіях, учительських семінаріях і торговельній академії Закарпаття в 1919–1938 роках. In Галас (ред.): *Українська мова*, 1993, i. m., 237–244; Магочий: *Історія України*, 2007, i. m., 518; Brenzovics: *Nemzetiségi politika*, 2010, i. m., 31.

⁵² Небесник: *Українська мова*, 1993, i. m.; Магочий: *Історія України*, 2007, i. m., 518; Левенець Ю. та ін. (ред.): *Закарпаття в етнополітичному вимірі*. Київ: ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2008. 270.

⁵³ Idézi Венжинович Н. – Кондор М.: Мовна ситуація на Закарпатті у 20–30-х роках ХХ століття. In Галас (ред.): *Українська мова*, 1993, i. m., 75.

gyan forduljanak, milyen »nyelven« feleljenek, hisz csak saját anyanyelvjárásukat tudták jól.”⁵⁴

Shevelov a következőképpen foglalta össze a helyzetet: „Az ukrán parasztok sokszor azt sem tudták, milyen nyelven beszélnek. [...] Ami még rosszabb, a kárpátaljai értelmiség sem volt sokkal jobb helyzetben. Egyesek úgy gondolták, hogy a helyi nyelv a ruszin (de akkor a számtalan egymástól eltérő nyelvjárás közül melyiken nyugszik ez a nyelv?), mások felháborodottan utasították el ezt a szerintük bárdolatlan falusi nyelvjárást, és az egyházi szláv hagyományra hivatkoztak, annak számtalan változatával.”⁵⁵

A tankönyvek két irányzatot képviseltek. A ruszofilek Szabó Eumén orosz nyelvkönyvét,⁵⁶ az ukanofilek pedig Panykevics Ivan több kiadást megért grammatikáját⁵⁷ részesítették előnyben.⁵⁸ A nyelvkönyvek nyelvi elemzése alapján azonban kiderül, hogy mind az orosz, mind az ukrán irányzat hívei többé-kevésbé a helyi nyelvjárásokhoz igazították az orosz, illetve ukrán irodalmi nyelv grammatikáját, vagyis egyik nyelvtan sem egyezett meg teljes mértékben az adott nyelv korabeli sztenderd változatával.

⁵⁴ Пайкош, О.: Мовна боротьба на Закарпатті 20–30-х років XX ст. In Галас (ред.): *Українська мова*, 1993, i. m., 256–257.

⁵⁵ Shevelov, George Y.: The Language Question in the Ukraine in the Twentieth Century (1900–1941). *Harvard Ukrainian Studies*, XI, 1987. 223.

⁵⁶ Сабов, Євменій: *Русскій літературний языкъ Подкарпатской Руси и новая граматика русскаго языка для среднихъ учебныхъ заведеній Подкарпатской Руси*. Munkács, 1925. A borítón nem szerepel a szerző neve. A kötetről lásd Пайкош: Мовна боротьба, 1993, i. m., 257; Шевельов: *Українська мова*, 1987, i. m., 248; Магочий, Павло Роберт: Языковой вопрос. In Уő (ред.): *Русинський язык*. Ополе: Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej, 2004. 96; Мозер, Міхаель: Прощання з українством: декілька завваг про мовну історію русинів за влади Міклоша Гортія. *Humaniora: Slavica Tartuensia*, IX, 2011. 249. Moser szerint az valójában nem Szabó, hanem Alekszandr Grigorjev Eperjesen élő orosz emigráns munkája.

⁵⁷ Панькевич Іван: *Грамматика руського языка для молодших клас шкóл середних и горожанских*. Мукачево: Типографія „Карпатія”, 1922. Újra kiadva 1927-ben és 1936-ban. A nyelvtan alapos nyelvi elemzését lásd Чучка Павло: Закарпатська стихія в „Граматиці руського языка...” І. Панькевича. In Галас (ред.): *Українська мова*, 1993, i. m., 328–335; Мозер, Міхаель: „Грамматика руського языка” Івана Панькевича та Галицька українська мова в Підкарпатті. In Квестослава Копорова (ed.): *Studium Carpato-Ruthenorum 2009. Штудії з карпаторусиністики*. Пряшів: Пряшівська універзита в Пряшові – Інститут русинського языка і культури, 2009. 68–93.

⁵⁸ Moser szerint jellemzi a régióban élő szláv értelmiség nemzeti mozgalmainak fejletlenségét, hogy a programadó ruszofil és ukanofil grammatikát egyaránt emigránsok írták Kárpátalján. Moser: *Rusyn*, 2016, i. m., 129.

A Panykevics-féle nyelvtan tucatnyi ábécéskönyv, olvasókönyv és más tankönyv nyelvi mintájául szolgált.⁵⁹ Ezek a kiadványok az oktatás ukrán irányvonalát erősítették,⁶⁰ mint ahogyan a Bircsak szerkesztésében kiadott iskolai irodalmi szöveggyűjtemények is, melyek elsősorban ukránul publikáló szépírók műveit tartalmazták. Ez utóbbi azokat a szavakat, kifejezéseket, melyek a szerkesztő szerint a helyi tanulóiifjúság számára nem érthetők, lábjegyzetben regionális nyelvjárási megfelelőekkel magyarázta.⁶¹

Egy idő után Prága úgy akarta megoldani a régió összetett nyelvi helyzetét és feloldani az iskolai nyelvi káoszt, hogy 1937-ben szavazást rendelt el arról, hogy melyik grammatikát (az orosz vagy az ukránt) használják a ruszinok iskoláiban. Összesen 427 iskola vonatkozásában bonyolították le a szavazást. A megkérdezett intézmények 73,3%-a (313 iskola) Szabó ruszofil grammatikája mellett voksolt, míg Panykevics ukrán nyelvtana mellett csak 26,7% (114 oktatási intézmény) szavazott.⁶² A referendum azonban nem terjedt ki Podkarpatszka Rusz teljes területére, és eredményeit is ellentmondásosan fogadták az érintettek. Az orosz irányzat hívei győzelemről beszéltek, míg az ukrán orientáció képviselői megkérdőjelezték annak eredményeit. Az ekkor már az utóbbi irányzat egyértelmű szellemi vezéralakjának számító Volosin például így nyilatkozott: „Egyetlen szülő, egyetlen anya sem akarja, hogy gyermekét olyan nyelvvel kínozzák az iskolában, amelyet tőlünk több ezer kilométerre beszélnek. [...] Mindkét kulturális irányunknak észre kell vennie, mi szór szét bennünket, ne hallgassuk meg azokat, akik személyes számításból vagy valaki más érdekeit szolgálva megoszt minket, hanem a szeretet rendjét kell követnünk!”⁶³ A szavazás inkább tehát csak közvélemény-kutatás lett, nem oldotta meg az oktatásban használandó sztenderd változat körüli zavaros helyzetet, az ukranofil irányzat híveit viszont a cselekvésre, a csehszlovák kormányzattal szembeni fellépésre, a minél nagyobb önállóság kivívására sarkallta.

⁵⁹ Плішкова: *Русинський язык*, 2008, i. m., 51.

⁶⁰ Magocsi: *The Shaping of a National Identity*, 1978, i. m.

⁶¹ Шевельов: *Українська мова*, 1987, i. m., 250.

⁶² Левенець Ю. та ін. (ред.): *Закарпаття*, 2008, i. m., 271; Magocsi: *The Shaping of a National Identity*, 1978, i. m., 226; Shevelov: *The Language Question*, 1987, i. m., 205; Шевельов: *Українська мова*, 1987, i. m., 257.

⁶³ Ідезі Мишанич, Олекса (ред.): *Волошин А. І. Вибрані твори*. Ужгород: Видавництво Закарпаття, 2002.

Egy-egy nyelv sztenderd változatának kidolgozása során (azaz a sztenderdizáció és kodifikáció folyamatában) a nyelvi tervezés elméletében és gyakorlatában alapvetően négy lényeges lépést különböztethetünk meg: kiválasztás, kodifikáció, elterjesztés és kidolgozás.⁶⁴ A kiválasztás voltaképpen annak eldöntése, hogy mely nyelv/nyelvváltozat legyen az alapja a sztenderd változatnak. Ezt követően ezt a változatot kodifikálni kell, azaz nyelvtanokban, szótárakban, kézikönyvekben, helyesírási szabályzatokban stb. rögzíteni kell a sztenderd normát. Az elterjesztés az a fázis, amikor – elsősorban az oktatás révén – a kodifikált normát minél szélesebb körben megismertetik, és ennek használata felé terelik a lakosságot, a sajtót stb. A kidolgozás a kodifikált norma állandó „karbantartását” jelenti: a folyamatosan változó nyelvi norma nyomon követését, stilisztikai bővítését, differenciálását, a kodifikációs feladatok finomhangolását. Ezeket a lépéseket összefoglalóan sztenderdizációnak nevezi Haugen,⁶⁵ mert ezek révén válik egy dialektus sztenderd nyelvvé. A nyelvpolitika, illetve a nyelvtervezés elméleti keretében szemlélve a korszakban zajló nyelvi polémiát, megállapíthatjuk, hogy a vizsgált időszakban a ruszinofil irányzat a kiválasztásban a helyi nyelvjárások fölé boltozódó, azokat ötvöző új irodalmi nyelv megteremtését tűzte ki célul, az ukranofilek az ukrán, a ruszofilek az orosz irodalmi nyelv mellett döntöttek. A kodifikációban az ukrán és orosz nyelvi mozgalom az iskolai nyelvtanokat alkalmazta elsősorban, a ruszinok a szépirodalmi és tudományos művek révén közelítettek az irodalmi nyelvváltozat kialakítása irányába. Az elterjesztés legfőbb eszközét az iskolai oktatásban látták. A kidolgozásra, a már rögzített normák gondozására, fejlesztésére azonban az adott történelmi, politikai viszonyok közepette egyiknek sem volt reális lehetősége.

⁶⁴ Lásd például Neustupny, J. V.: Basic Types of Treatment of Language problems. *Linguistic Communications*, 1, 1970. 77–100; Fishman, A. Joshua: Nyelvi modernizáció és nyelvi tervezés a nemzeti modernizáció és tervezés más típusaival összehasonlítva. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvi tervezés*. Budapest: Universitas Kiadó, 1998. 31–50; Haugen, Einar: A korpusztervezés kivitelezése: elmélet és gyakorlat. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvi tervezés*. Budapest: Universitas Kiadó. 1998. 143–160.

⁶⁵ Haugen: A korpusztervezés kivitelezése, 1998, i. m.

Teleki Pál és Kárpátalja

ABLONCZY BALÁZS¹

Amikor Teleki Pál első bécsi döntéssel kapcsolatos nézeteit vesszük vizsgálat alá, a kérdés – természeténél fogva – elválaszthatatlan Teleki revíziós nézeteinek vizsgálatától, illetve a megvalósított intézkedések áttekintésétől a részleges revízió időszakában. Írásom e három téma áttekintését vállalja, hogy érthetővé váljon: Teleki Pál milyen eszmei alapokat rakott le a magyar revíziós mozgalom történetében, és hogyan igyekezett ezeket az elképzeléseket átültetni a gyakorlatba 1938 és 1941 között, a megvalósult revízió időszakában.

Alapok

Politikából való 1921-es kivonulása után Teleki Pál – oktatási és közéleti tevékenysége mellett – a revízió elméleti kimunkálását tartotta egyik legfontosabb céljának. Már 1921 nyarán, az egyesült államokbeli Williamstown nyári egyetemén tartott előadásában is, olyan új közigazgatási berendezést vázolt fel a Kárpát-medence számára, amely a vármegyerendszer helyébe gazdasági földrajzi alapon szervezett területi egységeket állított volna – egy továbbra is integer Magyarország jegyében. A Horvátország nélküli országterület nélkülözte volna még a Muravidék egy részét, Árva vármegye Lengyelországhoz csatolt részét, valamint Pozsony és Nyitra vármegyék Kis-Kárpátokon túli részét. A 22 nagy közigazgatási egység jó részében a magyarság többségbe került volna, s ahol nem, ott jobbra a térség gazdasági viszonyai bizto-

¹MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest. A tanulmány első változata itt olvasható: Simon Attila (szerk.): *Visszacsatolás vagy megszállás? Szempontok az első bécsi döntés értelmezéséhez*. Balassagyarmat: Nógrád Megyei Levéltár, 2010. 42–49. oldalak.

sítozták volna az országterülethez való kötődést.² Hogy Teleki döntően később is az integritás ezen formájához ragaszkodott, azt 1934-ben kiadott *Európáról és Magyarországról* című tanulmánykötete is mutatja: a szóban forgó térképet ebben is leköszölte, azaz még mindig érvényesnek tartotta.

Az ő elképzelésében egy középosztályában, elitjében megújult magyar társadalom lesz majd csak méltó a revízióra, amely nem lehetett egyedi, önmagában álló esemény, hanem egy nagy európai átrendezés része. Ehhez az újjáalakításhoz az elszakadt nemzetiségeknek új szerződést kínált: anyanyelvi oktatást, hivatali ügyintézkést, alapfokú jogszolgáltatást, toleráns többségi (magyar) hozzáállást, szabad vallásgyakorlást és bizonyos fokú önigazgatást helyezett kilátásba, egy általa kidolgozott Szent István-i állameszme jegyében – mely csak nyomokban hasonlított a konzervatív politikusok hasonló gondolataira. (Az „egynyelvű és egyszokású” ország esendőségére vonatkozó gondolatok egyáltalán nem szerepeltek például benne. Ha Teleki szólt is erről néhanapján, a mögötte rejlő értelmezést egyértelműen elvetette.). Ennek az új állameszmének kellett volna leváltania a dualizmus korának bukott nemzetiségpolitikáját.

Az európai nagyhatalmi viszonyok mérlegelése odavezetett, hogy Teleki már a harmincas évek elején sem gondolkodott integer revízióban – bár az optimális megoldásnak minden bizonnyal azt tartotta volna, mint azt térképe is mutatja. Először a kis példányszámú, de nemzetnevelési elveinek elsődleges célcsoportjául választott öregcserkészek lapjában, a *Fiatal Magyarországban* pendítette meg, hogy „A mi nemzeti álláspontunk csak a teljes, intéger, szentistváni revízió lehet [...]. Tudjuk azonban, hogy Európa rekonstrukciójában nekünk is áldozatokat kell hozni – és le fog kelleni mondani egy és másról, területekről is, amelyekről még önként soha le nem mondtunk. Ezt mondja nekünk politikai józanságunk, mint ősi politikai nemzeté” – állította már 1934-ben.³ Tehát miközben az etnikai alapú revíziót több helyütt is a „mi felfogásunkkal nem egyezőnek” mondotta, reálpolitikusként hajlandó volt szembesülni azzal, hogy az integer revízió nem megvalósítható. Számára egy természetföldrajzi és gazdasági szempontokkal korrigált (megtoldott) határmódosítás volt a

² Count Paul Teleki: *The Evolution of Hungary and Its Place in European History*. New York: Macmillan, 1923. 222–223.

³ Gr. Teleki Pál: Magyarország és az európai politika. *Fiatal Magyarország*, 1934. május. 83.

kitűzött minimum: ez a felfogása, nyilvános megnyilatkozásai szerint a harmincas évek első felében tisztult le, s ezt képviselte 1938-ban és második miniszterelnöksége idején is.

A sorsdöntő év

Teleki, mint 1905–1906-ban, 1917-ben, 1938 elején is úgy érezte, hogy a nemzetnek válságos időkben szüksége van rá, s bekapcsolódott az országos politizálásba. Már az év elejéről vannak dokumentumok háttér-egyeztetéseiről, majd az év májusában kultuszminiszterként belépett Imrédy Béla kormányába. Sok mindenbe fogott bele, de kevés ideje maradt saját reformjai keresztülvitelére.⁴ Az európai politika fordulatai úgy hozták, hogy Magyarországnak és a magyar kormánynak nem az oktató-nevelő Telekire, hanem a revízió ideológusára volt szüksége.

Az 1938. szeptember 29-én, többhetes nemzetközi feszültség után megszületett müncheni egyezmény függelékében úgy rendelkezett, hogy a Csehszlovákiával szemben támasztott magyar és lengyel kisebbségeket érintő kérdéseket az érdekelt országoknak három hónapon belül tárgyalásos úton kell rendezniük. Ellenkező esetben az újból összeülő négyhatalmi (Nagy-Britannia, Franciaország, Németország, Olaszország) konferencia veszi a kérdést napirendjére.⁵ Az Imrédy Béla vezette budapesti kormány – miután Horthyval együtt augusztus végén Kielben elutasította, hogy fegyveresen provokálja északi szomszédját, és háborút robbantson ki – két vonalon igyekezett nyomatékossítani területi igényeit. Október 5-től sebtében felszerelt diverzáns csoportok törtek be csehszlovák területre – elsősorban Kárpátaljára – hogy ott szabotázsokat hajtsanak végre, és általános felkelést robbantsanak ki.⁶ A sietség és a nem megfelelő szűrés miatt Héjjas Iván Rongyos Gárdájának tagjai mellett/között számos nyilas aktivista is felbukkant az irregulárisok között, akiknek fogságba esése tovább élezte a budapesti közhangulatot október második felében. Másfelől a magyar kormány rögtön München után kifejezte készségét a kérdések tárgyalásos

⁴ Programját lásd Papp Antal (szerk.): *Teleki Pál országgyűlési beszédei*. 2. köt. Budapest: Studium, d. n. [1944]. 4–43.

⁵ Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918–1945*. Budapest: Gondolat – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983. 446.

⁶ Páva István: *Jelentések a Harmadik Birodalomból*. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány. H. n., é. n. 19–20; Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós*. Budapest: PolgArt 2002. 552–563.

rendezésére. Némi huzavona után Komáromot jelölték ki a magyar és csehszlovák fél találkozásának színhelyéül. A delegációnak tagja lett Teleki is, s a küldöttséget szállító Zsófia gőzös vitte az Államtudományi Intézet vaskos dokumentációját, míg Budapesten az intézet helyiségeiben állandó ügyeletet tartottak a munkatársak, hogy bármilyen kérdésre azonnal válaszoljanak.⁷

A magyar területi követelések tükrözték azt az „Európa, a szomszédok és Magyarország érdekében” elfogadott kompromisszumot, amely döntően etnikai szempontokra korlátozta a területcsere alapját. Az 1910-es népszámlást véve alapul a magyar küldöttség 14 153 km² terület átengedését kérte, 1 millió 90 ezer lakossal, akik közül 848 969 volt magyar (77,9%). Budapest igényt tartott 12 magyar többségű városra és a 830 magyar többségű községből 812-re.⁸ A szlovák fél elsősorban az időhúzásra játszott. Másodszorban csekély mértékű terület átengedését tartotta elképzelhetőnek. A felkínált terület nagysága ugyan napról napra növekedett, de egyelőre messze elmaradt attól, amit a magyar delegáció várt. Az ötnapos tárgyalássorozaton a kultuszminiszter kulcsszerepet játszott. Izgatott és felvillanyozott volt: érthető okokból. Másfél évtizedes szervezőmunkájáról kellett számot adnia a magyar kormányzat képviselői előtt. Bemutathatta, hogy elképzelései mennyire voltak helyesek, mennyire érvényesek a való életben. A magyar delegáció szinte kizárólagosan az Államtudományi Intézet dokumentációjára támaszkodott, és – minden nehézség dacára – a magyar fél nem volt hátrányban. Épp ellenkezőleg: a csehszlovák felet szinte kizárólag szlovákok képviselték, sebtében összeszedett háttéranyagokkal. A küldöttség vezetője, Tiso teljhatalmú miniszter, később szlovák miniszterelnök, foglalkozását tekintve azonban mégiscsak bánóci plébános volt. A különbséget a képzett, s részben a Monarchia központi hivatalaiban szocializálódott magyar fél – ha burkolt formában is – nem késlekedett a szlovák küldöttségvezető tudomására hozni: a javasolt francia helyett hamarosan a magyar lett a tárgyalások hivatalos nyelve, mert a szlovák küldöttségben azt mindenki beszélte. Teleki megszólalásaiban éreztette a fölényt, s gyakran sürgette vagy gorombította le a szlovák felet: „Jöjjenek ide azonnal az önök szakértői [...] Kezemben van a teljes csehszlovák anyag, és én a rendelkezésükre bocsátom. Birtokomban van az önök statisztikai anyaga 1930-ból is. Azonnal megkezdhetjük a

⁷ Rónai András: *Térképezett történelem*. Budapest: Magvető, 1989. 124–126.

⁸ Sallai Gergely: *Az első bécsi döntés*. Budapest: Osiris, 2002. 88, 174. lábj. A tárgyalások áttekintése: 82–103.

tárgyalást az önök szakértőivel. [...] Hívják őket ide telefonon, holnapra itt lehetnek.” „Ez egy rossz vicc” – jegyezte meg az egyik szlovák határjavaslatról, „mi nem üzletelni jöttünk”, „ez nem konciliáns álláspont” – jegyezte meg másutt.⁹ A megfigyelők azonban feljegyezték, hogy benne még így is több kedvesség és tapintat volt, mint például Kánya Kálmán külügyminiszterben. Nézeteiben következetesen ragaszkodott az etnikai alapú határkorrekcióhoz, elvetve minden gazdasági, földrajzi vagy közlekedési érvet és a külügyminiszterrel és a prágai magyar követtel kialakított finom összjátékában gyakran sarokba szorította a szlovák felet. Amely az idő előrehaladtával ugyan egyre többet ígért, de még mindig nem eleget. Október 13-án a csehszlovák delegáció egy 5405 négyzetkilométeres, 349 ezer fős lakosságú (ebből 342 ezer magyar) terület átengedésére tett javaslatot, amit a magyar delegáció – joggal – elégtelennek minősített.¹⁰ Tiso és társai az időhúzásra is játszottak: politikusai Berlinben kerestek támogatást a magyar törekvések ellen, s némi sikerrel is jártak.

A tárgyalások végül kudarcra végződtek, és október 14-én megszakadtak. A magyar fél két kisvárost – a jóindulat jeleként – még október elején visszakapott: Ipolyságra és Sátoraljaújhely elcsatolt felére kitörő lelkesedés közepette vonult be a honvédség. Bő héttel később Berlin közvetítésével a szlovák fél újabb ajánlattal élt, amely már csaknem megegyezett az etnikai határvonallal és a magyar követelésekkel. Ám Pozsonyt, Nyitrát, Kassát, Ungvárt és Munkácsot Csehszlovákiánál hagyta volna, ezért Budapest elvetette.

A komáromi tárgyalások sikertelensége, Imrédy harciassága, a sajtó által felajzott közvélemény nyomása és a szélsőjobboldali propaganda október közepére rendkívül feszült hangulatot alakított ki Budapesten. A nyilaskeresztesek hevesen támadták a „tehetetlen kormányt”, amely nem tudta elérni a revíziót, s hagyta Illaván sínylődni az elfogott felvidéki diverzánsokat. A nyilasok kétségkívül kifejeztek valamit a közvélemény hangulatából, és ráadásul azt is tudták, mit akarnak: hatalmat, még az év vége előtt. A kormány mögött nem állt igazi tömegtámogatás, a Nemzeti Egység Pártja széthullóban volt, az Imrédy által szeptemberben meghirdetett „csodás forradalom” programja és a miniszterelnök egyre kevésbé titkolt antiparlamentáris elképzelései miatt.

Ezekben a napokban megsűrűsödtek az események Teleki körül. 1938. november 2-án, az első bécsi döntés nyomán visszakerült Ma-

⁹ Idézi uő: 88, 96, 94, 93.

¹⁰ Uo. 95–98.

gyarországhoz a Felvidék többségében magyarok által lakott déli sávja, ami a nyilas agitációt is elnémította. A 12 400 négyzetkilométernyi területtel több mint egymillió lakos került vissza. A bevonulás eufóriájában Teleki is osztozott, bár az etnikai határkijelölés nem mindenben volt ínyére. Emellett kardoskodott Komáromban, de később már úgy állította be, hogy a bécsi döntés „a mi felfogásunkkal nem tökéletesen egyező elv alapján jött létre: a szorosan vett nemzetiségi arányszám alapján”.¹¹ Úgy ünnepelt, hogy Komáromba cserkészgyenruhában vonult be. Így is tisztelegve a komáromi bencés gimnázium cserkészei előtt, akik a tárgyalások idején zajosan tüntettek a magyar delegáció mellett.

Feladata azonban még nem ért véget: ő volt a magyar küldöttség irányítója a magyar–szlovák határmegállapító bizottságban. Ténykedését illetően közeli munkatársa, Rónai András, Teleki empatikus, szakszerű és a szlovák féllel szemben nagyvonalú álláspontját emelte ki. Andorka Rudolf ezredes, az egyik tárgyaló, s Teleki miniszterelnöki kinevezése után a magyar delegáció vezetője már korántsem volt ilyen hízelgő: „Teleki pepecsel”, „ludas a munkácsi határvonal meghúzásában”, „tehetetlen”, „igen merev”, „professzoros bölcsekedő”, akinek az az elve, hogy a határ ne vágjon szét birtoktesteket, s ezzel meghiúsítja a megegyezést.¹² Teleki kezdetben többször is le akart mondani a főtárgyalói tisztről, csak munkatársai nyomására maradt – ami arra utal, hogy a feladat nyomasztotta.¹³ S talán a két jellemzés sem összeférhetetlen: a „pepecselés”, az alaposság lehet rokonszenves a másik fél számára is. Távozása után mindenesetre két hét alatt sikerült megegyezni a határ végleges vonaláról, ami arra utal, hogy a Vkf (Vezérkari Főnökség) 2. vezetőjének lehetett valamelyes igazsága.

A határmegállapító bizottságban végzett munkáját nehezítette a novemberi kormányválság. Imrédy átalakította kormányát, és lecserélte néhány, túlzottan retrográdnak tartott miniszterét: ekkor távozott az igazságügy-, az ipari, a földművelésügyi, a honvédelmi miniszter, s helyükbe új, a jobboldali reformpolitika mellett elkötelezett politikusok

¹¹ Gróf Teleki Pál: *Magyar politikai gondolatok*. Budapest: Nemzeti Könyvtár, 1941. 37–38.

¹² Rónai: *Térképezett történelem*, 1989, i. m., 137–141. MNL OL X 7497, Andorka Rudolf naplója, 1939. január 2-i, január 6-i, január 23-i, január 27-i, február 15-i, február 25-i bejegyzés. Lásd még Andorka Rudolf: *A madridi követségtől Mauthausenig*. Budapest: Kossuth, 1978. A határmegállapító bizottságról pedig Sallai: *Az első bécsi döntés*, 2002, i. m., 173–202.

¹³ MNL OL X 7497, Andorka-napló, 1938. december 19-i bejegyzés.

kerültek. A november végi kormányválság nyomán, amelynek során a Horthy-korszakban egyedülálló módon a parlamentben leszavazták a miniszterelnököt, Horthy újra Imrédyt kérte fel kormányalakításra. A fordulatot látva – és német nyomásnak engedve – lemondott Kánya Kálmán külügyminiszter is, akit kabinetfőnöke, Csáky István követett a Dísz téri minisztériumban. Valószínű, hogy Teleki véleménye nyomott a latban: Csákyval már 1919-ben együtt dolgozott a szegedi kormány külügyminisztériumában, kapcsolatuk később erősödött.

Amikor Teleki Pál 1939 februárjában kormányra került, az első nemzetközi konfliktus, amelyet meg kellett oldania, Kárpátaljával volt kapcsolatos. A terület problémája jól megvilágítja a politikus gondolkodását, azt az alapállást, amely döntően új és tudományosan meghatározott politizálást akar (akármit is jelentsen az utóbbi).

Kárpátalja elsősorban politikai földrajzi szempontból volt fontos Telekinek, a Bánság mellett ez volt a másik vidék, amelyen etnikai revízió túlmutató tételeit szemléltette hallgatóságának. Ha másutt nem, a Szatmár vármegyében birtokos Teleki a nagybányai piacon minden bizonnyal találkozott ruszin földművesekkel fiatalkorában. Róluk ekkoriban kialakított véleménye azonban még nem ment túl a sablonos általánosítások szintjén.¹⁴ Később, az első világháború végén, amikor a magyar béke delegáció szakértői anyagainak összeállítását irányította, a kárpátaljai probléma már határozottabb körvonalakat kapott. A ruszin területekről szóló dokumentációban már felbukkannak azok az érvek, amelyeket Teleki később is hangoztatott: Kárpátalja és az Alföld gazdasági egymásrataltságát, vízrajzi összefüggésüket.¹⁵ Nem csak azt hangsúlyozta, hogy az Alföld felszívja a koldusszegény ruszin vidékek munkaerő-feleslegét. Az írat bőven élt a magyar kultúrfölény toposzaival is: a ruszinok nem alkalmasak ipari munkára, a városok lakosságának 90%-a magyar.¹⁶ A történeti érvek között pedig felbukkant az is, hogy sem a ruszin, sem a román nem őslakos a területen.¹⁷ A Tisza vízrendszerének egy kézben tartása szintén megfontolásra ajánlott

¹⁴ Teleki Pál gróf: *Az elsődleges államkezelkezés kérdéséhez. Államtudori értekezés.* Budapest: Kilián Frigyes utóda m. kir. Könyvkereskedése, 1904 [a belső címlapon 1903 szerepel]. 61.

¹⁵ *Les négociations de la paix hongroise.* Tome 1. Budapest: Hornyánszky, 1920. 473, 475–476. A memorandumot Apponyi Albert jegyezte, de megírása nyilvánvalóan nem egy ember munkája.

¹⁶ Uo. 478–479.

¹⁷ Uo. 473.

érvként került a párizsi békekonferencia elé.¹⁸ Párizsban nem fontolták meg a magyar delegáció harmincnégy oldalán át fejtegetett, ruszin-kérdéssel foglalkozó érveit, és a terület továbbra is Csehszlovákiánál maradt.

S bár Telekinek a ruszin nemzeti mozgalomról nem volt nagy véleménye (az szerint „nem létezett” a háború előtti Magyarországon¹⁹), elszórt utalásokból arra következtethetünk, hogy Kárpátalját demonstrációs terepnek tekintette. Nemcsak azért, mert Prága következetesen megtagadta lakóitól az autonómiát, hanem mert a terület és az Alföld vízellátásának összefüggése szerint bármely külföldi szemlélőnek fel kellett, hogy tűnjön.²⁰ Prinz Gyulával közösen írott földrajzi munkájában pedig hosszasan kitért a kárpáti fairtás és a Tisza vízrendszerének összefüggéseire.²¹ Ez az érvelés volt kellőképpen „modern”, amely hasznos kiegészítője lehetett a magyar revízió történeti, stratégiai, jogi vagy kulturális érveinek.

Kárpátalja Teleki revíziós gondolkodásának egyik sarokköve volt, jóllehet lakossága – miután a túlnyomórészt magyarok lakta déli sávot az első bécsi döntés már visszacsatolta Magyarországhoz – elsöprő többségében nem volt magyar. Minden bizonnyal ő volt az, aki 1938 novembere után úgy vélte: a nagyhatalmakat nem magyar történeti érvek (ezeréves ruszin–magyar együttélés, a csehszlovák kormány által elmulasztott autonómia, a „leghűségesebb nemzet” toposza) fogják a visszacsatolás elfogadására bírni, hanem éppenséggel „modern” gazdasági és politika földrajzi érvek, amelyek korrigálják az etnikai határtervezés egyoldalúságait. A magyar diplomatáknak 1938–1939 fordulóján tehát képzettségüktől rendkívül messzire eső témákkal, a kárpáti fairtás, a Tisza vízhozama, a szikesedés, a karsztosodás problémáival kellett traktálni a brit, lengyel, német, cseh, amerikai és olasz tárgyalópartnereiket.²² A siker nem volt átütő. „Az angol ügyvivő [...] szemmeláthatólag nem értette az általam adott felvilágosításokat [...] nem tudtam vele zöldágra vergődni” – jegyezte fel Vörnle János, a külügy-

¹⁸ Uo. Tome 2. 391–394, 408–411.

¹⁹ Teleki: *The Evolution*, 1923, i. m., 152.

²⁰ Lásd Cs. Szabó László: *Kárpátalja a magyar hazában*. In uő: *Haza és nagyvilág*. Budapest: Franklin, é. n. 101–102.

²¹ Prinz Gyula – Gróf Teleki Pál: *Magyar föld, magyar faj*. II. k. A magyar munka földrajza. Szekszárd: Babits, 1990. (Reprint.) 100–110, 137–140.

²² Erről lásd Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához [DIMK] III. k., 377. sz., 378. sz., 385. sz., 390. sz., 401. sz., 421. sz. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin), R 29829 (microfiche 1525), magyar memorandum Kárpátaljáról, Berlin, 1939. március 10.

miniszter állandó helyettese, kissé kimerülve a brit tárgyalópartnerével folytatott meddő eszmecserétől. (Jellemző azonban, hogy ugyanerről a tárgyalásról Londonba küldött jelentésében az angol diplomata megérteni látszott a problémát.²³) Ez az epizód jól illusztrálja Teleki mentalitásában tudomány és politika összefonódását, s talán még jobban a gondolkodásmód határait. Az Ormos Mária találó kifejezésével élve „optimális revízió”, amelyet képviselt (az etnikailag magyar területek gazdasági, vízrajzi, természetföldrajzi szempontokkal kikerekítve), részben olyan faktoidokra és előfeltételezésekre épített, amelyek nem vagy csak részben állták ki a valóság próbáját. A kárpáti fapusztítás nem volt nagymértékű, a ruszinok jelentős része hallani sem akart a visszatérésről Magyarországhoz, s végül a revízió sem azért következett be, mert Teleki vízrajzi gondolatmenetei meghatották a döntéshozókat, hanem mert a nemzetközi politika hullámverései lehetővé tették ezen országrészek Magyarországhoz való visszacsatolását.

Teleki Pálnak a sors rendkívüli lehetőséget adott. Cselekvő részt vállalt az azon revíziós célok megvalósításában, amelyeknek a két világháború között első számú elméleti kidolgozója volt. Elképzeléseinek magja a Szent István-i állameszme volt, amely az első királynak tulajdonította a nemzetiségek toleráns kezelésének eszméjét. A magyar szupremácia elismeréséért cserében a nemzetiségek szabadon ápolhatták kulturális önazonosságukat, az oktatásban, a közigazgatásban, a bíróságokon szabadon használhatták volna anyanyelvüket, sőt bizonyos mértékű autonómiával is rendelkezhetek volna, például a magyar nemzet iránti hűségüket már bizonyított ruszinok. Az ő esetükben Teleki mindenkinél messzebb ment el a Horthy-korszak elitjéből, s a Kárpátaljai Vajdaság terve határozott szakítást jelentett az egységes magyar politikai nemzet eszméjével.²⁴ Bár Teleki minden erejével azon volt, hogy ez a konstrukció létrejöjjön, és mintaul szolgáljon a jövőben magyar nemzetiségpolitikájában, kezdeményezése kudarccal zárult, s ez kihatott az 1938 és 1944 közötti magyar politika egészére is.

²³ DIMK III., 378. sz. és The National Archives, (London) Foreign Office 371, vol. 23113, 57–59. f., Gascoigne ügyvivő Kirkpatricknak, Budapest, 1939. március 1.

²⁴ Ennek történetéről lásd Vasas Géza: Az elaltatott alkotmány: a kárpátaljai vajdaság ügye 1939–1940-ben. In Fedinec Csilla (szerk.): *Kárpáti Ukrajna: Vereckétől Husztig. Egy konfliktustörténet nemzeti olvasatai*. Kalligram, 2014. 71–90.

A „magyar-oroszok” kérdése

CSERNICSKÓ ISTVÁN¹ – FEDINEC CSILLA²

A revízióval előállt annak lehetősége, hogy a magyar kormány ismét megpróbálkozzon egy kompakt nemzetiségi terület kezelésével. A revízió magyar etnikai területeket juttatott vissza Magyarországnak, kivéve a ruszin hegyvidéket. A történeti Kárpátalja síkvidéki, magyar többségű sávja az 1938. november 2-i első bécsi döntéssel, a jóval nagyobb kiterjedésű, ruszin többségű északi és keleti rész pedig 1939. március közepén katonai hadművelet eredményeként került ismét Magyarországhoz. Az első bécsi döntést „A Magyar Szent Koronához visszacsatolt felvidéki területeknek az országgal egyesítéséről” szóló 1938. évi XXXIV. törvénycikkkel, a ruszin Kárpátalja visszacsatolását pedig „A Magyar Szent Koronához visszatért kárpátaljai területeknek az országgal egyesítéséről” szóló 1939. évi VI. törvénycikkkel cikkeylezték be a magyar jogrendbe. A mai Kárpátalja területének déli, magyar többségű sávját (Beregszász várossal egyetemben) betagolták a vármegyerendszerbe, a hegyvidéket pedig a Kárpátaljai Kormányzóság néven emelték ki mint nemzetiségi területet. 1939-ben itt abszolút többséget alkottak a ruszinok (a korabeli hivatalos állami terminológia szerint: magyar-oroszok), akikhez a lakosság 74,64%-a tartozott. A legnagyobb regionális kisebbséget a 9,15%-nyi jiddis anyanyelvűek alkották.³

1939 márciusában a „Magyar Szent Koronához visszatért kárpátaljai területek” szláv lakosait Horthy Miklós kormányzó anyanyelvükön fogalmazott, falragaszok formájában terjesztett kiáltványban üdvözölte a régi-új hazában. „Kéklő hegyeitek csúcsa a magyar alföld felé tekint. Patakjaitok és folyóitok az erdővel borított hegyek oldalán rohan-

¹ II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpontja, Beregszász; Pannon Egyetem, Veszprém.

² MTA TK Kisebbségkutató Intézet, Budapest.

³ Lásd *1939. évi kárpátaljai nép-, földbirtok- és állatösszeírás eredményei*. Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1940. 14.

nak a magyar síkság felé. A természet-adta hegyek és a síkság együtt ad ki oszthatatlan egységet” – így fejezi ki a lírikus szöveg a magyarok lakta síkság és a ruszin többségű hegyvidék természetes összetartozását. „Önök sokat szenvedtek az elmúlt 20 évben, de sokat szenvedett a testvéri magyar nép is. [...] Mi mind világosan látjuk az elrendeltetését és szükségességét, hogy [...] a kárpátorosz nép a magyar államiság keretei között elérje azt az önigazgatást, amelyet a korábbi keretek között nem tudott.”⁴

A Kárpátaljai Kormányzóság

A Kárpátaljai Kormányzóság közjogi helyzetét az 1939. július 7-én életbe lépő 6.200. számú, „a Magyar Szent Koronához visszatért kárpátaljai terület közigazgatásának ideiglenes rendezéséről” című miniszterelnöki rendelet szabályozta. A rendelet szerint a Kárpátaljai Kormányzóság közigazgatása háromszintű: közigazgatási kirendeltségek, járások és az egyes települések. A kormányzóság élén a kormányzó áll, akit „a kárpátaljai területet érintő általános érdekű kérdésekben” a főtanácsadó által irányított, rendszeresen ülésező nyolctagú „véleményező és indítványozó bizottság” segít. A kormányzót, a főtanácsadót, a bizottság tagjait a miniszterelnök, a közigazgatási kirendeltségek vezetőit és azok helyetteseit a belügyminiszter, a községek képviselő-testületeinek tagjait pedig „a község férfi lakosai közül” a főszolgabíró nevezi ki. A kormányzó jogköre megegyezett a vármegye élén álló főispán jogkörével, illetve ezenfelül hatáskörébe tartozott a tanügyi igazgatás is, amit a vármegyék esetében a tankerületi főigazgató látott el.

A magyar állam közigazgatási autonómiát ígért Kárpátalja lakosságának. Az 1939. évi VI. törvénycikk 6. §-a már megfogalmazta: „Utasíttatik a miniszterelnök, hogy Kárpátalja önkormányzatának szabályozásáról külön törvényjavaslatot terjesszen az országgyűlés elé.” Horthy Miklós kormányzó 1939. június 14-én, az országgyűlés ülésén tartott nyitóbeszédében a következőket mondta: „Újra szentistváni feladatok munkanapjaira virradtunk. Hiszem és remélem, hogy ez az országgyűlés ugyanazzal a hivatásérzettel fog ehhez a munkához, amelylyel az elmúlt századok magyar országgyűlései változó korszakokban nemzetünk történelmi küldetését és célkitűzéseit a Dunamedencében

⁴ Szövegét lásd a Fortepan online fotógyűjtemény plakátjai között. <http://www.fortepan.hu/> (2018-12-01)

szolgálták. Első ilyen feladatunk lesz, hogy a főleg magyar-oroszok lakta kárpátaljai országrésznek ősi alkotmányunkba szervesen beleillő önkormányzatot állapítsunk meg. Hiszem és remélem, hogy az országgyűlés is ápolni fogja a megértést és a barátságot magyar és idegenajkú honfitársaink között, amelyet megbontani csak konkolyhíntéssel lehet.”⁵

A tervezett autonómia miatt volt címében is ideiglenesnek szánt a régió közigazgatását szabályozó 6.200/1939. számú miniszterelnöki rendelet. Ennek megfelelően 1939 és 1944 között számos autonómia-tervezetet dolgoztak ki a régió önzagzatásával kapcsolatban. Közülük a Teleki Pál miniszterelnök által 1940. július 23-án a parlament elé terjesztett, a Kárpátaljai Vajdaságról szóló törvénytervezet állt a legközelebb ahhoz, hogy a gyakorlatban is megvalósuljon, ám végül csendben elfelejtődött,⁶ a fennálló magyarországi viszonyok és a Szovjetunióval folytatott háború körülményei közepette nem volt realitása annak, hogy egy szláv népességnek autonómiát adjanak.

Az autonómia kérdése a sikertelen beterjesztés után is többször felvetődött, a sajtóban és a napi politikában is, sokszor ellenkező előjellel. Bródy András, Podkarpatszka Rusz egykoron első miniszterelnöke például többször is elégedetlenségét fejezte ki az autonómia bevezetésének halogatása miatt. Több magyarok lakta település (például Aknaszlatina, Técső, Visk) vezetése ugyanakkor úgy foglalt állást, hogy őket ne csatolják a ruszin közigazgatási egységhez, Ungvár odacsatolása ellen Ung megye főispánja, Korláth Endre is tiltakozott, de a régió csehszlovák korszakbeli magyar politikusai is az autonómia ellen voltak.⁷ Perényi Zsigmond kormányzói biztos azt vetette fel, hogy „igaz, hogy biztattuk őket [értsd: a ruszinokat] autonómiával és csináltunk tervezeteket is, de azt a csehekkel szemben csináltuk”,⁸ és – mert a területet fegyverrel szerezte vissza Magyarország – ez az ígélet nem

⁵ Lásd *Képviselőházi irományok*, 1939. I. kötet, 1. szám. Budapest, 1939. 1.

⁶ Vö. Tilkovszky Loránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938–1941*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967; Vass Géza: Az elaltatott alkotmány: a kárpátaljai vajdaság ügye 1939–1940-ben. In Fedinec Csilla (szerk.): *Kárpáti Ukrajna: Vereckétől Husztig. Egy konfliktustörténet nemzeti olvasatai*. Kalligram, 2014. 71–90.

⁷ Vass: Az elaltatott alkotmány, 2014, i. m.; Brenzovics László: *Nemzetiségi politika a visszacsatolt Kárpátalján 1939–1944*. Ungvár: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 2010. 20; Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. (Negyedik, javított és bővített kiadás.) Budapest: Osiris, 2010. 247.

⁸ Idézi Fedinec Csilla: *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944*. Galánta–Dunaszerdahely: Fórum Intézet–Lilium Aurum Könyvkiadó, 2002.

érvényes.⁹ Fenczik István, a *Карпаторосз hang*] című ruszofil lap szerkesztője pedig a kommunista veszélyre való hivatkozással utasította el az autonómia időszerűségét.

Kozma Miklós, Kárpátalja kormányzói biztosa a nyilvánosságban az autonómia feltétlen hívének mutatkozott. Valójában azonban Kozma úgy vélte, hogy az autonómiaígéret teljesíthetetlen, a „rutén Kárpátalját” is a vármegyerendszerbe kellene betagolni. Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternek címzett 1941. március 11-i, „szigorúan bizalmas” minősítésű levelében a következőket írta: „Ez volna az ideális és olyan megoldás, amely kivezethetne abból a zsákutcából, amelybe az autonómia megígérése révén politikailag jutottunk.”¹⁰

A nemzetiiségi alapú autonómia mindennemű nemzetközi politikai kényszer nélküli bevezetése révén a korabeli Magyarország szakíthatott volna a tradicionális hatalomgyakorlási szokásjoggal, hiszen önként, a kisebbségek jelenlétét megőrzendő és támogatásra érdemes értékként kezelve akár pozitív precedenst is teremthetett volna. Ez az esély azonban az autonómia elutasításával elszállt.

Érdemes áttekinteni, milyen állásponton voltak a Kárpátaljai Vajdaság (azaz a ruszin autonómia) terve apropóján a miniszterelnökségi vitákban az érintett nép nevével kapcsolatban a résztvevők. A vitába bevont szakértők megszólalásából egyértelműen kiviláglik, hogy a politikai megfontolások prioritást élveztek bármilyen egyéb szemponttal szemben.

A régió visszaszerzése után Horthy Miklós még „kárpátorosz”-nak nevezte Kárpátalja szláv népességét. Egyed István, Teleki Pál miniszterelnöknek a kárpátaljai vajdaság ügyeinek kézben tartásával megbízott jogásza azonban már így foglalta össze a miniszterelnökségi üléseken a Kárpátalja népének megnevezésével kapcsolatban elhangzott véleményeket: „A világháború előtt és alatt általában a rutén elnevezés volt a hivatalos. A[z 1918. évi Ruszka Krajna] néptörvény »ruszin (rutén)« megjelölést használ. A cseh-szlovák uralom alatt jött szokásba az orosz, kisorosz szóhasználat, de újabban az ukrán elnevezést is be akarják csempészni. [...] A nép elnevezés szempontjából a nemzetközi helyzetnek is jelentősége lehet. Amiképpen már csak Lengyelországra való tekintettel is, vagy egy esetleg létesülő Ukrajna miatt nem lenne kívánatos az ukrán szó használata, – véleményem szerint éppúgy meg-

⁹Bővebben Fedinec Csilla: *„A magyar szent koronához visszatért Kárpátalja” 1938–1944.* Budapest: Jaffa Kiadó, 2015.

¹⁰Idézi Vasas: *Az elaltatott alkotmány*, 2014, i. m., 90.

fontolandó az orosz szónak valamilyen változatban való alkalmazása is. Nekünk azt kell kidomborítani, hogy ez a nép egy teljesen külön nyelvet beszélő, más népektől független nép, s ebből a szempontból a háború előtti rutén elnevezésnek sok előnye van; rutének ti. más országokban nincsenek. A magyar-orosz elnevezés viszont a magyar néppel való testvériséget juttatja kifejezésre.” Majd, mintegy szintézisbe foglalva az elhangzottakat és lezárva a vitát, hozzátette: „Ez a kérdés is tulajdonképpen el van döntve. Az 1939/VI. tc. ugyan csak Kárpátalja lakosairól beszél, de a 6.200/1939. M. E. rendelet már a magyar-orosz elnevezést használja.”¹¹

A „magyar-orosz” kifejezés azonban nem volt egyértelműen elfogadott az országos politikusok körében sem. Korláth Endre Kárpátaljáról behívott országgyűlési képviselő a Képviselőház 1939. december 1-jei ülésén így fogalmazott: „Északkeleten az Erdőskárpátokban él az a nép, amelyet a legutóbbi ideológia szerint magyarorosznak mondanak. (Egy hang a balközépen: Mi csak ruszinnak mondjuk!) Én a magyarorosz kifejezést nagyon szerencsésnek tartom és rögtön megmagyarázom, hogy miért. Ezt a szót tulajdonképpen nem most találták ki, ez a szó Moszkvában, Pétervárott és általában az Oroszbirodalomban régen ismert, uhroruszinak mondták. (Egy hang a balközépen: Ha ragozzuk, akkor uhroruszkí!) [...] A magam részéről csak annyit akarok mondani, hogy ezt a szót: magyarorosz, nagyon szívesen látom és pedig egyszónak írva, mert én azt a magyarorosz akárom látni és üdvözlöm testvérként, aki egytestben és egylélekben magyar is és orosz is, vagy orosz is és magyar is együtt, nem elválasztójellel, nem összekötő jellel, mert az az összekötő jel már veszedelmes lehet. Az lehet két milliméter, de lehet 350 kilométer is, lehet olyan összekötőjel, amelynek első része a magyar Budapesten, a második része pedig az orosz Verhovinákon nyilvánul meg. Nekem olyan magyaroroszra van szükségem, aki magyarorosz maga egy összetett szóban, vagyis egytestben egylélekben magyar is és orosz is együtt. (Gürtler Dénes:¹² Szóval rutén! – Derűltség.)”¹³

Kaminszky József – szintén meghívott felvidéki képviselő – a Felsőházban 1939. december 14-én tartott beszédében szinonimaként használta a magyar-orosz és a ruszin etnonimát: „a magyar-orosz nép,

¹¹ Egyed-iratok. MTA Kézirattár. Ms 10734/23.

¹² Behívott felvidéki képviselő.

¹³ Az országgyűlés Képviselőházának 61. ülése 1939. december 1-én. *Képviselőházi napló*, 1939. III. kötet. 587.

vagy ahogy nevezni szokták, a ruszin nép”.¹⁴ Homicsko Vladimir behívott kárpátaljai képviselő a Képviselőházban 1940. november 12-én tartott beszédébe pedig így kiabáltak bele: „A másik dolog az orosz nyelvhasználat, (vitéz Zerinváry Szilárd:¹⁵ Orosz vagy magyarorosz? – Palló Imre:¹⁶ Olyan nincs!) Az orosz nyelv használata azért is fontos, mert mi oroszok zárt területen lakunk.”¹⁷

Bródy András, Podkarpatszka Rusz első autonóm kormányának egykori miniszterelnöke, a magyar parlamentbe behívott képviselő szerint a ruszinokkal kapcsolatban Magyarországon „bizalmi krízis” alakult ki.¹⁸ Ennek lényegét a magyar országgyűlés Képviselőházában 1939. december 7-én tartott beszédében így foglalta össze: „... tudnunk kell azt, hogy az elmúlt húsz esztendő alatt népünk sokat fejlődött. Az az 1918-ból ismert rutén nép, ha nem is százszázalékig, de hetven százalékig öntudatosult és ma, húsz év múltán három csoportra oszlik. Az első csoportba tartoznak az 50–70 évesek, akik magyar iskolában, magyar szellemben nevelkedtek, elmagyarosodtak, jó magyarok lettek és amikor jött a változás, akkor nem tudtak belehelyezkedni az új helyzetbe, hanem visszavonultak és önmagukban éltek magyarságukat és várták a magyar felszabadulást, a terület visszacsatolását.

A második csoportba tartoznak a 35–50 évesek, akik ugyancsak magyar iskolában, magyar szellemben nevelkedtek és amikor jött a változás, akkor fiatal koruknál fogva nem tudtak belenyugodni az új helyzetbe, próbáltak harcot kezdeni, először defenzív harcba álltak és menekültek a néphez, keresték a támaszt a népnél és amikor érezték és láttak, hogy a népben megtalálják a támaszt, akkor offenzív harcot indítottak a cseh rezsim ellen. Természetesen ebben a harcban a néppel mentek és az öntudatosuló néppel együtt ők is öntudatosultak, a nemzethez, a nemzetté fejlődött néphez hozzáérttek. Most a változás után magyar szempontból ők is becsületesek, abszolút megbízhatók, de az az előnyük megvan, hogy nem szakadtak el a néptől, mint az előbbi idősebb generáció, hanem a néppel vannak szoros szervi és lelki kap-

¹⁴ Az országgyűlés Felsőházának 15. ülése 1939. december 14-én. *Felsőházi napló*, 1939. I. kötet. 158.

¹⁵ A Nyilaskeresztes Párt képviselője.

¹⁶ A Nyilaskeresztes Front képviselője.

¹⁷ Az országgyűlés Képviselőházának 150. ülése 1940. november 12-én. *Képviselőházi napló*, 1939. VII. kötet. 255.

¹⁸ Fedinec Csilla: Vén csáklások: Nemzedéki kérdés a ruszin politikában a revíziót követően. *Archivnet*, 18, 2018, 4. sz. <http://www.archivnet.hu/ven-csaklyasok-nemzedeki-kerdes-a-ruszin-politikaban-a-reviziot-kovetoen> (2019-02-01)

csolatban és hivatva vannak, hogy azt a magyar szellemet és tudást, amelyet magyar iskolában szereztek, hasznosítsák a maguk népe és Magyarország javára.

A harmadik generáció, az ifjak generációja, az úgynevezett 20–35 évesek. Ezek idegen szellemben nőttek fel, idegen szellemben nevelkedtek, ezeknek Magyarország idegen, a magyarság idegen, a magyar eszme ezek részére terra incognita. (Tost László:¹⁹ Szics-gárdisták!) Ezek ma úgy, mint a régi húszévesek passzív állásba helyezkedtek tele harci kedvvel és várnak, figyelnek, mi lesz, hogy a maguk nemzeti életét valahogyan ki tudják élni. Ma ebben a bizalmi krízisben a kormány álláspontja az, hogy a magyar államépítés, a magyar állameszme szempontjából a legmegbízhatóbb elemekre, ezekre az öregekre kell építeni.”²⁰

A kis szláv nép és nyelvének megnevezése így vált fontos geopolitikai vitatémává a korabeli Magyarországon. Érdekes, hogy a magyar hatóságok később a fentiek ellenére a magyar-orosz népnév helyett a rutént, ruszint kezdték el használni. Miután a Szovjetunió a Molotov–Ribbentrop-paktum nyomán lerohanta Kelet-Lengyelországot (benne a Kárpátaljával is szomszédos mai Nyugat-Ukrajnát), 1939. szeptember 27-én közös szovjet–magyar határszakasz lett Kárpátalja határán, és egyértelművé vált, hogy Magyarországnak a ruszin nép és nyelv önállóságát támogató politikáját jobban szolgálta egy olyan etnonima, mely nem tartalmazza az „orosz” utótagot.²¹

Mivel az ígért ruszin autonómia nem jött létre, a 6.200/1939. sz. miniszterelnöki rendelet alapján folyt a régió közigazgatása egészen a korszak végéig. Ez a rendelet vezette be a régió hivatalos kétnyelvűségét is.

¹⁹ Behívott felvidéki képviselő.

²⁰ Az országgyűlés Képviselőházának 64. ülése 1939. december 7-én. *Képviselőházi napló*, 1939. III. kötet. 775; Fedinec Csilla: *Iratok a kárpátaljai magyarság történetéhez 1918–1944. Törvények, rendeletek, kisebbségi programok, nyilatkozatok*. Somorja–Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum Könyvkiadó, 2004. 481–483, 485–516, 521–525.

²¹ Lásd Botlik József: Ruszin vagy ukrán? Bródy András és Volosin Ágoston/Av-gusztin politikai pályájának összevetése. In Zubánics László (szerk.): *Magyar-ukrán közös múlt és jelen: összekötő és elválasztó „fehér foltok”*. Beregszász–Ungvár: KMMI–Intermix Kiadó, 2011. 28.

Hivatalos kétnyelvűség a Kárpátaljai Kormányzóságban

A 6.200/1939. sz. miniszterelnöki rendelet 11. § (1) pontja szerint „a kárpátaljai területen az állam hivatalos nyelve a magyar és a magyar-orosz”. A (2) bekezdés kinyilvánítja, hogy „A törvényeket hiteles fordításban magyar-orosz nyelven is ki kell adni”.²² Az 5.800/1939. sz. miniszterelnöki rendelet pedig az alapját képezte a ruszin nyelv használatának az igazságszolgáltatásban: „a Magyar Szent Koronához visszatért kárpátaljai területeken működő kir. bíróságok előtt folyó ügyekben fellebbviteli bíraskodást gyakorló kir. törvényszékeknél és kir. ítélőtáblán is a fellebbviteli ügyek elintézéséhez szükséges számban kell a magyar-orosz nyelvben jártas személyeket alkalmazni, továbbá a Magyar Szent Koronához visszatért kárpátaljai területeken működő kir. járásbíróságoknál és kir. ügyészségeknél folyó ügyekben akár elsőfokú, akár a felebbviteli eljárásban az ügyvéd, úgyszintén a helyettesítésében eljáró, az ügyvédekkel egy tekintet alá eső személy az állam hivatalos nyelve mellett a magyar-orosz nyelvet is használhatja.”²³

Ezt a hivatalos kétnyelvűséget erősíti meg a 18.136/1939. számú miniszterelnöki rendelet is, mely szerint Kárpátalján a magyar-orosz nem nemzetiségi nyelv, hanem második államnyelv. Teleki Pál miniszterelnök egy 1939. augusztus 2-án kelt levelében szintén így fogalmazott: „Szem előtt kell tartani általában, hogy Kárpátalján a magyar-orosz nyelv nem nemzetiségi nyelv, hanem második államnyelv. A nyelvkérdést gyakorlati kérdésnek kell tekinteni és semmi körülmények között sem szabad belőle politikumot csinálni.”²⁴

Az 1.460/1940. M.E. sz. rendelet „a visszacsatolt kárpátaljai területen működő cégek magyar vagy rutén nyelvű cégszövegének a kereskedelmi cégjegyzékbe bejegyzése tárgyában” kedvezményeket állapított meg a kétnyelvűség gyakorlatba ültetésének megkönnyítése érdekében, kimondva: „A Magyar Szent Koronához visszacsatolt kárpátaljai területen működő cégnek az idegen nyelvű cégszöveg helyett magyar vagy rutén vagy mind a két nyelvű cégszöveg bejegyzése iránt a cégbírósághoz intézett beadványa és ennek mellékletei illetékmentesek.”

A 6.200/1939. sz. rendelet előírta, hogy a hivatalokhoz, állami szervekhez magyar-orosz nyelven is lehet fordulni, s ilyen esetben a választ

²² Az 1939. június 22-i 6200. sz. miniszterelnöki rendelet szövegét közli Fedinec, *Iratok*, 2004, i. m., 528–534.

²³ Közli Fedinec, *Iratok*, 2004, i. m., 544.

²⁴ Egyed-iratok. MTA Kézirattár. Ms 10.734/15.

ezen a nyelven kell kiadni. A rendelet azt is lehetővé tette, hogy a régió lakosai nemcsak a helyi, hanem a központi államhatalmi szervekhez is anyanyelvükön nyújthatták be beadványaikat. Egy 1939. július 25-i kormányhatározat értelmében az állami közhivatalok nevét magyar és magyar-orosz nyelven is fel kellett tüntetni Kárpátalján, a hivatali helyiségekben kétnyelvű feliratokat, eligazító táblákat és hirdetményeket kellett kitenni. Az utcanévek, köztéri feliratok többsége szintén kétnyelvű volt. A hivatalos kétnyelvűség az igazságszolgáltatásra, a bíróságokra és a csendőrségre is kiterjedt. Az 1939. augusztus 2-án kiadott 18.136/1939. számú miniszterelnöki rendelet kimondta, hogy a régióban az állami hivatalok alkalmazottai a szóbeli érintkezésben kötelesek a „magyarorosz” nyelvet használni, ha az ügyfél ezen a nyelven fordul hozzájuk, s el kell fogadniuk az ilyen nyelven megfogalmazott beadványokat is, minden hivatalos nyomtatványnak, űrlapnak kétnyelvűnek (magyar–„magyarorosz”) kell lennie. Ennek érdekében 1939 júliusában mindössze három hét alatt sokezeres példányszámban 68 különböző űrlap és formanyomtatvány kétnyelvű (magyar és magyar-orosz) változata készült el.²⁵

A hivatalnokoknak kötelezően meg kellett tanulniuk a második államnyelvet. Ehhez 1939-ben 205 oldalas nyelvkönyvet adott ki a kormányzói biztos oktatási hivatala *Magyarorosz nyelvgyakorló könyv*²⁶ címmel, majd ehhez 1940-ben egy pótfüzet is megjelent,²⁷ továbbá kiadtak egy *Segédlet az orosz nyelvű lakossággal való érintkezéshez*²⁸ című kötetet is. Emellett már 1939-től nyelvtanfolyamokat szerveztek a hivatalnokok, csendőrök számára.

A tisztviselőknek vizsga keretében kellett számot adniuk nyelvtudásukról. Kozma Miklós személyes példával, illetve a csendőrök körében pénzdíj kitűzésével ösztönözte a nyelvtanulást. A kormányzói biztos beiktatása során ígéretet tett a ruszin és a román nyelv elsajátítására, s megígérte, hogy hamarosan anyanyelvükön fog beszélni a ruténnel.²⁹ A nem magyar ajkú hivatalnokoktól, állami tisztviselőktől

²⁵ Botlik: Ruszin vagy ukrán? 2011, i. m., 28.

²⁶ *Magyarorosz nyelvgyakorló könyv*. Ungvár: Kárpátaljai Területi Kormányzói Biztosi Hivatal Tanügyi Osztálya, 1939.

²⁷ *Pótfüzet a kárpátaljai területi kormányzói biztosi hivatal tanügyi osztálya által 1939. évben kiadott Magyarorosz nyelvgyakorló könyvhöz*. Ungvár: Állami Nyomda, 1940.

²⁸ *Segédlet az orosz nyelvű lakossággal való érintkezéshez*. Ungvár: Kárpátaljai Tudós Társaság Nyomdája, 1942.

²⁹ Ormos Mária: *Egy magyar médiavezer: Kozma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában*. II. k. Budapest: PolgArt Könyvkiadó, 2000. 727.

pedig a magyar nyelv ismeretét követelte meg az állam. Számukra az ország belső vidékein szerveztek nyelvtanfolyamokat, például a Debreceni Nyári Egyetem keretében vagy a dunántúli Pápán. „A néppel való érintkezésben a hivatalnokok a nép nyelvén beszéljenek – mondta Kozma. – Kell, hogy a nép a hivatalokhoz saját anyanyelvén fordulhasson. Kárpátalja tisztviselőitől megkívánom, hogy hivatali területük népi nyelvét mielőbb megtanulják. A rutén néppel rövid időn belül – ha egykori tudásomat felfrissítettem és kifejlesztettem – ruténül fogok beszélni, a németajkú kisebbség nyelve számomra nem kérdés, de a román nyelvet is megtanulom annyira, hogy a legszükségesebb dolgokban román nyelvű fiaimkal saját nyelvükön beszélhessek.”³⁰

A kinevezett állami tisztviselők hivataluk elfoglalása előtt kötelezően szolgálati esküt tettek, és – választás alapján – ezt magyar vagy magyar-orosz nyelven egyaránt megtehették.³¹ Ezt a régió kormányzását meghatározó miniszterelnöki rendelet 14. § (1) pontja tette lehetővé.

A kormányzói biztos 1940. december 12-én kiadott rendelete előírta, hogy az 1941. évi országos népszámlálás lebonyolításában szerepet vállaló kérdezőbiztosoknak a magyar-orosz többségű közigazgatási egység területén ismerniük kellett a magyar-orosz nyelvet, és a népszámlálási ívet ezen a nyelven is a nem magyar ajkúak rendelkezésére kell bocsátani.³² A census kapcsán Teleki a parlamentben 1940. július 2-án elmondott beszédében nemcsak amellet érvelt, hogy méltányos nemzetiségi politikára van szükség, hanem azt is kijelentette: megengedhetetlen, hogy a hatóságok „bárkit is befolyásolni merészellenek abban, hogy melyik nemzetiséghez tartozónak vallja magát”.³³

A kormányzói biztos hivatala mellett külön fordítói irodát hoztak létre, amely rövid idő alatt valamennyi hivatali formanyomtatványnak, úrlapnak elkészítette a kétnyelvű változatát. Kétnyelvű hivatalos és postai bélyegzők, vasúti menetrendek is készültek. Ezek megjelentetésére és sokszorosítására állami nyomdát alapítottak a terület székhelyéül kijelölt Ungváron.

³⁰ Közli Brenzovics László (szerk.): *Kozma Miklós: A visszacsatolt Kárpátalja. Napló*. Ungvár: KMKSZ, 2009. 258.

³¹ Fedinec: „*A magyar szent koronához visszatért Kárpátalja*”, 2015, i. m., 130.

³² A kormányzói biztos 1.501/1940. évi rendelete. *Kárpátaljai Közlöny* / *Подкарпатський Бюлетень* 1940. évi 51. sz. 21.

³³ Idézi Fedinec Csilla: *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944*. Galánta–Dunaszerdahely: Fórum Intézet–Lilium Aurum Könyvkiadó, 2002. 358.

A 1939. évi 6.200. számú miniszterelnöki rendelet 11. § (3), (4) és (5) pontja rendelkezett arról is, hogy a kormányzói biztos hivatalos lapot alapít. 1939. július 29-étől adták ki hetente, vasárnaponként a helyi közigazgatás hivatalos, kétnyelvű lapját *Kárpátaljai Közlöny / Подкарпатський Вѣстник* címmel. A lapban két nyelven jelentek meg a Kormányzói Biztosság rendeletei, hivatalos dokumentumai: a bal hasáb magyar, a jobb magyar-orosz nyelven közölte a szövegeket. Ebben a hivatalos lapban hasábosan elhelyezve két nyelven kötelezően közzé kellett tenni az országos törvényeket, rendeleteket, „amelyeknek hatálya a kárpátaljai területre kiterjed”, valamint a kormányzói biztos által kiadott szabályrendeleteket, és a közigazgatási kirendeltségek vezetői által kiadott rendelkezéseket és közleményeket. A paragrafus megállapította továbbá azt is, hogy a miniszteri rendeletek kihirdetése az ország hivatalos lapjában, a *Budapesti Közlöny*ben való közzététellel történik meg, „az említett rendeleteket azonban – lehetőleg a Budapesti Közlönyben való megjelenésükkel egyidejűen – a kárpátaljai terület hivatalos lapjában magyar és magyar-orosz nyelven hasábosan szintén közzé kell tenni”.

A lap tartalmi tekintetben három részből állt. A terjedelmet döntően az ún. „Hivatalos rész” töltötte ki, ahol a központi rendeleteket közzé tették. A törvényeket 1939 és 1942 között a lap mellékletében adták közre – a két nyelven szerkesztett laptól eltérően a mellékletben a törvények csak „magyar-orosz” nyelven voltak olvashatók. Néhány lapszámban megtalálható volt a „Kormányzói biztos rendeletek” rész is. Végül pedig a „Hirdetmények” kerültek közreadásra. Az utóbbiak között többnyire ingó és ingatlan árveréseket, álláshirdetéseket, bérleti szerződéssel kapcsolatos, tisztviselői tanfolyamokról szóló és más hirdetményeket találunk. Helyi rendeletek elvértve jelentek meg, évente csupán néhány található a közlönyben.

A magyar kormány az állami költségvetés terhére igyekezett biztosítani azokat a feltételeket is, melyek a hivatali kétnyelvűség gyakorlati működéséhez szükségesek. Mindez annak a kormányzati irányelvnek megfelelően történt, mely szerint Kárpátalján „a magyarorosz nyelv nem nemzetiségi nyelv, hanem második államnyelv”. Ennek megfelelő véleményét Kozma kormányzói biztos is kifejtette beiktatása alkalmából Ungváron tartott beszédében: „Kárpátalja kevert népi összetételű országrész, tehát csak úgy boldogulhat, ha minden, a nyelvek révén előálló súrlódást kiküszöbölünk. Megkövetelem tehát, hogy a nyelvhasználatból senki ne csináljon politikai kérdést, mert Kárpátalja élete könnyebb és boldogabb lesz, ha a nyelvi kérdés mint politikai

kérdés napirenden nem szerepel és csupán gyakorlati kérdés jellegét kapja”.³⁴

A miniszterelnöki rendelettel kodifikált hivatali kétnyelvűség nemcsak a polgári közigazgatásra terjedt ki, hanem a honvédségre is. A honvédség egy 1939. augusztus 9-i rendelete értelmében azoknál a csapatoknál, ahol a légénységi létszám 50%-át a magyar-orosz ajkú légénység meghaladja, a csapatnyelv a magyar-orosz, de a vezénylési nyelv továbbra is a magyar marad. A Kárpátalján szolgálatot teljesítő tisztek számára a hivatalnokokhoz hasonlóan előírták a helyi többségi lakosság nyelvének elsajátítását (egy éven belül meg kellett tanulniuk alapfokon a nyelvet). A nyelvtanulás elősegítésére 1943-ban ruszin nyelvkönyvet adtak ki a honvéd akadémiák hallgatói részére.³⁵ Ez a rendelkezés szintén megfelel a budapesti kormányzat iránymutatásnak, mely szerint Kárpátalján a nyelvkérdés gyakorlati kérdés, és semmilyen körülmények között sem szabad belőle politikai problémát kreálni.

Probléma azért mégis keletkezett. A 14.500/1939. számú belügyminiszteri rendelettel megállapított kétnyelvű településnevekkel szemben több panasz is érkezett, például Nagyszőlősről, ahol nem tették ki a kétnyelvű helynévtáblát, és a postahivatalban nem szolgálták ki a magyarul nem beszélőket.³⁶ Többek között a *Карпаторусский голос* [Kárpátorosz Hang] című lap is elégedetlenségét fejezte ki, mert több település nevét magyarosította a rendelet. Összesen 176 kárpátaljai település nevét változtatták meg ebben az időszakban.³⁷ A *Русская правда* című lap az 1940. évi 43. szám 2. oldalán arról számol be, hogy Munkácson leszedték a kétnyelvű táblákat a kormányzati épületekről, de még a magántulajdonú üzletek, boltok cégtábláit is magyar nyelvűre cseréltették a városi hatóságok.

A magyarosításnak nem ez volt az egyetlen megnyilvánulása. 1941 augusztusában a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium elrendelte, hogy a visszacsatolt területeken az idegen hangzású családneveket a magyar hangzásnak megfelelően kell írni és használni, az utónevek

³⁴ Közli Brenzovics (szerk.): *Kozma Miklós*, 2009, i. m., 258.

³⁵ Gönczy László: *Ruszin nyelvkönyv a M. Kir. Honvéd Akadémiák részére*. Budapest, 1943.

³⁶ Мазурок, Ігор: *Правове становище Закарпаття у 1939–1944 рр.* Ужгород: Карпатська Вежа, 2010. 112.

³⁷ Oficinskij, Roman: *Etnikai-kulturális összefüggések*. In Fedinec Csilla – Mikola Vebes (főszerk.): *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra*. Budapest: Argumentum–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010. 178.

esetében pedig a magyar megfelelőt kell feltüntetni. A hivatalnokoknak azt javasolták, hogy magyarosítsák a szláv hangzású, írásmódú neveiket.³⁸

A jogok gyakorlati érvényesítése más területeken sem ment könnyen. A korabeli beszámolók szerint különösen a csendőrség körében fordultak elő olyan esetek, hogy a kihallgatott személy nem élhetett anyanyelv-használati jogaival, de az is előfordult, hogy a huszti járásbíróság hivatali helyiségeiben megtiltották a ruszin nyelv használatát.³⁹ A volóci közigyűzőség hivatalnokai nem álltak szóba a magyar-orosz nyelvű ügyfelekkel, nem adtak ki kétnyelvű dokumentumokat; Rahón pedig annyi hibával írtak magyar-orosz nyelven, hogy a kiadott hivatalos dokumentumok értelmezhetetlenek voltak a helyi lakosság számára.⁴⁰

A Kárpátaljai Területi Állami Levéltár iratanyagának elemzése alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a kétnyelvű közigazgatás bevezetésére irányuló kezdeti lendület fokozatosan alábbhagyott. Olyannyira, hogy a kormányzói biztosságra beérkező számtalan levél, kérelem, panasz és egyéb iromány között alig találni ruszin nyelvűt, és ugyanez vonatkozik az onnan kimenő iratokra is.⁴¹

A ruszin nyelv és a geopolitika

A hivatali kétnyelvűség bevezetése, a kétnyelvű közigazgatás mindennapi alkalmazása ismét a felszínre hozta a helyi szláv értelmiséget hoszszú ideje megosztó nyelvi kérdést. A hatóságoknak ugyanis dönteniük kellett arról, hogy mit tekintenek a magyar mellett a régió második államnyelvének: a (nagy)orosz vagy az ukrán (kisorosz) nyelvet, esetleg egy, a helyi szláv nyelvjárásokra alapozott irodalmi nyelvváltozatot. Magyarul: dönteni kellett arról, konkrétan mit is takar a Kárpátalja közigazgatását szabályozó miniszterelnöki rendeletben megnevezett „magyar-orosz nyelv”. A Podkarpatszka Rusz idején egymással vetélkedő három nyelvi irányzat közül közvetlenül 1939 előtt az ukranofilék kerültek fölénybe, többek között Avgusztin Volosin ukrán orien-

³⁸ Мазурок: *Правове становище Закарпаття*, 2010, i. m., 113.

³⁹ Lásd Vasas Géza: A ruszin autonómia válaszútjai – 1939. március-szeptember. *Aetas*, 2000, 4. sz. 64–87.

⁴⁰ Мазурок: *Правове становище Закарпаття*, 2010, i. m., 112–113.

⁴¹ Fedinec: „A magyar szent koronához visszatért Kárpátalja”, 2015, i. m., 147.

tálságú politikája következtében. A magyar hatóságok azonban a saját kezükbe vették a nyelvi kérdés rendezését a régióban.

A magyar nyelvpolitika a régió három nyelvi irányzata közül egyértelműen a ruszint támogatta, tűrte a nagyorosz irányt, s gyakorlatilag tiltotta az ukrán nyelvi vonalat, és akadályozta az ukranofil mozgalom tevékenységét. A galíciai ukrán lapok behozatala is tilos volt.⁴² „A magyar kormányzat politikai okokból természetsszerűleg az ukranizáló gondolat ellen van” – írta Kozma Miklós.⁴³ Az orosz és ukrán helyett ugyanis a magyar politikum az önálló ruszin nyelv és egy ruszin sztenderd nyelvváltozat kodifikálása mellett döntött.

A magyar nyelvpolitika irányát jól jelzi, hogy a hatalomváltást követően szinte azonnal betiltották a cseh és ukrán nyelvű és orientációjú lapok kiadását, de Bródy András és Fenczik István orosz nyelvű lapjai megjelenhettek.⁴⁴ A *Нова Неделя* [Új Vasárnap] 1939. április 9-ei számában még olyan nyelvi program jelenhetett meg, mely a helyi ruszin népnyelv használatát tartja követendőnek az „idegen és gyűlölt” ukrán nyelvvel szemben, de amely elismeri az orosz nyelv használatának szükségességét a gimnáziumokban és a felsőoktatásban.⁴⁵ Azaz ez a nyelvi program még nem önálló szláv nyelvként kezeli a ruszint, hanem olyan nyelvváltozatként, melyet a (nagy)orosz sztenderd változat fed le.⁴⁶

Az ukrán orientációt gyengítette a magyar hatóságoknak a kommunista mozgalommal szembeni határozott fellépése is.⁴⁷ A Podkarpatszka Rusz idején fokozatosan erősödő baloldali párt vezetői ugyanis főként az ukranofileket erősítették,⁴⁸ a *Munkás Újság* címmel magyar

⁴² Az ukrán irányzat tiltásában valószínűleg az is közrejátszott, hogy 1939 márciusában Magyarország a függetlenségét frissen kikiáltó *Kárpáti Ukrajna* szórványos fegyveres ellenállásával szemben foglalta vissza a vidéket.

⁴³ Közli Brenzovics (szerk.): *Kozma Miklós*, 2009, i. m., 254.

⁴⁴ Капраль, Михаил: Русский язык в Подкарпатье (1938–1944). *Studia Russica*, XX, 2003. 176–177.

⁴⁵ Мозер, Михаэль: Прощання з українством: декілька завваг про мовну історію русинів за влади Міклоша Гортія. *Humaniora: Slavica Tartuensia*, IX, 2011. 237. Az *Отворяєме передплату на „Нову Неділю”* címmel megjelent írást közli Капраль Михаил (red.): *Русинський дайджест 1939–1944. III/1. Кроніка. Тексти з ужгородських новинок „Нова Неділя” и „Карпатська Неділя” 1939–1941 гг.* Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, 2010. 28.

⁴⁶ Мозер: Прощання з українством, 2011, i. m., 237–238.

⁴⁷ Левенець, Ю. та ін. (ред.): *Закарпаття в етнополітичному вимірі*. Київ: ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2008. 309.

⁴⁸ Геровский, Алексей: *Борьба чешского правительства с русским языком*. 1938. http://www.ukrstor.com/ukrstor/gerovskij_rusjazyk.htm (2018-12-01)

nyelven megjelenő kommunista orgánus is az ukrán etnonima használata mellett döntött.

1940 tavaszán a vallás- és oktatásügyi hivatal felülvizsgáltatta a könyvtárak állományát, és a cseh, orosz és ukrán nyelvű könyveket, valamint a kommunista irodalmat elkobozták. Az ukrán nyelvi és politikai mozgalomban való vezető szerepe miatt előbb felfüggesztették, majd betiltották az ukrán irányultságú Proszvita Társaság működését. Vagyonát, ingatlanjait elkobozták.

A csehszlovák korszakban Galíciából Kárpátaljára érkezett ukránofil tanítókat kitiltották az iskolákból, és megszüntették az ukrán orientációjú Kárpátaljai Pedagógiai Társaság működését is. A helyi sajtóból eltűnt az ukrán etnonima használata, csak a magyar-orosz és a ruszin/rutén jelenhetett meg. Ehhez hasonlóan eltűnt a régió Kárpáti Ukrajnaként való megnevezése is, s egyre gyakoribbá vált a Kárpát-alja szó használata. A Kárpáti Ukrajna hivatalos lobogójaként használt kék-sárga zászló nem jelenhetett meg az ünnepi rendezvényeken. Helyette a Rákóczi hű népeként (*gens fidelissima*) emlegetett ruszinok a piros-kék színekből álló zászló használták; ezek a Rákóczi család színei is.⁴⁹ A Volosin vezette kárpát-ukrán állam hivatalos himnuszául választott „Ще не вмерла Україна” [Még nem halt meg Ukrajna] kezdetű helyett Duchnovics *Подкарпатські Русини* [Kárpátaljai ruszinok] című szövegét használták ruszin himnuszként Kárpátalján.

A ruszinsággal kapcsolatos magyar álláspontot jól példázzák Bonkáló Sándornak még a terület visszacsatolása előtt írott sorai:

„A különböző helyekről s különböző időkben ideszakadt rutének mind a mai napig megőrizték eredeti nyelvjárásaikat. Nem tudtak összeolvadni, nem tudtak egységes társalgási és irodalmi nyelvet teremteni maguknak, mert alig érintkeztek egymással. A Ruténföld folyói és patakjai mély völgyekben északról dél felé sietnek a Tiszába. Egyik völgyből a másikba a magas hegyek miatt nehéz átjutni. Csak ugyanazon völgyben élő rutének érintkeztek egymással és a magyarsággal. Ennek két fontos következménye volt. Mai napig sem alakult ki egységes kárpátaljai rutén nyelv, melyet a ruténség írói és költői irodalmi nyelvvé emelhetek volna. A kárpátaljai rutén írók és költők teremtő munka helyett ma is gyakran meddő nyelvi vitákra pazarolják tehetőségük javát.

⁴⁹ Botlik József: *Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján*. I. k. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke és Veszprémi Egyetem Tanárképző Kara, 2005. 29.

A földrajzi viszonyok másik fontos következménye volt, hogy nemcsak a más völgyekben lakó testvéereiktől, hanem a Kárpátok északi oldalán lakó fajtestvéereiktől is elszakadtak s századokon át alig érintkeztek velük. Ám annál sűrűbben érintkeztek a magyarsággal s ennek folytán idővel a külföldi ruténekétől sokban eltérő, hungarizmusoktól átítatott nyelvre s egyben-másban eltérő műveltségre tettek szert. Csaknem önálló néptörzssé fejlődtek, melynek nyelve, világfelfogása ma már jelentékenyen eltér az ukránok nyelvétől és világfelfogásától. [...]

Az orosz csaknem olyan messzire esik tőlük, akár a szerb vagy a bolgár. Mégis mind az ukránok, mind a nacionalista oroszok a magukénak vallják a kárpátaljai rutének irodalmát, s azt az ukrán, illetve az orosz irodalom egyik mellékhatásának mondják.”⁵⁰

A magyar kormányzat és annak helyi képviselője, a kormányzói biztos is minden kétséget kizáróan a ruszin irányzatot támogatta. Ez főként a régió második kormányzói biztosára, Kozma Miklósrá volt jellemző. A magyar nemzetiség- és nyelvpolitika célja ugyanis az önálló ruszin nép megteremtése volt. Kozma kormányzói biztos 1941. május 1-én egy beszédében kijelentette: „a Kárpátalján élő ruszin nép nem magyaros, nem ukrán, hanem tisztán és kizárólag ruszin.”⁵¹

Kozma *A ruszinszkói kérdés* címmel 1938-ban írott kéziratában arra is megtaláljuk a választ, mi célból tartotta kívánatosnak és támogatta Magyarország az önálló ruszin nép gondolatát: „A ruszin–magyar kapcsolat bástyát és védelmet jelent az orthodox és pánszláv politikai nyomás ellen, életképessé teszi Ruszinszkót és erősebbé Magyarországot. [...] A pánszláv gondolattal szemben alkalmazott divide et impera elv egyenest megkívánja, hogy a nem ukrán ruszin nép ne csatoltassék egy újonnan alakítandó Ukrajnához, mert a Kárpátoktól délre fekvő földrajzi helyzetre való tekintettel ennek a hatszázezres kis népnek és területnek Ukrajnához való csatolása a kezdő állami életét élő Ukrajnát azonnal hatalmas és a Duna völgyébe belejátszó európai tényezővé tenné.”⁵²

Kozma *Az ukrán kérdés Kárpátalján* című munkájában pedig ezt olvashatjuk: „Magyarországnak nem érdeke semmiféle divergáló politika, tehát a kárpátaljai rutén népet, mely történelmi, földrajzi és vallási okokból különálló kisebb népcsoport, nem akarja sem magyaros, sem

⁵⁰ Bonkáló Sándor: *A kárpátaljai rutén irodalom és művelődés*. Pécs: Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, 1935. 7–10.

⁵¹ Idézi Fedinec: *A kárpátaljai magyarság*, 2002, i. m., 373.

⁵² Idézi Botlik: *Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján*, 2005, i. m., 59.

ukrán irányban fejleszteni, mert mindkét irány politikailag egyaránt a határon túlra tendál. Földrajzi adottságok, gazdasági érdekek, valamint az a körülmény, hogy az északi szláv népek közül a lengyel mellett a rutén nép az, amely katolicizmusa révén teljesen nyugati orientációjúvá lett, meg akarja tartani különálló népi és vallási mivoltában, úgy-hogy jövőjét és boldogságát a Kárpátoktól délre keresse.”⁵³

A kérdés nemzetközi politikai hátterének elemzése során a szerző megállapítja, hogy a Monarchia Galíciában és Bukovinában az ukrán irányzatot erősítette az orosz hatás gyengítésére, s ezt a vonalat erősítették a csehek is Lengyelországgal szemben, de a náci Németország is az ukrán gondolatot támogatta az oroszok, azaz a Szovjetunió ellenében. Szerinte Szlovákia – talán német hatásra, illetőleg mert a kelet-szlovákiai ruszinság jelenléte miatt attól tart, hogy esetleg sor kerülhet arra, hogy Kárpátalja (azaz Podkarpatszka Rusz) nyugati határainak kiterjesztésével ezek a ruszin régiók egyesülnek – „a szlovák területen élő rutén szörványokat elszlovákosítani, a rutén tömegeket pedig elukránosítani akarja”.⁵⁴ A Vatikán is az ukránosítás vonalát követte, abból a hitből kiindulva, hogy a görögkeleti (ortodox) ukrán milliók katolizálhatók. Magyarország és Lengyelország ezzel szemben veszélyesnek, saját érdekeivel ellentétesnek tekinti az ukrán eszmét mint „mindkettejük számára bomlasztó” irányzatot. A csehek, illetve az osztrákok és németek ukránosítási törekvései között a fő különbséget abban látja Kozma, hogy előbbieK Kárpátaljára is kiterjesztették ez irányú politikájukat, utóbbiak viszont csupán a Kárpátok túloldalára.

A térség szláv népekkel kapcsolatos politikájának helyzetelemzése után egyértelműen jelöli ki Kozma a magyar álláspontot és érdekeket: „Amikor Magyarország Kárpátalját visszacsatolta, a kárpátaljai politikában természetsszerűleg változásnak kellett bekövetkeznie. Ez a változás nem lehetett más, mint folytatása a sok száz éves múltnak, amely egyedül vette tekintetbe a rutén népi érdeket és öncélúságát. Ez az álláspont pedig az, hogy a rutén nép nem nagyorosz és nem ukrán, öncélú, bár kisszámú, de önálló vallással, népi érdekekkel bíró, nyugat felé orientált egyházi kapcsolatú szláv nép, amelynek egyetlen érdeke, hogy önmaga népi érdekeit kifejlesztve tényező maradjon. Mihelyt ukrán vagy nagyorosz, eltűnik egy nagy tengerben és népi léte megszűnik. E népi érdeke teljesen fedi a magyar politikai érdeket, mert ez a pont a rutén népet a Kárpátok koszorúján belül Magyarországhoz csa-

⁵³ Közli Brenzovics (szerk.): *Kozma Miklós*, 2009, i. m., 248–249.

⁵⁴ Lásd uo. 251–253.

tolva tartja anélkül, hogy egyéniségéből, vallásából, nyugati orientációjából kivetköztetné.”⁵⁵ A magyar állami érdekekkel ellentétes volna egy független Ukrajna megalakulása, vallja a kor nemzetközi politikájában és a diplomáciában is otthonosan mozgó Kozma, hiszen egy független ukrán nemzet „30 millión felüli tömegével befolyást gyakorol a szomszédos Kárpátaljára és azonnal vonzó hatást kezd kifejteni”. Ebben a helyzetben a magyar kormányzat elvileg a nagyorosz irányt is támogathatná, veti fel a lehetőséget az elemző, majd el is veti ezt az utat. „A magyar kormány a Szent István-i állameszme, a rutén nép és a görög katolikus vallás érdekében egyaránt azt a politikát igyekszik csinálni, hogy a rutén nép eredeti önállóságában és vallásában megmaradjon, és ami pravoszlávia itt kialakult, azt visszaterelje a görög katolikus egyház kebelébe. Ennek a gondolatnak és keresztülvitelének legnagyobb ellensége az ukrán politika.”⁵⁶

Nemzetiségi oktatásügy

Az iskolák tannyelvi viszonyaival már a legelső intézkedések között foglalkoztak a magyar hatóságok. 1938 novemberében a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium irányelvei szerint a tisztán magyar és tisztán nemzetiségi vidékeken megmaradnak az anyanyelven oktató iskolák; a vegyes lakosságú településeken gondoskodni kell a magyar ajkúak külön magyar nyelvű oktatásáról; a magyar nyelvet tantárgyként be kell vezetni a nem magyar tannyelvű iskolákban; a szlovák és ruszin nyelv oktatása változatlan marad azokban az intézményekben, ahová e nemzetiségek képviselői járnak.⁵⁷

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1941. évi 58.701. és 1943. 85.000. számú rendelete előírta, hogy a nemzetiségileg vegyes lakosságú vidékeken a magyar tannyelvű polgári iskolákban heti két órában oktatni kell a lokális többség nyelvét.⁵⁸ Ez Kárpátalja esetében

⁵⁵ Közli uo. 251.

⁵⁶ Közli uo. 254.

⁵⁷ Lásd Fedinec Csilla: A magyar közoktatás és tankönyvkiadás helyzete Kárpátalján 1938 és 1961 között. In Csernicskó István – Várad Tamás (szerk.): *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat*. Budapest: Tinta Könyvkiadó és Kiadványszerkesztő Bt., 1996. 39–46.

⁵⁸ Nádor Orsolya: Nyelvpolitika és oktatás – történeti háttér vázlat. In Bartha Csilla – Nádor Orsolya – Péntek János (szerk.): *Nyelv és oktatás kisebbségben: Kárpát-medencei körkép*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2011. 44.

azt jelentette, hogy a magyar nyelven oktató iskolákban is kötelezően tanították a ruszin nyelvet.⁵⁹ A heti két órában folyó nyelvoktatás hatékonysága azonban nem lehetett túlságosan magas.

A kormányzat nem erőltette az oktatás magyarosítását. Sőt, Teleki személyesen tett ígéretet arra, hogy a magyar tannyelven folyó oktatás bevezetésére irányuló azon kérelmeket, amelyek olyan településekről érkeznek a kormányzathoz, ahol a lakosság anyanyelvi összetétele ezt nem indokolja, haladéktalanul a papírkosárba dobják.⁶⁰ Ezt a hírt a *Русская правда* című újság is közölte 1940. évi 58. számának címlapján.

A magyarul nem beszélő polgári lakosság nyelvtudásával kapcsolatos hivatalos álláspont az volt, hogy számukra nem lehet kötelezően előírni a magyar nyelv ismeretét, ám az iskolákban azt tantárgyként oktatni és tanulni kell, mert a magyar nyelv elsajátítása előnyükre válik, valamint – ahogyan Kozma Miklós kormányzói biztos fogalmazott a hivatalba iktatása alkalmából tartott sajtótájékoztaton 1940. szeptember 15-én – a magyar nyelv „lehetőséget és könnyebb boldogulást ad”.⁶¹

Kozma Miklós kormányzói biztos a hivatala átvételekor Ungváron tartott beszédében kifejtette: „Kárpátalja nem magyar anyanyelvű lakosságának nyelvi és kulturális jogait és kezelését magyar törvények és a kormány félreérthetetlen álláspontja szabják meg. [...] Általában a legmeszebbmenő figyelmet kívánom ezekre a kérdésekre fordítani, de mindjárt hozzáteszem azt is, hogy sem a rutének, sem a nyelvi kisebbségek kulturális szabadsága nem jelenthet politikai szabadosságot és kifelé húzást, s mint ahogy a kormány intenciói értelmében garantáltam javukra a nyelv és kultúra szabadságát, épp úgy garantálom, hogy minden, a magyar állameszmétől és nemzethűségtől történő elhajlás a legsúlyosabb megtorlás alá esik.”⁶²

A ruszinok számára biztosított nemzetiségi, nyelvi és kulturális jogok mellett azonban a magyar szupremáciát is egyértelművé tette a kormányzat. A magyar történeti hagyományokba szervesen il-

⁵⁹ Fedinec: A magyar közoktatás és tankönyvkiadás helyzete Kárpátalján, 1996, i. m., 41.

⁶⁰ Мазурок, Ігор: *Правове становище Закарпаття у 1939–1944 рр.* Ужгород: Карпатська Вежа, 2010. 115.

⁶¹ Közli Brenzovics (szerk.): *Kozma Miklós*, 2009, i. m., 258.

⁶² Kozma Miklós: *Beszédek, cikkek, előadások, nyilatkozatok 1940–1941.* Budapest: a szerző kiadása, 1942. 281–282; Brenzovics (szerk.): *Kozma Miklós*, 2009, i. m.

leszkező⁶³ elmélet szerint „az állam- és nemzetvezetésre történelmi, földrajzi, többségi és minden egyéb jogon, mint legidősebb testvér, a magyar jogosult”.⁶⁴

A ruszin nyelvtan kérdése

A kis ruszin nemzet önállóságának megteremtésében kiemelt szerep jutott az önálló ruszin nyelv és annak irodalmi változata kidolgozásának. Ennek jegyében fogalmazódott meg egy új ruszin grammatika kidolgozása, mely alapjául szolgálhat a nyelvi sztenderdizációnak és kodifikációnak.⁶⁵

1939-ben a ruszofil Georgij Gerovszkij *Русская грамматика для народных школ* [Orosz nyelvtan a népiskolák számára]⁶⁶ címmel kiadott rövidke (72 oldalas) tankönyve előszavában még úgy véli, lehetetlen a nyelvtanban a nép nyelvét (ahogyan ő fogalmazott: „a falusi nyelvet”) használni. A ruszofil nyelvi irányzat programjának megfelelően amellet érvel, hogy az orosz irodalmi nyelv elsajátítása a műveltség megszerzésének és a más szláv nyelvűekkel való érintkezésnek az eszköze.⁶⁷ Amint arra Káprály elemzése rávilágít, e grammatika szerzője sem tudta azonban elkerülni, hogy helyi nyelvjárási elemek kerüljenek orosz nyelvtanába.⁶⁸ Az elemző szerint Gerovszkij tudatosan törekedett arra, hogy csökkentse az eltéréseket a (nagy)orosz és a helyi sztenderd norma között.

Hamarosan azonban – ahogyan Marina Gyula, a Kárpátaljai Kormányosság oktatási és vallásügyi hivatalvezetője értékelte a helyze-

⁶³ Lásd Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest: Osiris, 2007.

⁶⁴ Kozma: *Beszédek*, 1942, i. m., 200.

⁶⁵ Sztenderdizáció: az a folyamat, melynek során egy nyelvet valamilyen módon kodifikálnak, azaz kialakítják (kialakul) annak sztenderd (irodalmi) nyelvváltozata. Kodifikáció: az a folyamat, melynek során a nyelv elemei közül kiválasztásra kerülnek a nyelvtanból, a szókészletből azok a változatok, amelyek ezt a nyelvváltozatot együttesen jellemzik. A kodifikáció eredményeit rendszerint nyelvtanok (grammatikák) és szótárak, helyesírási szabályzatok foglalják össze. Lásd például Wardhaugh, Ronald: *Sociolinguisztika*. Budapest: Osiris-Századvég, 1995. 32–35; Trudgill, Peter: *A Glossary of Sociolinguistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2003. 23–24, 128.

⁶⁶ Геровський, Георгій: *Русская грамматика для народных школ. Часть I. Для второго года обучения*. Унгарь–Ужгород: Школьная помощь, 1939. 72.

⁶⁷ Капралы: *Русский язык*, 2003, i. m., 178.

⁶⁸ Uo. 178.

tet emlékirataiban – „a nagyorosz irányzatú ruszin politikusok egyre jobban leszorultak a politikai porondról és helyet kellett adniok azon az egyre jobban feltörő népi-irányzatúaknak (a narodovci). Ezáltal a nagyorosz irányzatúak (főképpen vezetőiknek) jelentősége csökkent, befolyásuk gyengült, számuk pedig erősen apadt”.⁶⁹

1940 nyarán Ungváron, a kormányzói biztosság kiadásában jelent meg a *Грамматика угрорусского языка для средних учебных заведений*⁷⁰ [Magyarorosz nyelvtan a középszintű oktatási intézmények számára] című nyelvtan. Perényi Zsigmond kormányzói biztos Teleki Pál miniszterelnöknek írott levelében úgy vélte, a grammatika „egyrészt megszünteti a két évtized óta tartó kárpátaljai nyelvi harcot (melyet a cseh kormány sokszor mesterségesen szított), s így ruténjeinknek lehetőséget ad arra, hogy a maguk anyanyelvét egységesen fejlesszék tovább, másrészt akadályt emel a külföldi (ukrán, nagyorosz) nyelvek használata következtében érezhető elidegenedő hatásnak is”.⁷¹

A grammatika szerkesztőbizottságának élén Ilniczky Sándor kanonok, Perényi Zsigmond kormányzói biztos főtanácsadója állt. Perényi Teleki Pál miniszterelnökhöz címzett levelében a tankönyvvvel kapcsolatban leszögezte: „egyrészt megszünteti a két évtized óta tartó kárpátaljai nyelvi harcot (melyet a cseh kormány sokszor mesterségesen szított), s így ruténjeinknek lehetőséget ad arra, hogy a maguk anyanyelvét egységesen fejlesszék tovább, másrészt akadályt emel a külföldi (ukrán, nagyorosz) nyelvek használata következtében érezhető elidegenedő hatásnak is”.⁷²

Marina Gyula vallás- és oktatásügyi osztályvezető írt előszót a kiadványhoz (emiatt sokan Marina-féle nyelvtanként emlegették a kiadványt).⁷³ Ebben kitért a helyi ruszin „népnyelv” jogaira, kiemelte a nyelvtan jelentőségét, és szükségesnek tartotta a Volosin által 1907-ben és 1919-ben kiadott nyelvtanokban foglalt elvekhez való visszatérést.⁷⁴ A Marina-féle magyarorosz vagy rutén nyelvtan használata az 1940.

⁶⁹ Marina Gyula: *Ruténsors – Kárpátalja végzete*. Nagyszőlős: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 1977/1999. 143.

⁷⁰ *Грамматика угрорусского языка для средних учебных заведений*. Ungvár: Kárpátaljai Területi Kormányzói Biztosi Hivatal, 1940. 114.

⁷¹ Idézi Marina: *Ruténsors*, 1977/1999, i. m., 144.

⁷² Uo. 144.

⁷³ Olyannyira, hogy maga Marina Gyula is így említi az Amerikai Egyesült Államokban készült emlékirataiban: „Marina-féle Grammatika”. Marina: *Ruténsors*, 1977/1999, i. m., 143.

⁷⁴ Amint azt korábban már említettük, a később az ukrán politikai és nyelvi irányzatot követő Volosin ugyanis a 20. század elején két nyelvtant és egy ábécékönyvet

augusztus 20-i 8888/1940. sz. rendelet alapján az 1940–1941. tanévtől kezdve kötelezővé vált a kárpátaljai oktatási intézményekben.⁷⁵

A *Карпатска Неделя* című lap 1940. július 15-i számában megjelent híradás szerint a nyelvtan a fonetika és a hangsúly tekintetében a helyi kiejtést veszi alapul, s hasonlóan jártak el a szerkesztők a szó-készlet és a szintaxis vonatkozásában is.

A számos szakmai kritikát kapott grammatika⁷⁶ azonban sem a sztenderdizáció és kodifikáció, sem pedig az iskolai nyelvoktatás problémáit nem oldotta meg.⁷⁷ Az 1940-es grammatika a helyi nyelv-járásokra alapozott nyelvtan volt. Az általa kodifikált nyelvváltozat azonban – csakúgy, mint a korszakban ruszin nyelven megjelent legtöbb írásmű nyelvezete – alig valamiben különbözött az orosz irodalmi nyelv normáitól.⁷⁸ Ahogyan a nyelvtan egyik kritikusa fogalmazott: „nyelve azonban csaknem teljesen a legtisztább orosz irodalmi nyelv”.⁷⁹ Marina maga is úgy értékeli, hogy a kötetben „felismerhető volt az orosz irodalmi nyelvhez való bizonyos igazodás”.⁸⁰ Néhány helyi nyelvjárási elem beemelése mellett a legfőbb különbséget az jelentette az orosz nyelvű szövegekhez képest ebben a műben, hogy az 1918-ban befejeződött orosz helyesírási reform előtti ortográfiát használta.⁸¹ A grammatika tehát a régióban használt szláv nyelvváltozatoktól távoli változatot konstruált, amivel nem voltak megelégedve a helyi értelmiségiek. Ezt jelzi például, hogy 1941-ben az ungvári, a munkácsi és a huszti gimnáziumok orosznyelv-tanárai, Georgij Gerovszkij és Vaszil Krajnyányc vezetésével 78 oldalas brosrában fogalmazták meg kritikáikat a „magyarorosz” nyelvtannal szemben.⁸²

jelentetett meg, melyekbe a helyi nyelvjárások számos elemét építette be. Volosin kötetének akkori szerkesztési elveit a Magyar Tudományos Akadémia is jóváhagyta.

⁷⁵ Lásd Капраль (ред.): *Русинський дайджест*, 2010, i. m., 133.

⁷⁶ A nyelvtan ruszofil irányú kritikájára lásd például a G. Gerovszkij és V. Krajnyányc szerkesztésében megjelent 78 oldalas munkát: Геровскій, Г. – Крайняницъ, В. (ред.): *Разборъ грамматики угорорусского языка*. Унгварь, 1941.

⁷⁷ Мозер: *Прощання з українством*, 2011, i. m.

⁷⁸ Капраль: *Русский язык*, 2003, i. m., 178–179.

⁷⁹ Idézi Botlik: *Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján*, 2005, i. m., 42.

⁸⁰ Marina: *Ruténsors*, 1977/1999, i. m., 143.

⁸¹ Капраль: *Русский язык*, 2003, i. m.; Капраль: *Языковая ситуация*, 2008, i. m., 178–195.

⁸² Геровскій–Крайняницъ: *Разборъ грамматики угорорусского языка*, 1941, i. m. A bírálat szerzői között a szerkesztők mellett szerepel továbbá V. Antalovszkij (B. Анталовскій), M. Griga (М. Грива) és Sz. Dobos (С. Добош) is. Oficinszkij: *Etnikai-kulturális összefüggések*, 2010, i. m., 179–180.

A grammatika ellentmondásos fogadtatását jelzi az is, hogy a Prágában megjelenő *Насмын* [Támadás] című ukrán lap 1940. március 16-i számában ezt írták a kárpátaljai iskolai viszonyokról: „az úgynevezett orosz osztályokban lehetetlen nyelvi állapotok uralkodnak. A tantárgyak több mint 60%-át (történelem, földrajz, fizika, természetrajz, számtan) kizárólag magyarul tanítják, a többit pedig az összetekolt magyar-orosz nyelven. A polgári iskolák számára nincs semmiféle tankönyv. Az ukrán és a kárpátorosz (Panykevics-féle) nyelvtanokat elégették, s helyette a tananyagot ezen a mesterséges nyelven diktálják.”

Nem meglepő ezek után, hogy gyorsan egy újabb ruszin nyelvten látott napvilágot Kárpátalján: 1941-ben Harajda János *Граматика руського языка*⁸³ [*Ruszin nyelvten*] című új grammatikája. A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1941. évi 27.300. számú rendelete tette hivatalos és kötelező tankönyvvé az új nyelvten.

A nyelvkérdés politikai súlyát jelzi, hogy Kozma Miklós kormányzó biztos személyes odafigyelésével tüntette ki Harajda nyelvtenának elkészülését. Sőt, az ő javaslatára került be a ruszin ábécébe egy újabb, 34. betű: a „ѣ” [jop].⁸⁴ Dzendzelivszkij szerint⁸⁵ Harajda egykori közeli munkatársa, az 1945 után az Ungvári Állami Egyetem oktatójaként dolgozó Mihajlo Lelekacs a korabeli események szemtanújaként számolt be arról, hogy a nyelvten előkészületeinek során Kozma Miklós arról érdeklődött, nem fog-e túlzottan hasonlítani ez a grammatika az orosz vagy ukrán nyelvre. Ennek kapcsán a kormányzó biztos azt is megkérdezte, megvan-e a keménységet jelölő „ѣ” írásjel a modern orosz, illetve az ukrán helyesírásban, s miután nemleges választ kapott, akkor javasolta Kozma ennek a betűnek bevezetését a ruszin ortográfiába.

A kötethez írott bevezetőjében a szerző, Harajda János megjegyzi: nehéz olyan nyelv grammatikáját összeállítani, melynek számos, különféle irányultságú nyelvtena jelent már meg eddig, melyek közül azonban mindegyik sok kritikát kapott, mert a nép értelmisége máig

⁸³ Гарайда, Іванъ: *Граматика руського языка*. Ungvár: Kárpátaljai Tudományos Társaság, 1941. A nyelvten reprint változatát Ivan Petróczi szerkesztésében és előszavával, a régió politikai életében jelentős szerepet betöltő Ivan Baloga támogatásával ötezer példányban újra kiadták 2009-ben Ungváron.

⁸⁴ Oficinszkij: *Etnikai-kulturális összefüggések*, 2010, i. m., 180.

⁸⁵ Дзендзелівський, Йосип: І. А. Гарайда як філолог і громадський діяч. In Б. Галас (ред.): *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьгодні*. Ужгород: Патент, 1993. 151–152.

nem tudott egyértelmű álláspontot kialakítani a nyelvi kérdésben. Az előszóban azt is leszögezi a szerző, hogy célja olyan grammatika összeállítása, amely a közös nyelvjárási formákra építve kíván a nép számára a lehető leginkább érthető nyelvváltozatot kodifikálni, s egyúttal mintaadóvá válni a könyvkiadás számára. Korábban ugyanis, véli a szerző, olyan nyelvtanokra alapozott szövegeket írtak a nép számára, melyeket az nehezen érthetett meg.

Az előszóból azt is megtudhatjuk, hogy a szerző által kodifikálni kívánt nyelvváltozat kompromisszum kíván lenni a helyi nyelvi változatok között. Fő szerkesztési elve az etimologikus, és csupán a végződésekben követi a beszélt nyelvet. Ugyanakkor az élő beszélt nyelvet tekinti mintájának, melyen a helyiek érintkeznek egymással. Megjegyzi továbbá, hogy senki sem gátolja abban a helyi ruszin értelmiséget, hogy más szláv nyelveket sajátítson el, de a saját anyanyelvének megtanulását sem tilthatja meg senki.

A *Нова Неделя* című lap 1941. július 6-i számából arról értesülhetünk, hogy Marina Gyula, a Kárpátaljai Kormányzóság tanügyi biztosa értékelte az újonnan kiadott ruszin nyelvtant. Marina álláspontja szerint a grammatika – eltekintve kisebb-nagyobb hiányosságaitól, melyeket az újabb kiadásokban ki kell javítani – Volosin 1907-ben kiadott nyelvtanán alapul, ám helyenként meghaladja azt. A tanügyi biztos azt is javasolta a *Нова Неделя*-ban megjelent híradás szerint, hogy egy 30-40 oldalas helyesírási szótár megjelentetésével egészítsék ki az új ruszin kiadványt.⁸⁶

A 143 nyomtatott oldal terjedelmű kötet nem teljes leíró nyelvtan, és nem is oktatási célú tankönyv. Ahhoz, hogy valóban teljes, kodifikációs célú leíró nyelvtanná válhasson, hiányzik belőle egyes nyelvi szintek (például a szóképzés) tárgyalása. Közvetlenül oktatási célokra való használatát pedig az korlátozta, hogy szinte teljesen kimaradtak belőle olyan területek, mint például a helyesírás.

A magyar-orosz nyelvváltozat jellemzőiről

Megjelenését követően a Harajda által kidolgozott nyelvtan szolgált alapjául a Kárpátalján ruszin nyelven készülő hivatali szövegeknek. Ez a grammatika volt a nyelvi mintája a korszakban ruszin nyelven megjelenő lapok és folyóiratok többségének is, azaz a gyakorlatban

⁸⁶ Lásd Капраль (ред.): *Русинський дайджест*, 2010, i. m., 210.

mintaadóvá vált, kodifikált egy ruszin sztenderd nyelvváltozatot.⁸⁷ Ezt a kodifikált normát vették figyelembe, amikor a *Kárpátaljai Közlöny Подкарпатський Вѣстник* számára készítettek fordításokat. Ennek fényében érdekes megvizsgálni a hivatalos közlőny magyar-orosz nyelvét.

A *Kárpátaljai Közlöny Подкарпатський Вѣстник* fordítói is folyamatosan igazodtak a változó nyelvi elvárásokhoz, amire a hivatalos lapban megjelenő fordítások változó nyelvi állapotából következtethetünk. A korai, 1939-es lapszámokban a Volosin-féle 1907-es nyelvtanra ismerünk, majd később a Marina-féle nyelvtan orosz hatására. Harajda grammatikájának kiadását követően sem vált azonban a fordítások nyelvezete egyenletes színvonalúvá, és az orosz nyelvi hatás végig érezhető a ruszin (magyar-orosz) szövegeken.⁸⁸

Például a *Közlöny* 1941. május 4-én megjelent 19. számában a 27. oldalon az „Объявление о конкурѣ” című álláshirdetés szövege gyakorlatilag orosz nyelvű, sajátos, tradicionális helyesírással nyomtatva, ez az első néhány szóból kitűnik: „Объявляю конкурсъ на освободившееся мѣсто участкового врача...”. Az egy héttel később kiadott lapszám 1. oldalán a 2.620/1941. számú miniszteri rendelet fordítását szintén erős orosz hatás jellemzi: „Если для цѣли обезпеченія сельскохозяйственныхъ работъ [...] не обходимо использование исполненій для народной обороны, то по распоряженію оного предпринимае мѣры министръ народной обороны въ согласіи съ министромъ земледѣлія...”.

Azt, hogy az 1941-ben kiadott nyelvtan nem rendezte végérvényesen a ruszin irodalmi norma kodifikálásának kérdését, jelzi például a *Kárpátaljai Közlöny* 1943. december 26-án kiadott 52. számából származó alábbi idézet: „Тотѣ лѣкарѣ, которымъ на приключенныхъ назадъ, респективно занятыхъ назадъ территорияхъ оправненость къ уживанню титула лѣкаря-специалиста уже была признана на основѣ правовыхъ нормъ, дѣйствующихъ подчасъ чужой окупаціи, суть оправненѣ и дальше къ уживанню титула отповѣдного лѣкаря-специалиста, осъ колько были приняты до дакотрой отечественной лѣкарской коморы.”

Az idézett mondat néhány eleme (például a totѣ névmás vagy a лѣкарѣ főnév többes számot kifejező végződése) a helyi, regionális

⁸⁷ Поп, Иван: *Энциклопедия Подкарпатской Руси*. Ужгород: Издательство В. Падяка, 2001. 428.

⁸⁸ Дзендзелівський: І. А. Гарайда, 1993, i. m., 154; Дзендзелівський, Йосип: Гарайда як філолог. *Acta Hungarica*, VII/VIII, 1998. 144–167.

nyelvhasználathoz közelít ugyan, illetve az 1941-ben még ugyanebben a lapban az orosz „врач” szó jelent meg ’orvos’ jelentésben, két évvel később pedig az ukrán лікар, ám a szöveg még mindig jelentős mértékben inkább orosz(os), mintsem ukrán.

A már korábban kiadott könyveket, tankönyveket is ennek az új grammatikának a nyelvezete alapján dolgozták át. Az iskolákba ezt megelőzően kiküldött tankönyveket azonban már nem vonták vissza, s ez tovább fokozta az oktatásban uralkodó nyelvi káoszt.⁸⁹ A nyelvtan ugyanis a hozzá fűzött remények ellenére sem oldotta meg a régióban uralkodó, a csehszlovák korszakból örökölt nyelvi zűrzavart, mert a ruszinok egy része az iskolákban, az újságokban, a különböző kiadványokban továbbra is az orosz nyelvet, vagy leginkább annak helyi elemekkel vegyített változatát használták, s a Harajda által rögzített nyelvváltozatot jórészt csupán a kormányzói biztosság hivatalos kiadványai és lapja, illetve a Kárpátaljai Tudományos Társaság kötetei használták.⁹⁰ A korszakot vizsgáló kötetében Brenzovics László így jellemzi a helyzetet: „Az iskolákban a nyelvi téren tovább folytatódott a káosz, minden tanító saját meggyőződése szerinti nyelven oktatott, ki oroszul, ki ukránul, ki pedig a helyi dialektusban. A magyar kormányzat által felszabályozott helyi dialektuson alapuló ún. »rutén nyelvet« becsülték egyébként a legkevesebbre”,⁹¹ arra való hivatkozással, hogy ennek a nyelvnek nincs irodalma és nincs irodalmi (azaz sztenderd) nyelvváltozata.

Harajda János grammatikájának nyelvezetét elemezve meglepő tapasztalatra juthatunk. A társaság vezetői a nyelvi vernakularizáció elvét hirdették, vagyis amellet foglaltak állást, hogy a ruszin irodalmi nyelvet a helyben, Kárpátalján beszélt nyelvjáráásokra (főként a máramarosi dialektusra), a 18. századi ruszin irodalmi művek nyelvezetére, valamint az egyházi szláv nyelvre kell alapozni, és közelíteni kell az irodalmi nyelvet a népi nyelvhasználathoz. És bár a helyi szláv nyelvjáráásokban máig erős magyar nyelvi hatás fedezhető fel (elsősorban a szókészletben, de más nyelvi szinteken is⁹²), mind Harajda

⁸⁹ Brenzovics: *Nemzetiségi politika*, 2010, i. m., 134–135.

⁹⁰ Плішкова, Анна: *Русинський язык на Словенську (Короткий нарис історії і сучасності)*. Пряшів: Світовий конгрес Русинів, 2008. 54.

⁹¹ Brenzovics: *Nemzetiségi politika*, 2010, i. m., 134.

⁹² Erről lásd például Csopey László: Magyar szók a rutén nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények*, XVI, 1881. 270–294; Балецкий, Эміль: Венгерские заимствования в лемковском говоре села Комлошка в Венгрии. *Studia Slavica*, IV, 1958. 23–46; Балецкий, Эміль: О некоторых венгерских заимствованиях в украинском

nyelvtana, mind pedig a Kárpátalja Tudományos Társaság által kiadott munkák nyelvezete gyakorlatilag mentes a magyar nyelvi kontaktushatásoktól.⁹³ Sokkal kevésbé sikerült azonban kivonniuk magukat a korabeli ruszin szerzőknek az orosz irodalmi nyelvi norma hatása alól, ezért szövegeik mondatszerkesztése erősen közelíti az orosz szintaxist.⁹⁴ A grammatikát elemezve Dzendzelivszkij arra is rávilágít, hogy a Harajda által kodifikált nyelvi jelenségek között egyetlen olyan sincs,

языке. *Studia Slavica*, IX, 1963. 337–386; Дзендзелівський, Йосип: До питання про мадяризми в говорах Закарпатської області. На матеріалах Лінгвістичного атласа. Част. I. In *Доповіді та повідомлення УжДУ. Серія Філології*, 2, 1959. 61–64; Дژه, Ласло: К вопросу о венгерских заимствованиях в закарпатских памятниках XVI–XVIII вв. *Studia Slavica*, VII, 1961. 139–176; Dezső László: *A XVI–XVIII. századi kárpátukrán nyelvmélekek magyar jövevényszavai*. (Nyelvtudományi Értekezések, 128.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989.; Дژه, Ласло: *Деловая письменность русинов в XVII–XVIII веках. Словарь, анализ, тексты*. Nyíregyháza: Bessenyei György Tanárképző Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, 1996; Мокань, А.: *Венгерские заимствования в марамарошском украинском диалекте Закарпатской области*. Ленинград: Ленинградский государственный университет, 1966; Лизанец, Петро: *Венгерско-украинские межъязыковые связи. Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпаття*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976; Лизанец, Петро: *Атлас лексичних мадяризмів та їх відповідників в українських говорах Закарпатської області УРСР*. Ужгород, 1979; Лизанец, Петро: Мадяризм. In Русанівський В. – Тараненко О. (ред.): *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Видавництво „Українська енциклопедія” ім. П. Бажана, 2000. 298; Барань, Єлизавета: Лексичні гунгаризми у творах українських письменників Закарпаття. *Українська мова*, 2, 2009. 56–69; Барань, Єлизавета: Угорсько-українські міжмовні контакти на помезів’їх етнічних територій (вплив угорської мови на лексику творів Закарпатських письменників). *TEKA. Commission of Polish-Ukrainian cultural ties*, V, 2010. 24–31; Барань-Комарі, Єлизавета: До питання про унгаризми у народній мові карпатоукраїнців (русинів) Закарпаття. *Studia Russica*, XXII, 2005. 115–129; Барань, Єлизавета – Черничко, Степан: Дослідження українсько-угорських міжмовних контактів у Закарпатському угорському інституті ім. Ференца Ракоці II. *Acta Beregsasiensis*, 1, 2009. 91–112.; Капраль, Михаил – Поп, Иван: Язык подкарпатоторусинский. In Поп, Иван (ред.): *Енциклопедія*, 2001, i. m., 425–430. stb. Lizanec például úgy véli, hogy a régió szláv lakosságának nyelvére negatív hatást gyakorolt az erőszakos „magyarizáció”; a helyi ukrán nyelvjárások magyar szókölcsonzések a magyarosítás következményei. Lizanec, Petro: *Magyar-ukrán nyelvi kapcsolatok. (A kárpátontúli ukrán nyelvjárások anyagai alapján)*. Uzshorod: Uzshorodi Állami Egyetem, 1970. 36–37, 86, 89.

⁹³ Дзендзелівський: I. А. Гарайда, 1993, i. m.; Дзендзелівський: Гарайда, 1998, i. m.; Капраль: Языковая ситуация, 2008, i. m., 190.

⁹⁴ Дзендзелівський: Гарайда, 1998, i. m.; Капраль: Языковая ситуация, 2008, i. m.; Мозер: Прощання з українством, 2011, i. m.; Плішкова: *Русинський язык*, 2008, i. m., 54.

melynek izoglosszája ne terjedne túl a korabeli (és mai) Kárpátalja területén, ami azt jelenti, hogy nyelv(járás)i vonatkozásban a Kárpátok hegygerince nem tekinthető nyelvhatárnak.⁹⁵

A Kárpátaljai Tudományos Társaság

A ruszin nép és nyelv önállóságának megteremtése volt a kiemelt célja a magyar állam erkölcsi, politikai és pénzügyi támogatását mindvégig élvező, 1941. január 26-án Ungváron, a kormányzósági palota közgyűlési termében alapított Kárpátaljai Tudományos Társaságnak (Подкарпатское Общество Наукъ), amelynek egyébként első kiadványa a Harajda-féle grammatika volt.

A Kárpátaljai Tudományos Társaság (KTT) feladatairól Kozma így írt 1941. január 11-én Teleki Pál miniszterelnöknek címzett levelében: „a Szent István-i állameszme jegyében nem fogadható el kifelé pater-náló sem ukrán, sem nagyorosz mozgalom, és a magyar állameszme a rutén népi eszmét fedi, sőt annak egyetlen biztosítéka, és éppen ezért a rutén népi gondolat fejlesztendő ki. Ezt lesz hivatva szolgálni a tudományos társaság is, de előre hangsúlyozom, hogy a kérdés a lehető legnehezebb, mert a mai rutén intelligencia vagy ukránul, vagy nagy-oroszul ír, a nép előtt tulajdonképpen érthetetlen nyelven, és attól nehezen akar megválni.”⁹⁶

Bonkáló Sándor így kezdi a KTT folyóiratának első számában *A ruszin irodalmi nyelv* címmel közölt tanulmányát: „A ruszin irodalmi nyelv kérdésének megoldása a Kárpátaljai Tudományos Társaság egyik legsürgősebb és egyben legnehezebb feladata.” A társaság alakuló ülésén Kozma Miklós kijelentette: az erkölcsi és anyagi támogatásával létrehozott testület feladata „a ruténség önálló, népi gondolatának, népi öncélúságának, sajátos kultúrájának és nyelvének szolgálata nyílt és egyenes úton, politikai és kulturális mellék-célok nélkül”.⁹⁷

⁹⁵ Дзендзелівський: Гарайда, 1998, i. m., 154.

⁹⁶ A levelet közli Brenzovics (szerk.): *Kozma Miklós*, 2009, i. m. Az idézett részt lásd a 268. oldalon.

⁹⁷ Bonkáló Sándor: *A ruszin irodalmi nyelv*. In: Csátary György (szerk.): *ЗОРЯ/HAJNAL. A Kárpátaljai Tudományos Társaság (1941–1944)*. Beregszász–Budapest: Hatodik Síp Alapítvány, 1941/1995. 28. A kormányzói biztos beszéde megjelent a *Зоря–Hajnal* című folyóirat 1941. évi 1–2. számában (6–14). Ruszin nyelven közli Káprály Mihály (szerk.): *Kárpátaljai Tudományos Társaság. Kiadványok: 1941–1944*. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, 2002. 151–156. A KTT alakuló üléséről készített jegyzőkönyvet lásd a *Зоря–Hajnal* című

„Ma Kárpátalján a kormány támogatásával egy tudományos társaság működik, amelynek az a feladata, hogy véglegesen rendezze a rutén nyelvi kérdést, fejlessze a népi nyelvet irodalmi nyelvvé s végül zárja le egyszersmindenkorra a csehek által mesterségesen szított nyelvi harcot” – hangzott el Kricsfalussy-Hrabár Endre felszólalásában az országgyűlés Felsőházában 1943. december 20-án.⁹⁸ A Kárpátaljai Tudományos Társaságnak „nagy hivatása volna, sőt van is, szolgálja is ezt a hivatást: a népi rutén kultúra szerves fejlesztését, mellyel a rutén kultúrát függetleníteni kell a pánrusizmus, vagy pánukránizmus idegen szellemétől” – hallhatták az országgyűlés Felsőházának tagjai Kass Albert felszólalását 1943. december 16-án.⁹⁹

Az egyértelmű célokkal és feladatokkal ellátott KTT megkapta a betiltott ukrán orientáltságú Proszvita elkobozott vagyonát és ungvári székházát, a kormányzói biztos a rendelkezésére bocsátotta a hivatal mellett még 1939-ben létrehozott nyomdát is.¹⁰⁰

A Ruszin Akadémiaként is emlegetett KTT a vidék neves tudósait (elsősorban a történészeket, nyelvészeket, irodalmárokat és néprajzkutatókat) tömörítette. A társaság működésének rövid ideje alatt (1944-ben, a szovjet csapatok Kárpátaljára érkezésével szűnt meg) jelentős szerepet játszott a régió tudományos és kulturális életének felpozíciójában, a közművelődésben.¹⁰¹ A KTT 1941 és 1944 között megjelenő *Зоря–Hajnal* című kétnyelvű tudományos folyóirata mellett 92 kötetet adott ki. Ezenkívül kéthetente jelent meg lapja *Литературна Неділя* [Irodalmi Vasárnap] címmel, 3000 példányban.¹⁰²

A tudományos és tudománynpszerűsítő tevékenység mellett a KTT legfontosabb célja és feladata azonban az önálló ruszin irodalmi nyelv normáinak kidolgozása és kodifikálása volt. Három szekciója közül a harmadik a ruszin nyelvi-irodalmi szakosztály volt, olyan neves tagok-

folyóirat 1941. évi 1–2. számában (180–184), valamint ruszin és magyar nyelven közli Káprály, 2002. 142–146, illetve 147–150.

⁹⁸ *Felsőházi napló*, 1939. IV. kötet. 221. Kricsfalussy-Hrabár a kárpátaljai területről 1942-ben lett felsőházi tag.

⁹⁹ *Felsőházi napló*, 1939. IV. kötet. 125.

¹⁰⁰ Brenzovics: *Nemzetiségi politika*, 2010, i. m., 139–144.

¹⁰¹ Csátáry György: A Kárpátaljai Tudományos Társaság (1941–1944). *Hatodik Síp*, 1994. tavasz (melléklet); Káprály Mihály (szerk.): *Kárpátaljai Tudományos Társaság. Kiadványok: 1941–1944*. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, 2002.

¹⁰² Lásd Csátáry György (szerk.): *ЗОПЯ/HAJNAL. A Kárpátaljai Tudományos Társaság (1941–1944)*. Beregszász–Budapest: Hatodik Síp Alapítvány, 1995; Káprály (szerk.): *Kárpátaljai Tudományos Társaság*, 2002, i. m.

kal, mint Hodinka Antal, Bonkáló Sándor, Kniezsa István, Melich János, Sztripszky Hiador, Ilniczky Sándor.¹⁰³ Már az alakuló ülésen megfogalmazták, hogy a nyelvi polémiában „sem az orosz, sem az ukrán irányzatra nem támaszkodnak, hanem a ruszin (rutén) népi nyelv alapjaira épített nyelven jelentetik meg kiadványaikat”. A KTT első elnöke, a már korábban is a ruszinofil irányzat híveként ismert akadémikus, Hodinka Antal programadó beszédében kijelentette: „meg kell teremteni a ruszin nép olyan sajátos irodalmi nyelvét, amely sem a nagyorosz, sem az ukrán nyelvre, hanem az itteni nép között évszázadok során kifejlődött ruszin népi nyelvre támaszkodva alakulhat ki.” A történészként és nyelvészként egyaránt ismert Hodinka meggyőződése szerint „helytelen és merész mondóka azt állítani, hogy az itteni ruszin népnek 4 vagy 5 nyelvjárásra tagozódó parasztnyelvből nem lehet irodalmi nyelvet fejleszteni”.¹⁰⁴ A Harajda-féle grammatikához írott előszavában Hodinka arról is beszámol, hogy a KTT nyelvi-irodalmi egységének 1941. február 28-i ülésén egyhangúlag úgy határoztak, hogy Kárpátalja lakosságának népnyelvből irodalmi nyelvet fejleszt, a Magyar Tudományos Akadémia 1900-as években elfogadott alapelvei szerint.

A fentiekhez hasonló szellemben fogalmaz Bonkáló Sándor a *Зоря–Hajnal* első számában megjelent tanulmányában. „A keleti szláv nyelvek: az orosz, ukrán, fehérorosz (belorusz) és a kárpátaljai ruszin közös alapból indultak ki, de századokon keresztül más és más irányban fejlődtek, minek folytán hang-, alak- és mondattanuk és főleg szókincsük annyira eltérő, hogy mindegyikük önálló nyelvet alkot”¹⁰⁵ – fogalmazza meg elméletének kiindulási alapját, majd leszögezi: „A kárpátaljai ruszinokat kivéve már minden szláv nép kiábrándult az irodalmi pánszlávizmusból és ma a saját nyelvén ír. Minden nép megkövetelheti, hogy a saját nyelvén szóljanak hozzá és minden nyelv alkalmas arra, hogy irodalmi nyelvvé fejlesszék.”¹⁰⁶

Az új nyelvi, nyelvpolitikai irány nemcsak a ruszin grammatika kiadásában jelent meg; a nyelvpolitika a kulturális életnek is irányt szabott. A KTT által megjelentetett *Литературна Неділя* című folyóirat

¹⁰³ Salga Attila: Ruszinok és magyarok Trianon után. In Bonkáló Sándor: *A rutének*. Basel–Budapest: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1996. 153; Káprály (szerk.): *Kárpátaljai Tudományos Társaság*, 2002, i. m.

¹⁰⁴ Hodinka Antal beszédét közli Udvari István (szerk.): *Hodinka Antal válogatott kéziratai*. Nyíregyháza: Vasvári Pál Társaság, 1992. Az idézett részt lásd a 114. oldalon.

¹⁰⁵ Bonkáló: A ruszin irodalmi nyelv, 1941/1995, i. m., 30.

¹⁰⁶ Uo. 33; lásd még Бонкало, Александеръ: *Руський литературный языкъ*. Унгарь: Подкарпатское Общество Наукъ, 1941.

1942. évi 24. számában azt olvashatjuk például, hogy a Литература и народный языкъ [Irodalom és népi nyelv] című írás szerzője rosszalóan jegyzi meg, hogy a helyi irodalmárok, „akik nem ismerik az orosz irodalmi nyelvet, ezen a nyelven próbálnak írni, mert sokak meggyőződése, hogy csak ezen a nyelven lehet irodalmat művelni”. „Miért nem tanulunk a néptől?” – teszi fel a szerző a költői kérdést, majd egy következőt is megfogalmaz: „Van-e jogunk saját népi nyelvünkön írni?” Ez utóbbi kérdésre azonnal igenlő választ is ad. A szerb és a görög példára hivatkozva amellettt érvel az E. B. monogram mögé rejtőző Baleczky Emil, hogy akkor lesz erőssé és színvonalassá a helyi irodalom, és akkor válik élővé a helyi irodalmi nyelv, ha a költők és írók a néphez közel álló, saját nyelven szólalnak meg, majd így foglalja össze mondandója lényegét: „Bármilyen mesterséges grammatikát tanítsanak is iskoláinkban, a népnyelv mindig élni fog.”

Érdekes ugyanakkor, hogy Szuhonyak levéltári források elemzése alapján bemutatja, hogy a KTT-hez csapódott helyi írók, költők, szerkesztők, kutatók közül többen is – a társaság ruszin irányvonala ellenére – továbbra is korábbi meggyőződésük szerint írtak, alkottak.¹⁰⁷ A ruszofilek és az ukranofilek egyaránt úgy vélték, hogy a jelentős anyagi forrásokkal rendelkező, a régió szláv kultúráját és annak kutatását támogató, az alkotó értelmiségieknek intézményi háttérrel biztosító KTT-vel való együttműködés a régió szláv lakosságának hasznára válik. Így az 1939 és 1944 közötti időszak azzal a paradoxonnal jellemezhető, hogy bár a Kárpátaljai Kormányzóság területén az ukrán irányzat, illetve az ukrán nyelv (galíciai és szovjet-ukrán) változata tiltás alatt állt, a KTT által kiadott könyvek, folyóiratok jelentősen hozzájárultak a helyi szláv értelmiség kibontakozásához, és ezen belül az ukranofil irányzatú fiatal alkotók révén a helyi nyelvváltozat stiláris kidolgozásához, s közben a helyi szláv többség nyelve hivatalos nyelvi státuszt nyert.¹⁰⁸

¹⁰⁷ Сугоняк, Василина: Декодування тексту і підтексту публікацій у виданнях Підкарпатського общества наук. In I. Сабадош (ред.): *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2016. 135–140.

¹⁰⁸ Капраль: Русский язык, 2003, i. m.; Капраль: Языковая ситуация, 2008, i. m.; Черничко, Степан – Фединець, Чілла: *Наш місцевий Вавилон. Історія мовної політики на території Закарпаття у першій половині XX століття (до 1944 року)*. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2014. 180–181; Moser, Michael: Rusyn: A New–Old Language In-between Nations and States. In Tomasz Kamusella – Motoki Nomachi – Catherine Gibson (eds.): *The Palgrave Handbook of Slavic Languages, Identities and Borders*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan UK, 2016. 130.

A lengyelországi lemkók a 20. században: a kitelepítésektől az etnikai újjáéledésig

LAGZI GÁBOR¹

A Lengyelország területén élő, a törvényhozó által etnikai (és nem nemzeti) közösségnek számító lemkó határvidéki csoportnak számít, képviselői az évszázadok során etnikai (lengyel, szlovák, ukrán), állami (Magyar Királyság/Felső-Magyarország és Galícia, amely 18. század végétől Ausztria uralma alá tartozott) és kulturális-vallási (római és a bizánci kereszténység) metszéspontban éltek. Másfelől a nemzeti hovatartozásuk tekintetében megosztottak voltak már legalább egy évszázada (kik is valójában: lemkó-ukránok vs. lemkó-ruszinok, tehát az ukrán nemzet részei-e vagy sem, esetleg önálló nemzetet képeznek a kárpát-ruszinokkal egyetemben), és jelenleg szórvány kisebbségnek számítanak: a lemkók többsége a szülőföldtől, a dél-délkelet-lengyelországi Lemkó-vidéktől több száz kilométerre lakik, ahová a második világháború utáni kitelepítések során kerültek mint ukrán nemzetiségűek.²

„Lemkónak” a Kárpátoktól északra (Alsó-Beszkidék és a Bieszczady-hegység) lakó, rutén nyelvet beszélő, pásztorkodással és földműveléssel foglalkozó hegylakókat kezdték nevezni (az etnonim a szlovák „lem”, „csak” szóból származik), az attól délre lakók esetében (a mai Kelet-Szlovákia és Kárpátalja) alapvetően a ruszin/rusznak elnevezés honosodott meg. Nyelvjárásban vagy állami hovatartozásban különböz-

¹ Történész, polonista, Budapest–Varsó.

² A lengyelországi lemkókat érintő, történelmi, nyelvi, politikai vagy kulturális kérdéseket legújabbban a következő kötet foglalta össze: Beata Machul-Telus (red.): *Lemkowie*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2013; Roman Reinfuss: *Śladami Lemków*. Warszawa, 1990; Bohdan Halczak: *Dzieje Lemków od średniowiecza do czasów współczesnych*. Warszawa, 2014; Paul Best – Jarosław Moklak (red.): *The Lemkos of Poland. Articles and Essays*. Kraków–New Heaven: Carpatho-Slavic Studies Group – Historia Jagellonica, 2000. Rövid historiográfiai áttekintés: Orest Krasinski – Igor Lyubchik: Problems of research of Lemkos’ national identity in historiography: political tendency and scientific assessments. *Studia Europaea Gnesnensia*, 2012, No. 6. 47–59.

tek, összekötötte őket a keleti kereszténységhez való tartozás (ami a görög katolikus vagy az ortodox felekezethez való tartozást jelentette).

A lemkók származása nincsen megnyugtatóan tisztázva a tudományos közegben. Annyi bizonyosnak látszik, hogy ezen rutén lakosokat a késő középkori források említik. A szakirodalomban három elméletet érdemes megemlíteni származásukkal kapcsolatosan: a 14–15. században délről, a Kárpátok vonulatait mentén beszivárgó vlachok leszármazottai, akik idővel összeolvadta a keletről érkező rutén lakossággal, s a környező népesség (lengyelek, szlovákok) hatása is kimutatható a nyelvükben, a tárgyi kultúrájukban; a 7. századi ún. „fehér horvátok” leszármazottai, így a lemkók nem mondhatóak a rutének/ukránok őseinek és különálló nemzetként/népként tekinthetünk rájuk – ennek az elképzelésnek egyik „leágazása” a lemkókat a kárpátruszin nemzet részeként definiálja; a lemkó a rutén lakosságból nőtte ki magát, így az ukrán nemzet néprajzi csoportját jelenti.

A nemzetépítő eszmék, javarészt a társadalmi-földrajzi adottságok miatt (értelmisség hiánya, hegyvidéki életkörülmények) nagy késéssel érkeztek meg hozzájuk a 19. század végén, és azonnal három irányzat próbált befolyást gyakorolni: a Kelet-Galíciából érkező ukrán nemzetiek, a keleti szláv nyelveket beszélők (nagyoroszok, kisoroszok/rutének/ukránok és fehéroroszok) egységét, de orosz nemzeti hegemoniát hirdető ruszofilek (moszkalofilek), és mindkettőt elutasító, a Kijevi Rusz hagyományaira hivatkozó órutének. Ez a diskurzus évtizedekig értelmisségeik között zajlott, és érintetlenül hagyta a szélesebb, etnikai kérdésekre indifferens lemkó-ruszin tömegeket, azonban 1918 után változás állt be ezen a téren is. A két világháború közötti Lengyelországban az ukranofil és a ruszofil irányzat tett szert nagyobb tömegbázisra, az 1930-as évekre az órutén hagyományok alapján alakult ki a kárpátruszin mint negyedik keleti szláv nemzet elmélete (amely az egyesült államokbeli kivándorolt lemkó/ruszin körökben került kidolgozásra, és jutott vissza az óhazába).³

A lemkókat integráló, közösségformáló „élmény” az első világháborús évekhez köthető. Ismert, hogy nem sokkal a Nagy Háború kitörését megelőzően az osztrák hatóságok, akik az állami hatalmat gyakorolták Galícia területén, nagyfokú bizalmatlanságot mutattak

³ Ewa Michna: Rola historii w legitymizacji aspiracji narodowych grup pogranicza kulturowego. Casus Rusinów Karpackich. In *Studium Carpato-Ruthenorum*, 2009. Пряшів: Пряшівська універзіта в Пряшові, Іншітут русинського языка і культури, 2009. 59–60.

Oroszország vélt vagy valós szimpatizánsai iránt, s így a moszkafil lemkók jó része eleve gyanússá vált. A korábban elkészített listák alapján 1914 késő nyarán tartóztattak le az osztrákok az egész tartomány területén több ezer embert, de voltak arra is példák, hogy a tábori bíróságok – oroszoknak végzett kémkedés vádjával – több száz embert ítéltek el gyorsított eljárásban, és hajtották végre a halálos ítéletet. A kevésbé szerencséseket bírósági ítélet nélkül lőtték agyon, ilyen volt Makszim Szandovics atya (Максим Сандович), az ortodox hit terjesztőjének esete is, akit 1914 augusztusában végeztek ki Gorlicében. Sírja nem sokkal halála után zarándokhellyé vált, a rendszerváltást követően pedig a lengyel autokefál ortodox egyház szentté nyilvánította.

Az oroszszimpátiával megvádoltak, a hatóságok által illojális elemeknek tekintettek, akik közé tévedésből kerültek lengyel vagy zsidó nemzetiségűek is, már 1914 nyarának végén a Graztól délre fekvő, Thalerhof közelében található internálótáborba kerültek. A közel 6 ezer főre taksált internáltak rossz higiénias viszonyok, rendszeres megaláztatások közepette voltak kénytelenek élni, mindenféle jogi procedúrát (kihallgatás, vádemelés, tárgyalás) nélkülözve; Károly császár 1917 elején oszlatta fel az internálótáborokat, így a thalerhofit is. A becslések szerint az itt fogvatartottak közül megközelítőleg 2 ezer fő volt lemkó nemzetiségű (tehát a táborlakók közel egyharmadát alkották), közülük 200 haltak meg a stájer városka közelében. A thalerhofi áldozatok emlékének szentelt keresztek fontos szerepet játszottak a lemkók identitásának a formálásában a következő két évtizedben.⁴

Kisebbségi létben a független Lengyelországban

Nem sokkal az első világháború lezárását követően a lemkók két rövid életű „államalakulattal” hívták fel magukra a figyelmet. A Lemkó Rutén Népköztársaság (Ruska Ludowa Republika Łemkowiec / Руська Народна Республіка Лемків) 1918 decemberében jött létre, s ebben részt vettek a Lemkó-vidék középső és nyugati részein létrejövő tanácsok. A Népköztársaság létrehozói gyorsan levették a napirendről az Oroszországhoz való csatlakozás gondolatát (sem szervezetileg nem

⁴ A thalerhofi tábor kérdéséről összefoglalóan vö.: Piotr Szlanta: The Lemkos' Great War: Wartime Experience of the Lemko People, 1914–18. *Acta Poloniae Historica*, 2016, No. 113. 7–36; Tadeusz A. Olszański: Austriackie represje w Galicji i obóz w Thalerhofie. <http://www.cmentarze.gorlice.net.pl/talerhofstrona.htm> (2019-01-30)

lehetett megoldani, ráadásul az 1917-es fordulat után a cári birodalom maradványai polgárháborúba süllyedt el), viszont egyes aktivisták, autonómia formájában, a Csehszlovákiához való csatlakozást szerették volna elérni – sikertelenül. A lengyel hatóságok végül 1920 elején állították vissza az állami szuverenitást a Népköztársaság területén. Ezt inkább az autonómia elérésére tett egyik próbálkozásnak lehet tekinteni (mintsem komolyabban vehető állami szerveződésnek), hiányzott az ehhez szükséges egybefüggő terület, illetve az azt támogató népesség „kritikus tömege”.

A másik lemkó köztársaság a komańczai melléknevet kapta (Republika Komańczańska, Команчанська Республіка vagy Команецька Республіка), amely a Lemkó-vidék keleti részén került megszervezésre és mindösszesen három hónapig létezett (1918. november elejétől 1919. január végéig). Ellentétben az előző lemkó „államalakulattal”, a komańczaiak egyértelműen az ukrán orientációt követték, olyannyira, hogy csatlakoztak a lengyelekkel szemben Lembergben kikiáltott Nyugatukrán Népköztársasághoz (ZUNR). A lemkó-vidékiek törekvéseinek, akárcsak a kelet-galíciai ukránok próbálkozásának, a lengyel hadsereg vetett véget, igaz, az előbbieket esetében komolyabb összecsapásokra – lévén a helyieknek vagy nem volt lőfegyverük, vagy mezőgazdasági termelőeszközökkel (kasza, szekerce) rendelkeztek – nem került sor.

Mindkét próbálkozásról elmondható, hogy inkább papíron (és a későbbi generációk számára mint mítosz) léteztek, az azonban kétségtelen, hogy a II. Köztársaság, ahogyan a független lengyel államot nevezték a két világháború között, fennállásának idejére a lemkók afféle ideológiai „üzemanyagot” szereztek, másfelől világosan rámutatott a lemkó közösségen belüli megosztottságra (ukrán vs. órutén, moszkalofil orientáció).⁵ Ez a megosztottság a szervezeti különállásban is megmutatkozott – külön társadalmi, kulturális vagy gazdasági szervezetekkel rendelkeztek az ukrán, a moszkalofil vagy az erre az idő-

⁵ Bogdan Horbal: *Działalność polityczna Łemków na Łemkowszczyźnie 1918–1921*. Wrocław: Arboretum, 1997; Tadeusz A. Olszański: Rуска Ludowa Republika Łemków. Nowe spojrzenie w przededniu osiemdziesiątej rocznicy. In *Magury*. Rocznik Krajoznawczy Poświęcony Beskidowi Niskiemu, 1998. 25–36; Jarosław Moklak: *Łemkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej. Zagadnienia polityczne i wyznaniowe*. Kraków: Historia Iagellonica, 1997 (angolul: Jarosław Moklak: *The Lemko region in the Second Polish Republic. Political and interdenominational issues, 1918–1939*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2013).

re megerősödő, az önálló kárpátuszin nemzet létét hirdető órutén/autochton irányzat, amelyen belül komoly rivalizálás folyt.

Azonban le kell szögezni, hogy a lemkókérdés a két világháború közötti Lengyelországban az ukrán kisebbséggel kapcsolatos problematika mellékszálának tekinthető.⁶ Ennek fényében nem véletlen, hogy a lemkókhoz kapcsolódó társadalmi vagy politikai kérdések nem álltak a varsói kormányzat érdeklődésének a homlokterében, ellentétben a kelet-galíciai ukránokkal (vö. az 1930-as években elharapózó, az ukrán radikálisokhoz köthető terrorizmus⁷), hiszen sem létszámuk (pár tízezer fő, főleg lengyel többség közé ágyazódva), sem társadalmi jelenlétük (alapvetően szegény, nem iskolázott csoport) okán szinte „észrevehetetlenek” voltak. A lengyel államigazgatás nem dolgozott ki a lemkókkal kapcsolatos kormányzati programot (ahogyan az ukránokkal szembeni politika is ad hoc jellegűnek mondható), viszont Varsó számára kapóra jött a közösségen belüli megosztottság. Az elsődleges cél az ukrán (kelet-galíciai) befolyás visszaszorítása volt, igaz, ezt az egyre inkább kommunistaszimpatizáns moszkalofilek és az autochtonok/órutének segítségével lehetett elérni. Az előbbieket számos pártformációval is rendelkeztek, amelyek egyik szavazóbázisát – az egyre gyengülő kelet-galíciaiain túl – a lemkó-vidéki adta. 1933-ban létrejön az órutén orientációjú, a varsói hatalomhoz lojális Lemkó Szövetség (Lemko Sojuz), amely a regionális érdekeket kívánta megjeleníteni, és aktívan jelen volt kulturális-oktatási és gazdasági (például mezőgazdasági tanfolyamok megszervezése) tevékenységen keresztül.

Az állami politika megváltozását jelezte, hogy az 1930-as évek közepén a hatóságok engedélyezték a lemkó mint népnyelv elemi szintű oktatását, amely elsősorban *Metody Trochanowski* ábécéskönyve (*Буквар. Перша книжечка для народних шкіл*. Lemberg, 1933) és olvasókönyve alapján (*Перша лемківська читанка*. Lemberg 1934) valósult meg. Az órutén irányzathoz sorolható Trochanowski a kry-

⁶ A két világháború közötti Lengyelország legnagyobb nemzeti kisebbsége az ukrán volt (3 millió fő, a lakosság 16%), amelynek a megoldatlan problémái (kisebbségi jogok be nem tartása, gazdasági, társadalmi elmaradottság) nagymértékben megnehezítették a lengyel többség és az ukrán kisebbség együttélését. Vö. Lagzi Gábor: *Ellenzékiség és együttműködés között. Ukránok a két világháború közötti Lengyelországban (1918–1939)*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, ELTE BTK Kelet-Európa Története Tan-szék, 2015.

⁷ Lagzi Gábor: *The Ukrainian Radical National Movement in Inter-War Poland – the Case of Organization of Ukrainian Nationalists (OUN). Regio, Minorities, Politics, Society*, 2004, No. 1. 194–206.

nicai dialektust vette alapul, és latinizált ábécét alkalmazott.⁸ Ez az autochtonok számára ideális állapot azonban nem tartott sokáig, hiszen az órutén politikai alakulatok elvesztették jelentőségüket az 1935-ös ún. normalizációt követően, amikor is a kormányzat kiegyezett a legnagyobb társadalmi befolyással és parlamenti képviseléssel rendelkező ukrán politikai párttal, az UNDO-val: a kivált Kelet-Galíciában erős ellenzéki erő – bizonyos koncessziók felajánlásával – maga mellé vette a hatalom, így nem volt szükség sokkal kisebb jelentőséggel bíró, az ukrán nemzeti eszmével szemben álló órutén mozgalom felkarolására, támogatására. Mi több, az 1930-as évek végén már arra utaló jelek is voltak, hogy a kormányzat erőteljesebb polonizációba fog a Lemkó-vidéken (ilyen volt Aleksander Bartoszuk brosúrája, sokatmondó címmel: „Lemkók – az elfeledett lengyelek”⁹).

A két világháború közötti időszakban a lemkók körében a legnagyobb feszültséget a vallással kapcsolatos kérdések okozták. Mint ismeretes, a lemkók a bizánci vallási hagyományokat követték, azaz az 1596-os breszti uniót követően ortodoxokból a görög katolikus felekezet tagjaivá váltak, akárcsak a galíciai rutének (ukránok).¹⁰ A 19. század folyamán a ruténekből ukránok váltak, a görög katolikus egyház pedig a legfontosabb nemzetfenntartó és -alakító erővé nőtte ki magát. A sokszor vallási köntösbe bújtatott nemzeti agitáció (a görög katolikus pap győzködte a lemkókat az ukránság mellett) a konzervatív Lemkó-vidéken inkább visszajára fordult, és már az első világháborút megelőzően volt arra példa, hogy falvak tértek vissza az ortodoxiára (ebben a mozgalomban vett aktívan részt az korábban említett Makszim Szandovics atya is).

Az 1926-ban kezdődött meg a tylawai skizma („schizma tylawska”), amikor is a Duklai-hágótól pár kilométerre északra fekvő falucska lemkó lakói testületileg tértek át (vissza) az ortodox egyházba. A következő években a vallásváltás tömeges méreteket öltött (azaz egész falvakat érintett), egyes becslések szerint 1934-ig kb. 20 ezer fő hagyta el a görög katolikus felekezetet (ez a szám a korabeli lem-

⁸Paweł Wroński: Szkolnictwo na Łemkowszczyźnie, 1866–1947. In *Rozprawy z dziejów oświaty*. T. XXXIII, 1990. 192.

⁹Aleksander Bartoszuk: *Lemkowie – zapomniani Polacy*. Warszawa, 1939.

¹⁰A Rómával egyesült unitusok székhelye (metropóliája) Lembergben helyezkedett el, amely ebben a két világháború közötti időszakban három egyházmegyére (püspökségre) oszlott: a lebergire, a stanisławówira és a przemyslre, az utóbbi joghatósága alá tartozott a Lemkó-vidék. Vö. D. Molnár István: *Vallási kisebbség és kisebbségi vallás: Görögkatolikusok a mai Lengyelországban*. Budapest: Balassi, 1995.

kó lakosság egyötödét jelentette). A vallásváltásban kétségtelen, teológiai vagy egyházi hagyományokhoz köthető elemeken túl (a papi cölibátus kérdése, amit Jozafat Kocilovszkij przemysli püspök, latin mintára, kötelezővé akart tenni a nőtlen papok számára, illetve a liturgikus szövegek megváltoztatása), szerepet játszott az is, hogy az ukrán identitású görög katolikus papok lekezelően viszonyultak a lemkó hagyományokhoz, és sok esetben az egyházi szolgálatokért több pénzt kértek, mint az ortodoxok. Az sem volt elhanyagolható tényező, hogy a multietnikus ortodox egyházban (oroszok, ukránok, fehéroroszok) a nemzeti kérdés messze nem játszott olyan szerepet, mint a római katolikus egyház a lengyelek vagy a görög katolikus az ukránok életében.

A vallási nyugtalanság a lemkók körében egyszerre kívánt egyházi és politikai döntést – a varsói kormányzat tudtával és beleegyezésével XI. Pius pápa a „Quo aptius consuleret” kezdetű, a Keleti Egyházak Szent Kongregációja által jegyzett dekrétumában közvetlenül a Szentszék irányítása alá rendelte a Lemkó-vidéket mint apostoli kormányzóságot (Administracja Apostolska Łemkowszczyzny, AAŁ / Апостольська адміністрація Лемківщини). A 140 ezer hívő és 118 egyházközség tekintetében a pápa ideiglenesen felfüggesztette a przemysli görög katolikus püspök joghatóságát, így próbálva megállítani az ortodox egyház expanzióját a helyiek körében.

Azáltal, hogy a régió saját „püspökséget” kapott, esély teremtdött arra, hogy a kormányzóság vezetői (akik rendszerint a helyi lakosság köréből kerültek ki) jobban mérjék fel az itteniek problémáit és igényeit. Ez megnyilvánult, többek között, abban is, hogy a kormányzóság területéről fokozatosan helyezték el az ukrán orientációt hirdető papokat. A lengyel hatalom is pozitívan viszonyult ahhoz, hogy Lemkó-vidéken megszűnt az egyházi keretek között folytatott ukrán nemzeti agitáció, és hogy a kormányzóság irányítása a lojálisabb órutén irányzat képviselőihez került. Végeredményben az AAŁ létrehozásával megállt az ortodoxia terjedése, terjesztése a lemkók között.¹¹

¹¹ Marek Hanus: Administracja Apostolska Łemkowszczyzny. *Rocznik Rymanowa Zdroju*, 1996, No. 1. 65–75; Damian Knutel: Przyczyny absorpcji prawosławia na Łemkowszczyźnie w okresie dwudziestolecia międzywojennego. *Resovia Sacra. Studia Teologiczno-Filozoficzne Diecezji Rzeszowskiej*, 2009, No. 16. 205–229.

A lemkó szétszórattatás évei: 1944–1947 és ennek következményei

A lengyel állam 1939-es összeomlását követően a Lemkó-vidék német megszállás alá került, és a Főkormányzóságba tagozódott be. A Krakóban német támogatással létrehozott Ukrán Központi Bizottság (Український центральний комітет) igyekezett a Lemkó-vidékre is kiterjeszteni befolyását, s vele együtt az ukrán nemzeti eszméket. Mivel a lemkók hegyi lakosokként mindenkinél jobban ismerték a Kárpátok – magyar szemszögből nézve – északkeleti vonulatait, számos lemkó foglalkozott a korabeli Magyarország és a megszállt Lengyelország közötti „futárszolgálattal”, vagy segítették az ilyen jellegű tevékenységet folytató embereket.

Jelentős különbség mutatkozott az ukrán többségi területeken (Kerlet-Galícia, Volhínia) és a Lemkó-vidéken működő ukrán földalatti, nemzeti függetlenségi mozgalom aktivitása tekintetében – az Ukrán Felkelő Hadsereg (Ukrajinszka Povsztanszka Armija, UPA¹²) az utóbbi helyen – mind szervezetileg, mind befolyásában – kívülálló erő volt, ráadásul Krosnótól nyugatra fekvő lemkó lakosságú falvakban csak minimális mértékben volt jelen a háború alatt és nem sokkal utána.¹³ A háborús pusztítás ugyan nem került el a vidéket, de a második világháború radikális népességmozgást nem eredményezett – a lemkók számára a legtragikusabb esztendő az 1944–1947 közé tehető, amikor is, meg lehet kockáztatni az alábbi megállapítást, a lemkó közösség a megszűnés szélére jutott el.

A háború utáni közvetlenül nem-lengyel nemzetiségekkel kapcsolatos kérdéseket alapjában véve a lengyel adminisztráció a közömbösség és a nagyfokú tájékoztatatlanság mellett gyors asszimilációval és lakosságcserével (repatriáció) kívánta megoldani.¹⁴ A lengyel kormány a

¹² Az UPA tevékenységéről összefoglalóan Lagzi Gábor: Etnikai tisztogatás vagy függetlenségi harc? Az Ukrán Felkelő Hadsereg (UPA) létrejötte, tevékenysége a második világháború során. *Pro Minoritate*, 2003, 4. sz. 95–216. az ukrán nacionalizmus talaján álló UPA-nak a célja az önálló ukrán állam kivívása volt, aminek az érdekében harcban álltak szinte mindenkiel: a szovjet Vörös Hadsereggel és a partizánokkal, a lengyel Honi Hadsereggel, a német Wehrmachttal.

¹³ Bogdan Horbal: Ukraińska Powstańcza Armia na Łemkowszczyźnie. In Andrzej A. Zięba (red.): *Łemkowie i łemkoznawstwo w Polsce*. Materiały z konferencji. Łemkowie i współczesne łemkoznawstwo polskie, 21–22 czerwca 1995. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1997. 45–62.

¹⁴ A Lengyel Népköztársaság nemzetiségi politikáját mutatja be: Roman Drozd: *Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989*. Warszawa: Tyrsa, 2001; Eugeniusz Mironowicz: *Polityka narodowościowa PRL*. Białystok: Wy-

háború befejezése után nem sokkal lakosságcsere-egyezményt kötött az ukrán féllel – a Lengyel Nemzeti Felszabadulás Bizottsága (az ún. lublini kormány, amely teljes egészében bírta Moszkva bizalmát és támogatását) és az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság kormánya 1944. szeptember 9-én megállapodást írt alá az ukrán etnikai kisebbség és rokon csoportjai kitelepítéséről (a lengyel kormányzat hasonló megállapodást kötött a Litván és a Fehérorosz SZSZK-val is, amely magában foglalta a Szovjetunió területén maradt lengyelek áttelepítését is, akik 1939. szeptember 17-éig, tehát a szovjet agresszió bekövetkeztéig, lengyel állampolgárok voltak).

Ennek megfelelően 1944 októberétől 1946 júliusáig majdnem félmillió ukrán nemzetiségű (vagy annak tekintett) személy hagyta el Lengyelország területét, ebből megközelítőleg 70-80 ezer fő vallotta magát lemkónak; ez a szám a közösség kétharmadát jelentette.¹⁵ Az ukrán kisebbséghez tartozók vagy az ehhez a csoporthoz sorolt személyek eleinte önkéntes alapon hagyták el az országot, majd ezt felváltotta az adminisztratív és gazdasági kényszer. A kitelepítés kezdeti fázisában sokat számított a szociális és az ideológiai szempont: Szovjet-Ukrajnába – egy jobb élet reményében – eleve szegényebb lemkó családok költöztek (vagy akik a háború során szegényedtek el) és a moszkalofil eszme egyik „maradványa” volt a lemkók, utólag hamisnak bizonyult, motivációja, miszerint „Oroszországba megyünk, a sajátjainkhoz”.¹⁶

A Szovjet-Ukrajnába kitelepített lemkókat az új közeg, amely mind földrajzilag, mentálisan és kulturálisan teljesen különbözött a lemkó-vidékitől, nem teljesen fogadtak be a kezdetekben. Az új hazájukban keleten, a Donyeck-medencében lengyelként kezelték őket (ugyanis „Lengyelországból érkeztek” és viszonylag érthetetlen, „romlott ukrán” nyelven beszéltek), a nyugati részeken, Galíciában is hasonló volt a viszony irántuk, annyi eltéréssel, hogy itt, ahol öntudatosabb ukránok

dawnictwo Białoruskiego Towarzystwa Historycznego, 2000 (az utóbbiról recenzió: Lagzi Gábor: Átváltozások a lengyel nemzetiségi politikában és a kisebbségi kérdés megközelítésében. *Regio*, 2001, 1. sz. 223–233).

¹⁵A háború utáni kitelepítések gazdag szakirodalmából a következő pozíciókat lehet kiemelni: Jan Pisuliński: *Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944–1947*. Rzeszów, 2009; Witold Sienkiewicz – Grzegorz Hryciuk (red.): *Wysiedlenia, wypędzenia i ucieczki, 1939–1959. Atlas ziem Polski – Polacy, Żydzi, Niemcy, Ukraińcy*. Warszawa, 2008; Paul Best – Jarosław Moklak (red.): *The Lemko Region, 1939–1947. War, Occupation and Deportation*. Cracow–New Haven, 2002.

¹⁶Anna Wilk: *Przesiedlenie ludności łemkowskiej z powiatu nowosądeckiego do Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej w latach 1945–1946. Pamięć i Sprawiedliwość*, (20) 2012, No. 2. 167–195.

laktak, jobban tisztában voltak a lemkó identitás mibenlétével. A kitelepítettek és leszármazottaik körében részlegesen megőrződött az identitástudat, elsősorban folklór szinten ápolják regionális kultúrájukat.¹⁷

1947-ben már nem lehetett a nemzetközi szerződések értelmében repatriálni, s a lengyel hatóságok azt a megoldást választották, hogy az ukránokat az országon belül szórják szét, és ehhez az adta az ürügyet, hogy az ukrán partizánmozgalom még 1945–1946-ban is aktívnak mutatkozott Lengyelország területén. Ahogyan említettük, az UPA a lemkók soraiban nem túl nagy támogatást tudott szerezni, de a kommunista terror és a szovjetizálás a lemkókat részben az UPA soraiba hajította – ebben az illegális, de nemzeti célokért küzdő hadseregben látták meg azt az erőt, amely képes ellenállni az (állami) erőszak okozta jogtalanságnak. Az azonban tény, hogy az UPA a legnagyobb támogatást az ukrán etnikum részéről kapott, miközben az 1944–1946-os kitelepítésekkel jelentős mértékben megcsappant az a közeg, amelyre számíthatnak a partizánok (élelmiszer, információs vagy szállás tekintetében).¹⁸

1947 márciusában az UPA elleni harcokban részt vevő seregszemlére érkezett a Bieszczady-hegységbe Karol Świerczewski, a Lengyel Néphadsereg altábornagya, aki ellen az ukrán partizánok sikeres merényletet követtek el. Ezt követően az államhatalom, azaz a Lengyel Munkáspárt Központi Bizottsága, mintegy csak várva az alkalomra, villámgyorsan döntött a délkelet-lengyelországi ukránok és rokon csoportok (lemkók és bojkók) azonnali, országon belüli áttelepítéséről. Az akció, amely a „Visztula” fedőnevet kapta, 1947 áprilisában kezdődött el, és a hadsereg, valamint rendőrségi és a belbiztonsági alakulatok hajtották végre.¹⁹

A kitelepített 140 ezer ukrán nemzetiségű vagy rokon csoportokat (benne kb. 30-35 ezer lemkót) a Német Birodalomtól megszerzett vidékeken, az ún. Visszaszerzett Területeken szórta szét, azaz Lengyelország nyugati és északi vidékein. Ebben kettős cél vezérelte a hatalmat: egyrészt az UPA lába alól kívánták kihúzni a talajt az őket támogató lakosság kitelepítésével, másrészt a szétszórás az ukránok gyors

¹⁷ Roman Kabaczij: *Zmiany świadomości Lemków na wskutek wysiedleń*. <http://www.beskid-niski.pl/index.php?pos=/lemkowie/historia/zmiany> (2019-01-19)

¹⁸ Grzegorz Motyka: *Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943–1948*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 1999.

¹⁹ *Akcja „Wisła”. Dokumenty*. (Oprac. Eugeniusz Misiło.) Warszawa: Archiwum Ukraińskie, Zakład Wydawniczy „Tyrsa”, 1993; Igor Hałagida: *Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach polskich 1947–1957*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2002.

asszimilációját volt hivatott elősegíteni (ezt szolgálta, hogy az ukránok egy településen belül nem érhatték el a lakosság 10%-át, a szárazföldi határtól 50 km, a tengeritől pedig 30 km távolságban telepítették le őket). A lemkók az olsztyni, koszalini (volt Kelet-Poroszország), opolei, wrocławwi (Szilézia), poznańi, szczecini és a zielonogórszkai vajdaságokban kerültek letelepítésre.

A kitelepítetteket három, állami lojalitás szempontjából értelemezendő kategóriába sorolták: „veszélyes”, „gyanús” vagy „lojális”, de a gyakorlatban ezek a kitételek nem jelentettek különbséget – minden ukránt (vagy annak tekintett személyt) hasonlóképpen kezeltek. Ráadásul 1946-ban betiltották az ukránok és részben a lemkók nemzeti egyházát, a görög katolikust; az ortodox egyház, amelyhez a lemkók (és az ukránok) kisebbsége tartozott, kénytelen volt az új közegben újjáépíteni a hitélethez szükséges infrastruktúrát.²⁰

A lemkóknak (és ukránoknak) nemcsak azért volt „büntetés” a Visztula-akció, mert el kellett hagyniuk a szülőföldjüket, hanem amiatt is, mivel számukra az „új haza” nem hozott komolyabb életszínvonal-javulást – a Visszaszerzett Területeken addigra (1947 közepére) a legjobb – az elmenekült/kitelepített/elüldözött németek által elhagyott – gazdaságokat az ide beköltöző lengyelek már elfoglalták (akik, ne feledjük, a lemkók és ukránok „sorstársaiként” szintén kénytelenek voltak elhagyni a Szovjetunióhoz csatolt területeket).

A belső kitelepítés radikálisan megváltoztatta Délkelet-Lengyelország nemzeti, vallási és kulturális képét – az addig ugyan lengyel többségű területről szinte teljesen eltűnt az ukrán és/vagy lemkó etnikum és a keleti vallás (ortodox vagy görögkeleti). A Visztula-akció a kitelepített lakosság ellengyelesedését célozta meg, de – paradox módon – ebben az értelemben nem ért el sikert. A téma egyik kiváló szakértője, Ewa Michna ezzel összefüggésben egyik munkájában megjegyezte: „a kitelepítés következtében elszenvedett erkölcsi és anyagi károk emlékezte az egyik legfontosabb integráló erő az ukrán és a lemkó közösségen belül”.²¹ A lemkóknak a kitelepítés igazságtalansága és kegyetlensége hatványozódott azzal, hogy az ukránok által elkövetett „bűnök” (az UPA tevékenysége) miatt lettek eltávolítva szülőföldjükről mint ukránok, és az új lakóhelyükön is meg kellett birkózniuk sok esetben az ukránok negatív imidzsével (az új lengyel telepesek sokszor

²⁰ Grzegorz Kuprianowicz: Akcja „Wisła” i jej skutki dla Kościoła prawosławnego. *Elpis*, 2007, No. 9. 11–38.

²¹ Ewa Michna: *Lemkowie, grupa etniczna czy naród?* Kraków: Nomos, 1995. 51.

a Szovjetunióhoz csatolt Volhíniából érkeztek, ahol az előző háború alatt az UPA véres, etnikai tisztogatás jellegű akcióval tizedelte meg a helyi lengyel nemzetiségű polgári lakosságot²²). A lemkók esetében egy érdekes mentális helyzettel állunk szemben: a lengyel állam 1947 után a lemkókat ukrán nacionalistaként kezelte, miközben ők – részben – az ukrán nacionalizmus áldozatainak, elszenvedőinek tekinthetők.

Közben a Lemkó-vidék az autochton lakosainak a kitelepítésével lassú degradálódásra ítéltetett, demográfiai értelemben mindenképpen: az 1950-es népszámlálás adatai szerint a régiót 31 ezer fő lakta, azaz elveszítette a háború közötti időszakhoz képest a lakosságának a kétharmadát. Az elnéptelenedett lemkó falvakba helyi vagy ritkábban a Szovjetunióból elüldözött lengyelek költöztek. A kitelepítettek közül csak pár százan vállalkoztak arra, hogy visszatérjenek a szülőföldjükre, amit egyébként a kommunista hatalom adminisztratív eszközökkel akadályozott.²³

1956-ban – az általános olvadás jegyében – lehetőség nyílt kisebbségi szervezetek létrehozására, igaz, a belügy szigorú felügyelete alatt és a „szocialista haza” iránti lojalitás jegyében. Az ukránok esetében ez a szervezet az Ukrán Társadalmi-Kulturális Társaság volt (Ukraińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne, UTSK / Українське суспільно-культурне товариство²⁴), aminek a munkájába eleinte a lemkók is aktívan bekapcsolódtak, reménykedve abban, hogy ennek keretében orvosolni lehet a korábbi jogsérelmeket. 1958-ban létrejött a Ruszin-Lemkók Társadalmi-Nevelési Ideiglenes Bizottsága, amely levélben fordult a Szovjet Kommunista Párt vezetőjéhez, Nyikita Hruscsovhoz, beszámolva abban a lengyelországi lemkókat sújtó diszkriminációról; a lengyel párfelvezetőhöz, Władysław Gomułkanak pedig azért írtak, hogy a hatalom ismerje el a lemkókat az ukránoktól különböző nemzeti kisebbségként.²⁵

²² Lagzi Gábor: Etnikai tisztogatások Ukrajnában – az Ukrán Felkelő Hadsereg (UPA) lengyelelleses fellépése 1943–1944-ben. In Ablonczy Balázs – Fedinec Csilla (szerk.): *Folyamatok a változásban. A hatalomváltás társadalmi hatásai Közép-Európában a XX. században*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 2005. 205–219.

²³ Marek Barwiński: Lemkowszczyzna jako region etniczno-historyczny. In Agnieszka Pawłowska – Zbigniew, Rykiel (red.): *Region i regionalizm w socjologii i politologii*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2012. 142.

²⁴ Jarosław Syrynyk: *Ukraińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne (1956–1990)*. Wrocław: Instytut Pamięci Narodowej, 2008.

²⁵ Marek Barwiński: Ukraińskie i lemowskie struktury organizacyjne w Polsce w latach 1956–2012. *Acta Universitatis Lodzensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica*, 2012, No. 12. 116.

A lengyel hatalomnak és az UTKS ukrán irányultságú vezetőségének érdeke egybeesett a „lemkó szeparatizmus” elleni fellépésben, igaz, bizonyos lépések tapasztalhatóak a lemkó igények kielégítése irányában. Ennek megfelelően a társaság által kiadott hetilapban, a *Nase Szlovóban* (Наше слово) a lemkó etnolektusban kiadott oldal (Lemkovszka Sztorinka / Лемківська Сторінка) is létezett 1957-től, 1968-ban pedig létrejöhetett a „Lemkovina” („Лемковина”, ami a Lemkó-vidék helyi dialektusban létező nevét takarja) népi együttes, amely a folklór szintjén ugyan, de meg tudta jeleníteni a szocialista évtizedekben a lemkó kultúrát, népzeneét, az addig hallgatásra ítélt lemko örökséget.

A „Szolidaritás” szakszervezet létezésének idején (1980–1981) a szabadabbá váló közélet a lemkokat is aktivizálja, kísérlet történik egy kulturális szervezet létrehozására, sikertelenül. Azonban 1982-ben elindult a Beszkidekben (tehát az „ősök földjén”) található településen a „Vatra” („Máglya”) – a legfontosabb lemko kulturális seregszemle, ahová nem csak Lengyelországból, hanem a szomszédos országokból (Ukrajna, Szlovákia), de még az Egyesült Államokból is érkeztek vendégek.

Az újjászületés és újjászerveződés jegyében: lemkok 1989 után

Az 1989-es lengyel rendszerváltás az egész társadalom számára elhozta a régóta várt szabadságot, ami a kisebbségek számára is lehetővé tette az önszerveződést. Említésre méltó, hogy az 1989–1990 években – immáron ideológiai vagy politikai nyomás nélkül – létrejöhettek a különféle alapon létrehozott szervezetek. A lemkok esetében a kétfajta orientáció intézményi keretben is megjelent: 1989 áprilisában Legnicában (alsó-sziléziai vajdaság) megalakult a Lemkó Egyesület (Stowarzyszenie Łemków / Стіваришнина Лемків), amely a közösségüket nem az ukrán nemzet részeként látja, hanem a kárpátbuszinok körében; ez utóbbi jelzi, hogy a szervezet a Ruszin Világtanács (Світова Рада Русинів) tagja. Ezzel szemben a Lemkó Szövetség (Zjednoczenie Łemków / Об’єднання лемків), amely 1990-ben Nowy Sączban (kis-lengyelországi vajdaság) jött létre, az ukrán opciót képviseli, tehát meglátása szerint a lemkok az ukrán nemzet tagjai, de nagy hangsúlyt fektet a közösség regionális jellegzetességeinek ápolására. A szervezet az Ukrán Lemkó Világszervezet (Світова Федерація Українських Лемківських Об’єднань) tagja. A megosztottságot jel-

zi, hogy két „Vatra” létezik: a lemkó-autochtonok – a Lemkó Egyesület szervezésében – Alsó-Sziléziában, az „emigrációban” találkoznak évente (Лемківська Ватра на Чужині), addig az ukrán orientáció tagjai „Лемківська Ватра” keretében találkoznak Gorlicétől nem messze, ez a seregszemle, a Lemkó Egyesület égisze alatt kerül megrendezésre. Bár mindkét szervezet célja a lemkók integrációja, a közöttük lévő konfliktusokkal (a közösség identitása, a Vatrák szervezése), állítja Marek Barwiński, sikeresen dezintegrálja a közösséget.²⁶

A kisebbségekről szóló törvénytervezet 1998-ban került a parlamenti szaktbizottság elé, azonban a társadalmi környezet (a lengyelországi kisebbségek elenyésző létszáma és aránya a lengyel társadalmon belül) nem kedvezett, és politikai akarat sem volt egy ilyen jellegű jogszabály elfogadására. Ezt a hozzáállást az Európai Unióhoz való csatlakozás reális perspektívája írta felül, és 2005 januárjában fogadta el a Szejm a nemzeti és etnikai kisebbségekről, valamint a regionális nyelvről szóló törvényt.²⁷ Ez a dokumentum a romák, karaimok és a tatárok mellett a lemkókat is etnikai kisebbségnek nyilvánította, míg kilenc kisebbséget (fehérorosz, cseh, litván, német, örmény, orosz, szlovák, ukrán és zsidó) nemzetinek. Az etnikai csoportok esetében a kisebbségek jellemzőin túl (számszerű kisebbség, nyelvének, kultúrájának megőrzésére törekszik; legalább 100 éve honosak) közös, hogy ezen közösségeknek nincs saját anyaországuk.

A rendszerváltást követően arra is nyílt alkalom, hogy felmérésre kerüljön a lengyel társadalom nyelvi-etnikai összetétele. Az 1946-os census során kérdeztek rá a nemzetiségre, de az akkor kapott adatok – a népesség dinamikus mozgása miatt (ki- és betelepítések) – kevéssé voltak megbízhatók, a kommunizmus ideje alatt pedig nem volt ilyen jellegű kérdéssor. A 2002-es népszámlálás évtizedek után először a nemzetiségre is rákérdezett, majd a 2005-ös kisebbségi törvény előírásainak eleget téve 2011-ben a census nemzeti és etnikai része figyelemre méltó módszertan alapján lett felvéve.²⁸

²⁶ Uo. 132.

²⁷ Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym. <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=W-DU20050170141> (2019-01-19)

²⁸ Vö. a Lengyel Statisztikai Hivatal jelentését: *Struktura narodow-etniczna, językowa i wyznaniowa ludności Polski. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2001*. Warszawa, 2015. https://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5670/22/1/1/struktura_narodowo-etniczna.pdf (2019-01-19)

Az első kérdésre („Ön milyen nemzetiségű?”) a törvényben felsorolt 14 közösségen (a lengyel, valamint 9 nemzeti és 4 etnikai kisebbség) kívül szerepelt egy „egyéb” kategória is (ahová meg lehetett adni, például, a hucul, bojkó, ruszin csoportot, hogy csak a keleti szláv opciókat említsük). A második kérdésre („Tartozik-e más nemzethez vagy etnikai közösséghez?”) összesen 14 + 177 lehetőség közül lehetett választani. Az összesített adatok szerint 1467 ezer fő, különféle konfigurációkban, vallotta magát nem-lengyelnek az első vagy a második kérdésre válaszolva (a legtöbben „sziléziai” nemzetiségűnek), de csak 596 ezer fő volt olyan, aki kizárólag nem-lengyelként határozta meg magát (a lakosság 1,55%-a). A nyelvi struktúra különbözött az etnikai deklarációk sokszínűségétől, és az előbbi nagymértékben árnyalta az utóbbit: a nem lengyel nemzetiséget megjelölő 1467,7 ezer főből 948 ezer fő jelölt meg másik nyelvet a mindennapos használatban, és csak 176 ezer fő vallotta azt, hogy otthoni környezetben egy vagy két nem-lengyel nyelvet használ kizárólag.

A 2011-es népszámlálás teremtett így lehetőséget, hogy meg lehessen becsülni a lengyelországi lemkók létszámát: összesen 10,5 ezer fő vallotta magát lemkónak (7,1 ezer fő az első kérdésre, 3,4 ezer fő a másodikra; 5,6 ezer fő egyetlen válaszként jelölte meg, 3,6 ezer fő a lengyel opcióval együtt említette). Ez mindenképpen növekedés a 2002-es állapothoz képest, amikor is alig 6 ezer fő deklarálta a lemkó identitást.²⁹

A rendszerváltást követően jelentős lépések történtek a lemkó etnolektus standardizálása érdekében: a lemkó nyelv rendelkezik szótárral (lengyel–lemkó–lengyel),³⁰ nyelvtannal,³¹ ábécéskönyvvel,³² az alsó- és középfokú oktatásban használatos tankönyvekkel.³³ A 2001/2002-es tanévtől kezdődően a krakkói tanárképző főiskolán – a Szejm nemzeti kisebbségeikért felelős szakbizottságának kérésére – az Orosz Filológiai Tanszéken új szak indult be, orosz filológia képzés ruszin-lemkó

²⁹ Marek Barwiński, *Struktura narodowościowa Polski w świetle wyników spisu powszechnego z 2011 roku. Przegląd Geograficzny*, (86) 2014, No. 2. 217–241.

³⁰ Jarosław Horoszczak: *Словник лемківсько-польській і польсько-лемківській*. Warszawa: Rutenika, 2004.

³¹ Henryk Fontański – Mirosława Chomiak: *Gramatyka języka łemkowskiego / Граматыка лемківського языка*. Katowice: Śląsk, 2000.

³² Петро Муриянка: *А я знам азбуку. Лемківській буквар*. Warszawa–Legnica: Rutenika, 2003.

³³ Mirosława Chomiak: *Лемківський язык – II част для середньої школи*. Warszawa: Rutenika, 2005; Mirosława Chomiak: *Бесідуємо по лемківськи*. Warszawa: Rutenika, 2006.

nyelvvel. A 2011-ben a lengyelországi alsó- és középszintű oktatásban összesen 268 gyermek részesült lemkó nyelvtanításban.³⁴

Léteznek természetesen a lemkók által kiadott sajtótermékek: a *Beszida / Beciða* kéthavi lapot a Lemkó Egyesület adja ki (amely így főleg lemkó etnolektusban jelenik meg, és a kárpátuszin kontextust is figyelembe veszi), a *Vatra / Bampa* negyedéves folyóiratot a Lemkó Szövetség jegyzi (ennek megfelelően az ukránságon belüli lemkó regionalizmus kerül kihangsúlyozásra). 2011 óta létezik a Lem.FM nevű internetes rádió, amely napi 24 órában sugároz anyanyelvi műsorokat és népszerűt.

A lemkók (és az ukránok) legnagyobb jogsérelmére a lengyel hatalom felemás választ adott: a törvényhozás felsőháza, a Szenátus és nem a nagyobb hatáskörű alsóház kért bocsánatot a Visztula-akcióért 1990-ben, mert utóbbi esetben az érintettek kártérítést követelhettek volna (a bocsánatkérés megismételte 1997-ben Aleksander Kwaśniewski köztársasági elnök is), ugyanakkor az állam az érintetteknek a kitelepítés során elvesztett ingó vagy ingatlan vagyona után semmiféle kártérítést vagy kárpótlást nem fizetett ki (és nem is valószínű, hogy fog).³⁵

„Belga identitás” és „kis haza”

A lemkó kisebbségnek a történelmi folyamatok furcsa összhatásaként valamiféle „belga identitás” jutott ki osztályrészüll: a lengyelek számára „túl ukránok”, az ukránok számára „kevésbé ukránok”, miközben az önálló lemkó etnikai tudat és/vagy a kárpátuszin nemzethez/néphez való tartozás a közösségen belül sem forrott ki végérvényesen.³⁶ Talá-

³⁴ Urszula Markowska-Manista: Szkolnictwo Łemków i edukacja o Łemkach w warunkach wielokulturowości. In Machul-Telus (red.): *Łemkowie*, 2013, i. m., 189.

³⁵ A második világháborút követően az „új” (a Németországtól megkapott) és „rég” (Szovjetunió javára elvesztett) lengyel területeken milliós nagyságrendű népmozgás zajlott le (németek és az addig honos kisebbségek kitelepítése, a Szovjetunióhoz került területekről a lengyelek betelepítése), ami kiegészülve a holokauszt során elpusztított zsidók vagyoni kérdéseivel megoldhatatlan gordiuszi csomót jelentene a jelenkori lengyel kormányzatnak.

³⁶ A lemkók mint a kárpátuszin nemzet/mozgalom tagjának kérdésköréhez lásd Ewa Michna: *Kwestie etniczno-narodowe na pograniczu Słowiańszczyzny wschodniej i zachodniej. Ruch rusiński na Słowacji, Ukrainie i w Polsce*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2004 (Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej, t. VIII.); Jan Jacek Bruski: *Rusini w Polsce i na Słowacji. Meandry świadomości narodowej*. <http://www.olszowka.most.org.pl/rusi02.htm> (2019-01-26)

lőan fogalmazta meg ezeket a dilemmákat Teodor Gocz (Теодор Гоч), az egyik lengyelországi lemkó szervezet volt elnöke: „Arra a kérdésre, kik vagyunk, lemkók, ukránok, ruszinok, jobb lenne nem válaszolni. S nem használni ezeket a kifejezéseket. Mert nem lenne ruszin nélkül ukrán és Ukrajna Rusz nélkül. Sajnos, a történelem bennünk annyira megkavart, hogy sok lemkó nem is tudja, kicsoda, nem ismeri a nemzetiségét, nem is a tudatlanság miatt, hanem az elmúlt háború és az utána következő tapasztalatok okán. A közösségünk nagyon megosztott, valakik dolgoztak ezen és emiatt a Lemkó-vidék keleti részén a lemkók magukat ukránnak nevezik, a nyugati részén lemkónak. Azt lehet mondani, hogy néprajzi szempontból lemkók, ruszinok vagyunk, de ha valaki ukránnak tartja magát, joga van hozzá.”³⁷

Ami azonban összeköti mindenképpen a lemkókat, akármilyen orientációt is képviseljenek, a „kis hazához” („mała ojczyzna”, ami talán a német szakirodalomból és tapasztalatból átvett Heimat ad vissza legjobban), a Lemkó-vidékhez való feltétlen ragaszkodás. Ez a „kis haza” elsősorban nem csak földrajzilag egzakt módon körülhatárolható territóriumot jelent, hanem afféle „haza a magasban” – a nem-létező létezőt, a területhez szorosan köthető, de a régi formájában eltűnt hagyományokat, életmódot, nyelvet jelöli.³⁸ Fontos hangsúlyozni, hogy az 1945-öt követő repressziók a lemkók ellen (kitelepítés Szovjet-Ukrajnába, majd a megmaradt népesség áttelepítése) mély nyomot hagytak az érintettek és leszármazottaik gondolkodásmódjában, de az addig kialakult nemzeti jegyekkel gazdagított regionális identitás volt annyira erős, hogy megmaradt a „diaszpóra” évtizedei alatt, azt így a rendszerváltást követően újra ápolni lehetett.

Kétségtelenül a lemkó-problematika lengyelországi jelenlétéhez, viszonylagos „népszerűségéhez”, hogy a többségi társadalmon belül az érintettekhez afféle „pozitív kisebbség” imidzse köthető: a lengyelek a lemkókhoz nem kötnek negatív konnotációt (az együttélésük konfliktustól mentes volt, ami nem mondható el az ukránokról vagy a németekről; mint etnikai közösség nem jelentkezik autonómiaátörekvésekkel). Másfelől a színes, a turisztikában jó eladható, kamatoztat-

³⁷ Wywiad z Teodorem Goczem. *Polityka*, 1993, január 16., 6. Idézi: Dominika Kulik: W poszukiwaniu własnej tożsamości. Rozważania nad grupą lemkowską. *Pisma Humanistyczne*, 1999, No. 1. 140.

³⁸ Az oral history megközelítéséből (lengyelországi és ukrainai megszólalók alapján) a Lemkó-vidék emlékezetéről: Patrycja Trzeszczyńska: *Lemkowszczyzna zapamiętana: opowieści o przeszłości i przestrzeni*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2013.

ható lemkó folklór teljes egészében a lengyel államhoz köthető, s mint ilyen, „őshonosnak”, a maga dinamikájában változatlannak mondható.

Úgy tűnik, hogy a lengyelországi hatóságok a belső lemkó vitába (ukrán vs. autonomista irányzat, másképpen fogalmazva: a „kik vagyunk”, illetve „kik akarunk lenni” kérdése) nem kíván beleszólni vagy azt manipulálni. Jelenleg Lengyelország etnikai (és vallási) értelemben homogénnek mondható és a helyi kisebbségi közösségek – a kis létszámuk, arányuk és a szórványhelyzetük okán – a többség számára „láthatatlanok”, a nem-lengyel nemzeti vagy etnikai közösségek szabadon ápolhatják nyelvüket, kultúrájukat.

Ruszinok Szlovákiában

HALÁSZ IVÁN¹

A 19. századi ruszin és szlovák nemzeti mozgalom között sok volt a hasonlóság,² ami az egyes időszakokban szoros együttműködést eredményezett a két nemzet vezető politikusai között. Ez valamiféle egymásrautaltság érzését erősítette mindkét nemzetben. Ennek ellenére a kölcsönös viszonyuk akkor sem volt teljesen szimmetrikus. A szlovák mozgalom minden problémája ellenére mégiscsak valamivel erősebb, egységesebb és szervezettebb volt, mint a sokféle kulturális-nyelvi, illetve felekezeti orientációval rendelkező ruszin–ruthén–ukrán mozgalom. A régi Magyarország északkeleti periferiáján élő ruszinok szociális-gazdasági helyzete is valamivel nehezebb volt a szlovákokénál, legalábbis, ami a nyugat- és közép-szlovák régiókat illeti. Ugyanakkor voltak olyan időszakok is, amikor a szlovákok szorultak rá a kisebbik szláv testvér támogatására. Az 1860-as években például, amikor a szlovákoknak nem volt saját nemzeti elkötelezettségű képviselőjük a magyar Országgyűlésben, éppen a ruszin Adolf Dobriansky (Dobránszky Adolf) birtokos politikus próbálta a szlovákok érdekeit is artikulálni.

A két világháború közötti időszak

A kapcsolat aszimmetrikus jellege nem csökkent az 1918 után sem, amikor a ruszinok döntő többsége a csehszlovák állam kötelékébe került. A csehek és a szlovákok közös államához való csatlakozást főleg az amerikai diaszpórában működő ruszin szervezetek szorgalmazták,

¹ Selye János Egyetem Tanárképző Kar, Komárom.

² A következő hasonlóságokról volt szó: a szláv jelleg, a peremvidéki elhelyezkedés a régi Magyarországon belül, döntően mezőgazdasági jelleg, a többfelekezetiiség problematikája, elhúzódo viták az irodalmi nyelvről, a régi magyarországi határokon átívelő nemzeti-kulturális kapcsolatok, a számottevő saját arisztokrácia hiánya, az urbanizáltság alacsonyabb foka (bár ebben a tekintetben a szlovákok helyzete jobb volt).

kevésebbé az otthon működő politikusok. Azok között egyaránt lehetett találkozni az erős ukrán és magyarhoni orientációval is. Végül azonban a kárpátaljai ruszinság többsége jobb alternatíva híján felsorakozott a csehszlovák orientáció mellett. Az iparilag fejlett, szláv többségű és demokratikus Csehszlovákia mégis képes volt bizonyos előnyöket és fejlesztéseket nyújtani a hagyományosan periferiális és szegény vidéknek.

Szlovákia és Kárpátalja (hivatalosan: Podkarpatská Rus) az egységesnek számító első Csehszlovák Köztársaságban (1918–1938) két közigazgatási-területi egységet alkotott: a külön autonómia nélküli Szlovák Tartományt és a nemzetközileg garantált, de 1938 előtt meg nem valósult autonómiával rendelkező Kárpátalját. Az utóbbi számított az új állam legszegényebb és leginkább elmaradott területének, ahová rendszerint büntetésből küldték a cseh, illetve kisebb részben szlovák származású köztisztviselőket és közalkalmazottakat. Akik nem voltak büntetésben, azok is többnyire csak a különböző kiegészítő pótlékok reményében vállalták az ottani állásokat.

Az előbb említett területi beosztás eredményezte először a történelemben a szlovák és a ruszin–ukrán nemzetiségű lakosság közötti olyan igazgatási határ meghúzását, amely legalább részben próbálta figyelembe venni az etnikai viszonyokat. Ez a határmegállapítás vezetett el végső soron a szlovákiai ruszin kisebbség mint önálló entitás megszületéséhez. A két világháború közötti népszámlálások értelmében Szlovákiában 1921-ben 88 970 fő tartozott ruszin, illetve ukrán nemzetiségi közösséghez. A számuk 1930-ban már elérte a 95 783 főt.³ Ez a szám valamivel kisebb volt, mint az 1910. évi utolsó régi magyarországi népszámlálás szerinti adatok. Azok alapján ugyanis a szlovák kutatók kiszámították, hogy a későbbi Szlovákia területén összesen 96 528 ruszin, illetve ukrán élt, akik az ottani lakosság körülbelül 3,4%-át, illetve a 446 846 főt számláló magyarországi ruszinság körülbelül egyötödét tették ki.⁴

³ Az adatokat lásd Konečný, Stanislav: *Formovanie polyetnického zloženie obyvateľstva Slovenska*. In Gajdoš, Marián – Matula, Pavol (eds.): *Niektoré otázky vývoja národnostných menšín na Slovensku*. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV, 1997. 44.

⁴ Paukovič, Vladimír: *Etnická štruktúra obyvateľstva Slovenska, jej vývoj, demografické a sociálne charakteristiky*. *Sociológia*, 26, 1994, 5–6. sz. 426. A korabeli ruszin–ukrán becslések egyébként ennél magasabbak voltak, mert abból indultak ki, hogy minden görögkeleti és görög katolikus helyi lakos tulajdonképpen ehhez a nemzetiséghez tartozik. Ezáltal akár 200 000 főre is lehetett felemleni az érintettek létszámát.

A két világháború között a csehszlovákiai ruszin, illetve ukrán érzelmi lakosság között továbbra is megmaradt a korábbi hármasság megosztottság, amely az orosz, az ukrán és az önálló ruszin orientációt jelentette. A szlovákiai ruszin kisebbség nem volt elég ahhoz, hogy önállóan cselekedjen, ezért főleg a kárpátaljai erőkre és szervezetekre támaszkodott. Az önálló helyi pártok közül csak az Orosz Nemzeti Párt tudott szert tenni valamelyest nagyobb befolyásra a helyi ruszin lakosság körében. Ez azzal függött össze, hogy a kelet-szlovákiai ruszin lakosság körében egyértelműen az oroszbarát irányzat volt a meghatározó. Ugyanakkor a galíciai ukrán érzelmi emigráció jelenlétének köszönhetően megerősödött az ukrán irányzat is. A prágai kormány lavírozni próbált az oroszbarát és ukrán érzelmi irányzatok között, a fő célja pedig az volt, hogy egyik se kerüljön domináns helyzetbe. Ezért többnyire a defenzívába került irányzathoz szokott csatlakozni. Ez a magatartás azonban tartóssá tette a helyi ruszinok oktatási nyelvének területén uralkodó kaotikus állapotokat.⁵ Ebben az időszakban meggyengült a magyarbarát irányzat.

Az 1939 és 1945 között fennálló első Szlovák Köztársaság idején a ruszinoknak is alkalmazkodniuk kellett a tekintélyelvű és nacionalista tendenciákhoz. A helyzetüket nagyban meghatározta az, hogy Kárpátalja ismét magyar lett. Az akkori nacionalista szlovák rezsim leginkább úgy tekintett rájuk, mint ruszin nyelvjárásban beszélő szlovákokra.⁶ Ugyanakkor bizonyos mozgásterük mégis megmaradt. A Szlovák Állam engedélyezte az Alekszander Duchnovics Orosz (értsd Ruszin) Kulturális Művelődési Társaságot, amelyet az eperjesi görög katolikus egyház is támogatta Pavol Gojdič püspökkel az élén.⁷ A sajátos nemzeti és szakmai szlovák korporativizmusnak megfelelően a ruszin-ukrán kisebbségnek volt két parlamenti képviselője is, akiket még 1938 őszén választottak meg.⁸ Igaz, a szlovákiai németektől és magyaroktól eltérően ők nem hozhattak létre saját hivatalos nemzetiségi pártot.⁹ Különböző kormányzati pozíciókkal sem rendelkeztek.

⁵ Konečný, Stanislav: Rusini v novodobých dejinách Slovenska. In *Slovania: téma aktuálna. Zborník príspevkov z vedeckej konferencie Forum Slavica 2009 v Nitre*. Nitra, 2009. 13.

⁶ Ezt nevezték az úgynevezett Dudáš doktrínának. Lásd uo. 13.

⁷ Uo. 13.

⁸ Miután az egyik képviselő körzete később Magyarországhoz került, neki távoznia kellett a testületből, de a Hlinka Szlovák Néppárt egy újabb ruszin tagot delegált az Országgyűlésbe. Podolec, Ondrej: *Medzi kontinuitou a diskontinuitou. Politický systém Slovenskej republiky 1939–1945*. Bratislava: Atticum, 2014. 144–145.

⁹ Uo.

Bár a német érdekeknek leginkább a ruszinok ukrán orientációja felelt meg, a szlovák Országgyűlésben helyet foglaló ruszinok (kárpati) oroszként határozta meg magukat. Sőt, Anton Simko képviselő egyik 1940. évi felszólalásában egyenesen Szovjetuniót nevezte meg a nemzete anyaországának. Igaz, akkor a Szlovákia és Szovjetunió között még fennálltak a diplomáciai kapcsolatok.¹⁰ A szlovák néppárti képviselők részéről időről időre felbukkant az a régi szlovák gyanú, amely szerint a ruszinok szíve a magyarokhoz húz. Emiatt negatívan álltak hozzá azokhoz az 1938. májusi és szeptemberi ruszin memorandumokhoz, amelyek azt akarták elérni, hogy az egyes kelet-szlovákiai ruszinlakta térségek Kárpátaljához legyenek csatolva. Kárpátalja ugyanis később Magyarország része lett. A szlovák néppártiak körében az sem növelte a ruszinok népszerűségét, hogy a két világháború között itt csak nagyon kevesen szavaztak rájuk. Ehelyett a ruszin lakosság többsége inkább az országos pártokra szavazott. Az 1938. évi őszi országgyűlési választásokon ezeken a vidékeken a kormánypárt csak alig 50%-ot ért el. A Zemplénben található nagymihályi járásban a lakosság 62%-a pedig a néppártiak által összehozott jelöltlista ellen szavazott. A kormánypártnak az sem tetszett igazán, hogy egyébként a hozzájuk közelebb álló görög katolikus Pavol Gojdič püspök arra buzdította a híveit, hogy a népszámláláskor egységesen ruszinnak vallják magukat. Pedig a Sáros megyei hatóságok, Štefan Haššík, majd Andrej Dudáš főispánokkal az élén inkább szlováknak akarták látni a ruszin „nyelvjárást” beszélőket.¹¹

A második világháború után és a szocializmus alatt

A helyzet gyökeresen megváltozott a második világháború után. Kárpátalja ugyanis nem tért vissza a csehszlovák állam kötelékébe, hanem az 1945. június 29-i kétoldalú megállapodás értelmében a Szovjet-Ukrajna része lett. Ez hosszabb távon eldöntötte a helyi ruszin lakosság hivatalos nemzetiségének a kérdését is. Az első háború utáni években még tolerálták az orosz, értsd ruszin megjelölést, de az akkor létrehozott különböző tanácsok és szervek már az ukrán melléknevet használtak. Ilyen volt például az Eperjesi-vidék Ukrán Nemzeti Tanácsa, az

¹⁰ Uo. 147.

¹¹ Uo. 146.

Ukrán Nemzeti Színház vagy az Ukrán Iskolák Ügyosztálya.¹² Az ukrán orientációt a moszkvai utasításoknak megfelelően főleg a kommunisták támogatták, de a Nemzeti Frontba tömörült többi pártnak sem volt ezzel problémája.

Komoly demográfiai khatásokkal járt az, hogy a térség körülbelül 12 000 lakosa élt a Szovjetunió által felkínált állampolgársági optálási lehetőséggel, és kivándorolt. A szláv ruszinok, illetve ukránok nem tartoztak a második világháború után jogfosztott és diszkriminált nemzetiségi kisebbségek közé. Őket tehát nem deportálták erőszakkal Csehszlovákia és Morvaországba, mint például a magyarokat, mégis sok ezer kelet-szlovákiai ruszin és ukrán ezt az utat választotta. A kiürült Szudéta-vidék ugyanis vonzotta a sok szegény embert, a nagy cseh- és morva ipari központokhoz (Prága, Brünn, Pilsen, Ostrava stb.) hasonlóan. Ezek a folyamatok létszámban és identitásban nyilván meggyengítették a helyi közösségeket.

Az 1948. februári kommunista fordulat után az előbbi tendenciák még markánsabbak lettek. Az 1948. május 9-én elfogadott új alkotmány nem foglalkozott nemzetiségekkel, erre egészen 1960-ig kellett várni, amikor megszületett az úgynevezett szocialista csehszlovák alkotmány. Komoly központosítás ment végbe a sajtótermékek területén. Először a *Prjasevsčina* nevű lapban jelentek meg ukrán nyelvű cikkek, aztán az egész újságot felváltotta a *Novoje Zsittyja* című lap, amely az eperjesi kerületi kommunista bizottság lapjának ukrán nyelvű változata volt. Egyre több ruszin iskolában pedig ukránul kezdtek oktatni. Erősödött a ruszin identitás egyik támaszaként funkcionáló görögkatolikus egyházra nehezedő nyomás is. Az 1950. áprilisban pedig elkezdődött ezen egyház teljes felszámolása. A püspökei ellen politikai perek indultak el, a híveket pedig inkorporálták a görögkeleti (ortodox) egyházba. Végül a Szlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottságának elnöksége 1952. június 28-án úgy döntött, hogy minden ruszin-orosz iskolában át kell térni az ukrán oktatásra. Erre igazából senki sem készült fel, még a helyi hatóságok sem. Ennek ellenére 1953. szeptember 1-től már csak ukránul lehetett tanulni a nemzetiségi iskolákban.

Ez a lépés komoly elégedetlenséget váltott ki a ruszin érzelmű közösségekben, amelyek számára, ha nem akartak ukránná válni, és gyermekeiket ukrán iskolába járatni, tulajdonképpen csak az a lehetőség maradt meg, hogy szlováknak vallják magukat. Mindez a ruszin közösség gyorsabb szlovakizálását eredményezte. Az 1950 és 1961 között talán

¹² Konečný: *Rusíni v novodobých dejinách Slovenska*, 1997, i. m., 14.

emiatt is 12 000 fővel csökkent az immár hivatalosan és megkérdőjelezhetetlenül ukránnak tekintett közösség létszáma. Ez körülbelül 25%-os csökkenést eredményezett.¹³

A kommunista nemzetiségi politika jegyében Kelet-Szlovákiában 1954-ben magalakult az Ukrán Dolgozók Kulturális Szövetsége (KZUP), amely formálisan kifelé képviselte a helyi ukrán érdekeket, illetve szervezte a kulturális és művelődési életet. Lényegében azonban ezen szervezet a kommunista párt engedelmes eszköze volt. Bár az 1968-ban viszonylag kevés ruszin és ukrán aktivizálódott a reformfolyamatokban, a KZUP – a magyar kisebbséget képviselő Csemadokhoz hasonlóan – elvesztette a Nemzeti Frontban való tagságát. Mindkét szervezet a Szlovák Szocialista Köztársaság Kulturális Minisztériumának alárendeltségébe került. Csak 1987-ben térhettek vissza a Nemzeti Frontba.

Az 1960-ban elfogadott szocialista alkotmány 25. cikke deklarálta, hogy az állam garantálni fogja az anyanyelvi oktatás és kulturális fejlődés lehetőségét a magyar, az ukrán és a lengyel nemzetiségű állampolgárok számára. A ruszinokról itt még nem esett szó, azokat ugyanis egyszerűen ukránoknak tartották. A helyzet az 1968. évi 144. számú alkotmányerejű törvény (azaz a szocialista nemzetiségi törvény) elfogadása után csak annyiban változott meg, hogy a törvénytöredék az ukrán megjelölés mellett zárójelbe beírta a ruszin melléknevet is.¹⁴ Ennek azonban nem volt különösebb jelentősége. Az 1980. évi népszámláláson továbbra is arra voltak kíváncsiak a kérdezőbiztosok, hogy ki tekinti magát ukrán (ruszin) nemzetiségűnek. Külön-külön nem lehetett erről nyilatkozni. 1980-ban egyébként 36 850 fő vallotta be ezt a nemzetiséget, ami a Szlovákia lakosságának csupán 0,7%-át jelentette.¹⁵ A nemzetiségi történelemmel foglalkozó korabeli szakértők is az írásaikban inkább a kelet-szlovákiai ukránokról írtak, mintsem a ruszinokról. Az ukrán-ruszin vagy egyre gyakrabban ruszin-ukrán jelző főleg a kommunista rendszer bukása után terjedt el.¹⁶

¹³ Uo. 15–16.

¹⁴ Grónský, Ján: *Komentované dokumenty k ústavným dejinám Československa III. 1960–1989*. Praha: UK v Praze – Nakl. Karolinum, 2007. 215. Akkor egyébként újból megjelent a csehszlovákiai nemzetiségek között a német kisebbség is.

¹⁵ Konečný, Stanislav: *Formovanie polyetnického zloženia obyvateľstva Slovenska*. In Gajdoš, Marián – Matula, Pavol (eds.): *Niektoré otázky vývoja národnostných menšín na Slovensku*. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV, 1997. 44.

¹⁶ Erről lásd részletesebben Danilák, Michal: *Dejiny Rusínov-Ukrajincov v slovenskej historiografii*. www.shs.sav.sk/smolenice2001/zjazdove-rokovanie (2019-02-01)

Ruszinok 1989 után

Az 1989. évi rendszerváltás után a helyzet radikálisan megváltozott – az addig egységesen kezelt közösség ugyanis két, egymással nem túlzottan szívélyes viszonyban lévő nemzetiségre szakadt. A helyzet újdonsága az volt, hogy most már nemcsak az értelmiségi elitek vallottak eltérő kulturális-nyelvi orientációt, hanem a mögöttük álló hétköznapi emberek is. Az részben a magasabb általános műveltségi színvonallal, részben pedig az előző évtizedek feszültségeivel függött össze.¹⁷ Az első rendszerváltás utáni népszámláláson még csak 17 197 fő vallotta magát ruszinnak, szemben a 13 291 ukránnal. De 2001-ben már markánsabb volt a különbség: 24 201 fő ruszin, 10 814 fő pedig ukrán nemzetiséget jelölt meg. Az összlakossághoz képest ez 0,4%-ot és 0,2%-ot jelent.¹⁸ A tendencia 2011-ben csak folytatódott. Akkor a statisztika 33 482 ruszin mellett 7430 ukránt mutatott ki.¹⁹ A ruszin anyanyelvet pedig több mint 50 000 fő vallott be. Itt is növekvő tendencia érvényesül. Az identitásválasztásban pedig fontos szerepet játszik a felekezeti hovatartozás is – a görögkeletiek gyakrabban érzik magukat ukránnak, az 1968 óta megint legálisan működő görög katolikusok pedig inkább a ruszin identitást vallják magukénak.²⁰ A ruszin aktivisták becslései egyébként körülbelül 100 000 főben határozzák meg a nemzetiségük létszámát.²¹

Az 1989 utáni időszak egyik legfontosabb fejleménye a szlovákiai ruszin nyelv kodifikálása, ami az úgynevezett harmadik ruszin nemzeti ébredés²² során, 1995. január 27-én történt meg. Erre többszörös nekifutás után került sor.²³ Az ünnepélyes kodifikálást is több szakmai

¹⁷ Konečný, Stanislav: Rusíni v novodobých dejinách Slovenska. In *Slovania: téma aktuálna. Zborník príspevkov z vedeckej konferencie Forum Slavica 2009 v Nitre*. Nitra, 2009. 15.

¹⁸ Konečný: Formovanie polyetnického zloženie obyvateľstva Slovenska, 1997, i. m., 44.

¹⁹ Plíšková, Anna: *Rusínsky jazyk na Slovensku 20 rokov po kodifikácii*. <https://www.academia.edu/> (2019-02-01)

²⁰ Szlovákiában körülbelül 200 000 görög katolikus és körülbelül 50 000 görögkeleti hívó él.

²¹ Duleba, Alexander: Rusíni nevymrú. (Beszélgetőpartnerek: Lengyel, Diána – Király, Zsolt.) www.korkep.sk/cikkek (2019-02-01)

²² Erre 1989 után került sor a posztkommunista térségben. Az első nemzeti ébredés még a 19. században került, a másodikra a két világháború között.

²³ Konečný, Stanislav: Rusíni na Slovensku a vývoj otázky ich spisovného jazyka. *Človek a spoločnosť. Internetový časopis pre pôvodné teoretické a výskumné štúdie z oblasti spoločenských vied*, 3, 2000. No. 1.

tanácskozás előzte meg. 1992. november 6-án és 7-én Bártfa mellett összeültek a különböző országokból érkezett szakértők, hogy tanácskozzanak a nyelvkodifikálás alapvető kérdéseiről. Abban állapodtak meg, hogy mindegyik nagyobb régiónak az ott használt élő nyelvet kellene alapul venni a ruszin nyelv kodifikálása során. Abban konszenzus volt, hogy a cirill írást kellene alkalmazni a folyamat során. Szlovákiában a ruszin nyelvi norma a kelet- és nyugat-zempléni ruszin nyelvjárások alapulvételével született. 1993 elején aztán Eperjesen megalakult a Ruszin Nyelv és Kultúra Intézete, amely koordinálta a kodifikációs munkát. Ez a folyamat két éven át tartott, és eredményeképpen megszülettek nyelvi kézikönyvek, nyelvtani segédesszközök, az alapvető tankönyvek és a különböző válogatások. Csak ezek után került sor a már említett ünnepélyes aktusra, amely során kihirdették az új ruszin nyelvi normát.²⁴ Érdekes, hogy nemcsak a cirill betűs írásmód terjedt el, hanem a latin betűs is, főleg a családi és belső kommunikációban. Bár a szlovák törvények lehetővé teszik a ruszin nyelv hivatali használatát is, ez a szféra egyelőre a legkevésbé érintett a ruszin nyelv által. Ezt a Szlovák Tudományos Akadémia vizsgálatai is kimutatták 2000-ben.²⁵

Valamivel jobb a helyzet az iskolarendszerben. Ruszin nyelven először az 1997/1998-as tanévben kezdtek oktatni az összesen négy alapiskolában. Ez később két iskolára csökkent. Egy ideig a mezőlaborci (Medzilaborce) gimnáziumban is lehetett ruszinul tanulni, de ez a lehetőség később megszűnt. 2013-ban két óvodában is használták a ruszin nyelvet – egyikben kizárólagos nyelvként, a másikban a szlovákkal együtt. Az egyetemek közül az Eperjesi Egyetem az, amely igyekszik ilyen lehetőséget nyújtani a hallgatóinak. 1998-ban ugyanis itt jött létre a Nemzetiségi Tanulmányok és Idegen Nyelvek Intézete, amelyen belül működött a Ruszin Nyelv és Kultúra Részlege. Ebből 2008-ban megszületett az Eperjesi Egyetem önálló Ruszin Nyelv és Kultúra Intézete, ahol most is képzik a ruszin nyelv oktatóit. Másutt Szlovákiában nincs ilyen lehetőség.

Azt, hogy 1989 után a ruszinok lettek a meghatározó kelet-szlovákiai szláv nemzetiség és nem az ukránok, az is jelzi, hogy a szocializmus óta Eperjesen működő Alexander Duchnovič Színházban a fenntartó Eperjesi Önkormányzati Kerületnek kellett előírni, hogy minden évadban legalább egy színdarabot ukrán nyelven is elő kell készíteni.

²⁴ Plíšková: Rusinsky jazyk, i. m.

²⁵ Uo.

1988-tól kezdve tíz éven át ugyanis hivatalosan a ruszin nyelv volt meghatározó, pedig a második világháború után éppen ezen színház volt az első ukrán nyelvű hivatalos intézmény az eperjesi régióban. Szerencsére, a régióban a két nyelv között alig van különbség.²⁶ Deklaráltan ruszin nyelven jelenik meg kisebb-nagyobb rendszerességgel négy sajtóorgánum – *Rusyn*, *Narodny novynky*, *InfoRusyn* és *Holos Rusyna*.²⁷

A kommunista rendszer összeomlása után viszonylag gyorsan megalakultak a szlovákiai ruszinok legfontosabb szervezetei – 1990 márciusában létrejött a Ruszin Megújhódás (*Rusínska obroda*), majd 1991 márciusában a Ruszin Világkongresszus szlovákiai szervezete. További fontos szlovákiai ruszin szerveződések közé tartozik a Szlovák Köztársaság Ruszin Kulturális Akadémiája, a Ruszin Szervezetek Egyesülete, a Szlovákiai Ruszinok Szövetsége, a Szlovákiai Ruszin Értelmiség Szövetsége, a Szlovákiai Ruszinok Klubja, a Szepešségi Ruszinok Egyesülete, a Ruszin Írók Egyesülete, az Ifjú Ruszinok, valamint az Alexander Duchnovič Ruszin Kulturális-Művelődési Egyesület Eperjesen.²⁸

A ruszin alapú politizálás Szlovákiában

Az 1989-es esztendő a különböző csehszlovákiai nemzetiségek politikai aktivizálódását is magával hozta. A ruszinok aktivitása azonban nem érte el a magyar vagy a lengyel kisebbség aktivitásának szintjét. A legrepresentatívabb és egyben legaktívabb ruszin szervezet az 1990 tavaszán létrehozott Ruszin Megújhódás (*Rusínska obroda*) nevű szervezet volt, amelynek mai napig sok városban vannak helyi szervei. A ruszin közélet hagyományos problémája azonban a szervezeti szétaprózódás. Ennek leküzdésére alakult meg 2012-ben a Szlovákiai Ruszinok Kerekasztala. Hasonló koordinációs fórummal rendelkezik Szlovákiában a magyar nemzetiség is. A Ruszin Kerekasztal elnöke Alexander Duleba lett, aki egyébként már évek óta vezeti a Szlovák Külgügyi Társaság Kutatóintézetét.

²⁶ Uo.

²⁷ A rendszerváltás utáni ruszin-ukrán fejlődésről lásd Gajdoš, Marián – Konečný, Stanislav: *Rusíni a Ukrajinci na Slovensku v procesoch transformácie (1989–1995). Výber z dokumentov I.* Prešov: Universum, 2005.

²⁸ www.narodnostnemensiny.gov.sk/rusinska-narodnostna-mensina (2019-02-01)

A Ruszin Kerekasztal 2014-ben önálló nemzetiségi törvényjavaslattal állt elő, ami miatt a Szlovák Nemzeti Párt támadásainak kereszt-tüzébe került. Andrej Danko nemzeti pártelnök ugyanis azzal vádolta meg – egyébként teljesen alaptalanul – a ruszin koordinációs fórumot, hogy területi autonómiára törekszik, és ennek érdekében összefogott a Most–Híd magyar–szlovák párttal.²⁹ Az utóbbi párt egyébként valóban külön figyelmet szentelt a ruszinoknak a 2016. évi program jellegű dokumentumában.³⁰ Az azonban az előbb említett nemzeti párti támadás után született.

Az önálló ruszin-ukrán párt létrehozásának ötlete már 2000-ben merült fel a Szlovákiai Ruszinok-Ukránok Nemzeti Hromadája néven. A terv végül nem sikerült, főleg a Ruszin Megújódás aktivistáinak ellenkezése miatt. 2010-ben pedig Eperjesen megalakult a *Náš kraj* (Kerületünk) nevű párt, amely azonban inkább regionális eszméket vallott, és főleg az Északkelet-Szlovákiát akarta képviselni. Igaz, akkor az is felmerült, hogy az új mozgalomnak ruszin nemzeti alapon kellene állni.³¹ A Duleba által alapított ruszin és egyben regionális jellegű párt körülbelül 19 polgármestert és képviselőt be tudott juttatni az önkormányzatokba, de aztán a belső ellentétek miatt kikerült az alapítók ellenőrzése alól. Később Boris Kollár pozsonyi vállalkozó-politikus tette rá a kezét, akitől aztán átvette Andy Hryc volt színész, aki Korektúra nevű rövid életű párttá szervezte át.³² A politikai elittel való elégedetlenséget meglövelni akaró színész azonban nem ért el ezzel komolyabb sikereket. Nem ez volt egyébként az első ilyen „északkeleti” regionális próbálkozás. 1994-ben ugyanis megalakult a Regionális Demokratikus Mozgalom – Kelet (Regionálne demokratické hnutie – Východ) nevű politikai szervezet, amely 12 éven át létezett a politikai porondon. Ennek ellenére csak a helyi önkormányzatokba tudta bejuttatni a politikusait, országos szinten már nem volt sikeres. A mozgalom főleg a különböző baloldali és részben populista pártokkal keresett

²⁹ SNS si na nás robí kampaň, Rusíni na východe autonómiu odmietajú. www.slovensko.hnonline.sk (2018-12-01)

³⁰ Občianska vízia 2016.

³¹ <http://www.rusynacademy.sk/cms/pre-koho-m%C3%A1-1-vznikn%C3%BA%C5%A5-nov%C3%A1-strana,-539.html> (2019-02-01)

³² <https://www.parlamentnelisty.sk/arena/rozhovory/Andy-Hryc-vstupuje-do-politiky-Je-cas-poslat-politickych-dinosaurov-do-penzie-chyb-bolo-prilis-vela-306924> (2019-02-01)

szövetséget. Bár kifejezetten nem nemzetiségi pártként határozta meg önmagát, regionális rádiuszának sajátosságai miatt több híve és aktivistája éppen a ruszin-ukrán közegből került ki. Mindez azonban nem jelent meg a program jellegű dokumentumokban, amely alapvetően regionalista maradt.³³

A jelenlegi szlovákiai pártok közül a már említett Most–Híd igyekszik tenni bizonyos gesztusokat a ruszinok irányában, hasonlóan, mint a jóval népesebb romák felé is. A 2019. évi európai parlamenti választásokon emiatt a párt jelöltlistáján roma és ruszin származású jelöltek is helyet kaptak. Ruszinokat a jelöltlistán a Svidník város polgármestere, Michal Goriščák képviseli.³⁴ Úgy tűnik, mintha a magyar–szlovák vegyespárt meg szeretné ismételni a Coexistentia/Együttélés 1990. évi taktikáját. Az említett mozgalom akkor megpróbálta megszólítani az akkori Csehszlovákia összes nemzetiségét.

A ruszinok által leginkább lakott északkeleti régiókban a nagy pártok közül hagyományosan jól szokott szerepelni a most is kormányzó Smer-SD (Irány-Szociáldemokrácia) nevű párt. Korábban erős bástyákkal rendelkezett itt Szlovákia Kommunista Pártja, amely 1990-ben ugyan kiesett a törvényhozásból, de 2006 és 2010 között egy ciklusra vissza tudott térni a parlamentbe. A vallásos Eperjesi Kerületben általában jól szokott szerepelni a Kereszténydemokrata Mozgalom is (KDH), de nem annyira az északkeleti széleken, hanem inkább a katolikus Szepességben és a nagyobb városokban.³⁵

A szlovák kutatók felfigyeltek egy érdekes ellentmondásra a ruszin lakosság politikai viselkedésében. Annak ellenére, hogy a legutóbbi ruszin újjászületés egyértelműen az 1989 novembere utáni időszakhoz kötődik, az 1990-es években és az ezredforduló környékén a ruszin lakosság többsége olyan szlovák nemzeti populista és baloldali pártokra szavazott, amelyek kritikusan viszonyultak a November értékeihez,

³³ Tilňák, Ján: Skúsenosti z činnosti politického hnutia Regionálne demokratické hnutie – Východ. In Duleba, Alexander – Hlavinka, Ján – Konečný, Stanislav – Lipinský, Ján (eds.): *Rusíni – história, súčasnosť a perspektívy*. Spoločenskovedný seminár 29–30. júna 2006. Prešov. 104. <https://www.rusyn.sk/data/files/23.pdf> (2019-02-01)

³⁴ <https://www.most-hid.sk/sk/lidrom-kandidatky-strany-most-hid-vo-volbach-do-ep-bude-jozsef-nagy> (2019-02-01)

³⁵ Mikuš, Roman: Politická diferenciácia územia Slovenska z pohľadu volebných preferencií. In Lauko, Viliam et kol.: *Regionálne dimenzie Slovenska*. Bratislava: UK, 2014. 67–125. http://www.regionálnageografia.sk/publikacie/pub/RDS/06_mikus.pdf (2019-02-01)

illetve vívmányaihoz, és egyértelműen a nemzetállami szlovák nacionalizmus, illetve populizmus platformján álltak. Ilyen volt például az 1992 és 1998 között kormányzó Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom (HZDS), később a Smer-SD és tartósan a régi vágású kommunisták. Mindez különösen igaz azon települések esetében, ahol a ruszinok 20%-ot vagy annál többet tettek ki.³⁶

³⁶ Konečný, Stanislav: Rusínska menšina vo výsledkoch sociologického výskumu SVU SAV. In *Rusíni – história, súčasnosť a perspektívy*, 2006, i. m., 87. <https://www.rusyn.sk/data/files/23.pdf> (2019-02-01)

Ruszin nemzetiségi önkormányzatiság a rendszerváltás utáni Magyarországon

DOBOS BALÁZS¹

A magyarországi ruszin kisebbség – az újabb hivatalos terminológiával nemzetiség² – rendszerváltás utáni helyzetével, főbb társadalmi-gazdasági jellemzőivel, önszerveződési folyamataival meglehetősen csekély számú szakirodalom foglalkozik. A közösséget többnyire a „mikro-”, a „szórvány-”, a „településhálózattal nem rendelkező” vagy a „települési koncentrációval nem jellemezhető” jelzőkkel illetik olyan más csoportokkal együtt, mint a bolgárok, a görögök, a lengyelek, az örmények és az ukránok.³ A lehatárolás hátterében e közösségek nagyságrendjével, településszerkezetével, identitástudatával, illetve a nemzetiséggé történő szerveződés sajátosságaival összefüggő okok állnak. Az alkotmány 1989-es átfogó módosításáig, majd a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvényig az állampárt a németeket, a szlovákokat, a délszlávokat (szerbeket, horvátokat, szlovénokat) és a románokat fogadta el nemzetiségnek. Az 1970-es évek végétől a cigányságot is etnikai csoportként ismerték el.⁴ Az államszocialista időszakban a felsorolt csoportoknak biztosítottak korlátozott nemzetiségi jogokat.

¹ MTA TK Kisebbségkutató Intézet, Budapest. A tanulmány az NKFIH PD 116168. sz. projekt támogatása.

² Magyarország Alaptörvénye, valamint ennek nyomán a nemzetiségek jogairól szóló 2011. évi CLXXIX. törvény a korábban használatos „nemzeti és etnikai kisebbségek” terminusról áttért a „nemzetiség” fogalom használatára.

³ Kozma István: A magyarországi mikrokisebbségekről az előzmények és a 2001. évi népszámlálás tükrében. In Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből II.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 2003. 325.

⁴ Joó Rudolf: *Nemzeti és nemzetiségi önrendelkezés, önkormányzat és egyenjogúság.* Budapest: Kossuth, 1984. 161.

Történeti előzmények

A keleti szláv, évszázadokig zömmel görög katolikus vallású, ósláv, magyar, lengyel és szlovák hatásokat is magáénak tudó nyelvet beszélő, cirill betűs ábécét használó ruszinok, korábbi megnevezéssel ruténok jelenléte a mai Magyarország területén – templomaik, tárgyi és szellemi emlékeik, valamint az idevágó történeti és néprajzi kutatások alapján – régóta kimutatható.⁵ A népszámlálások 1880 és 1941 között tartalmzták a ruszin vagy rutén válasszkatóriát az anyanyelv, majd 1941-ben a nemzetiség lekérdezésénél is. Az 1941-es adatok szerint a két világháború között, a hagyományos északkelet-magyarországi területek és népcsoportok mellett, megerősödött a fővárosban és környékén, a Duna–Tisza közén, valamint a Dunántúlon is a jelenlétük.⁶ A történeti Magyarország felbomlásával, a mai Kárpátalján és Kelet-Szlovákiában élő jelentősebb ruszin tömbökhöz képest a magyarországi mintegy 4-5 ezer fős hazai ruszinság értelemszerűen már jóval kisebb politikai súlyt képviselt.⁷ A második világháború végétől, Kárpátalja Szovjet-Ukrajnához való csatolásával egy időre Magyarországon is eltűnt a ruszin népnév, és helyét átvette az ukrán vagy kárpátukrán etnonima, amelyet az időszakban visszavetítettek a megelőző korokra is.⁸

A jelentős mértékben szétszórtn elhelyezkedő, komolyabb értelmiségi réteget, sztenderdizált irodalmi nyelvet és anyaországot nélkülöző, bizonytalan identitástudattal rendelkező népesség körében, amely Magyarországon a század közepére ráadásul már csupán pár kisebb zempléni település etnikai arculatát határozta meg, felgyorsult a környező, nagyobb presztízsű közegbe való asszimilálódás, amely egyes régiókban már a 19. század második felében elkezdődött. Ez részben az elmagyarosodást, részben pedig az elszlovákosodást jelentette a gyakorlatban. 1945 után évtizedekre uralkodóvá vált az a nézet, hogy ők valójában szlovákok,⁹ vagy a keletiszlovák nyelvjárást

⁵ Kozma: A magyarországi mikrokisebbségekről, 2003, i. m., 336.

⁶ Popovics Tibor Miklós: A magyarországi ruszinok identitásmegőrzési törekvései. In Sisák Gábor (szerk.): *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén*. Budapest: MTA Kisebbségkutató Műhely, Osiris, 2001. 202–215.

⁷ Fedinec Csilla (szerk.): *Iratok a kárpátaljai magyarság történetéhez 1918–1944. Törvények, rendeletek, kisebbségi programok, nyilatkozatok*. Somorja–Dunaszerdahely: Fórum Intézet – Lilium Aurum, 2001. 35, 37.

⁸ Lásd például Mayer Mária: *Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860–1910*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977.

⁹ Egey Emese: A ruszinokról. *Vasi Szemle*, 2015, 3. sz. 343–350.

beszélő ún. szlovjások.¹⁰ Ilyenformán tulajdonképpen integrálták őket a korszak szlovák nemzetiségi intézményeibe (nemzetiségi szövetség, nemzetiségi oktatás). Mindezek hatására, az 1970-es évek elején a néprajzkutatók már csak húsz falvat tudtak azonosítani Északkelet-Magyarországon, ahol értették és beszéltek még páran a ruszin nyelvet,¹¹ ezeken belül, a Csereháton már csak pár tucatnyian az 1970–80-as években.¹² A korábban sokáig zárt, hagyományos ruszin falvak és etnikai közösségek felbomlását, az identitástudatban a magyar elemek fokozatos tényverését, ezzel egyidejűleg a ruszin nyelvi kompetenciák és nyelvi szinterek háttérbe szorulását mutatta ki a borsodi térségben egy, a 2000-es évek elején végzett felmérés is. A fővárosban, illetve városi környezetben élő ruszin értelmiségiek körében viszont a ruszin származás- és identitástudat jóval erősebb volt, vagy egyenesen újralfedezést nyert.¹³

A fenti, történeti és társadalmi-gazdasági hagyatékkal, az identitástudatban hagyott lenyomattal, a magyar közeg erőteljes asszimilációs nyomásával, a szlovák és az ukrán konkuráló hatásával és különböző háttérű csoportokkal érkezett a ruszin nemzetiség a rendszerváltás időszakához. Ennek eredményeként immár hivatalosan is külön entitásként elismerve, ismét megszerveződhetett előbb egyesületek, majd a kisebbségi, utóbb nemzetiségi önkormányzatok formájában, és állami támogatással ismételt erőfeszítéseket tehetett a nyelv és kultúra megőrzésére, a hagyományok ápolására. Mindezek keretében az 1993-as kisebbségi elismeréshez vezető út fontosabb állomásainak felvázolását követően bemutatjuk a közösség önszerveződésének folyamatait. Áttekintjük, miként élt a fokozatosan öntudatra ébredő, szerveződő és mobilizálódó ruszin nemzetiség a biztosított jogszabályi keretekkel és intézményi lehetőségekkel, leginkább az önkormányzatok formájában testet öltő kulturális autonómia szervezeti kereteivel, miként reagált a felmerülő hiányosságokra, problémákra és kihívásokra. Mindeközben zajlott ugyanis egy, az iméntivel szorosan összefonódó, egymásra kölcsönösen ható folyamat is, a jogszabályi feltételek és keretek folyama-

¹⁰ Lásd például G. Kovács László: Megyénk szlovák nemzetiségének anyanyelvi kultúrájáról. *Borsodi Szemle*, 1973, 4. sz. 93–96.

¹¹ Kozma: A magyarországi mikrokisebbségekről, 2003, i. m., 377.

¹² Kacsinkó Adrián Gábor: A csereháti ruszinok nyomában. *Kisebbségkutatás*, 2011, 2. sz. 257.

¹³ Kozma István: Identitás-repertoárok a magyarországi örmények, ruszinok és lengyelek körében. In Bindorffer Györgyi (szerk.): *Változatok a kettős identitásra*. Budapest: Gondolat, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2007. 263.

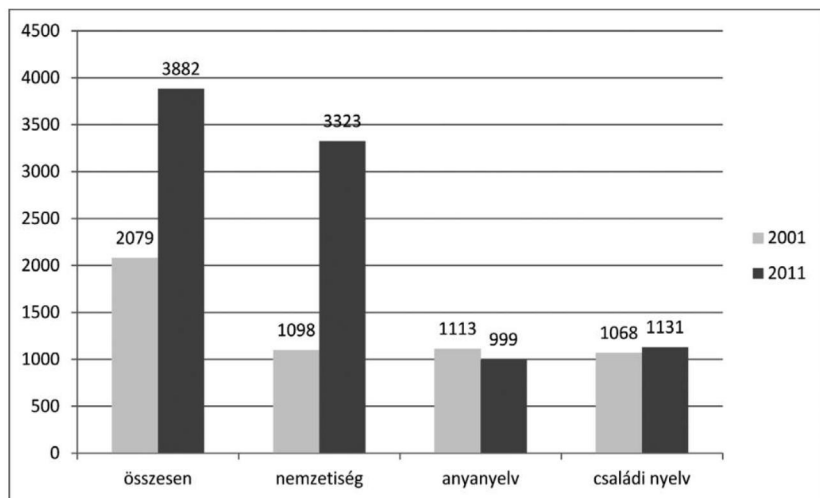
tos változása, a kisebbségi törvény és az önkormányzati választójogi szabályok újabb és újabb korrekciója, amelyet természetesen a ruszin nemzetiség is igyekezett befolyásolni, miként az szintén visszahatott magára a közösségre. Felvázoljuk azokat a sokrétű működési területeket is, amelyeket az utóbbi bő két és fél évtizedben a kiépülő ruszin nemzetiségi önkormányzatok elláttak Magyarországon, illetve röviden ismertetjük a nemzetiségi szószóló viszonylag újabb keletű intézményét és lehetőségeit is.

A ruszin nemzetiség a népszámlálások tükrében

A szocialista Magyarországon a ruszin mint önálló kategória évtizedekre eltűnt a népszámlálási kérdőívekről és összesítésekből is, és csak az 1990-es népszámlálás anyanyelvi rovatában tűnt fel újra, igaz, ekkor még az ukránnal összevonva: összesen 674 ruszin és ukrán anyanyelvű személyt mutattak ki. A 2001-es és 2011-es census is külön kezelte a ruszinokat és az ukránokat. E két census adatai alapján mindkét népcsoport létszáma jelentősen megnőtt, ha a ruszinoké némileg kisebb mértékben is. 2001-ben a mintegy kétezer ruszin nemzetiséghez tartozó személy az ország második legkisebb népcsoportját jelentette a törvényben elismert 13 között (a ruszinoknál csekélyebb létszámúak csak az örmények voltak), míg 2011-ben az immár közel négyezres közösség nagyságában megelőzte a szlovénokat is. Mindeközben a kérdéssel foglalkozó szakértők körében vitatott, hogy az alapján hasonló, de számos ponton eltérő módszertannal dolgozó két legutóbbi népszámlálás adatai vajon összehasonlíthatók-e egymással, és ha igen, mennyiben.¹⁴ Nem kizárt, hogy a növekedésben az is szerepet játszott, hogy a módszertanból kifolyólag 2011-re szűkültek az előzőekben magukat ukránnak vallók válaszelehetőségei, és többen ezúttal ruszinnak deklarálták magukat.

¹⁴ A Központi Statisztikai Hivatal – amúgy többek által vitatott – módszertana nemzetiségi kötődésűnek tekint minden olyan személyt, aki a nemzetiségi hovatartozást tudakoló, önkéntes alapon megválaszolható kérdések legalább egyikében megjelölte a nemzetiséget. 2001-ben a nemzetiségen és anyanyelven kívül a kultúrához, hagyományokhoz való kötődésre, valamint a családi, baráti körben használt nyelvre kérdeztek rá, és mindegyik esetben három-három válasz is megadható volt. 2011-ben a kulturális értékekhez való kötődés kikerült a kérdéssorból, de a nemzetiségre két kérdésben is rákérdeztek. Ezek mellett az anyanyelv és a családi, baráti körben használt nyelv esetében két-két választ is meg lehetett adni.

1. ábra. A ruszin kisebbség létszáma identitáskategóriánként, 2001–2011

Forrás: Csordás Gábor (összeáll.): 2011. évi népszámlálás. 9. Nemzetiségi adatok. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 2014. 13–18.

Az eredményekből látható, hogy napjainkra a kisebbséghez tartozás legfontosabb köteléke a nemzetiségi hovatartozás, amit árnyal az a becslés, amely szerint a legutóbbi, 2011-es népszámlálás alkalmával a ruszin kötődésűeknek valamivel több mint negyede jelölte csak meg első helyen a ruszint.¹⁵ A többi népcsoporthoz hasonlóan, a nemzetiséghez képest némileg alacsonyabb presztízzsel bír az anyanyelvi kötődés, e téren csökkenés figyelhető meg, amelyet némileg javít a családi, baráti körben használt nyelv terén mutatott némi emelkedés. A nemzetiségek körében tapasztalható általános trendhez, a nyelv leértékelődéséhez és a szubjektívabb nemzetiségi kategória előtérbe kerüléséhez kapcsolódik, hogy mind kevesebben vallják magukat az összes kategóriában egyöntetűen ruszinnak: 2001-ben 22,8%-uk, 2011-ben viszont már csak 13,6%-uk.¹⁶ A kisebbség létszámának alakulásában ugyanakkor az utóbbi évtizedekben komoly szerepe van a bevándorlásnak. 2001-ben a nemzetiségek közül egyedül a ruszin kötődésűek körében voltak többségben a külföldön születettek, akik akkor megközelítet-

¹⁵ Morauszki András – Papp Z. Attila: Nemzetiségi revival? Magyarország nemzeti-ségei a 2011. évi népszámlálás megváltozott módszertana tükrében. *Kisebbségkutatás*, 2014, 3. sz. 85–86.

¹⁶ Tátrai Patrik: Etnikai folyamatok Magyarországon az ezredforduló után. *Területi Statisztika*, 2014, 5. sz. 518.

ték a csoport 55%-át. A külföldön született ruszinok mintegy 45%-a Oroszországból és 36%-a Ukrajnából származott.¹⁷ 2011-ben is mintegy ezren voltak a külföldön születettek, azonban ekkor a közösségnek már csak mintegy negyedét tették ki.¹⁸ Ezekből az adatokból azonban messzesemenő következtetések nem vonhatók le, mert még nem tisztázott megnyugtatóan, hogy a 2001 és 2011 között, a népszámlálások adatai szerint kimutatott többlet vajon mennyiben vezethető vissza a censusok módszertanára, mennyiben tulajdonítható az első ránézésre egyre kisebb jelentőségű bevándorlásnak, illetve az esetleges disszimilációnak, azaz a korábban magukat magyarnak vagy más nemzeti-ségűnek valló, vagy éppen nem nyilatkozó személyek növekvő ruszin önbevallásának. A bevándorlási utánpótlás ellenére a ruszinok korösszetétele némileg kedvezőtlenebb az országos átlagnál (átlagéletheték 41,8-ról 45,7-re módosult), az öregedési index a magasabbak közé tartozik a nemzetiségek körében, így felettébb kérdéses, hogy az esetleges növekményben játszott-e szerepet a természetes szaporodás.¹⁹

A ruszinok körében is többséget alkotnak a nők, de arányuk a 2001-es több mint 60%-ról tíz évvel később lecsökkent mintegy 51%-ra.²⁰ Lakóhelyük típusa nagyjából megfelelt az országos átlagnak, így kevésbé követi a mikrokisebbségek inkább urbánus jellegét: körülbelül 20%-uk a fővárosban, valamivel kevesebben a megyeszékhelyeken és megyei jogú városokban éltek, míg valamivel több mint egynegyedük egyéb városokban, és további mintegy egyharmaduk községekben lakott. A 2011. évi népszámlálás az ország összesen 178 településén talált legalább egy, magát valamilyen szinten ruszinként azonosító személyt. A 20%-os fővárosi arány mellett további 9% a környező Pest megyében élt, amelyhez képest 38 és 10%-ot tett ki a hagyományos településterületnek számító Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye. Minimum 100 ruszin élt ezeken kívül Hajdú-Biharban (4%), Fejérben és Hevesben (3-3%). A legtöbb ruszinnak a három északkeleti megyeszékhely, Miskolc, Nyíregyháza és Debrecen adott

¹⁷Tóth Ágnes – Vékás János: Mit hoz a jövő? *Kisebbségkutatás*, 2004, 4. sz. 543–544.

¹⁸Tóth Ágnes – Vékás János: A magyarországi nemzetiségek létszámváltozása 2001 és 2011 között. *Statistikai Szemle*, 2013, 12. sz. 1262–1264.

¹⁹Tátrai: Etnikai folyamatok, i. m., 510.

²⁰Népszámlálás 2001. 24. A Magyarországon bejegyzett kisebbségek adatai. 2.1. A népesség korév és nemek szerint, a nemek aránya. http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/24/tables/loadukr2_1.html; Népszámlálás 2011. Országos adatok. 2.1.6.4 A népesség nemzetiségi hovatartozását befolyásoló tényezők, 2011. www.ksh.hu/nepszamlalas/docs/tablak/teruleti/00/00_2_1_6_4.xls (2018-08-21)

otthont, valamint a Borsod megyei Komlóska és Múcsony községek. A fővárosban, legnagyobb számban a XIII. kerületben éltek, de már száz főnél kevesebben. A 15 évnél idősebbek közel egy-egy harmada érettségivel vagy diplomával rendelkezett,²¹ közel felük viszont gazdaságilag nem volt aktív, de a munkanélküliek aránya körükben 6% alatt maradt 2011-ben.²² A közösségnek már csak kevesebb mint a fele vallotta magát görög katolikusnak, és számottevővé vált körükben a római katolikusok száma.²³

A kisebbségi elismeréshez vezető út

A rendszerváltás rendkívül összetett, politikai, gazdasági és társadalmi átalakulási folyamatai során, az országnak új politikai és jogi-intézményi alapokra kellett helyeznie, alapjaiban újra kellett fogalmaznia az 1960–70-es évek fordulójától tartó, addigra már egyértelműen kifulladás nemzetiségpolitikáját is a hazai nemzetiségek irányában. Ennek szimbolikus és gyakorlati megtestesítője az alkotmány (1949) vonatkozó rendelkezéseinek átfogó módosítása lett 1989–90 folyamán, amelynek keretében a kisebbségeket államalkotó tényezőknek ismerték el, ezzel egy sor kollektív jog, köztük a kisebbségi önkormányzatok létrehozásának joga is megillette őket. A másik fontos mérföldköve a változásoknak a hosszas előkészítés után elfogadott, a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvény lett, amely jogszabályi szinten rögzítette hivatalos meghatározás és felsorolás formájában az elismert népcsoportokat. A mikrokisebbségek közül a bolgárok akkoriban már építhettek a Magyarországi Bolgárok Egyesületére, amelynek gyökereit 1914-re vezetik vissza, a lengyelek az 1958 óta működő Bem József Lengyel Kulturális Egyesületre, a görögök az 1982-ben alapított Magyarországi Görögök Kulturális Egyesületére, illetve az örmények az Arménia Örmény–Magyar Baráti Társaságra,

²¹Népszámlálás 2011. Nemzetiségi adatok.2.10.4 A 15 éves és idősebb népesség legmagasabb iskolai végzettség, korcsoport és nemek szerint, 2011. www.ksh.hu/nepszamlalas/docs/tablak/nemzetiseg/09_02_10_04.xls (2019-04-02)

²²Népszámlálás 2011. Nemzetiségi adatok. 2.10.5 A népesség gazdasági aktivitás, korcsoport és nemek szerint, 2011. www.ksh.hu/nepszamlalas/docs/tablak/nemzetiseg/09_02_10_05.xls (2019-04-02)

²³Népszámlálás 2011. Nemzetiségi adatok. 2.10.9 A népesség vallás, felekezet, nemek és korcsoport szerint, 2011. www.ksh.hu/nepszamlalas/docs/tablak/nemzetiseg/09_02_10_09.xls (2019-04-02)

míg a ruszinok (és az ukránok) körében ilyen szervezeti előzmények még egyáltalán nem léteztek.

Az 1993-as kisebbségi törvény kidolgozásában a kisebbségek részéről meghatározó szerepet a Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségek Kerekasztala játszott, amelyet 1991 elején még a hagyományos nemzetiségek és a cigányság főbb szervezetei hívtak életre. Az év nyarára a fenti szervezetek is csatlakoztak hozzá, valamint a zsidóság kisebbségként való elismertetését megcélzó Magyarországi Zsidók Nemzeti Szövetsége.²⁴ 1991 májusában alakult meg Komlóskán Hattinger Gábor vezetésével a Magyarországi Ruszinok Szervezete azzal a céllal, hogy a ruszinok is elismert kisebbségként legyenek nevesítve a készülő törvényben,²⁵ annak lehetőségeivel élve újságot, óvodát és iskolát indíthassanak a nyelv és a kultúra megőrzésére. Az újonnan létrejött ruszin érdekképviselői szervezet tagjainak száma 1993 elejére meghaladta az ötszázat,²⁶ és rövidesen tagja lett a Kerekasztalnak is, mint fő kisebbségi ernyőszervezetnek. A ruszinság képviselőtének célját fogalmazta meg a szintén 1991 májusában, Budapesten létrejött Magyarországi Ukrán, Ruszin Kulturális Egyesület is, amikor síkra szállt egyebek mellett a „Magyarországon letelepedett ukránok, ruszinok tömörítése”, az anyanyelvi művelődésük elősegítése, illetve „az ukrán, ruszin kultúra ápolása és terjesztése” mellett²⁷ – ez utóbbi szervezet viszont nem lett a Kerekasztal tagja.

Az ukrán és ruszin identitások elismerése körül akkoriban fennálló bizonytalanságot jól érzékelteti, hogy a Belügyminisztérium 1992. januári törvénytervezete, amely az első jogszabálytervezetként nevesítette a két népcsoportot, igaz, még egyesítve, „ukrán (ruszin)” formában, az anyaországgal rendelkező nemzeti kisebbségek között sorolva fel őket. Ehhez képest az átdolgozott törvénytervezet nem sokkal később, a február 6-i kormányülésen tárgyalt szövegében a „ruszin (ukrán)” népcsoport szerepelt.²⁸ A sok vitát kiváltó tervezet elvetése után,

²⁴ Herbai István: *Európa felé – kis kitérővel? A magyar nemzetiségi politika a rendszerváltás éveiben*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 1992. 15–16.

²⁵ Hattinger Klebaskó Gábor: *A magyarországi ruszinok*. Budapest: Kortánc Egyesület, 1998. 3.

²⁶ A Magyarországi Ruszinok Szervezetének első közgyűlése. MTI, 1993. február 6.

²⁷ A Magyarországi Ukrán, Ruszin Kulturális Egyesület Alapszabálya. Budapest, 1991. május 28.

²⁸ Törvénytervezet a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól (Belügyminisztérium, 1992. január); Törvényjavaslat a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól (1992. február 6.).

a honos népcsoportok bővíthető felsorolásáról végül 1992. májusban született megállapodás a kormánydelegáció és a Kisebbségi Kerekasztal képviselői között: a kerekasztalnak sikerült elérnie az általa képviselt kisebbségek törvényi szerepeltetését, köztük értelemszerűen a ruszinokét is. Egy kivételével: a zsidóság ugyanis kikerült az 1993-ban törvénybe iktatott felsorolásból, akik helyébe a magyarországi ukránok kerültek be.²⁹ Az utóbbiak szervezetévé az Ukrán, Ruszin Kulturális Egyesület vált, amelynek ruszin tagjai időközben kiléptek, illetve a törvényi felsorolás hatására 1993 végén a szervezet Magyarországi Ukrán Kulturális Egyesületre változtatta a nevét.

A törvény személyi hatálya mindezek nyomán több pilléren alapult, és főbb alapelemeiben 1993 óta változatlan maradt, megőrizte a hatályos, 2011-es nemzetiségi törvény is. Ez utóbbi értelmében „nemzetiség minden olyan – Magyarország területén legalább egy évszázada honos – népcsoport, amely az állam lakossága körében számszerű kisebbségben van, a lakosság többi részétől saját nyelve, kultúrája és hagyományai különböztetik meg, egyben olyan összetartozás-tudatról tesz bizonyosságot, amely mindezek megőrzésére, történelmileg kialakult közösségeik érdekeinek kifejezésére és védelmére irányul”. A definíció egyaránt építkezik objektív és szubjektív elemekből: az előbbiek közé sorolható az állam területén való letelepedés, a régi kapcsolatok megléte az állammal, a számbeli kisebbség, valamint a saját nyelvi, kulturális és tradicionális jellegzetességek megléte, míg az utóbbiak tulajdonképpen az identitástudat, az önazonosság megőrzésének szándéka. A személyi kör meghatározásának következő pontja a nemzetiségek által használt nyelvek felsorolása, amely szerint ennek „számít a bolgár, a görög, a horvát, a lengyel, a német, az örmény, a roma/cigány (romani, illetve beás), [...], a román, a ruszin, a szerb, a szlovák, a szlovén és az ukrán nyelv, továbbá a roma és az örmény nemzetiség esetében a magyar nyelv is.” Végül a jogalanyok behatárolásának utolsó pillére a honos népcsoportok felsorolása: „nemzetiségnek minősül: a bolgár, a görög, a horvát, a lengyel, a német, az örmény, a roma, a román, a ruszin, a szerb, a szlovák, a szlovén és az ukrán.” A jogalkotó azonban lehetőséget hagyott a fenti kör bővítésére: amennyiben egy további nemzetiség a szubjektív identitás-deklaráción túl megfelel a törvényben rögzített objektív feltételeknek, akkor legalább ezer, magát

²⁹ Emlékeztető a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvényjavaslat 1992. május 18-ai tárgyalásáról a kormány kijelölt delegációja és a Kisebbségi Kerekasztal között. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára XXVII-A-1-II 1. d.

e nemzetiséghez tartozónak valló választópolgár kezdeményezheti a törvény hatálya alá kerülést. Azóta több próbálkozás is történt a honos népcsoportok közé kerülésre, ám ezek a próbálkozások nem értek célt. Ilyen kezdeményezésről – a Magyar Tudományos Akadémia elnöke állásfoglalásának kikérésével – az Országgyűlés dönt.

A ruszin kisebbségi önkormányzatiság intézményesülése

Az 1993. évi kisebbségi törvény nyomán létrejött, a kisebbségek célul kitűzött kulturális autonómiájának szervezeti keretétül szolgáló, kisebbségi, utóbb nemzetiségi önkormányzati rendszer a különböző szintjeivel és választási mechanizmusaival nemzetközi összehasonlításban is meglehetősen összetett struktúra, amely több jogszabályi és intézményi változáson is keresztülment az elmúlt bő két évtizedben. Fennállásának első szakasza az 1993-as kisebbségi törvény hatálybalépésétől és az első, 1994-es választásoktól egészen a 2005-ös átfogó módosításig³⁰ tartott. A következő szakasz az utóbbi nyomán megrendezett 2006. évitől egészen az ismét módosított szabályok szerint megtartott 2014-es választásokig terjedt. A harmadik szakasz pedig a hatályos, a nemzetiségek jogairól szóló 2011-es törvényhez köthető.

Az 1990-ben módosított alkotmány vonatkozó bekezdése a kisebbségi önkormányzati rendszer két, helyi és országos szintjéről tett említést. A helyi szint a települési és a fővárosi kerületi kisebbségi önkormányzatokat, valamint a köztes, budapesti szinten létrejövő testületeket foglalta magában. A szűkebb értelemben vett helyi-települési szinten az 1993-as kisebbségi törvény három típust különített el, de ezek közül a ruszin kisebbség csak eggyel, a legelterjedtebb, közvetlenül választott típussal tudott élni, amelynek választását a települési önkormányzati választással azonos napon és azonos szavazóhelyiségben tartották meg. Ezt akkor kellett kitűzni, ha legalább öt, azonos kisebbséghez tartozó, az adott településen állandó lakóhellyel rendelkező választópolgár kezdeményezte. A közvetlen kisebbségi önkormányzati testület tagjainak száma 1300 fő alatti településeken három, 1300 lakos felett pedig öt fő volt. A kisebbségi választásokon az aktív és passzív választójog megállapításánál nem volt azonban könnyű helyzetben a jogalkotó. Mivel a Kisebbségi Kerekasztal el-

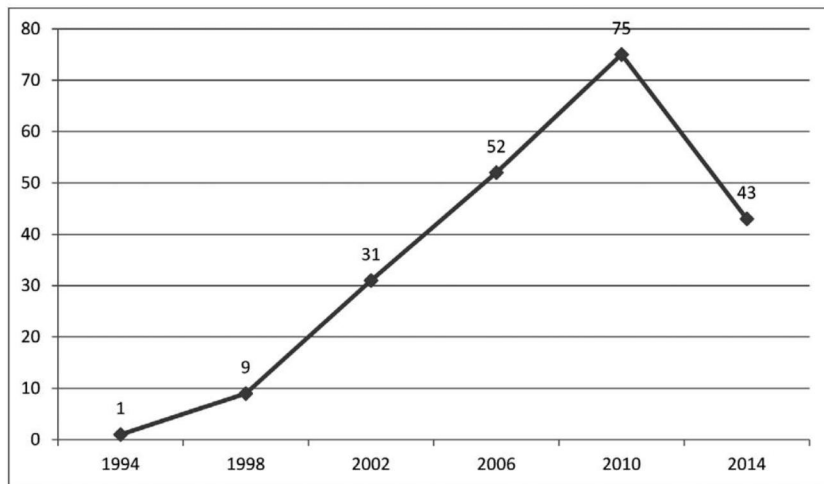
³⁰ 2005. évi CXIV. törvény a kisebbségi önkormányzati képviselők választásáról, valamint a nemzeti és etnikai kisebbségekre vonatkozó egyes törvények módosításáról.

vetette a választói névjegyzék bevezetését, 1994-ben amellelt döntöttek, hogy az ország területén élő minden nagykorú magyar állampolgár jogává vált a kisebbségi önkormányzati választáson a választás és a választhatóság. Mivel az alkotmány már korábban rögzítette, hogy a nemzeti és etnikai kisebbségek helyi és országos önkormányzatokat hozhatnak létre, az alkotmányba így két, egymással nehezen harmonizálható rendelkezés került be, amelyek közül e később keletkezett érvényesült – a kisebbségi törvényben lefektetett szabad identitásválasztással párhuzamosan. A jelöltek tekintetében a választást akkor lehetett megtartani, ha legalább annyi jelölt volt, amennyi a megválasztható kisebbségi önkormányzati képviselők száma. Helyi kisebbségi önkormányzati képviselőjelölt lehetett bármely, az adott településen állandó lakóhellyel rendelkező választópolgár, aki bármilyen egyéb megkötés nélkül, elvállalta egy kisebbség képviselését, illetve legalább öt fő kisebbségi jelöltnek ajánlotta a jelölés általános szabályai szerint.

A kisebbségi önkormányzatok megválasztása önálló szavazólapon történt, amelyen valamennyi kisebbségi jelöltet, oszlopokba szedve, ábécésorrendben feltüntettek. A választópolgár érvényes szavazatot csak egy kisebbségre adhatott le, és legfeljebb annyi jelöltre, amennyi a megválasztható kisebbségi önkormányzati képviselő-testület létszáma. A választás egyfordulós volt. Érvényes akkor lett, ha a 10 ezer vagy annál kevesebb lakosú település esetén legalább ötven, 10 ezer lakos felett pedig legalább száz választópolgár érvényesen voksolt. Képviselők a többségi, kislistás rendszerben a legtöbb szavazatot kapott jelöltek lettek. Ha kevesebb jelöltet választottak meg képviselőnek, mint amennyi a kisebbségi önkormányzati testület létszáma, akkor a testület kevesebb létszámmal is működhetett, de a tagok száma háromnál nem lehetett kevesebb.

A ruszinok viszonylag csekély szervezeti múltja, alacsony szervezethez állhatott leginkább annak hátterében, hogy az első ciklusban, 1994-ben még csupán egyetlen településen, Múcsonyban választottak ruszin önkormányzatot, és nem éltek az 1995-ös pótválasztások lehetőségével sem. Ennek hatására országos önkormányzatot sem tudtak létrehozni, így a közösség országos érdekképviselését 1999-ig továbbra is a Ruszinok Szervezete látta el. A későbbi választások eredményeként azonban a megválasztott ruszin kisebbségi önkormányzatok száma dinamikus emelkedésnek indult (2. ábra).

2. ábra. A megválasztott ruszin kisebbségi önkormányzatok száma települési/fővárosi kerületi szinten, 1994–2014

Forrás: www.valasztas.hu

A külön kisebbségi választói névjegyzékek hiánya az első ciklusokban egyrészt odavezetett, hogy a kisebbségi önkormányzati képviselőjelöltekre leadott, jelentős részben ún. szimpátiaszavazatok gyakorta meghaladták még a kisebbségek becsült létszámát is, így a ruszinok esetében is. A kisebbségi választási szabályokban inkább járatlan szavazók tömegesen adtak le érvénytelen szavazólapokat, amelyek mellett további sajátosság volt a szavazólapokon, a lista elején állók előnyben részesítése, az ún. ábécépreferencia torzítóhatása. Végül, de nem utolsósorban az utóbb etnobiznisz néven elhíresült visszaélés is jelentkezett, azaz a valószínűsíthetően vagy akár deklaráltan nem az adott közösséghez tartozók megválasztása a kisebbségi testületekbe. Mindezek az elszaporodó jelenségek és anomáliák idővel a közéleti figyelem középpontjába helyezték a kisebbségi önkormányzati választásokat, és egyúttal jogszabályváltozást sürgettek.

Az átfogó módosítást hozó 2005-ös törvény legfontosabb hozadéka a kisebbségi választói névjegyzék bevezetése lett, amelyet az Országos Ruszin Önkormányzat is támogatni tudott. A kisebbségi választójog gyakorlásának joga inntől kizárólag az előzetesen nyilvántartásba vett, kisebbséghez tartozó, és a helyhatósági választásokon választójoggal bíró magyar állampolgárokat illette meg. A kisebbségenként külön-külön készülő választói névjegyzékbe való felvételt egyénileg kellett kérni a helyi választási iroda vezetőjénél. A választást az esetben

tűzték ki, ha az adott kisebbségi választói névjegyzékben szereplők száma helyben elérte a harmincat. További szigorítást jelentett, hogy jelölteket 2006-tól kizárólag csak törvényben meghatározott, a kisebbség képviselőtét felvállaló civil szervezetek állíthattak, azaz többé nem volt lehetőség a szintén sok visszaélésre alkalmat kínáló független jelöltek indítására (a 2002-es választásokon induló összesen 209 ruszin kisebbségi jelölt túlnyomó többsége, 154 fő még függetlenként indult). A jelöltnek a regisztráción túl nyilatkoznia kellett a képviselő elvállalásáról, a kisebbségi nyelv, kultúra és hagyományok ismeretéről, valamint arról is, hogy volt-e korábban más kisebbségi önkormányzat tagja vagy tisztségviselője. A szavazás kisebbségenként a választókerület külön helyiségében, kisebbségenként külön (két, magyar és kisebbségi nyelvű) szavazólapon történt, amelyen az ábécépreferencia esetleges torzító hatását kiküszöbölendő, a jelöltek előre kisorsolt sorrendben szerepeltek. A jogszabály helyi szinten leegyszerűsítette a korábbi kisebbségi önkormányzati szisztémát. Az egyedül megmaradó, közvetlenül, települési és fővárosi kerületi szinten életre hívott települési kisebbségi önkormányzatok egységesen öt-, 2010-ben négyfősek lettek. A jelölteket továbbra is az egyszerű többségi, kislistás választási rendszerben választották meg a regisztrált választók.

Az eredmények azonban azt mutatták, hogy bár a kisebbségi választói névjegyzékek bevezetésével kieshettek a korábbi tömeges szimpátiaszavazatok, és elhanyagolható mértékűvé csökkent az érvénytelen szavazólapok száma, még a fenti megszigorított szabályok sem voltak képesek teljesen elejét venni a visszaéléseknek, amelynek hatására a 2011-es nemzetiségi törvény a 2014. évi választástól kezdve további módosításokat vezetett be a rendszerben. Szigorúbb szabályok vonatkoznak immár a jelöltekre, illetve a nemzetiségi önkormányzatok valós társadalmi bázisának megalapozását kívánja az is szolgálni, hogy csak azokon a településeken lehet kitűzni a települési nemzetiségi önkormányzatok választását, ahol a legutolsó népszámlálás összesített adatai szerint az adott nemzetiséghez tartozók száma eléri a 25 főt. A korábbi választásokkal ellentétben, a névjegyzékekben szereplők száma a választás kitűzésekor már nem játszik szerepet, csak azt határozza meg, hogy hány fős lehet a települési és az országos önkormányzat. A létszámcsökkentés eredményeként az előbbieket 3-4 képviselőt foglalhatnak magukban. 2014-ig mindenestre növekvő tendenciát mutatott az eredményesen megválasztott kisebbségi önkormányzatok száma a ruszinok esetében is, amelyben szerepet játszhatott az intézmény ösztönző jellege, de akár a kisebbségek növekvő öntudatossága is.

1. táblázat. A ruszin kisebbségi önkormányzatok területi megoszlása

Megye	Stabil	Alakuló				Megszűnt			
	1994-ben alakult	1998-ban alakult	2002	2006	2010	1998-ban alakult	2002	2006	2010
Bács-Kiskun									1
Baranya			1						
Borsod-Abaúj-Zemplén	1	2	5	3	9		1	5	3
Budapest		3	8	1	1	2	3		1
Fejér				1					1
Hajdú-Bihar					1				1
Heves				1				2	
Jász-Nagykun-Szolnok									2
Komárom-Esztergom								2	1
Nógrád								1	
Pest			1			1	3		4
Szabolcs-Szatmár-Bereg				3	2		1	1	1

A ruszin kisebbség 1994 és 2014 között az ország összesen 82 településén tudott eredményesen kisebbségi önkormányzatot választani legalább egy ciklusra. „Stabilnak” egyedül a műcsonyi ruszin kisebbségi önkormányzat tekinthető, amelyet a legelső választások, 1994 óta folyamatosan, minden ciklusban megválasztottak. „Alakulók” azok a testületek, amelyek a későbbiekben, legkorábban 1998-tól léptek be a rendszerbe, de azóta, a stabilhoz hasonlóan, rendre megválasztják őket (51%). A kisebbségi önkormányzatok több mint 47%-a tekinthető viszont a 2014-es választások eredményeként megszűntnek, azon testületeknek, amelyeket legutóbb nem választottak meg.³¹

A ruszin kisebbségi önkormányzatok területi megoszlását és elhelyezkedését vizsgálva (1. táblázat), amely kétségtől alaposabb választásföldrajzi elemzést igényel, érdekes mintázatok rajzolódhatnak ki az egyes régiókban. Látható, hogy az első, műcsonyi önkormányzathoz

³¹ A tipológiáról lásd Hohl Zsófia: *A nemzetiségek képviseletének aktuális kérdései Magyarországon. Vizsgálat a hazai németek körében (1994–2014)*. Diplomamunka. ELTE TTK, Földrajz- és Földtudományi Intézet, Földrajztudományi Központ, Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék, 2014. 33.

a későbbi választások alkalmával miként zárkóztak fel fokozatosan, valószínűleg egymás hatására is, további borsodi települések, illetve a fővárosi kerületek enyhe többsége, míg a népszámlálás szerint szintén jelentősebb háttérnek számító szabolcsi választásokra először csak 2006-ban került sor. További szembetűnő jellegzetesség viszont, hogy a Budapest környéki, Pest megyei önkormányzatok, egy kivételével, a 2014-re megszűntek kategóriájába kerültek, hasonlóan a census által kevésbé kimutatott megyékhez (például Bács-Kiskun, Jász-Nagykun-Szolnok, Komárom-Esztergom, Nógrád).

A kisebbségi önkormányzatok időbeli folytonossága és területi megoszlása mellett felmerül az a további kérdés, hogy vajon ez az egyes választásokon kialakult kisebbségi önkormányzati struktúra mennyiben tudja lefedni a területileg meglehetősen szétszórtan elhelyezkedő közösséghez tartozókat, tekintetbe véve azt, hogy az utóbbiak számáról minden településre kiterjedően leginkább csak a hivatalos népszámlálási adatok állnak rendelkezésre. Ezek szerint, amennyiben a választási eredményeket összevetjük a hozzájuk időben legközelebb eső, 2001-es vagy 2011-es népszámlálási adatokkal, az látható, hogy napjainkra a ruszin nemzetiségi önkormányzatok nagyjából a magyarországi átlagnak megfelelően, több mint 61%-ban lefedik a népszámlálás szerint a közösséghez kötődőket, más szóval a magukat ruszinnak vallók többsége olyan településen élt 2011-ben, ahol valamivel később, 2014-ben létrejött ruszin nemzetiségi önkormányzat.

Ez utalhat a ruszinok szervezettségére és területi jellemzőire, de más szempontból az sem zárható ki, hogy eleve leginkább ott vallják magukat ruszinnak az érintettek, ahol hosszabb-rövidebb ideje már ruszin önkormányzat is működik, ilyenformán lehet az intézménynek ösztönző hatása. Ugyanakkor a magyarországi nemzetiségek közül egyedülként a ruszinok körében 2006-ban és 2010-ben is a regisztrált választók száma meghaladta a népszámláláson kimutatott össznépességét, ami azt mutathatja, hogy alaptalannak bizonyultak azok a korábbi félelmek, hogy a kisebbségi választói névjegyzékek bevezetésének elrettentő, demobilizáló hatása lenne a közösségekre nézve. Az eltérés azonban kétségtávol további elemzéseket igényel, hiszen a fentiek alapján még korántsem egyértelmű, hogy vajon inkább arról volt-e szó, hogy sokan a népszámláláskor „rejtőzködtek”, nem vallották magukat ruszinnak, vagy esetleg inkább visszaélések érhetők-e tetten az adatok mögött, azaz nem a ruszin közösséghez tartozók is regisztrálták magukat a választásokra. Látható ugyanakkor, hogy a regisztráltak túlnyomó többsége olyan településen vettette magát nyilvántartásba, ahol végül

kellő számban gyűltekek össze a települési szintű választások megtartásához. Míg 2006-ban és 2010-ben a kiírás törvényi feltétele a legkevesebb 30 regisztrált szavazó volt, addig 2014-ben már a népszámlálási adatokat kellett alapul venni – ennek ellenére, mint fentebb utaltunk rá, 2014-ben újabb ruszin önkormányzatok nem léptek be a rendszerbe.

2006 és 2010 között komoly mértékben emelkedett, 2010 és 2014 között viszont jelentősen csökkent a regisztrált ruszin választók száma. Összességében azonban a stabil és az alakuló nemzetiségi önkormányzatok sorában a névjegyzékbe vettek száma közel állandó maradt (kevesebb mint 30 fővel csökkent csak), így kimutatható, hogy a csökkenésért túlnyomórészt a megszűnt önkormányzatok kiesése felelt. Kérdés, hogy mi állhatott a jelentős számú ruszin önkormányzat időközbeni megszűnése mögött. E vonatkozásban, a választási és a népszámlálási adatok összevetése során, szükséges tehát kitérni az önkormányzatok közösségi megalapozottságára is, azaz arra, hogy a választások kiírását, az önkormányzatok megalakítását és működését a népszámlálás szerint mennyiben támasztotta alá egy kisebb-nagyobb helyi ruszin közösség. E téren az volt megfigyelhető, hogy a kisebbségi önkormányzatok számának növekedésével együtt nőtt azon települések száma is, ahol az időben legközelebb eső census nemigen mutatott ki nemzetiségi kötődésűeket. 1998-ban még 2, 2002-ben 18 (ebből három településen, Hejőkeresztúron, Irotán és Rakamazon egyetlen személyt sem), de 2006-ban, a regisztráció, a 30 fős küszöb bevezetése ellenére 36 olyan település akadt (ebből 12 településen egyetlen fő nélkül), ahol ruszin kisebbségi önkormányzati választást tartottak, de a 2001-es népszámlálás szerint még nem élt ott legalább 30 fő, aki vállalta volna ruszin hovatartozását. A 2010-es választási adatokat összehasonlítva a 2011-es népszámlálási eredményekkel, változatlanul maradt 36 ilyen település, amelyek közül ötben annak ellenére senki nem vallotta magát ruszinnak 2011-ben, hogy egy évvel korábban ott még választást tartottak. A komolyabb ruszin történeti múlttal rendelkező borsodi településeken is nagyfokú lehetett a népszámláláson a rejtőzködés, a ruszin kategóriáktól való tartózkodás,³² de egyes esetekben az sem zárható ki teljesen, hogy bizonyos helyeken kétes kötődésűek kezdeményezték a ruszin önkormányzat létrehozását. Az önkormányzatok típusait vizsgálva látható viszont, hogy a stabilak és az alakulók esetében 2011-re már mindenhol élt legalább 25 ruszin kötődésű személy. Adódik a feltételezés, hogy ezekkel ellentétben, a megszűntek

³² Kozma: Identitás-repertoárok, i. m., 269–270.

azért hagytak fel a működésükkel 2014-re, mert nem volt meg a kellő közösségi háttérük.

A kisebbségi választásokon azonban nem csupán a választóknak, hanem a jelölő szervezeteknek és a jelölteknek is szigorodó intézményes akadályokkal kell szembesülniük a választási folyamathoz való hozzáférés során. A választói névjegyzékek bevezetésével, a független jelölés kiiktatásával, valamint a jelöltek további nyilatkozatra kötelezésével 2006-ban 340, 2010-ben 417, 2014-ben viszont már csak 252 jelölt indult a képviselői helyekért. A csökkenés oka egyrészt magának a választható önkormányzatok számának a csökkenése, valamint nem elhanyagolható az időközben szintén bekövetkezett létszámcsökkentés, amely a korábbi öthöz képest 2010-ben egységesen négy, 2014-ben pedig három és négy főben határozta meg a helyi testületek létszámát. Az induló jelöltek átlagos számát vizsgálva, a magyarországi ruszinokról elmondható, hogy bár más nemzetiségekkel, például a romákkal, a románokkal vagy az örményekkel ellentétben, nem tartoznak az élesen megosztott csoportok közé, az indulók száma azért valamivel meghaladta az országos átlagot. 2002-ben a jelöltek száma jellemzően a fővárosi kerületekben és a városokban volt magas, bár Múcsonyban is 10 független jelölt volt. 2006-ban a regisztráció és a szervezeti jelölés bevezetésével továbbra is kiugró volt a körükben Budapest, bár a kerületek többségében csak egy jelölő szervezet indított jelölteket a képviselői helyekért. De a jelöltek száma már észrevehető összefüggést mutatott a regisztrált választók számával is, mert inkább azokon a helyeken adódott a választók számára nagyobb választási lehetőség, valós alternatíva, ahol megközelítőleg legalább 50 fő regisztrált, és így több szervezet és/vagy jelölt is indult. 2010-ben bár csúcsra ért a választások száma, de a létszámcsökkentéssel mégis összességében csökkent az önkormányzatok körében a választási verseny. 2014-re viszont az önkormányzatok számának lecsökkenésével, és azaz, hogy egy kivétellel (Miskolc) a ruszin nemzetiség csak háromfős önkormányzatokat tudott életre hívni, a verseny ismét nőtt, és ezeken a településeken átlagosan közel hatan pályáztak a három képviselői helyre – többségében a nagyobb lélekszámú ruszin közösséggel rendelkező helyeken. A választási verseny mértéke kihatással lehet a választási részvételre, a regisztrációs és a szavazási hajlandóságra is: előbbi vonatkozásban növekvő tendencia látható, és legutóbb, 2014-ben a körülbelül 62%-os országos átlagot is meghaladta a ruszin választói részvétel.

Végül, de nem utolsósorban, a kisebbségi választások egyik legkevésbé kutatott területe a szavazói magatartás változásai két választás között, különösen, hogy mennyien változtatták meg a ciklus eltelté-

vel a preferenciáikat és szavaztak másra, illetve ennek következtében miként változott ciklusról ciklusra az egyes jelöltek és szervezeteik támogatottsága, részesedése a leadott szavazatokból és a képviselői helyekből egyaránt. A legutolsó ez irányú kutatás összesítése azt mutatta ki, hogy 1994 és 2006 között a legnagyobb mértékű változás a cigány kisebbségi önkormányzatok összetételében következett be, míg a legnagyobb állandóságot a szerb és az ukrán testületek képviselték.³³ A ruszinok esetében a 2006-os 71,7%-hoz képest valamelyest nőtt a csupán egy ciklusban megválasztott képviselők száma, és csökkent az újraválasztási arány, ami egyebek mellett összefügghet a szervezeti átrendeződéssel és a körükben jelen lévő választási versennyel is.

Résztétel az Országgyűlés munkájában: a ruszin nemzetiségi szószóló választása

A ruszin nemzetiségi önkormányzatok választási adatait, mindenekelőtt a regisztrációs és részvételi adatokkal 2014 óta immár össze lehet vetni az országgyűlési nemzetiségi szószóló választásának eredményeivel. Régi, a kedvezményes parlamenti képviselő iránti magyarországi nemzetiségi igény valósult meg valamiképpen akkor, amikor a 2012. január 1-jén hatályba lépett Alaptörvény rendelkezett a nemzetiségeknek „az Országgyűlés munkájában való részvételéről”. A rendszer a 2014-es országgyűlési választásokon került először alkalmazásra: az új szabályozás a parlament létszámát 199-re csökkentette, és ennek megfelelően az egyéni választókerületek számát is 106-ra, azokat arányosította, határait átszabta. A korábbi területi listákat megszüntette, és az egykori két lista helyébe egy országos pártlistát vezetett be. Az országos listán kiosztható összesen 93 mandátum számát csökkenti az, ha a nemzetiségi listák valamelyike kedvezményes helyet szerez. Az új választási törvény szerint nemzetiségi listát csak a nemzetiségek országos önkormányzata állíthat a nemzetiségi névjegyzékben szereplő választópolgárok legalább egy százalékának, de legfeljebb 1500 fő ajánlásával. A legalább három jelöltet tartalmazó listán szintén csak olyan személy indulhat, aki szerepel az adott nemzetiség névjegyzékében. Az országos önkormányzatok

³³ Tóth Ágnes – Vékás János: A kisebbségi elit és az önkormányzatok. In Kovács Imre (szerk.): *Elitek a válság korában. Magyarországi elitek, kisebbségi magyar elitek*. Budapest: MTA Politikatudományi Intézet, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Argumentum, 2011. 396.

listái nem kapcsolhatók össze, nem állíthatnak közös listát. A magyarországi lakóhellyel rendelkező választópolgárok az új választási rendszerben egy egyéni választókerületi jelöltre és egy pártlistára szavazhatnak, míg a lakóhellyel rendelkező, a nemzetiségi névjegyzékben szereplő választópolgároknak dönteniük kell, hogy az előbbi körhöz hasonlóan egyéni jelöltre és pártlistára, vagy egyéni jelöltre és az adott nemzetiségi listára kívánnak-e szavazni. A pártlistákra és a nemzetiségi listákra leadott szavazatok összegét a törvény szerint el kell osztani a kiosztható listás mandátumok számával, 93-mal, amelyet aztán tovább kell osztani még négygyel. Amely nemzetiségi lista szavazatszáma eléri ezt a kedvezményes kvótát, az a lista kap legfeljebb egy teljes jogú, kedvezményes mandátumot. Ha a nemzetiség ilyen módon nem jutna kedvezményes mandátumhoz, a listán szereplő első jelölt az adott nemzetiség szószólója lesz a parlamentben.

A fenti kedvezmények (5%-os mandátumszerzési küszöb eltörlése, egynegyedes kvóta a listavezető számára) ellenére egyértelmű volt, hogy az egyik legkisebb létszámú nemzetiségnek, a ruszinoknak nincs matematikai esélye a teljes jogú parlamenti képviselet elérésére. Ennek is köszönhető, hogy a parlamenti választásokra jóval kevesebben regisztráltak ruszin választókként – 2018-ban kevesebb mint ezer fő. Az Országos Ruszin Önkormányzat listájára leadott szavazatok (2014-ben 463 szavazat, négy évvel később pedig 539) számukban és arányukban ráadásul még a magasabbak közé tartoznak.

Az országgyűlési szószólók túlnyomó többsége az országos önkormányzatokból került ki, azoknak volt korábban elnöke vagy elnökhelyettese. Így 2014-től a ruszin nemzetiség szószólója Giricz Vera is, aki előtte az országos önkormányzat elnöke volt. A többi nemzetiséggel összevetve látszik azonban, hogy rendkívül sok múlik a szószóló és az őt jelölő országos önkormányzat, a két „hatalmi központ” közötti együttműködésen, amelyek egyaránt megjelenítik, kifelé képviselik a közösséget, és rendelkeznek az ehhez szükséges forrásokkal. Míg többeknél nem lett újraválasztva a korábbi szószóló, az önkormányzat és a választók 2018-ban ismét megerősítették tisztségében Giricz Verát. A szószólóknak az első, 2014–18-as ciklusban végzett munkája nagy eltéréseket mutat, hozzátéve, hogy például a plenáris ülésen a felszólalási lehetőségük eleve korlátozott, és hatásuk a törvényhozásra még alapos elemzésre szorul.³⁴

³⁴ M. Balázs Ágnes: Szólnak a szószólók? A nemzetiségi szószólók hatása a parlamenti napirendre. *Regio*, 2017, 3. sz. 231–259.

A ruszin nemzetiségi önkormányzatok főbb működési területei

A választások elemzése mellett szükséges legalább főbb vonalakban felvázolni azt a sokrétű tevékenységet, amelyeket az Országos Ruszin Önkormányzat, a ruszin önkormányzatok és a civil szervezetek a nyelv és a kultúra ápolásáért tesznek, anyaországi támogatás nélkül is. Az országos testület a kulturális autonómia kiépítése érdekében már 2004-ben döntött a Magyarországi Ruszinok Könyvtára, a Magyarországi Ruszinok Közérdekű Muzeális Gyűjteménye és Kiállítóhelye megalapításáról, amelyek eleinte jórészt közösségi adományokra építettek, és utóbb Udvari István és Fedinecz Atanáz nevét vették fel. Utóbbi intézmény 2007-ben művésztelepet is létrehozott. Mivel előző évben megszűnt a szarvasi főiskola ruszin kutatóközpontja, 2016-ban harmadik intézményként megkezdte működését a Ruszin Tudományos Intézet, amelyet a következő évtől Hodinka Antal akadémikusról, a pécsi egyetem egykori rektoráról neveztek el. Az Önkormányzat kiadásában jelenik meg kéthavonta a *Ruszin Világ* című kétnyelvű lap, amely mellett honlapot is üzemeltet. 2000-ben döntött úgy a közösség, hogy a magyarországi ruszinok nemzeti ünnepévé a Rákóczi-szabadságharc kezdetének évfordulóját, május 22-ét teszi, amikor is – 2004-től kezdve – átadásra kerül a Hodinka Antal-Díjak a ruszin nyelv és kultúra, a hagyományok, valamint a görög katolikus értékek ápolása terén kifejtett tevékenységek elismeréseként. Rákóczi fejedelemről és a szabadságharcról még további rendezvényeken is meg szoktak emlékezni a magyarországi ruszinok. Szeptember első vasárnapja 2012-től kezdve hagyományosan a ruszin búcsú napja is. Az Önkormányzat ösztöndíjjal támogatja az általános iskolai, középiskolai vagy felsőfokú tanulmányokat végző ruszin nemzetiségű tanulókat. Közreműködik a ruszin nyelv és irodalom, valamint a ruszin népismeret tantárgyak anyagának, és további oktatási segédanyagok, szótárak kidolgozásában. Egyházi életük terén a pápa 2015-ben hozta létre a Magyarországi Sajátjogú Metropolitai Egyházat, amely a Hajdúdorogi Főegyházmegyéből, a Miskolci és a Nyíregyházi Egyházmegyékből áll. 2019. március végén a pápa audienciája keretében megáldotta azt a fából faragott keresztet és ruszin címet, amely Debrecenben a Ruszin Görög Katolikus Községi Házat fogja díszíteni.

Szeparatizmus vagy valami más?

A kárpátaljai ruszin nyelv(járás) átértékelése

CSERNICSKÓ ISTVÁN¹

A keleti szláv lakosság betelepülése a középkortól folyamatos volt a Kárpátok keleti oldala (a mai Galícia és Bukovina) felől a Magyar Királyság északkeleti területeire, elsősorban Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyékbe, azaz nagyrészt a mai Kárpátalja (vagy keleti irányból nézve: Kárpátontúl) területére. Ez a ruthén/ruszin lakosság a mai Kárpátalja területén a 19. század végére már egyértelműen abszolút többséget alkotott.²

A kibocsátó területeitől a Kárpátok hegyvonulatai révén természetes, illetve a Magyarország és szomszédjai közötti politikai határral is elválasztott keleti szláv népesség nem vett tevékenyen részt abban a hosszú folyamatban, melynek során a (Dnyeper folyóhoz képest) bal parti Ukrajna lakossága „lassan elkezdte identitástudatát a ruthén, ruszin vagy kisoroszból ukránná átalakítani”.³ „Ez utóbbi terminus a 19. században nyert teret, az ukrán nacionalizmus felemelkedésével és a modern irodalmi ukrán nyelv létrehozásával”.⁴ Mihajlo Hruszevszkij szerint az ukrán [український] népnév a 19. században kezdett erőteljesen elterjedni, s a 20. század elejére fokozatosan szorította ki az egyéb megnevezéseket, ám a nyugati részekben (Galíciában, Bukoviná-

¹II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpontja, Beregszász; Pannon Egyetem, Veszprém.

²Kocsis Károly – Kocsis-Hodosi Eszter: *Ethnic Geograrhy of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin*. Budapest: Geographical research Institute and Minority Studies Programme, 1998. 86; Kocsis Károly – Tátrai Patrik (szerk.): *A Kárpát-Pannon-térség változó etnikai arculata / Changing Ethnic Patterns of the Carpatho-Pannonian Area*. (3., bővített és átdolgozott kiadás.) Budapest: MTA CSFK Földrajztudományi Intézet, 2015.

³Pavlenko, Aneta: *Linguistic Landscape of Kyiv, Ukraine: A Diachronic Study*. In Elana Shohamy – Eliezer Ben-Rafael – Monica Barni (eds.): *Linguistic Landscape in the City*. Bristol–Buffalo–Toronto: Multilingual Matters, 2010. 141.

⁴Uo. 141.

ban és főként a Magyarországhoz tartozó területeken, vagyis részben a mai Kárpátalján) még sokáig széles körben használatos maradt a ruszin [руський] etnonima.⁵

Ruszin reneszánsz Kárpátalján

Kárpátalján a Szovjetunió utolsó éveiben, illetve Ukrajna függetlené válása idején újjáéledt a ruszin mozgalom.⁶ Kijev azonban gyanúsan méregeti ezt a reneszánszt. Akadnak elemzők, akik „a ruszin nacionalizmus visszatéréseként” mutatják be az 1980-as évek végének, 1990-es évek elejének időszakát,⁷ továbbá a periferiális, provinciális nacionalizmus megnyilvánulásaként,⁸ illetve potenciális konfliktusforrásként értékeli a feléledő ruszin identitást.⁹ Egyes kutatók a ruszin mozgalmat egyértelműen politikai indíttatásúnak,¹⁰ a ruszinok

⁵ Грушевський, Михайло: *Історія України-Руси*. Том 1. Нью Йорк: Видавниче товариство «Книгоспілка», 1913/1954; Грушевський, Михайло: *Хто такі українці і чого вони хочуть*. Київ: Товариство «Знання» України, 1991.

⁶ Batt, Judy: Transcarpathia: Peripheral region at the 'centre of Europe'. *Regional & Federal Studies*, 12 (2), 2002. 155–177; Trier, Tom: *Inter-ethnic relations in Transcarpathian Ukraine*. (ECMI Report # 4.) Uzhhorod: European Centre for Minority Issues, 1999; Lane, Hugo: Rusyns and Ukrainians Yesterday, Today and Tomorrow: The Limitations of National History. *Nationalities Papers*, 29, 2001. 689–696; Magocsi, Paul Robert: A New Slavic Language is Born. *East European Politics and Societies*, Vol. 9, No. 3, 1995. 534–537; Магочий, Павло Роберт: Русинське питання. *Політична думка*, 2–3 (6), 1995. 105–115; Lansdowne, Alan: *Is there a credible case for Rusyn National Self-Determination in Ukraine? A critical analysis of a self-declared ethnic minority's attempt to challenge the Ukrainian ethnonation-building project*. London: University College London, 2008.

⁷ Például Smith, Raymond A.: Indigenous and Diaspora Elites and the Return of Carpatho-Ruthenian Nationalism, 1989–1992. *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. XXI, No 1–2, 1997. 141–160.

⁸ Майборода, Олександр: *Політичне русинство: Закарпатська версія периферійного націоналізму*. Київ: НаУКМА, 1999.

⁹ Панчук, Май: Політичне русинство в Україні. *Політична думка*, 2–3 (6), 1995. 116–123; Нагорна, Лариса: *Регіональна ідентичність: український контекст*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 310; Нагорна, Лариса: *Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, 2011. 230; Савойська, Світлана: *Мовно-політичний сепаратизм як фактор дестабілізації єдності українського суспільства в умовах пострадянської трансформації*. Київ: ВЦ „Просвіта”, 2011. 285–300.

¹⁰ Панчук: Політичне русинство, 1995, і. м.; Майборода: *Політичне русинство*, 1999, і. м.; Мишанич, Олекса: *Політичне русинство: історія і сучасність*.

требквсйт Украйна интегртасат феневетт сепаратизмуснак,¹¹ а русинokat pedig псевдокисеббсэгnek tekintik.¹² А русин mozgalom мттггт гакран аз Egyesлт Аламok, Oroszorszg, Szlovkia s/vagy Magyarország sszeeskvtт politikajt fedezik fel.¹³ Olyan elemzt is akad, aki meggytztдssel álltjtja, hogy a русин projektet valtjaban а Lengyelorszgban, Szlovkiaban, Romaniaban elт ukrn nemzeti kisebbsэг asszimilacijanak elтsegitесе, illetve az ukrn nemzetepitесе karpataljai sikerenek megtorpedozasa erdekében gerjesztik s pénzelik kltсt erтk.¹⁴ Mások arra a kтvetkeztetesre jutnak, hogy a русин projekt а ргiтт történeti hagyományaiban gyкerezik ugyan, de kltсt hatások taptlaltjак.¹⁵

А русин reneszansz ellenере – de valтсзтnтlг nem teljesen fggetlenül Kijev русинokra vonatkozт állасpontjtától – а 2001. эvi нп-

Ідєйні джерела закарпатського регіонального сепаратизму. Київ: Обереги, 1999; Балєга, Юрїй: *Політичне русинство і будівництво української держави.* Ужгород: Гражда, 2003; Балєга, Юрїй: *Політичне русинство, або Фенцико-Бродїївські привиди на Закарпатті.* Ужгород: Видавництво Гражда, 2010; Мушинка М.: *Політичне русинство на сучасному етапі. Персонал,* 1, 2010. 101–109; Піпаш, Володимир: *Політичний підтекст русинського питання. Регіоналістика,* 1, 2011. 36–38; Бєлєй, Любимір: *"Русинський" сепаратизм: націстворення in vitro.* Київ: Темпора, 2017.

¹¹ Például Мишанич: *Політичне русинство,* 1999, i. m.; Zan, Mihajlo: Etnikai folyamatok Kárpátalján. In Fedinec Csilla – Mikola Vehes (főszerk.): *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra.* Budapest: Argumentum–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010. 441–448; Zan, Михайло: Етнічні процеси на Закарпатті. In М. Вєгеш – Ч. Фединець (ред.): *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура.* Ужгород: Поліграфцентр „Ліра”, 2010. 504–513; Савойська: *Мовно-політичний сепаратизм,* 2011, i. m., 291; Піпаш, Володимир: *Політичний підтекст „русинського питання” на Закарпатті. Закарпаття онлайн,* 2012.02.02. <http://zakarpattia.net.ua/Blogs/92501-Politychnyi-pidtekst-rusynskohopytannia-na-Zakarpatti> (2018-12-01); Бєлєй: *"Русинський" сепаратизм,* 2017, i. m.

¹² Például Нагорна: *Регіональна ідентичність,* 2008, i. m., 310; Марчук, Наталія: Історичні умови та особливості формування етнокультурної самосвідомості русинів Закарпаття в радянську добу. *Вісник Прикарпатського університету. Політологія,* 4–5, 2011. 129–136.

¹³ Балєга: *Політичне русинство,* 2010, i. m., 139; Савойська: *Мовно-політичний сепаратизм,* 2011, i. m., 289.; Піпаш: *Політичний підтекст,* 2012, i. m.; Кривицька, Олена: *Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України.* Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 132., 154; Горбулін В.: Вступне слово. *Стратегічні пріоритети,* 42 (1), 2017. 5–7; Віднянський, Степан: Актуалізація «русинського питання» в Закарпатті та за його межами в контексті анексії Криму і війни на сході України. *Стратегічні пріоритети,* 42 (1), 2017. 8–17.

¹⁴ Бєлєй: *"Русинський" сепаратизм,* i. m.

¹⁵ Lansdowne: *Is there a credible case,* 2008, i. m.

számlálás alkalmával Kárpátalján mindössze 10 090 fő (a megye összlakosságának 0,80%-a, a kárpátaljai ukrán nemzetiségűek 0,99%-a) vallotta magát ruszin nemzetiségűnek. Közülük 6724 (66,6%) a ruszint tekintette anyanyelvének; ez a régió lakosságának 0,54%-a.¹⁶ Ez az adat azonban nem mérvadó, mert a választható nemzetiségek között nem szerepelt a „ruszin”, ami nyilvánvalóan befolyásol(hat)ta a válaszadókat. A magukat ruszin nemzetiségűnek vallókat a statisztikákban az ukránok között, az ukrán nép egyik néprajzi csoportjaként tartják számon. A magukat ruszin anyanyelvűnek tekintőket az ukrán anyanyelvűek közé sorolták be. A szociológiai kutatások sem mutatnak ki sokkal több ruszin identitását Kárpátalján. A Tandem 2016 kutatás során a kérdőívet ukránul kitöltő 814 adatközlő közül mindössze 9 fő (1,1%) vallotta magát elsősorban ruszin nemzetiségűnek, és mindösszesen 23 fő (2,8%) válaszolta azt, hogy – ukrán identitása mellett – ruszinnak is vallja magát.¹⁷

A helyzet – Ukrajnára jellemző – felemáságára utal, hogy mind-eközben számos ruszin nemzetiségi szervezet van hivatalosan bejegyezve Kárpátalján,¹⁸ ruszin vasárnapi iskolákban oktatják a nyelvet és kultúrát,¹⁹ a ruszin kultúra számos jeles képviselőjének áll emlékműve,

¹⁶ A 2001-es census során magukat ruszinnak vallók száma összesen 10 183 fő volt Ukrajnában. Az ukrainai ruszinok 99%-a tehát Kárpátalján él. http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Database/Census/databasetree_no_en.asp?#m5 (2018-12-01); Kuras, Ivan F. – Pirozhkov, Serhiy I. (eds.): *First All-National Population Census: historical, methodological, social, economic, ethnic aspects*. Kyiv: State Statistic Committee of Ukraine and Institute for Demography and Social Studies, 2004. 101.

¹⁷ Ferenc Viktória: A nemzeti-etnikai identitás építőkövei kárpátaljai ukránok és magyarok körében. *Kisebbségi Szemle*, II, 2017, 2. sz. 21–39.

¹⁸ Lásd például Алмашій, Михайло: Проблема русинської мови у світлі Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. In *Реалізація в Закарпатській області державної мовної політики та основних положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин*. Ужгород: Ліра, 2006. 223–231; Євчак, Юліта: Про роботу відділу з реалізації положень Універсалу національної єдності відповідно до Конституції України та Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. In *Реалізація в Закарпатській області державної мовної політики та основних положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин*. Ужгород: Ліра, 2006. 21–26; Макара, М.: Про деякі тутешні мовні реалії. In *Реалізація*, 2006, i. m., 231–237; Жупан, Євген: Проблеми реалізації у Закарпатській області Європейської хартії регіональних мов або мов меншин по відношенню до русинів. In *Реалізація*, 2006, i. m., 212–222. stb.

¹⁹ A ruszin vasárnapi iskolák létesítését a kárpátaljai megyei tanügyi közigazgatási hivatal vezetőjének 2007. július 26-án a járási és városi oktatási hivatalokhoz intézett levele is támogatja. Lásd Шевчук Ганна – Трач Надія: Мовна політика після помаранчевої революції. *Матеріум*, 37, 2009. 101.

emléktáblája szerte a régióban, 2005-ben Ungváron ruszinisztikai tudományos központ nyílt, mely tudományos-ismeretterjesztő folyóiratot ad ki *Руснацький світ* (Ruszin világ) címmel, ruszin enciklopédia²⁰ és szótárak jelennek meg,²¹ ruszin grammatikák²² és olvasókönyvek²³ készülnek, ruszin nyelvű lapok (például a *Карпатський русин* [Kárpáti ruszin]) jutnak el az olvasókhoz.²⁴ A Kárpátaljai Megyei Rádió és Televízió hetente félórás ruszin nyelvű adással jelentkezik a rádióban és a televízióban is *Русинська родина* (Ruszin család) címmel.²⁵

A modern ruszin reneszánsz Kárpátalján azonban sokkal inkább felülről kezdeményezett értelmiségi projekt, mintsem alulról jövő, széles tömegbázissal rendelkező mozgalom. Valószínűleg részben a tömeg-

²⁰ Поп, Иван: *Енциклопедія Подкарпатської Руси*. Ужгород: Издательство В. Падяка, 2001.

²¹ Például Алмашій, Михайло – Поп, Дмитрій – Сидор, Дмитрій: *Русинсько-український-руський словарь*. Ужгород: Видавництво Падяка, 2002; Керча, Ігорь (ред.): *Словник русинсько-руський. У двох томах, верх 58000 слів*. Ужгород: ПоліПрінт, 2007; Поп, Дмитрій (ред.): *Русинський синонімічний словарь*. Ужгород: Видавництво Падяка, 2001; Поп, Дмитрій (ред.): *Словарь русинсько-українсько-руський и русско-украинско-русинский*. Ужгород: Видавництво Падяка, 2007.

²² Például Керча, Ігорь – Сочка-Боржавин, Василь: *Русинський язык: очерк комплексної практичної граматики*. Ужгород: неопублікована версія, 1992; Алмашій, Михайло – Керча, Ігорь – Молнар, Василь – Попович, Степан: *Материнський язык: писемниця русинського языка*. Мукачево: Общество Духновича, 1999; Алмашій, Михайло – Керча, Ігорь – Молнар, Василь – Попович, Степан: *Материнський язык: писемниця русинського языка*. Москва: Коминфо Консалтинг, 1999; Сидор, Дмитрій: *Грамматика русинського языка / Grammar of the Rusyn Language*. Ужгород, 2005.

²³ Керча, Ігорь (ред.): *Утіцюзнина. Читанка про недільні школи*. Ужгород: ПоліПрінт, 2002.

²⁴ Aminthogy az is jellemző a ruszinkérdés megítélésére, hogy miközben politikusok, politológusok, szakértők indulatos vitákat folytatnak arról, van-e külön ruszin nép és önálló ruszin nyelv, a kárpátaljaiak többségének kollektív emlékezetében jól megférnek egymás mellett a ruszofil, a ruszinofil és az ukranofil irányzat legjelesebb képviselői. Ungvár városában egyaránt utca viseli például a ruszofil Dobrjanszky és Duchnovics, a ruszin irányzat híveként ismert Hodinka és Harajda, valamint az ukrán mozgalom elkötelezettjeként tisztelt Volosin és Panykevics nevét.

²⁵ A műsort rendszeresen támadják a megyei jobboldali ukrán sajtó munkatársai. A legfőbb érvek a műsor ellen a következők: Ukrajnában nincsenek ruszinok, hiszen a 2001-es census során a magukat ruszinnak vallókat az adatok kódolása során az ukránok közé sorolták be; a kárpátaljai nyelvjárásoknak „nincs hivatalosan kodifikált sztenderd változata, ezért nem lehet őket külön nyelvnek kezelni”. Гаврош, Олександр: *Русинський абсурд на закарпатському телебаченні. Закарпаття онлайн* 2017.11.16. <http://zakarpattyia.net.ua/Blogs/176193-Rusynskyi-absurd-na-zakarpatskomu-telebachenni> (2018-12-01)

bázis hiányával, másrészt a ruszin aktivisták egy része által megfogalmazott autonómiakövetelésekkel²⁶ magyarázható az is, hogy az ukrán központi hatalom veszélyesnek, külföldi szakszolgálatok által pénzelt kezdeményezésnek tekinti a ruszin politikai, kulturális és nyelvi igényeket.

A nyelv mint áru

A kisebbségi nyelvek fenntartásában a nyelvet használó közösség gazdasági életképessége meghatározó.²⁷ Barth szerint az etnikai mozgalmak sok esetben a materiális források mobilizációját szolgálják.²⁸ Mensel, Marten és Gorter úgy véli,²⁹ a kisebbségi nyelvek szimbolikus vagy folklorisztikus használata hiteles vagy egzotikus ízt ad az adott területnek, „branding”-et teremt, hogy így termékként értékesítsék azt a turisták, a kívülállók számára. Egy-egy régió „eladható” brandjéhez – megfelelő marketingtevékenységgel – a multikulturalizmus, a többnyelvűség és egy kisebbségi nyelv vagy regionális nyelvváltozat is hozzátartozhat.³⁰ Vigers szerint például a breton használata az útjelző táblákon, az éttermek, bárók és termékek nevében Bretagne-t jelképezi, s ezáltal a régió nyelve áruvá válik, fontos szerepet játszik a

²⁶ Кресіна, Ірина: Національно-культурна автономія: правовий шлях вирішення русинської проблеми. *Стратегічні пріоритети*, 42 (1), 2017. 18–23; Зан, Михайло: Неорусинство на Закарпатті як латентний фактор дезінтеграційної загрози єдності українського етнонаціонального простору. *Стратегічні пріоритети*, 42 (1), 2017. 62–71.

²⁷ Da Silva, Emanuel – Heller, Monica: From protector to producer: The role of the State in the discursive shift from minority rights to economic development. *Language Policy*, 8, 2009. 95–116; Gal, Susan: *A nyelv politikája. Nyelvi antropológiai tanulmányok*. Nyitra: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, 2018.

²⁸ Barth, Fredrik: Introduction. In Fredrik Barth (ed.): *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*. London: Little, Brown, 1969. 9–38.

²⁹ Marten, F. Heiko – Van Mensel, Luk – Durk Gorter: Studying Minority Languages in the Linguistic Landscape. In Durk Gorter – Heiko F. Marten – Luk Van Mensel (eds.): *Minority Languages in the Linguistic Landscape*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012. 1–15.

³⁰ Ferguson, Jenanne – Sidorova, Lena: What language advertises: ethnographic branding in the linguistic landscape of Yakutsk. *Language Policy*, 2016; Liro, Justyna – Soljan, Julia – Bilska-Wodecka, Elżbieta – Soljan, Izabela: Multiculturalism and multiethnicity in the cityscape: The case of Białystok religious landscape. *Hungarian Geographical Bulletin*, 66 (4), 2017. 337–351.

gazdaságban, különösen a turizmus területén.³¹ Brennan azt mutatja be, hogyan tett szert gazdasági értékre az ír nyelv megjelenése az Ír Köztársaság nyelvi tájképében, és milyen összefüggésben van ez az ír nyelvvelélesztéssel.³² Ugyanez hatással lehet azoknak a nyelvváltozatoknak a vitalitására is, melyek önálló nyelv státusát vitatják.

Marten arról számol be,³³ hogy a lettországi latgalian nyelvváltozatokat a rigai hatóságok egyértelműen nyelvjárásnak tekintik, és tagadják, hogy önálló nyelvet alkotnának. Azonban a szóbeli érintkezésben gyakran hallható latgalian alig jelenik meg a nyelvi tájképben, ami a központi nyelvpolitika következménye: a hatóságok úgy vélik, hogy ha a latgalian nem nyelv, csak nyelvjárás, semmi helye a nyilvános térben. A nyelv/nyelvváltozat így fontos eleme lehet a regionális identitásnak, ám nem kapcsolódhat hozzá közvetlenül üzleti érték. Hasonló a helyzet a Litvániában beszélt szamogit nyelvvel/nyelvjárással is. Vilnius nem tekinti önálló nyelvnek a szamogitot, míg helyben internetes kampány folyik a minél szélesebb körben való használatára, ám gazdasági értékre egyelőre nem tett szert.³⁴ Ezzel szemben Blackwood és Tufi bemutatják, hogy Korzikán a helyi nyelv(változat) használata az áruk címkézésén a termék eredetiségét jelzi: azt, hogy a szigeten készült. Hasonló példát mutatnak be Genovából is, ahol a helyi dialektus használata a nyelvi tájképben a város turisztikai vonzerejének növelését szolgálja.³⁵ Ferguson és Sidorova Oroszország távol-keleti szegletéből, Jakutföldről mutat be példát arra, hogy a regionális nyelv megjelenése a nyelvi tájképben az áruvá átalakított hitelesség (commodified authenticity) funkcióját tölti be.³⁶ Ezekben

³¹ Vigers, Dick: Signs of absence: language and memory in the linguistic landscape of Brittany. *International Journal of the Sociology of Language*, 223, 2013. 171–187.

³² Brennan, Sara C.: Advocating commodification: an ethnographic look at the policing of Irish as a commercial asset. *Language Policy*, 2017.

³³ Marten, F. Heiko: 'Latgalian is not a Language': Linguistic Landscapes in Eastern Latvia and how they Reflect Centralist Attitudes. In Durk Gorter – Heiko F. Marten – Luk Van Mensel (eds.): *Minority Languages in the Linguistic Landscape*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012. 19–35.

³⁴ Mikašytė, Vilma: Is the Samogitian dialect going to die out? Implications of showing pride in being a Samogitian and attitudes towards Samogitianess on Samogitian Facebook Pages. *Sustainable Multilingualism*, 10, 2017. 75–97.

³⁵ Blackwood, Robert – Tufi, Stefania: Policies vs Non-Policies: Analysing Regional Languages and the National Standard in the Linguistic Landscape of French and Italian Mediterranean Cities. In Durk Gorter – Heiko F. Marten – Luk Van Mensel (eds.): *Minority Languages in the Linguistic Landscape*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012. 109–126.

³⁶ Ferguson–Sidorova: What language advertises, 2016, i. m.

a példákban a helyi nyelv, nyelvváltozat már rendelkezik marketing-szempontról is értékkel.

Gorter szerint³⁷ a globalizáció mellett regionalizáció vagy lokalizáció is folyik, és ebben a folyamatban fontos szerepet kaphat a regionális identitás és az ebben meghatározó elemként feltűnő regionális nyelv. Ezeket a folyamatokat együttesen glocalizációnak nevezi. „A »glocalizáció« folyamata a nemzetközi szintéren új kulturális egységeket hoz létre a zene, a táplálkozás és az étkezés területén, na és a nyelvekben is” – írja Gorter.³⁸

Burdick szerint „a nyelvi tájkép kutatásának módszertana jól alkalmazható a nyelvek áruvá válásának tanulmányozása során, azoknak a tereknek a megismerésében, melyekben a nyelvek áruvá válnak”.³⁹ Megfogalmazása szerint „a piaci gyakorlatok a nyelvet közvetlenül alkalmazhatóvá teszik a munkaerőpiacon és a turizmusban [...]. A marketing és a turizmus valóban olyan példa, ahol a nyelv nyereségesen használható mint a hitelesség, a hagyomány, a személyesség, a helyi termelés indexe”.⁴⁰ Nem véletlen, hogy Comaroff és Comaroff szerint a kisebbségi nyelvi közösségek újabban a gazdasági életképességért küzdenek a nemzetiségi és nyelvi jogok helyett, gyakran a kulturális és gazdasági márkaépítés révén.⁴¹ A nem domináns közösségek a megváltozott gazdasági viszonyok közepette a politikai szempontok mellett/helyett a profittermelés aspektusából értékelik át és alkotják újra a saját nyelvükhöz, nyelvváltozataikhoz fűződő viszonyt és stratégiát.⁴²

Az alábbiakban azt mutatjuk be, hogy egy felülről jövő, értelmiségi projektként megjelenő és/vagy politikai indíttatású kisebbségi elit politikai mozgalmától függetlenül hogyan értékelték fel a regionális szláv nyelvváltozatok (vagy a ruszin nyelv) a 21. század elején Kárpát-

³⁷ Gorter, Durk: Introduction: The Study of the Linguistic Landscape as a New Approach to Multilingualism. In Durk Gorter (ed.): *Linguistic Landscape: A New Approach to Multilingualism*. Clevedon–Buffalo–Toronto: Multilingual Matters, 2006. 1–6.

³⁸ Gorter, Durk: Further Possibilities for Linguistic Landscape Research. In Durk (ed.): *Linguistic Landscape*, 2006, i. m., 81.

³⁹ Burdick, Christa: *Mobility and Language in Place: A Linguistic Landscape of Language Commodification*. Amherst: University of Massachusetts, 2012. 2.

⁴⁰ Uo. 11–12

⁴¹ Comaroff, John L. – Comaroff, Jean: *Ethnicity, Inc.* Chicago: University of Chicago Press, 2009.

⁴² Kelly-Holmes, Helen – Pietikäinen, Sari: Commodifying Sámi culture in an indigenous tourism site. *Journal of Sociolinguistics*, 18 (4), 2014. 522.

alján. Bemutatjuk, milyen politikai és gazdasági kontextusban történik mindez, és feltárjuk, hogyan illeszkednek a kárpátaljai események a nemzetközi szakirodalomban leírt hasonló folyamatokhoz.

A ruszin nyelv megítélése a mai Ukrajnában

Kárpátalján minden bizonnyal jóval többen használják a helyi szláv nyelvváltozatokat, mint ahányan ruszinnak vallják magukat.⁴³ A Tandem 2016 kutatás során arra kértük adatközlőinket, hogy válaszoljanak arra a kérdésre, milyen nyelve(ke)t használnak bizonyos szituációkban. A kérdőívben lehetséges válaszként az alábbi válaszkategóriákat kínáltuk fel: ukrán, magyar, orosz, angol, helyi (kárpátaljai) dialektus, egyéb. A kérdőívet ukránul kitöltő 812 adatközlő körében a helyi regionális dialektus használati gyakorisága a leginformálisabb helyzetekben (a barátokkal és a szomszédokkal való érintkezésben) jelentősen meghaladta az ukrán és más nyelvek előfordulási gyakoriságát; az ukrán mint válaszkategória a hivatalos, nyilvános helyzetekben dominált.⁴⁴ Hasonló megállapításra jutott Cantin is,⁴⁵ akinek tereptapasztalatai szerint Kárpátalján a sztenderd ukrán megjelenése szinte csak az iskolára és a városi hivatalokkal folytatott írásbeli kommunikációra korlátozódik; kutatásai alapján megállapítja, a helyiek gyakran hangoztatják, hogy nyelvhasználatuk különbözik a sztenderd ukrántól, és rendszerint azt is hozzátesszik: „én nyelvjárásban beszélek”.⁴⁶

A hivatalos ukrajnai akadémiai álláspont tehát nem ismeri el a ruszin etnikum és nyelv önállóságát. Az ukrán nyelvészet Kárpátalja keleti szláv nyelvváltozatait egyértelműen az ukrán nyelvjárásának tekinti,⁴⁷ a ruszinokat pedig az ukránok szubetnoszának, etnográfiai

⁴³ Cantin, Kristina M.: Process and practice: groupness, ethnicity, and habitus in Carpathian Rus'. *Nationalities Papers* 42, 2014, No. 5. 853.

⁴⁴ Csernicskó István: Language Policy in Ukraine: The Burdens of the Past and the Possibilities of the Future. In Simone E. Pfenninger – Judit Navracscics (eds.): *Future Research Directions for Applied Linguistics*. Bristol: Multilingual Matters, 2017. 120–148.

⁴⁵ Cantin: Process and practice, 2014, i. m., 853–857.

⁴⁶ Uo. 850–851.

⁴⁷ Чучка, Павло: Русинська мова. In Русанівський, В. – Тараненко, О. (ред.) *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Видавництво „Українська енциклопедія” ім. П. Бажана, 2000. 526–527; Савойська: *Мовно-політичний сепаратизм*, 2011, i. m., 285–286.

csoportjának.⁴⁸ Az ukrán akadémiai szféra meggyőződése szerint nincsenek tudományos érvek a ruszin nyelv önállósága mellett.⁴⁹

A kárpátaljai ruszin sztenderd kodifikációja ennek ellenére folyamatban van.⁵⁰ Ezt azonban „megnehezíti mind Ukrajna meghatározott politikai köreinek nyílt ellenállása és az állami hatalom félelme egy regionális irodalmi mikronyelv funkcionálásától a fiatal államban, mind pedig az irodalmi mikronyelv hívei közötti egység hiánya”.⁵¹ Hiányoznak továbbá azok a befolyásos regionális politikai erők is, melyek hathatósan támogathatnák a ruszin mozgalmat. „Azaz a kárpátaljai ruszin irodalmi mikronyelv kodifikálásának problémája nem lingvisztikai, hanem sokkal inkább politikai.”⁵²

A ruszin nemzetiséget és a ruszin nyelv státuszát számos ország elismeri.⁵³ Az Ukrajnával szomszédos Lengyelország, Szlovákia és Magyarország, továbbá Szerbia és Horvátország, valamint az Amerikai Egyesült Államok és Kanada is elismeri a ruszin nép és nyelv önállóságát. Az Európa Tanács nyilvántartása szerint például a ruszin⁵⁴ nyelv a következő államokban tartozik a Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai kartája védelme alá: Bosznia, Horvátország, Magyarország, Románia, Szerbia, Szlovákia. Ukrajna 1992-ban írta alá a Kartát, 2003-ban ratifikálta, és 2006-ban lépett hatályba az országban a nemzetközi dokumentum. A ratifikációról szóló törvény 13 regionális

⁴⁸ Kuzio, Taras: The Rusyn question in Ukraine: Sorting out fact from fiction. *Canadian Review of Studies in Nationalism*, XXXII, 2005. 8; Ільтьо, І. В. (ред.): *Національний склад населення та його мовні ознаки (статистичний бюлетень)*. Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 2003. 62.

⁴⁹ Белей, Любомир – Белей, Лесь: Неорусинство у контексті сучасної України. *Стратегічні пріоритети*, 42 (1), 2017. 57–58; Степико, М. – Наконечний, В.: Сучасне русинство: етнополітичний проект чи криза української національної ідентичності. *Стратегічні пріоритети*, 42 (1), 2017. 44; Віднянський: Актуалізація «русинського питання», 2017, i. m., 9.

⁵⁰ A ruszin nyelvnek Szlovákiában, Lengyelországban és Szerbiában már van kodifikált sztenderd változata.

⁵¹ Капраль, Михаил – Поп, Иван: Язык подкарпаторусинский. In Иван Поп (ред.): *Энциклопедия Подкарпатской Руси*. Ужгород: Издательство В. Падеяка, 2001. 429.

⁵² Uo.

⁵³ Moser, Michael: Rusyn: A New–Old Language In-between Nations and States. In Tomasz Kamusella – Motoki Nomachi – Catherine Gibson (eds.): *The Palgrave Handbook of Slavic Languages, Identities and Borders*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan UK, 2016. 124–139.

⁵⁴ Az ET honlapja szerint *Ruthenian*: <http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/AboutCharter/LanguagesCovered.pdf> (2018-12-01)

vagy kisebbségi nyelvet nevez meg, melyek a Karta védelme alá tartoznak. Ezek között nincs ott a ruszin.⁵⁵

A 2012-ben elfogadott ukrainai nyelvtörvény⁵⁶ önálló nyelvként ismerte el a ruszint; a törvény értelmében a ruszin egyike lett Ukrajna 18 regionális vagy kisebbségi nyelveinek.⁵⁷ Ám ez nem azt jelzi, hogy megváltozott az ukrán politikai elit viszonya a ruszinkérdéshez. A Janukovics rezsimet váltó hatalom álláspontja szerint a 2012-ben hatalmon lévő elnök mögött álló, oroszpártinak tekintett politikai erők ezzel akarták gyengíteni az ukrán befolyást az ország legnyugatibb régiójában. A nyelvtörvényt azonban 2018. február 28-án Ukrajna Alkotmánybírósága hatályon kívül helyezte.⁵⁸ A törvény alkotmányossági vizsgálata során azonban a ruszin nyelv kérdése is felmerült.

A nyelvtörvény alkotmányosságát vizsgáló jogi eljárásban Pavlo Hricenko, az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Ukrán Nyelv Intézetének igazgatója, a nyelvtudomány doktora szakértő tanúként szólalt meg és felelt az alkotmánybírák kérdéseire 2016. december 13-án. A szerepléséről készült 1 óra 14 perces videofelvétel megtekinthető az egyik legismertebb videomesztő portálon.⁵⁹ Hricenko az Ukrajna Alkotmánybírósága előtti meghallgatáson nyelvész szakértőként az alábbi kérdést kapta az egyik alkotmánybírótól: „Tegnap részben ez a probléma már felmerült, pontosabban nem probléma, hanem tény, az objektív valóságban nem létező dolgok feltűnése a nyelvtörvényben, egészen pontosan a ruszin nyelv, a görög nyelv, a zsidó nyelv... Ön hogyan kommentálná, mivel állunk szemben ebben az adott esetben? Ez ostobaság, vagy ez kuriózum, vagy valami más, talán szándékosan vannak ott ezek nyelvek,

⁵⁵ Az ET honlapján hibásan szerepel az, hogy a ruszin Ukrajnában is a Karta védelme alá tartozik. Lásd az ukrainai ratifikációs törvény 2. pontját: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/802-15> (2018-12-01)

⁵⁶ Закон України „Про засади державної мовної політики”. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5029-17> (2018-12-01)

⁵⁷ Товт, Михайл – Черничко, Степан: *Научно-практический комментарий Закона Украины об основах государственной языковой политики (с приложениями)*. Киев: ВОО Правозащитное общественное движение «Русскоязычная Украина», 2013. 22.; Tóth Mihály – Csernicskó István: *Tudományos-gyakorlati kommentár Ukrajnának az állami nyelvpolitika alapjairól szóló törvényéhez*. Ungvár–Budapest: Intermix Kiadó, 2014. 29.

⁵⁸ Рішення Конституційного Суду України У справі за Конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо невідповідності Конституції України (неконституційності) Закону України «Про засади державної мовної політики» від 28.02.2018 р. № 2-п/2018. <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-18> (2019-01-05)

⁵⁹ <https://www.youtube.com/watch?v=qala4pqPfo4> (2018-12-01)

hogy káoszt vigyenek ebbe a problémába, a nyelvek használatába Ukrajnában? Az ön véleménye mint nyelvészé, mi?”⁶⁰

Az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Ukrán Nyelv Intézetének igazgatója mint nyelvész szakértő válasza szerint a ruszin nyelv az amerikai Központi Hírszerző Ügynökség (ismertebb nevén a CIA) célirányos tevékenységének következménye Kárpátalján. „Már az 1980-as évek elején erős alap jött létre ahhoz, hogy Kárpátalját mint a Szovjetunió szervezetében fontos régiót fellátsítsák, meggyengítsék, saját kelet-európai geopolitikai céljaiknak megfelelően” – hangzik a felvételen a nyelvész szakértő válaszában. Amikor a Szovjetunió elkezdett szétesni, a CIA révén előkészített ruszin projektet Hricenko szerint Moszkva vette át, és az ukrán nemzet egységének megbontására használta fel. A politikai összeesküvés-elméletre bizonyítékokat ugyan nem hozott fel a nyelvészprofesszor, ám a politikai érvekről hamarosan áttért a nyelvészeti érvekre a ruszin nyelvvel kapcsolatban. „Tiszta nyelvi vonatkozásban ez [mármint a ruszin nyelv] abszolút fikció, mert vannak kárpátaljai nyelvjárások, vannak lemkó és más dialektusok, és itt nincs semmiféle ruszin.”⁶¹

Az alkotmánybíró meg volt ugyan elégedve a nyelvész szakértővel, de azért pontosításra szólította fel kollégánkat. „Abszolút igaz, pontosabban én azt hallottam, amit hallani akartam, de szeretném pontosítani a válaszát. Tehát, az olyan nyelvek megjelenését a törvényben, mint a ruszin, értelmezhetjük úgy, mint Ukrajna területi egységének megbontását?” – teszi fel a kérdést a nem nyelvész alkotmánybíró.⁶² A nyelvész professzor határozott választ ad az elhangzó kérdésre: „Minden kétséget kizáróan.”⁶³

A turizmus mint kitörési pont

A Krím Oroszország általi megszállása után a félsziget mint fontos belföldi turisztikai desztináció elvesztése után Kárpátalja turisztikai vonzereje jelentősen megnőtt.⁶⁴ Az ország politikai helyzetéből adódó

⁶⁰ Az alkotmánybíró kérdése a felvételen 32 perc 45 másodpercnél kezdődik.

⁶¹ Hricenko válasza a felvételen a 32. perc 15. másodpercétől a 39. perc 10. másodpercéig tart.

⁶² Lásd a felvételen 41. perc 5. másodpercnél.

⁶³ Lásd a felvételen a 41. perc 10. másodperctől kezdődő részt.

⁶⁴ Csernicskó István: Szeparatizmus vagy valami más? A kárpátaljai szláv regionális nyelvváltozatok gazdasági értéke. *Kisebbségkutatás*, 23 (3), 2014. 99–114; Csernics-

gazdasági lehetőség hívta életre Kárpátalján azt a jelenséget, amit az alábbiakban ismertetünk.

A népszerű útikönyveket megjelentető Lonely Planet kiadó így reklámozza Kárpátalját a honlapján: ez a régió „a magyar, a szlovák, az ukrán és a roma kultúra olvasztótégelye, és lenyűgöző társadalmi elegye. Ez az otthona Ukrajna legjobb vörösborainak és a legátholthatatlanabb dialektusainak otthona (a helyiek azt állítják, hogy kárpátaljaiul beszélnek).”⁶⁵ Kárpátalja etnikai, nyelvi és kulturális sokszínűségére, valamint a vörösborokra való utalás mellett az „átholthatatlan dialektusok” hangsúlyozása azt jelzi, hogy a helyi nyelvi változatok idegenforgalmi vonzerővé váltak. A továbbiakban azt mutatjuk be, hogy ezek az „impenetrable dialects” milyen szerepet játszanak a Kárpátalja brand felépítésében és fenntartásában.

A turizmus szempontjából jelentős reklámértéke van például annak a *Говірник* című televíziós sorozatnak is, amely – a YouTube-ra is feltöltött – egy-két perces humoros kisfilmekkel értelmez például olyan, a sztenderd ukránban ismeretlen kárpátaljai szavakat, mint például „босорканя”⁶⁶ (boszorkány), „гузиця”⁶⁷ (fenék), „потя”⁶⁸ (madár), „папучі”⁶⁹ (papucs), „шовдарь”⁷⁰ (sonka), „біциклі”⁷¹ (bicikli), „бітанга”⁷² (bitang, semmirekellő) stb. A rövid videók elején a narrátor közérthetően elmagyarázza a szó jelentését, etimológiáját, majd egy vicces jelenet következik, amely bemutatja az adott szó használatát. A végén a narrátor összefoglalja a lényegét: „Так говорять на Закарпатті” (Így beszélnek Kárpátalján!). Közben a képeken Kárpátalja hegyeit, folyóit, várait, városait láthatja a néző, és a filmek készítőinek szándéka szerint kedvet kap ahhoz, hogy felkeresse a varázslatos tájakkal és impenetrable dialectsszel reklámozott régiót.

A helyi, sok nyelvet, kultúrát ötvöző sajátos világot értékként megjelenítő projekt a YouTube videomegosztó portálon közzé tett animá-

kó István – Laihonon, Petteri: Hybrid practices meet nation-state language policies: Transcarpathia in the twentieth century and today. *Multilingua*, 35, 2016, No.1. 1–30.

⁶⁵ *Introducing Transcarpathia*. www.lonelyplanet.com/ukraine/transcarpathia (2018-12-01)

⁶⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=BP0e-BIUCuk> (2018-12-01)

⁶⁷ <https://www.youtube.com/watch?v=n-C65-KjTIU> (2018-12-01)

⁶⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=ha4J743wlFs> (2018-12-01)

⁶⁹ <https://www.youtube.com/watch?v=agrjhsHCvY> (2018-12-01)

⁷⁰ https://www.youtube.com/watch?v=0h65qOmw_PQ (2018-12-01)

⁷¹ <https://www.youtube.com/watch?v=P695pMC3DFs> (2018-12-01)

⁷² <https://www.youtube.com/watch?v=BIExTT1I9Vw> (2018-12-01)

ciós sorozat is, amely *Haua faïma*⁷³ [*A mi fajtánk*] címmel humorosan jeleníti meg Kárpátalja etnikai, kulturális és nyelvi sokszínűségét. A 11:51 perces első⁷⁴ rész gyakran helyi szláv nyelvváltozatban (vagy ruszinul?) beszélő hősei által megélt kalandok során számos kárpátaljai toposszal találkozhatunk: a cigarettacsempésszel, a kolduló romával, az ukránul rosszul beszélő helyi magyarral, a sztenderd ukránul vagy oroszul affektálva beszélő turistával, a helyi gasztronómia jellegzetes elemeivel (bográcsgulyás, pirospaprika). A fentiek fényében az sem lehet véletlen, hogy az első rész a „Welcome to Закарпаття” címet viseli.⁷⁵

Jellegzetes ízek és izes szavak

A turizmus szerves része a gasztronómia. A gasztroturisztikai fesztiválok sorából Ungváron 2010 óta évente megszervezett „Ужгородська палачинта” (Ungvári palacsinta) azzal próbál kiemelkedni, hogy regionális nyelvi elemet emel a címébe. A „палачинта” ugyanis a magyar palacsinta szó kölcsönzése, amely – a rendezvényről ukrán nyelven tudósító újságírónak a helyi nyelvi jellegzetességeket nem ismerő sztenderd ukrán beszélő számára írott magyarázata szerint – „a kárpátaljai nyelvjárásban azt jelenti: palacsinta”.⁷⁶

A munkácsi sörfesztivál úgyszintén helyi, a sztenderd ukránban ismeretlen kölcsönszót tartalmazó megnevezést talált ki az évente szervezett rendezvénynek: „Варишське пиво”, azaz „Városi sör”, ahol a jelző a magyar város szóból képzett melléknév. Az külön érdekes, hogy a fesztivál logóján a régióhoz és Munkácsra is sok szálon kötődő II. Rákóczi Ferenc fejedelem jelenik meg. A dolog pikantériáját az adja, hogy a sörfőzést azok a Munkácsra és környékére betelepülő német nyelvű telepések honosították meg a régióban, akiket a Rákóczi-sza-

⁷³ A címben szereplő *faïma* szintén a kárpátaljai nyelvjárások sajátossága, a sztenderd ukránban nem használatos.

⁷⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=ajFKJq-XoPg> (2018-12-01)

⁷⁵ A nyelv, nyelvváltozat kommodifikációja folyamatában a humor és az ironia alkalmazása nem kárpátaljai sajátosság. Heller hasonló jelenséget mutat be. Heller, Monica: The commodification of authenticity. In Veronique Lacoste – Jakob Leimgruber – Timo Breyer (eds.): *Indexing Authenticity: Sociolinguistic Perspectives*. Berlin: Mouton de Gruyter, 2014. 151.

⁷⁶ <http://zakarpattia.net.ua/News/152556-V-oblasnomu-tsentr-Zakarpattia-startuv-festyval-Uzhhorodska-palachinta-FOTO> (2018-12-01)

badshaharc bukását követően a fejedelem itteni birtokait a császártól megkapó Schönborn grófi család hozott a vidékre.⁷⁷

A gasztronómiában rejlő kulturális, gazdasági és nyelvi erőforrást használja ki az a szakácskönyv is, amely egy szűk régió népi ételeit népszerűsíti.⁷⁸ A Nagyszőlősi járás (az egykori Ugocsa vármegye) ételeit bemutató kötet humoros formában ad közre közel 50 receptet. A kiadvány egyik sajátossága, hogy az ételek elkészítésének módja és a hozzávalók felsorolása a bal oldali hasábon a helyi nyelvjárásban (vagy ruszinul?), a jobb oldaliban pedig sztenderd ukránul szerepel. A szakácskönyv másik érdekessége, hogy az ajánlott ételek között számos olyan is megtalálható, amelyek a Kárpátalját, az itteni színes kultúrát nem ismerők számára ismeretlen, megnevezése teljesen idegenül hangzik. Az elkészítésre ajánlottak között hagyományosan ukrán, magyar, román, zsidó és szlovák ételnek tekintett fogás is akad. A sztenderd ukrán beszélő számára már több étel megnevezése is értelmezhetetlen körülírás, magyarázat nélkül. Például azért, mert a helyi szlávok a magyarból kölcsönzött szóval nevezik meg: „гуляш-левеш” (gulyásleves), „кримп” (krumpli), „гупка” (hurka) stb.

A helyi éttermek sztenderd ukrán beszélő számára ismeretlen szavakkal egzotikus ételeket kínáló táblái révén az „áthathatatlan” helyi nyelvjárások a nyelvi tájképben is megjelennek. A pacal, rakott krumpli, babgulyás, lacipecsenye stb. szavak akkor is megfejtethetlenné a kárpátaljai konyhát és/vagy a magyar nyelvet nem ismerők számára, ha cirill betűkkel írják ki őket. Ezek a szavak a nyelvi tájképben az autentikus helyi ízeket jelenítik meg.

A jellegzetes kárpátaljai gasztronómia és Kárpátalja mint egzotikum a távoli fővárosokban is eladható. Az egyik országos ukrán televíziós csatorna és a kárpátaljai sajtó is beszámolt arról, hogy 2015 nyarán Kijevben a kárpátaljai konyha sajátosságait kínáló éttermet nyitottak.⁷⁹ Egy évvel korábban Budapesten, Magyarországon fővárosában is kárpátaljai éttermet nyitottak. „Kárpátalja sok nemzetiség otthona, ami természetesen az emiatt kialakult igencsak különleges gasztronó-

⁷⁷ Rákóczi megjelenése a munkácsi sörfesztivál logóján ugyanazt a célt szolgálja, mint a kaszonyi termálfürdő királyok terme. Lásd Csernicskó–Laihonon: Hybrid practices, 2016, i. m.

⁷⁸ Тиводор, Ольга та ін.: *Фіноміаг по-сєвлюшськи. Народна кухня Виноградівщини*. Ужгород: «ТІМРАНІ», 2013.

⁷⁹ [http://zakarpattya.net.ua/News/141828-Biznes-za-\\$25-tys---istoriia-uspikhu-zakarpatskoh-restoranu-v-Kyievi-VIDEO](http://zakarpattya.net.ua/News/141828-Biznes-za-$25-tys---istoriia-uspikhu-zakarpatskoh-restoranu-v-Kyievi-VIDEO) (2018-12-01)

miában is megmutatkozik. Ezt a világot próbálja elhozni Budapestre a miniatűr Kolobok ételbár” – olvashatjuk a promóciós sajtóanyagban.⁸⁰

A gasztronómiai feliratokhoz szorosan kapcsolódóan a helyi, jellegzetes nyelvi elemek a kereskedelmi jellegű egyéb feliratokon is megjelennek. Ilyen például a megyeszékhely, Ungvár elővárosában található, helyi nyelvjárási szöveget tartalmazó „Деца у нота́ря” [Egy deci (vodka/pálinka) a nótáriusnál] étterem cégtáblája is. A népszerű, az országos ukrán és orosz nyelvű sajtóban is többször bemutatott⁸¹ étterem megnevezése sztenderd ukránul „Сто грам у нота́ря” volna. De kisebb boltok, üzletek feliratain is megjelennek a helyi, kárpátaljai nyelvváltozatok regionális elemei, például a ’bolt, üzlet’ jelentésű „бо́вт”. Az idegenforgalomban használt regionális nyelvi elemek egyre nagyobb presztízsre, gazdasági értékre tesznek szert. Nem meglepő, hogy egyre több helyzetben, funkcióban jelennek meg.

A „semiofoodscape” elmélete a helyi, jellegzetes ételeket és italokat – más jegyek mellett – eszközként kapcsolja be a régió saját brandjének és identitásának, különlegességének megkonstruálásába. A kívülállók (a turisták) számára a régióhoz kötődő egzotikus ételek és italok nem kevésbé furcsa és érthetetlen megnevezésének megjelenése a nyelvi tájképben (az éttermek étlapján, reklámjain, szakácskönyvekben stb.) összekapcsolódik a régióról alkotott képpel, alkotóeleme lesz az összbenyomásnak, és így a kulináris kultúra és az ezt megjelenítő nyelv részt vesz a régió kulturális örökségének létrehozásában. Ennek az összképnek az összes eleme – beleértve a sajátos regionális nyelvváltozatokat is – egymást erősíti. Ennek a jelenségnek lehetünk tanúi Kárpátalján is.

A helyi szláv dialektusok a populáris kultúrában

A helyi nyelvváltozatok újabban nem csupán a turizmushoz közvetlenül vagy közvetve kapcsolódó szférában jelennek meg, hanem a populáris kultúrában is. A Деца у нота́ря nevű étterem tulajdonosa, Pavlo Csucska például két olyan kötetet is megjelentetett⁸² az elmúlt években, amelyek-

⁸⁰ <http://www.karpatalja.ma/karpatalja/szines/karpataljai-kifozde-a-rozsa-utca-ban-kolobok-etelbar/> (2018-12-01)

⁸¹ Lásd például: <http://korrespondent.net/ukraine/comunity/3389661-korrespondent-deputat-uzhhorodskoho-horsoveta-sostavyl-slovar-separatysta> (2018-12-01)

⁸² Чучка, Павло: *Вичурки по-баранинські. Закарпатська застільна книга у 2-х томах (том перший і останній)*. Баранинці–Ужгород: Патент, 1992; Чучка,

ben helyi nyelvjárásban közöl gúnyverseket, kisebb humoros költeményeket, és szövegeit sztenderd ukrán szómagyarázatokkal is ellátja.

A humor forrásaként jelenik meg az egyik országos tévécsatornán *Dizel Show* címmel futó paródiaműsor is, melynek a YouTube-on egymilliónál nagyobb nézettséggel rendelkező „Проблеми Української Мови” [Az ukrán nyelv problémái] című epizódjában az ukrán nyelv 21. századi helyzetét vitatják meg karikírozva. A humor forrása, hogy a kárpátaljai „szakértő” végig kárpátaljai dialektusban beszél, amit senki sem ért.⁸³ A kárpátaljai ruszin/ukrán dialektus a főhőse annak a tucatnyi részt számláló sorozatnak is, amelynek epizódjai *Hy нозерпай!* (No nézd csak!) címmel láthatók a legnagyobb videomegosztón.⁸⁴ De van már a népszerű *Shrek* című animációs filmnek⁸⁵ vagy a közismert, híres klasszikus szovjet sikerfilmeknek⁸⁶ is kárpátaljai „szinkronnal” ellátott változata, és van „helyi nyelven” kiadott humorlap is, címe: *Босорканя* (Boszorkány).⁸⁷

Az sem szokatlan, hogy a kárpátaljai ukrán nyelvű hírportálok egyes közleményeihez fűzött kommentekben nem a sztenderd ukránt, hanem a helyi nyelvváltozatokat használják a hozzászólók. Például a *Закарпаття онлайн* [Kárpátalja online] hírportálon számtalan ilyen kommentet találhatunk.⁸⁸ Mindez arra utal, hogy a hagyományosan a falusi, idősebb korosztállyal társított tradicionális területi dialektusok a 21. századi kommunikációs térben is jelen vannak. A reklám és a marketing tudatosan használja fel Kárpátalja regionális dialektusait mint turisztikai vonzerővel rendelkező egzotikumot.

A kárpátaljai nyelvjárások és a magas kultúra

A magas kultúrában is helyet követel magának ez a jellegzetes dialektus. Az egyik legismertebb kárpátaljai író, Petro Midianka (Petro Migyanka) szépirodalmi műveinek nagy részében jelen vannak a helyi

Павло: Деця у нотаря. Закарпатська читанка для тверезих і п'яних у 2-х томах (том перший і останній). Ужгород: Мистецька лінія, 2002.

⁸³ <https://www.youtube.com/watch?v=ukonBMs0WM0> (2018-12-01)

⁸⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=eL3RpIdfv9Q> (2018-12-01)

⁸⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=jGgBUXyYSqI> (2018-12-01)

⁸⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=tPT7hR-RCwI> (2018-12-01)

⁸⁷ <http://transcarpatia.net/transcarpathia/our-news/79785-na-zakarpatt-viyshev-pe-rshiy-nomer-zhurnalu-bosorkanya.html> (2018-12-01)

⁸⁸ <http://zakarpattia.net.ua/> (2018-12-01)

nyelv(járás) elemei, ám ő azt vallja: ukránul publikál. 2012-ben elnyerte a legrangosabb ukrainai szépirodalmi díjat (Tarasz Sevcsenko Nemzeti Irodalmi Díj) a kárpátaljai nyelvjárásban publikált *Льїмпа в небо* (Létra az égbe)⁸⁹ című verseskötetéért. Volodymyr Fedyny yneč' (Volodimir Fedinisinec) a kárpátaljai ruszin politikai mozgalom egyik aktív tagja, magát ruszinnak vallja, a ruszin sztenderd kodifikálásról is publikált tanulmányt,⁹⁰ ám szépirodalmi műveit az ukrán sztenderdben jelenteti meg. Yuri Choori (Jurij Csóri) szintén ruszinként identifikálja magát, *Словарь русинського языка* (A ruszin nyelv szótára) címmel kodifikációs célú, eddig publikálatlan ruszin szótárt dolgozott ki. Szépirodalmi műveinek egy részét a sztenderd ukrán változatban publikálja, más munkáiban azonban a helyi dialektusokat is használja.

A fenti sorba illeszkedik a kárpátaljai Munkácson 2008-ban alakult „Рокаш”⁹¹ (Rakás) zenekar üzleti fogása is. A helyi népzenei motívumokra építő dallamokat játszó együttes szövegei a helyi nyelvváltozatban szólnak meg.⁹² Egyik legújabb lemezükhöz csatolva dalaik szövegét is megjelentették, melyekhez mellékeltek a sztenderd beszélő számára ismeretlen kárpátaljai szavak jegyzékét.⁹³ A zenekarról ezt írja az ukrán nyelvű Wikipedia: „Az együttes dalainak többsége kárpátaljai nyelvjárásban szól, amit a zenészek »ruszin beszéd«-nek neveznek.”⁹⁴

A kárpátaljai Nagyszőlős városban alakult Чаламади zenekar – amely nevét a magyarból kölcsönzött csalamádé szóból eredezteti⁹⁵

⁸⁹ A címben szereplő *льїмпа* szintén a sztenderd ukránból hiányzó regionális nyelvű elem, a magyar *létra* szóból eredő kölcsönszó.

⁹⁰ Fedyny yneč', Volodymyr: Végigmenni a megkezdett úton. A kárpát-ruszin irodalmi nyelv megteremtésének gondolata. *Pánsíp*, VI, 1996, N. 1. 18–19.

⁹¹ A *рокаш* (rakás, csomó) magyar eredetű kölcsönszó a kárpátaljai szláv dialektusokban. Ezt a zenekar wikipedia oldala is kiemeli. <https://uk.wikipedia.org/wiki/Rock-H> (2018-12-01)

⁹² Például a *He буду ся жениути* [Nem fogok megházasodni] című szám szövege számos nyelvjárási elemet tartalmaz. <https://www.youtube.com/watch?v=R7Rj3PS3-9yk> (2018-12-01) A *Качечка* egy helyi népdal lírai feldolgozása. <https://www.youtube.com/watch?v=WqV97X0eKQQ> (2018-12-01) A *Марічко* [Marichko – női név] szövege szintén egy helyi népdal, amely a sztenderd ukrán beszélő számára nehezen érthető, ezért a klipet feliratozták. <https://www.youtube.com/watch?v=F1I1wbasBW0> (2018-12-01)

⁹³ <https://zik.ua/news/2013/01/14/388183> (2018-12-01)

⁹⁴ <https://uk.wikipedia.org/wiki/Rock-H> (2018-12-01)

⁹⁵ A zenekar tagjai azt a legendát terjesztik a csapat neve kapcsán, hogy a zenekar tagjai úgy teszik hozzá saját egyéniségüket az együttes sikeréhez, mint ahogyan a Kárpátalján élők körében nemzetiségtől függetlenül kedvelt csalamádé egy-egy összetevője hozzájárul a csalamádé finom ízéhez. Lásd például itt: <https://www.youtube.com/watch?v=N0V2dleHFeY> (2018-12-01)

– első, *Пушлисьме!*⁹⁶ című albuma kapcsán azt jegyzi meg a notatky.com.ua internetes zenei szakportál, hogy a csapat „őszinte, és pozitív ritmusaival a reggae és a skap-punk stílusában viszi el a ruszin nyelvjárást a tömegekhez”.⁹⁷ Az együttes albuma és főként annak „Ce мій варош”⁹⁸ című videoklipje akkor lett igazán népszerű, amikor a csapat az ukrainai *X-Faktor*-ban is fellépett, nagy közönségsikert aratva. Sikerüket csak fokozta, hogy a zsűri tagjai értetlenkedve fordultak egymáshoz az előadott zeneszám szövegének egy-egy olyan kifejezése hallatán, amelyek – bár Kárpátalján mindenki érti őket – a sztenderd ukrán beszélők számára megfejthetetlenek.⁹⁹

Egy helyi nyelvjárásban elmondott, modern zenei aláfestéssel ellátott népmese videoklipje is nagyon népszerű az internetes videomegosztókon.¹⁰⁰

A dialektusok a politikai kampányokban és a közterületi reklámokban

A 2015. október 31-én szervezett helyhatósági választásokon civil aktivisták a helyi szláv nyelvváltozatok sajátos, a sztenderd ukrán beszélő számára érthetetlen szavait is tartalmazó humoros választási plakátok révén kívánták növelni a részvételi arányokat. A 20. század első felét idéző életképeket bemutató óriásplakátok mindegyikén helyi dialektusban látható „пой на вибори” (gyere a választásokra) szlogen. Emellett egy-egy frappáns mondattal csábítják a szavazóhelyiségekbe az állampolgárokat.

Az is a helyi nyelvváltozatok növekvő presztízsét mutatja, hogy 2015 augusztusában az egyik kárpátaljai népművészeti és kulturális fesztiválon Hennagyij Moszkal, Kárpátalja kormányzója a helyi dialektusban köszöntötte a jelenlévőket.¹⁰¹

A régió „áthatolhatatlan nyelvjárásai” a szeparatizmus elleni harcban is jól hasznosíthatók. Az interneten több helyen¹⁰² is megosztott

⁹⁶ A szó jelentése a kárpátaljai szláv dialektusokban: *gyerünk*.

⁹⁷ <http://notatky.com.ua/chalamada-pushlysmе/> (2018-12-01)

⁹⁸ Az én városom jelentésű cím sztenderd ukrán megfelelője: *Це моє місто*.

⁹⁹ <https://www.youtube.com/watch?v=N0V2dleHFeY> (2018-12-01)

¹⁰⁰ https://www.youtube.com/watch?v=6_IHy98Pe-E (2018-12-01)

¹⁰¹ https://www.youtube.com/watch?v=RhxYHC_3IoQ (2018-12-01)

¹⁰² Закарпатська файта у зоні АТО. [A kárpátaljai fajta az ATO zónájában.] <http://npubop.livejournal.com/2284781.html> (2018-12-01); Як закарпатський діалект

történet szerint a kelet-ukrajnai harctéren szolgálatot teljesítő 128. kárpátaljai dandár katonái fogságba ejtettek egy ellenséges orosz katonát. A valószínűleg kitalált, ám kétségkívül jól hangzó sztori arról szól, hogyan próbálják a kárpátaljai dialektust használó katonák kihallgatni a szavaikból szinte semmit sem értő ellenséges foglyot. A történetet a világhálón megosztók által levont tanulság az, hogy ha az Ukrajna területi egysége ellen harcoló szeparatisták szeretnék elkerülni a házjukat védelmező kárpátaljai katonák dühét, akkor néhány alapvető mondatot célszerű megtanulniuk „kárpátaljaiul”, és ehhez rövid „szótárt” is összeállítottak az ellenség számára.

A Facebookon így ajánlja az egyik felhasználó az olvasók figyelmébe a történetet: „Olvassátok el, és megértitek, milyen sokban vannak a szeparatisták és a moszkaly¹⁰³ katonák és a rádiósaik, amikor hallják és nem értik a mi nyelvjárásunkat, mert egyetlen fordító sem segít nekik dekódolni ezt a »kódot«..)) Ahogyan Natalia Zotova, az egyik munkácsi önkéntes lány írta a »munkácsi juntából¹⁰⁴«: »A KGB már nagyon aggódik, mert semmit sem képes megérteni a városi junta levezetéséből, szaladgálnak össze-vissza, és aggodalmaskodnak«..))”¹⁰⁵

Politika és identitás

Az Európai Unió négy tagállamának (Lengyelország, Szlovákia, Magyarország és Románia) közvetlen közelsége, az itt élő nemzetiségek történelmi emlékei, kulturális hagyományai, gasztronómiai jellegzetességei egzotikussá teszik Kárpátalját az Ukrajna belső vidékeiről érkező turisták számára. Kárpátalja turisztikai vonzerejének növelésében jelentős szerep jut a helyi értékek felmutatásának. Ezek között a regionális sajátosságok között a polietnikus környezet hatását mutató helyi konyha, a tiszta természeti környezet, a romantikus hegyvidék és a kényelmes termálfürdők mellett ott van a sztenderd ukrántól és a szomszédos ukrán nyelvjárásoktól, valamint a szomszédos szláv és nem szláv

допомагає нашим військовим в зоні АТО [Hogyan segít a kárpátaljai nyelvjárás katonáinknak az ATO zónájában] http://ua-reporter.com/content/187204?_utl_t=fb (2018-12-01); egy bejegyzés a Facebookon: <https://www.facebook.com/gregor.vitaliy/posts/1752783558286475> (2018-12-01)

¹⁰³ Az oroszok egyik gúnyneve: *москаль* = orosz. Magyar párhuzama a *muszka*.

¹⁰⁴ Az orosz propaganda szerint a Janukovics elnök elűzése után diktatórikus junta vette át a hatalmat Ukrajnában.

¹⁰⁵ <https://www.facebook.com/gregor.vitaliy/posts/1752783558286475> (2018-12-01)

nyelvektől egyaránt eltérő, magyar, lengyel, szlovák, román, német, orosz és jiddis nyelvi elemeket tartalmazó helyi szláv dialektus is.

A gasztronómia mint árucikk és kulturális tőke egyre fontosabb szerepet játszik a nemzeti, regionális és helyi gazdaságokban szerte a világon. A sikeres gasztronómiai projektek azok, amelyek kielégítik az étvágyat és az ingyencek elvárásait is, s emellett az autentikusság követelményét is szolgálják azáltal, hogy olyan élelmiszereket és élményeket kínálnak a fogyasztónak, amelyek kapcsolatot teremtenek az étel és a hely között. A gasztronómiai kultúrát a turisták, a fogyasztók vonzása érdekében éppen ezért gyakran néhány ikonikus termék vagy sajátos termelési és/vagy fogyasztási gyakorlat köré szervezik. Ez a regionális, lokális gasztronómiai kultúra – sok más regionális jegy mellett, a helyi semiofoodscape szimbolikus elemeként – része lesz a régió saját brandjének. A gasztronómia így elkerülhetetlenül kapcsolódik a regionális brand legitimációjához és a kulturális, valamint az ezt hordozó és megjelenítő nyelvi örökség közvetítéséhez, megerősítéséhez.¹⁰⁶ A fenti elemzésből kitűnik, hogy a Kijev által a nemzetállami egységet és a homogén sztenderd dominanciáját veszélyeztető jelenségként számon tartott regionális identitás és kultúra elemei, valamint a regionális nyelvváltozatok hogyan erősítik és támogatják egymást.

Miután 2014 márciusában Ukrajna gyakorlatilag elveszítette legkedveltebb nyári üdülőhelyét, a Krím-félszigetet, Kárpátalja turisztikai vonzereje megnőtt. Akár az ukrán sztenderd dialektus alá tartozónak, akár az ukrántól különálló ruszin nyelvnek tekintjük a régió szláv nyelvváltozatait, a regionális értékek felértékelődésével ezek presztízse is egyre nagyobb lett. Azzal pedig, hogy egyre gyakrabban találkozhatunk a regionális nyelvi elemekkel a nyilvános térben látható feliratokon, a szépirodalomban, a könnyűzenében, az internetes portálokon, a helyi nyelvváltozatok funkcióbővülése megy végbe. Megfigyelhetjük, hogyan terjednek a rendszerint a régmúlttal és a vidékies élettel asszociálódó tradicionális nyelvváltozatok a fiatalok által jól ismert modern kommunikációs térben, miként válnak országosan ismert, a központi tévécsatornákon is rendszeresen feltűnő, szépirodalmi és zenei értéként kezelt branddé.

Zaremba és Rimarenko szerint „a ruszin problematika iránti érdeklődést a régióban elsősorban abban a globalizációs kontextusban érthetjük meg, amelyet a lokális kultúrák megerősödése és a nemzet-

¹⁰⁶ Bővebben lásd Järlehed, Johan – Moriarty, Máiréad: Culture and class in a glass: scaling the semiofoodscape. *Language & Communication*, 62, September, 2018. 26–38.

államok gyengülése kísér”.¹⁰⁷ A globalizáció, az egységesítő sztenderdizáció körülményei közepette a regionális nyelvi értékek nem csupán a regionális identitás részei lehetnek tehát. A kárpátaljai szláv nyelvváltozatok példája mutatja, hogy ezek gazdasági értékre is szert tehetnek. A multinacionális vállalatok, a globálisan bejegyzett kereskedelmi termékek, a kulturális brandek univerzális fogyasztásában érdekelt globális marketinggel szemben a helyi közösségek lassan elkezdik felfedezni az egyre növekvő ágazattá váló turizmus számára is vonzó regionális és lokális jegyeket. A turisták többsége – miközben nem szeretne lemondani a globalizáció előnyeiről, a megszokott komfortról – egyre nagyobb számban mutat érdeklődést az „egzotikus” élmények iránt. Kallen megállapítja, hogy turistának lenni egyet jelent a megszokott környezetből és a mindennapi rutinból való kiszakadással.¹⁰⁸ Az otthoni környezetben megszokott nyelvi világtól való nyelvi különbözőség is jelentős szerepet játszik a turisztikai élmény megélésében: „Az »idegen nyelv« közvetlen transzcendens érzést nyújt a mindennapi világgal szemben és a hitelesség érzetét kelti az új környezetben.”¹⁰⁹ A kisebbségi nyelv vagy a regionális dialektus így lesz a folyamatosan növekvő, hasonló és szabványosított kínálatban a versenyben előnyt jelentő többlet, hozzáadott érték, amely egyben a hitelesség jeleként is szolgál. A kisebbségi és/vagy regionális nyelv(változat) egyedivé, egzotikussá, autentikussá, egyben hitelessé tehet egy-egy szolgáltatást vagy terméket, s így – hozzáadott értékként – gazdasági erőforrássá, egyben maga is áruvá válik.¹¹⁰

Kárpátaljára érkezve a szláv turista úgy tapasztalhatja meg a megszokotthoz képest sajátos, egzotikus élményeket, hogy ízelítőt kap a számára bizonyos elemeiben érthetetlen, ezért különleges, ám alapjá-

¹⁰⁷ Заремба, Олександр – Римаренко Сергій: Роль зовнішніх чинників у політизації мовних проблем. In Майборода, Олександр та ін (ред.): *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і косенсусом*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 270.

¹⁰⁸ Kallen, Jeffrey: Tourism and representation in the Irish linguistic landscape. In E. Shohamy – D. Gorter (eds.): *Linguistic landscape: Expanding the scenery*. London, UK: Routledge, 2009. 270–283.

¹⁰⁹ Uo. 271.

¹¹⁰ Coupland, Nikolas: Language, society and authenticity: Themes and perspectives. In Lacoste, Véronique – Leimgruber, Jakob – Breyer, Thimo (eds.): *Indexing Authenticity: Sociolinguistic Perspectives. Linguae & Litterae* 39. Berlin: Mouton de Gruyter, 2014. 14–39; Kelly-Holmes–Pietikäinen: Commodifying sámí culture, 2014, i. m.; Pachné Heltai Borbála: *Nyelvcseré és szezonális migráció egy többnyelvű magyarországi közösségben. Nyelvi gyakorlatok, ideológiák és kommodifikáció társadalmi folyamatok nexusában*. PhD-értekezés. Budapest: ELTE, 2017. 36.

ban véve mégiscsak biztonságot nyújtó módon ismerős nyelvváltozatokból. A mindennapi rutinoktól való megszabaduláson és az autentikus tapasztalatok felfedezésén túl a biztonság, az otthonosság ugyanis szintén fontos szükséglet a turisták számára.

A fenti elemzésből az is érzékelhetővé válik, hogy a globalizáció általános tendenciái nemcsak negatív, hanem pozitív hatással is lehetnek a centrumoktól távoli, periférikus régiókban beszélt nyelvekre és dialektusokra, hiszen általuk a regionális kultúra és a helyi közösség „egzotikus” megkülönböztető jegyei azonosítható, illetve anyagiakban is kifejezhető erőforrássá konvertálhatók. Dickinson szerint¹¹¹ a kárpátaljai szláv dialektusok a más régiókban élők és az ukrán nyelvűvelők szemében mint hibrid, kevert, rontott ukrán nyelvváltozatok jelennek meg. Ezzel együtt azonban az utóbbi években az autentikus, a hiteles és az egzotikus jelző is megjelenik az ezekről a nyelvváltozatokról alkotott képben.¹¹²

A „Деца у нотаря” nevű étterem tulajdonosa, Pavlo Csucska példája arra világít rá, hogy a helyi értékek felfedezése és előtérbe helyezése nem a ruszin szeparatizmus előretörésének jele, sokkal inkább marketingfogásról, a regionális nyelvváltozatok konvertálható erőforrásként való használatáról van szó. A *Корреспондент* című országos lapban¹¹³ és annak online változatában,¹¹⁴ valamint egy kárpátaljai hírportálon¹¹⁵ is megjelent riportban Csucska elmondta: az a célja, hogy „Kárpátalja nemzetiségi sokszínűsége turisztikai márka legyen, ne geopolitikai probléma”.

A 2017-ben elhunyt kárpátaljai származású ukrán nyelvész, Vaszil Nyimcsuk¹¹⁶ egyértelműen elítélte a ruszin politikai mozgalmat, de a kárpátaljai szláv nyelvjárások használatát, támogatását célsze-

¹¹¹ Dickinson, Jennifer: Languages for the market, the nation, or the margins: overlapping ideologies of language and identity in Zakarpattia. *International Journal of the Sociology of Language*, 201, 2010. 53–78.

¹¹² Uo. 70.

¹¹³ 2014. július 4., 26. szám.

¹¹⁴ <http://korrespondent.net/ukraine/comunity/3389661-korrespondent-deputat-uzhhorodskoho-horsoveta-sostavyl-slovar-separatysta> (2018-12-01)

¹¹⁵ <http://zakarpattia.net.ua/News/126101-Na-Zakarpatti-separatyizmu-nemacie-miste-zytyeli-vzhe-davno-u-ievrospilnoti-%E2%80%93Pavlo-Csucska> (2018-12-01)

¹¹⁶ Nyimcsuk a kárpátaljai Dolha községben született 1933-ban, kiválóan beszélt magyarul is. Hosszú ideig volt az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének igazgatója, az *Українська мова* [Ukrán nyelv] című akadémiai folyóirat főszerkesztője.

rűnek tartotta. Úgy vélte, hogy „a nyelvjárás mint az önkifejezés és önazonosság eszközének használata [...] különféle módokon nyilvánulhat meg: a nyelvjárás következetes használatától [...] a külön irodalmi nyelv státusza megadásának követeléséig”.¹¹⁷ Ugyanakkor a ruszin nyelv/nyelvjárás kapcsán Javorszka leszögezi, hogy a regionális nyelvváltozatok támogatása, funkcióbővülése nem lehet időszerű, mert a mai Ukrajnában az ukrán nyelv, mégpedig annak sztenderd változata megerősítése szolgálja a nemzetépítést, és mindennemű regionalizáció gyengíti az ukrán nyelv egységesítő és egyesítő szerepét.¹¹⁸ A központi ukrán nyelvpolitika így a nemzetállami homogenizmus ideológiája jegyében tagadja a ruszin nyelv és identitás létét, nyelvjárássá fokozza le a sokak által külön nyelvi státusszal bíró ruszint; s mindemellett ezeknek a nyelvváltozatoknak még a regionális identitásban betöltött szerepét is megkérdőjelezi és elítéli.

A mai Ukrajnában játszódó folyamatok jól jellemezhetők Kamusella elemzésével: „a nyelv, a nemzet és az állam [...] normatív izomorfizmusa azt feltételezi, hogy egy nemzet minden tagjának beszélnie kell nemzeti nyelvük sztenderdizált változatát. Kíváncsú, hogy kizárólag egynyelvűek legyenek [...], és a nemzeti nyelvhez tartozó nyelvjárások formájában meglévő sokféleséget is el kell távolítani. [...] [A] nemzetállam feladata az etnolingvisztikai homogenitást fenyegető bármilyen veszély elhárítása. A nemzeti nyelv nyelvjárásait nevetségessé teszik, és kitiltják a társadalmi életből mint az elmaradottság és a helyi partikularizmus jeleit, amelyek gátolják a homogén nemzettudat terjedését a lakosság körében. És ami még fontosabb, a nemzeti nyelvtől eltérő nyelveket beszélőknek vagy meg kell tanulniuk a nemzeti nyelvet, és el kell felejteniük a korábbi nyelvüket (tehát asszimilálódniuk kell), vagy el kell hagyniuk ezt a nemzetállamot, ami »nem az övék«.”¹¹⁹

Az egységes, homogén államnyelv szimbolikus szerepe és az ukrán nyelv sztenderd változatának támogatása a 2012-es ukrán nyelvtörvény 6. cikkelyének 4. pontjában is megjelenik; a törvény szerint azokban a szituációkban, amikor az ukrán mint állam- és hivatalos nyelv használatos, akkor ezen „az ukrán nyelv szótáraiban és az ukrán

¹¹⁷ Німчук, Василь: „Кодифікувати” нові літературні мови? Зберегти й захистити українські говори! *Українська мова*, 47 (3), 2013. 21.

¹¹⁸ Яворська, Г.: Мовні наративи та їхня роль у русинському питанні. *Стратегічні пріоритети*. 42 (1), 2017. 24–30.

¹¹⁹ Kamusella, Tomasz: *The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009. 29.

helyesírásban” kodifikált sztenderd változat értendő.¹²⁰ A szigorúan kodifikált sztenderd felsőbbrendűsége jelenik meg abban a nyelvtörvénytervezetben is, amelynek 1. cikkelye (4. bekezdés) a következőképpen fogalmaz: „Az ukrán nyelv szándékos torzítása a hivatalos dokumentumokban és szövegekben, az ukrán nyelv alkalmazásának akadályozása és korlátozása, az ukrán nyelvnek az ukrán nyelv sztenderdjei megsértésével történő használata, az ukrán nyelv vulgarizálása és keverése más nyelvekkel a jelen törvényben meghatározott felelősségre vonással jár.”¹²¹

A szláv nyelvek tipikus Ausbau nyelvek.¹²² Kárpátalja szláv dialektusai részei az északi szláv dialektuskontinuumnak.¹²³ Nyelvészeti szempontból tekinthetjük őket az ukrán sztenderd heteronóm változatainak,¹²⁴ de a sztenderdizáció és kodifikáció eredményeként kialakulhat a (kárpátaljai) ruszin autonóm sztenderd dialektus is. Az egymással Ausbau viszonyban lévő nyelvek és dialektusaik státusza politikai, kulturális, társadalmi, gazdasági és történeti faktoroktól függ.¹²⁵ Így van ez a kárpátaljai szláv nyelvváltozatok esetében is. A nemzetépítésben azonban a nem-sztenderd dialektusok „nem mindig kapnak figyelmet”,¹²⁶ vagy ha mégis, akkor gyakran az egységülést és konszolidációt fenyegető veszélyforrásként jelenítik meg őket. Schiffman elemzése szerint a francia forradalom idejéből eredeztethető az a máig létező hiedelem, amely szerint a nem sztenderd nyelvváltozatok és a kodifikált, hivatalos státusszal felruházott nyelvtől eltérő nyelvek „nemcsak hibások vagy rosszabbak voltak, de még rosszabbak voltak azok a nemkívánatos tulajdonságok, eszmék vagy ideológiák, amelyek fenye-

¹²⁰ Tóth–Csernicskó: *Tudományos-gyakorlati kommentár*; 2014, i. m., 28.

¹²¹ Проект Закону «Про функціонування української мови як державної та порядок застосування інших мов в Україні» № 5669. http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60952 (2019-03-25)

¹²² Мозер Міхаель: Українці на шляху до нації з власною мовою: критичні зауваги до історіографії української мови. In Андреас Каппелер (ред.): *Україна. Процеси націотворення*. Київ: Видавництво „К.І.С.”, 2011. 111.

¹²³ Trudgill, Peter: *A Glossary of Sociolinguistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2003. 96.

¹²⁴ Uo. 58.

¹²⁵ Trudgill, Peter: The Ausbau and Abstand sociolinguistics of linguistic minorities. In P. Nelde – R. Schjerve (eds.): *Minorities and language policy* (= Plurilingua 22). St. Augustin: Asgard Verlag, 2001. 37–44.

¹²⁶ Moser, Michael: Milyen nyelven beszéltek Kárpáti Ukrajnában: politikai vagy nyelvészeti kérdés? In Fedinec Csilla (szerk.): *Kárpáti Ukrajna: Vereckétől Husztig. Egy konfliktustörténet nemzeti olvasatai*. Pozsony: Kalligram, 2014. 296.

getést jelentettek a forradalomra, ezért meg kellett őket szüntetni”.¹²⁷ A fenti példából ítélve a 18. századból örökölt „egy állam – egy nemzet – egy nyelv(változat)” politikai és nyelvi ideológiája a 21. században is központi szerepet játszik a nyelvi státusz meghatározásában és a nemzetenderd nyelvváltozatok megítélésében.

A bretagne-i nyelv/nyelvjárás kapcsán Burdick megjegyzi: „Ha a dialektus a hitelesség indexe lehet a turisták számára, akkor ugyanilyen mértékben válhat a regionalizmus, a partikularizmus és a Francia Köztársaság univerzalizmusa elutasításának indexévé is”.¹²⁸ Az általunk bemutatott esetben azonban – akár az ukrán nyelvjárásának, akár különálló ruszin nyelvnek tekintjük a kárpátaljai szláv nyelvváltozatokat – a regionális nyelvi jelenségeknek a nyilvános térben, az interneten, a kulturális életben is fokozatosan terjedő használata nem az Ukrajna területi egységére politikailag veszélyes szeparatizmus megnyilvánulása, nem felülről jövő tudatos szeparatista nyelvpolitika, hanem alulról jövő, a regionális nyelvi és kulturális értékekre alapozó gazdasági törekvés. Ez a folyamat jól illeszkedik a regionális dialektusokat és a perifériális kisebbségi nyelveket a nyilvános térben láthatóvá tévő, gazdaságilag hasznosítható értéként megjelenítő trendek közé,¹²⁹ és jól leírható „a nyelv áruvá válása”, a nyelvek kommodifikációja szociolingvisztikai elméletével (sociolinguistic theory of 'commodification of language').¹³⁰ Az már más kérdés, hogy a központi kormányzat – éppen a saját, homogén nemzetállami nyelvi ideológiáiból kiindulva – fenyegetést lát mindebben.

¹²⁷ Schiffman, Harold: Language Policy and Linguistic Culture. In Thomas Ricento (ed.): *An Introduction to Language Policy: Theory and Method*. Blackwell Publishing Ltd., 2006. 120.

¹²⁸ Burdick: *Mobility and Language in Place*, 2012, i. m., 37.

¹²⁹ Leeman, J. – Modan, G.: Commodified language in Chinatown: A contextualized approach to linguistic landscape. *Journal of Sociolinguistics*, 13, 2009. 332–362; Reershemius, Gertrud: Reconstructing the past? Low German and the creating of regional identity in public language display. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 32 (1), 2011. 33–54; Blackwood–Tufi, 2012, i. m.; Marten et al.: Studying Minority Languages, 2012, i. m.; Vigers: Signs of absence, 2013; Pavlenko, Aneta: Russian-friendly: How Russian became a commodity in Europe and beyond. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, Vol. 20, Issue 4, 2017.

¹³⁰ Lásd például Heller, Monica: The Commodification of Language. *Annual Review of Anthropology*, 39, 2010. 101–114; Pavlenko: Russian-friendly, 2017, i. m.

Magocsi az ukrán–ruszin ellentét feloldása érdekében a többes identitás elfogadása mellett érvel; rámutat arra, hogy a probléma legfőbb forrása, hogy a nemzetállamot építő elitek kötelességüknek érzik, hogy elérjék: az embereknek csak egyetlen nemzeti kötődése legyen, a nemzeti identitásokat egymást kizárónak tartják. Az ő javaslata a kizáró, vagy-vagy identitástípus helyett az is-is változat elfogadása.¹³¹ Ami nem feltétlenül elvetendő javaslat.¹³² Jenkins szerint egy személy egyidejűleg több nemzeti identitást és identitásréteget vallhat magáénak.¹³³ Cantin kutatásai alapján azt állítja, hogy több ezer olyan ember van Ukrajnában és a szomszédos országokban, akik egyszerre vallják magukat ukránnak és ruszinnak.¹³⁴ Dickinson pedig arra mutat rá, hogy a Kárpátalján használatos, egymástól többé-kevésbé eltérő szláv dialektusok – egyéb tradicionális elemek, mint például a népi építészet, a helyi viselet, a változatos táplálkozási szokások mellett – a lokális és regionális identitás megőrzésének legfőbb támaszai.¹³⁵ Wimmer ugyanakkor hangsúlyozza az „etnikai elv” fontosságát a nemzetállami struktúra számára, különös tekintettel a homogén állami kultúra kialakítása és a területi határok meghatározása szempontjából; ez pedig az azonosságtudatát kereső, nemzetállamot építő Ukrajnában nem kedvez a regionális vagy rétegzett identitások elfogadásának.¹³⁶

Az a fajta nyelvpolitika, amely olyan körülményeket teremt a társadalomban, ahol a sztenderdizált, kodifikált, hivatalos státusszal rendelkező nagy nyelvek és a globális világnyelv, az angol magas fokú ismerete válik a társadalmi érvényesülés, a felfelé irányuló mobilitás (a felsőoktatásba kerülés, a munkaerő-piaci aktivitás) és a társadalmi integráció legfontosabb eszközévé, egyben a haszontalanság, értéktelenség bélyegét süti a kis(ebbségi) nyelvekre és a nem sztenderd nyelvváltozatok beszélőire. Ebben az ideológiai keretben a hivatalos státusszal

¹³¹ Magocsi, Paul Robert: *A Borderland of Borders: The Search for a Literary Language in Carpathian Rus’*. In Tomasz Kamusella – Motoki Nomachi – Catherine Gibson (eds.): *The Palgrave Handbook of Slavic Languages, Identities and Borders*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan UK, 2016. 101–123.

¹³² Vö. Lansdowne: *Is there a credible case*, 2008, i. m., 74.

¹³³ Jenkins, Richard: *Rethinking Ethnicity: Arguments and Explorations*. London: Sage, 1997. 72.

¹³⁴ Cantin: *Process and practice*, 2014, i. m., 857.

¹³⁵ Dickinson: *Languages for the market*, 2010, i. m., 53.

¹³⁶ Wimmer, Andreas: *The Making and Unmaking of Ethnic Boundaries: A Multilevel Process Theory*. *American Journal of Sociology*, 113, 2008, No. 4. 990–992.

felruházott sztenderd nyelvekhez a modernitás, a haladás és hasznosság jegye, a kisebbségi nyelvekhez és nem sztenderd változatokhoz viszont a nemzeti egységet veszélyeztető maradiság jelzője társul.¹³⁷ Ez a fajta nemzetállami, egynyelvű és egynormájú nyelvpolitikai modell a nyelvi diverzitást – s ezáltal az etnikai, etnográfiai és kulturális sokszínűséget is – veszélyezteti.¹³⁸ Miközben – mutat rá Schmidt – az állami beavatkozás a nyelvi sokféleség védelme érdekében szükséges, és gazdasági érvek alapján is indokolt.¹³⁹ Ha mindenki sztenderd ukrán beszélő volna Ukrajnában, esély se volna az olyan, gazdasági hasznot termelő brand kiépítésére, amelyben a kárpátaljai szláv regionális dialektusok központi szerepet kapnak.

Az állami politikai struktúrák alapvetően befolyásolják a ruszinok identitásának alakulását, hiszen a központ pragmatikus megoldásként kínálja az egyének felé a többséggel való etnikai, nyelvi és kulturális azonosulást.¹⁴⁰ Ezzel ellentétes irányban hat azonban az, hogy az állam szinte semmilyen megoldást nem kínál a gazdasági kihívásokra, a mindennapi anyagi gondok megoldására, a hétköznapi problémák kezelésére, így az egyén és a csoport a központból erőltetett, homogenizáló identitásjegyekkel nem feltétlenül szembehelyezkedő, hanem azokat kiegészítő identitásmarkereket materiális erőforrásként kamatoztatja. A regionális nyelvváltozatok a regionalizáció és a globalizáció keretében a központosító, egynyelvű és egynormájú nyelvpolitika ellenében is szert tehetnek gazdaságilag konvertálható értékre, és nemcsak a turizmus területén, hanem például a szépirodalomban, a könnyűzenében, a reklámparban vagy épp a politikai kampányok során. A kommodifikáció révén az alacsony státuszú, politikailag is megbélyegzett nyelvek, nyelvváltozatok – gazdasági hasznosságuk következményeként – új, magas presztízsű, modern szerepbe kerülhetnek, új funkciókat tölthetnek be, s ezzel vitalitásuk, értékük és hasznosságuk jelentősen

¹³⁷ Kamusella: *The Politics of Language*, 2009, i. m., 25; Gal: *A nyelv politikája*, 2018, i. m.

¹³⁸ May, Stephen: *Language Policy and Minority Rights*. In Thomas Ricento (ed.): *An Introduction to Language Policy: Theory and Method*. Malden, MA: Blackwell Publishing Ltd., 2006. 257–263.

¹³⁹ Schmidt, Ronald: *Political Theory and Language Policy*. In Thomas Ricento (ed.): *An Introduction to Language Policy: Theory and Method*. Blackwell Publishing Ltd., 2006. 95–110.

¹⁴⁰ Cantin: *Process and practice*, 2014, i. m., 862.

nővekedhet.¹⁴¹ Ha a nemzetállami homogenizáló, központosító politika saját törekvéseire veszélyesként értékeli ezt a folyamatot, akkor a konfliktus elkerülhetetlen, és az egyébként gazdasági jelenség politikai töltetet is nyerhet,¹⁴² ami egyik félnek sem érdeke.

¹⁴¹ Kelly-Holmes–Pietikäinen: *Commodifying Sámi culture*, 2014, i. m.; Pachné Heltai: *Nyelvcseré*, 2017, i. m., 41.

¹⁴² A ruszin nyelv politikai eszközként való használatára van történelmi példa a régióban. Lásd például Csermicskó István: A magyar (nyelv)politika és a ruszin sztenderd Kárpátalján, 1939–1944. In Kozmács István – Vančo Ildikó (szerk.): *Standard – nem standard: Variációk egy nyelv változataira. Válogatás a 18. Élőnyelvi Konferencia – Nyitra, 2014. szeptember 18–20. – előadásaiból II.* Lakitelek: Antológia Kiadó, 2016. 153–163. Ha azonban a központi kijeji hatalom nem tiltással reagálna a regionális jelenségre, politizálódásának esélye nagy valószínűséggel jelentősen csökkenne. Amikor például Spanyolország elismerte a baszk nyelvet az ország egyik hivatalos kisebbségi nyelveként, a baszk nyelv társítása a radikális széparatista politikai mozgalmakkal határozottan csökkent. Järlehed–Moriarty: *Culture and class in a glass*, 2018, i. m., 27–28.

Ruszinok a változó posztszovjet geopolitikai térben

BOTTLIK ZSOLT – PETE MÁRTON¹

Európa keleti fele a 20. század folyamán alapvető politikai földrajzi változásokon ment keresztül, mely változások azóta sem értek véget, sőt újult erővel napjainkban is zajlanak. A tágabb értelemben vett Kelet-Európa – értve ezen a klasszikus „Elbától keletre” található európai térséget – társadalmainak térbeli keretei a második világháború után, a szocializmus évtizedei alatt szilárdnak és állandónak tűntek. Ugyanakkor az autoriter rendszerek összeomlása, a nagyhatalmi, elsősorban szovjet/ orosz befolyás visszaszorulása, s az egyes etnikai és vallási csoportok közötti, a szocializmus időszaka alatt évtizedekre konzervált, mély történelmi gyökerekkel bíró konfliktus újjáéledése kimozdította sarkaiból e látszólagos állandóságot. A térség az 1990-es évektől nagyfokú politikai földrajzi fragmentálódás helyszíne lett: a rendszerváltás idejének 8 szocialista berendezkedésű állama területén napjainkra 21 szuverén és több el nem ismert állam, vitatott hovatartozású, illetve szeparatista törekvések célkeresztjében álló terület jelent meg (Transznisztria, Krím, Donyeck, Luhanszk, Novi Pazar-i Szandzsák, Presevó-völgy, Tetovó térsége stb.).

Az átalakulás jelentős részben köthető a nemzeti identitások előtérbe kerüléséhez, illetve ezek politikai megerősödéséhez, melyek eredményeként újabb és újabb népcsoportok lépnek fel az önálló nemzetállam kialakításának igényével, az európai integráció előrehaladásával párhuzamosan új határokat húzva ezzel. E határok azonban valójában szinte sohasem teljesen újak, hanem valamilyen történelmi előzménnyel bírnak, korábban már léteztek valamilyen formában; nemzetállami határként való meghúzásuk tehát valamiféle „újrahasznosítás”, az aktuális politikai-hatalmi célok érdekében.

Alább bemutatjuk, hogy a köztes- és kelet-európai térségben milyen jelentőséggel bírhatnak korábbi időszakok állami keretei a jelen geo-

¹ Eötvös Loránd Tudományegyetem Földrajz- és Földtudományi Intézete, Budapest.

politikai változásaihoz kapcsolódóan. Emellett felvázoljuk vizsgálati keretünket, illetve annak lehetőségét, amely révén tanulmányozható, hogyan képesek e korábbi határok újra előbukkanni egy olyan térségben, mely az elmúlt évtizedek során gyökeres politikai és gazdasági, valamint jelentős társadalmi átalakuláson ment keresztül. Tesszük ezt a fantomhatár koncepciója alapján is, melyet a közelmúltban dolgoztak ki,² s amely alapvetően átformálhatja a történelmi múlthoz fűződő viszonyulásunkat, és amely kérdéskör részletes vizsgálata várhatóan hosszú évekre foglalkoztatja a már megindult tudományos diskurzust.³ Végezetül áttekintjük az ilyenfajta fantomhatárokkal is rendelkező lakóhelyük pufferezóna helyzetéből szemlélve a ruszin identitás formálódását.

Fantomhatárok a posztszovjet térségben

Az „egyszervolt” államhatárok mértékadó szerepe a későbbi idők társadalmi különbségei számára igen régóta megfigyelhető. Már az első világháborút követő határváltozások nyomán láthatóvá vált, hogy az állami egység struktúráinak (közigazgatás, oktatás stb.) a frissen egységesült nemzetek új hatalmi központból irányított kiépítése szükségszerűen feszültséggel járt a mindaddig eltérő állami kereteken belül élő társadalmak között. Ennek értelmében például a szlovének, a horvátok és a prečanikok (a Száva–Duna vonaltól északra, az egykori Monarchia, valamint Bosznia területén élő szerbek), a felvidéki szlovákok vagy az erdélyi románok ugyanúgy tekinthettek ellenszenvvel a belgrádi, prágai, bukaresti politikai vezetés egyes lépéseire, mint a háttérbe szorított nemzeti kisebbségek.⁴ Az új, sok esetben mind a földrajzi,

² Vö. Béatrice von Hirschhausen – Hannes Grandits – Claudia Kraft – Dietmar Müller – Thomas Serrier: *Phantomgrenzen: Räume und Akteure in der Zeit neu denken*. (Phantomgrenzen im östlichen Europa. Bd. 01.) Göttingen: Wallstein Verlag, 2015.

³ Rita Aldenhoff-Hübinger – Catherine Gousseff – Thomas Serrier (hrsg.): *Europa vertikal. Zur Ost-West-Gliederung im 19. und 20. Jahrhundert*. (Phantomgrenzen im östlichen Europa. Bd. 05.) Göttingen: Wallstein Verlag, 2016; Michael G. Esch: *Die Stadt als Spielfeld. Raumbegriffe, Raumnutzungen, Raumdeutungen polnischer Hooligans*. (Phantomgrenzen im östlichen Europa. Bd. 04.) Göttingen: Wallstein Verlag, 2016; Michael G. Müller – Kai Struve (hrsg.): *Fragmentierte Republik? Das politische Erbe der Teilungszeit in Polen 1918–1939*. (Phantomgrenzen im östlichen Europa. Bd. 02.) Göttingen: Wallstein Verlag, 2016.

⁴ Catherine Horel: *A középnek mondott Európa: a Habsburgoktól az európai integrációig, 1815–2004*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2011.

mind a kognitív térben távoli központ beavatkozásainak kollektív elutasítása pedig újraértelmezte a korábbi államhatárokat.

A posztszocialista időszakban számos olyan új határvonal bukkant fel Európa keleti felében, melyek korábbi történelmi időszakok politikai földrajzi felosztását, így az egykori Habsburg, porosz, oszmán stb. birodalmak területi kereteit elevenítik fel; e régmúlt államalakulatok tehát a mai napig formáló erővel bírnak a régió jelen társadalmaira. Tipikus példát jelentenek erre Lengyelország⁵ vagy éppen Románia⁶ választási térképei. Ezeken nemcsak az egyes politikai oldalak elnökjelöltjei által megnyert választóközrzetek rajzolják ki meglehetősen jól az egykor különböző államalakulatokhoz tartozó országrészek (Lengyelország esetében a Német Császárság, az Osztrák–Magyar Monarchia és az Orosz Birodalom, Románia esetében pedig a Román Királyság és az Osztrák–Magyar Monarchia) egykori határait, hanem más társadalmi, gazdasági mutatók is különböző helyzetben lévő területeket mutatnak e (törés)vonal mentén. A történelmi és kulturális határok virtuális megjelenésére további jó példa a ruszinok többségének állama Ukrajna is, ahol több korábbi történelmi (lengyel–oros; jobb parti–bal parti Ukrajna), kulturális (nyugati–keleti kereszténység) határ is megjelenik a társadalom földrajzi tematikus térképeken.⁷

Az egykori szovjet tagköztársaságok a sok közös vonás mellett – számos eltérést mutattak a többi egykori szocialista kelet-európai országhoz képest, amely hatással lehetett a belső törésvonalak tovább élésére. Kiemelésre érdemes például az a sajátos helyzet, hogy a Szovjetunióban a „kommunista uralom alatt töltött időszak mintegy három generáción át tartott, mely a leghosszabb a világon, így a kommunizmus előtti időszak viszonyainak felidézése, mint »élő emlékezet«, nagyjából lehetetlen”.⁸

⁵ Jarosław Jańczak: Phantom borders and electoral behaviour in Poland. Historical legacies, political culture and their influence on contemporary politics. *Erdkunde*, Bd. 69, H. 2 (April – June 2015). 125–137; Martin Šimon: Measuring phantom borders: the case of Czech/Czechoslovakian electoral geography. Uo. 139–150; Tomasz Zarycki: The electoral geography of Poland: between stable spatial structures and their changing interpretations. Uo. 107–124.

⁶ Andreea Zamfira: Methodological limitations in studying the effect of (inter)ethnicity on voting behaviour, with examples from Bulgaria, Romania, and Slovakia. Uo. 161–173.

⁷ Karácsonyi Dávid et al.: East-West dichotomy and political conflict in Ukraine – Was Huntington right? *Hungarian Geographical Bulletin*, 63, 2014, No. 2. 99–134.

⁸ Tassilo Herrschel: *Global geographies of post-socialist transition: geographies, societies, policies*. (Routledge studies in human geography, 14.) London: Routledge, 2007. 105.

Márpedig az emlékezet, illetve a kollektív emlékezet- és tudáskészlet meghatározó jelentőséggel bír a fantomhatárok számára. E szempontot figyelembe véve tehát logikus lenne az a következtetés, hogy a fantomhatár-kutatások számára lényegesen kevesebb potenciálisan fellelhető határvonal rejtőzik az egykori Szovjetunió területén, mint Kelet-Európa más térségeiben.

Hogy ez mégsem így van, annak van egy nagyon is gyakorlati oka, nevezetesen hogy a szovjet állam fennállása alatt nem alkotott változatlan területi keretet. Különösen igaz ez éppen Kelet-Európa vonatkozásában, ahol a későbbi Szovjetunió határai egészen máshol húzódtak a 19. század folyamán, majd a két világháború közötti időszakban, illetve a második világháború után. A cári birodalom a 19. században jelentős lengyel területeket is magában foglalt, míg az 1920–1939 közötti orosz törzsterületen kívül mindössze a mai Ukrajna és Belarusz keleti fele tartozott a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségéhez, miközben a három balti állam, Moldova, valamint Nyugat-Belarusz és Nyugat-Ukrajna csak a második világháború során, illetve azt követően vált az államszövetség részévé, annak nyugat felé történő stratégiai geopolitikai orientálódásának jegyében. E folyamat jelentős határváltozásokkal járt együtt, főként ukrán és belarusz vonatkozásban, így elsősorban e mai államok területén feltételezhető fantomhatárok felbukkanása.

A Szovjetunió határainak elmozdulása révén megszűnt határok újraéledésére Löwis mutat be egy igen szemléletes esettanulmányt a mai Ukrajna területéről.⁹ A szerző két szomszédos falu, a két Szokirinci (Сокиринці) vonatkozásában végez részletes elemzést, melyben a két település eltérő múltjából kiindulva hasonlítja össze e falvak egymástól meglehetősen különböző közösségi tereit és objektumait (temető, emlékművek stb.), és e bemutatást a falusiak visszaemlékezéseiből gyűjtött információkkal kiegészítve arra használja fel, hogy rámutasson a fantomhatár létrejötté mögött álló latens mentális térbeli törésvonal feltételezhető eredőire.

Az egymás közvetlen közelében, a Zbrucs (Збруч) folyó két partján fekvő falvak évszázadokig külön állam részét képezték. A nyugati falu Lengyelország első felosztásától (1772) kezdődően a Habsburg Birodalom részét képezte, egészen az első világháború végéig, majd 1920 és 1939 a Második Lengyel Köztársasághoz tartozott. Eközben a keleti

⁹ Sabine von Löwis: Ambivalente Identifikationsräume in der Westukraine: das Phantom der alten Grenze am Zbruč. *Europa Regional*, 22, 2015, No. 3–4. 148–162.

falu 1772-1793 között a maradék lengyel–litván állam, ezt követően az első világháború végéig az Orosz Birodalom, 1920-tól pedig az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság része volt. A két falu lényegében csak 1945 óta található egyazon ország (az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság, majd 1991-től Ukrajna) keretein belül, s ez, amint a tanulmány is rámutat, máig ható következményekkel járt a településképzempontjából.¹⁰

Kutatása során a szerző e mikroszintű esettanulmányon keresztül vizsgálta a mai Ukrajna megosztottságát, melyben jelentős szerepet tulajdonít az eltérő történelmi múltból és kollektív emlékekből táplálkozó latens kulturális különbségeknek. Jól mutatja ezt a településeken végzett empirikus kutatómunka két fő vizsgálati iránya, a településképzsimbolikus elemeinek összehasonlítása, valamint a falusiak történelmi emlékeinek interjúk útján történő feltárása révén kapott eredmények összegzése. A településképz meghatározó elemei ugyanis jól mutatják a történelmi múlt lenyomatait, valamint a különböző emlékezetpolitikákat: míg a nyugati faluban inkább a (római és görög) katolikus egyházi emlékek, a nemzeti érzelmű emlékművek (az Ukrán Felkelő Hadsereg emlékműve) dominálják a településképet, addig a keleti faluban az ortodox egyházi épületek és temető, a Holodomor-emlékmű, a szovjet időköt idéző érdemtábla, valamint a legutóbbi időkig a Lenin-szobor a hangsúlyos elemek. Erre rímel a két falu lakói körében gyűjtött visszaemlékezések különbözősége, amely más emlékeket őrzött meg, s így a mindenkori állami emlékezetpolitika is eltérően csapódik le a helyiek felfogásában. Külön érdekesség, s a fenti Herrschel-idézet sajátos cáfolata, hogy 2007-ben, az interjúkészítés során még sikerült megszólaltatni a keleti faluban 1912-es és 1917-es születésű lakosokat; ha csekély mértékben is, de ők szolgálhattak közvetlen emlékekkel a poszsovjét időszakból.

A fenti példák alapján kijelenthetjük, hogy a ma Ukrajna részeként egzisztáló Kárpátalja területére is igaz, hogy több egykori politikai és kulturális pufferezóna részeként egzisztált korábban. Nem csoda, hogy többek között ennek hatására itt is kialakult egy sajátos etnicitással bíró, nyelvében és vallásában a környezetétől különböző csoport, amely pusztá létezése, illetve önálló csoportként történő elismerése körül zajló történések, Ukrajna jelenlegi geo- és belpolitikai helyzetével együtt a térség destabilizációs tényezője is lehet.

¹⁰ Adminisztratív szempontból továbbra is található határ a két település között: a nyugati falu a Ternopili területhez, a keleti falu pedig a Hmelnickiji területhez tartozik.

Ruszinok: a negyedik keleti szláv csoport?

Jelenleg a társadalmi diskurzusokban, amikor főként vallásuk, kulturális kötődésük alapján meghatározott etnikai kisebbségekről esik szó, szűkebb térségünkben leginkább a Balkánon már őshonosnak mondható muszlim csoportokra gondolunk. E csoportok esetében a közösség csoporttudatának kialakulását az iszlám vallás határozza meg alapvetően. A Kárpát–Balkán régióban azonban vannak rajtuk kívül olyan kisebbségi csoportok is, amelyek esetében más felekezet játszott szerepet környezetükhöz képest eltérő identitásuk kialakulásában. Ilyenek például az Ukrajnához tartozó Kárpátalja és környékének többé-kevésbé tömbben élő görög katolikus lakói, a ruszinok, vagy az ortodox vallású környezetben, szórványban élő, leginkább magyar nyelvű, katolikus csángók. Különállásukról a hivatalos politika nem akar hallani, miközben több civil szerveződésük (főleg a ruszinok esetében) országuk politikai életének fontos tényezői.

A különálló ruszin identitás problémáját a népcsoport definíciójának nehézsége is jelzi, és bár különállásukat az ukrán néptől sokan vitatják, a rendszerváltás óta egyre több szervezetük harcol önálló etnikumként való elismertetésükért. A legáltalánosabb, bár kétségkívül vitatott meghatározás szerint a ruszinok az egykori Osztrák–Magyar Monarchia északkeleti, hegyvidéki területén (döntően Északkelet-Magyarországon, kisebbrészt Galíciában) élő, egy helyi keleti szláv dialektust beszélő, görög katolikus vallású népcsoport.¹¹ Ma kompaktnak mondható etnikai törzsterületük országai (kisebb-nagyobb csoportjaik főként Délkelet-Lengyelországban, Kelet-Szlovákiában, Kárpátalján, Romániában, illetve elenyésző számban a mai Magyarországon találhatók) mellett, Szerbiában, Horvátországban, valamint a tengerentúlon az Egyesült Államokban és Kanadában élnek.

A ruszin, illetve latinizált változata (amelyet már a 11. századtól használnak a források) a rutén etnonima korábban a Kárpát-medence területével többé-kevésbé érintkező keleti szlávok első államának, a Kijevi Rusznak a lakóit jelölte. A 15. századtól azonban a ruszin/rutén szó mindenekelőtt a Litván Nagyhercegség, a lengyel–litván állam,

¹¹ Meinhold Arens: Die vierte ostslawische Nation: Die Russinen. Ein „verspäteter“ Nationswerdungsprozess im Östlichen Europa am Beginn des 21. Jahrhunderts. In Flavius Solomon (hrsg.): *Südosteuropa im 20. Jahrhundert. Ethnostrukturen, Identitäten, Konflikte*. Iași: Verlag Hartung-Gorre, 2004. 243–254.

valamint a Magyar Királyság területén élő ortodox hitű, keleti szláv dialektust beszélőkre vonatkozott.

A csekély számú magyarországi ruszin értelmiségi réteg szóhasználatában már a 17. században megjelent az uhrorskij („magyar orosz”) népnév. Levéltári források szerint a magyar népnyelv az orosz kifejezéssel a szomszédságában élő keleti szláv népet illette. Az orosz szó később szenvedett jelentésváltozást, ugyanis a keleti szlávok legnépesebb csoportját ekkoriban magyarul a „muszka” (Moscovitae am. „moszkvaiak”) kifejezéssel jelölték, és csak később alkalmazták rájuk az egyébként ma is használatos meghatározást.¹²

A ruszinok őseinek azok a keleti szláv csoportok tekinthetők, akik az 5–6. században szállták meg az Északkelet-Kárpátok magaslatainak és a közéjük ékelődő völgyek, nagyobb medencék tágabb környékét. A jellemzően hatalmi vákuumban lévő terület előbb a Kijevi Rusz határterülete volt, majd a magyar honfoglalás után egy része a Magyar Királysághoz került.

A közép-európai középkori királyságok megerősödése, a Rusz meggyengülése és részfejedelemségekre esése után kezdődött a területen ekkor egzisztáló Halicsi és Lodomériai, döntően ortodox fejedelemség nyugati kapcsolatainak erősödése. Először a magyar királyok (akik a területet uralni 1221-től már nem tudták, de címeik felsorolásánál használták a Halics és Lodoméria neveket), majd a Lengyel–Litván fejedelemség próbálta politikai jelenlétét erősíteni. A térség eredetileg ortodox keresztény lakossága a 16. századi egyházi uniótól kezdve a római pápa fennhatóságát elismerve, de keleti liturgiáját nagyrészt megtartva görög katolikus vallású lett.¹³ Ezzel leginkább a nyugati kereszténység (kultúra) befolyása növekedett egy tollvonással, aminek következtében a vallás követői az idők során egyre inkább a (nagy) politikai csatározások fókuszába kerültek.

A Magyarországon élő, sem vezető, sem valamiféle értelmiségi réteggel nem nagyon rendelkező keleti szlávok döntően paraszti társadalma a 17. századtól jelent meg fokozatosan a már az etnikai törzsterületétől távolabb levő, más földrajzi viszonyokkal rendelkező belső Kárpát-medencei, mélyebben fekvő alföldi területeken is, mint részes aratók, fuvarosok, vagy éppen házaló kereskedők, iparosok. A török ki-

¹² Udvari István: *Ruszinok a XVIII. században – történeti és művelődéstörténeti tanulmányok.* (Vasvári Pál Társaság füzetek, 9.) Nyíregyháza, 1994.

¹³ Alexander Bonkáló: *The Rusyns.* New York: Columbia University Press, 1990; Udvari: *Ruszinok*, 1994, i. m.

űzése után lezajlott nagy népmozgásokba a döntően a Kárpát-medence északkeleti részén élő keleti szlávok is bekapcsolódtak. Így kerültek, etnikai törzsterületük nyelvét, kultúráját magukkal vivő szórványaik a Bácska (Kucora, Bácskeresztúr) és a Szerémség néhány településére (például Szávaszentdemeter), ahol így különállásuk az egyébként is heterogén etnikai szerkezettel rendelkező térségben kevésbé okozott politikai konfliktusokat.

Az önálló ruszin identitás jelei a Magyar Királyság területén már a 18. században is megmutatkoztak.¹⁴ Közösséggé formálódásuk, csoporttudatuk kialakulásának, illetve erősödésének egyik első lépésének tekinthetjük az eredetileg ortodox keresztény lakosság – a már említett – görög katolikus vallásúvá válását. Az ilyenén való etnikai különállásnak kezdetben a görög katolikus papok, illetve a munkácsi görög katolikus püspökök voltak a szószólói.¹⁵

A folyamat éppen ezért a munkácsi görög katolikus püspökség 18. századi felállítása (ami Magyarország északkeleti kilenc vármegyéjére terjedt ki) után vett nagyobb lendületet. Az egyházi hitélet különösen erősíti a korabeli Magyarország értelmiségi réteggel továbbra sem igazán rendelkező keleti szláv lakosságának különállását, miután a munkácsi püspökök igyekeztek egyházszervezetüket a katolikus egyház szervezeteihez hasonlóan kiépíteni.¹⁶ Az így strukturált egyházszervezet igazgatási nyelve a latin mellett egy olyan nyelvváltozat volt, amelynek többirányú kapcsolódása is létezett. Alapjai egyrészt a liturgikus egyházi szláv nyelv, illetve a helyi népnyelv voltak, de intenzív hatás mutatható ki a kialakuló galíciai ukrán irodalmi nyelvvel is.¹⁷ Így ez a több nyelvi dimenziót ötvöző nyelv tekinthető a kárpátaljai keleti szláv népesség csoportadata másik letéteményesének a vallás mellett, jóllehet többen ma is vitatják az önálló, egységes ruszin irodalmi nyelv létét.

E két tényező azonban a püspökség fennhatósága alatt álló keleti szlávokat mindenképpen elhatárolta, illetve tovább erősítette elkülönülésüket mind a Habsburg Birodalom galíciai területének szintén görög

¹⁴ Heinrich Pfandl: Die Windischen der Ukrainer oder die Kurden Europas? Überlegungen zu Ethnos und Sprache der Russinen anlässlich des Erscheinens der Gramatika rusins'kogo jazyka von 2005. *Wiener Slavistisches Jahrbuch*, Jg. 54., 2008. 105–123.

¹⁵ Udvari: Ruszinok, 1994, i. m.

¹⁶ Udvari István: *A Munkácsi görög katolikus püspökség lelkészégeinek összeírása*. (Vasvári Pál Társaság füzetei, 3.) Nyíregyháza, 1990.

¹⁷ Udvari: Ruszinok, 1994, i. m.

katolikus lakosságától, mind pedig az azon túl élő, hasonló nyelvjárást beszélő ortodox keleti szlávoktól.

Bár a ruszinok vallás és lakóhely alapján is elhatárolódnak a környezetükben élőkől, néprajzilag két nagyobb egységre, a dolisnyánokra (síkvidékiekre) és verhovinaiakra (hegyvidékiekre) oszthatjuk őket. Ez utóbbiak még három kisebb csoportba tagozódnak: az északnyugati leginkább Galíciában lakó lemkókra, az északkeleti bojkokra, illetve a keleti huculokra.¹⁸

A ruszinokat később erőterükbe vonni szándékozó ukrán nemzeti törekvések, illetve ukrán nemzettudat kialakulásának súlypontja, előbb az orosz fennhatóság alatt álló Harkov/Harkiv, majd Kijev, ahol az oroszosító törekvések, elsősorban az ukrán nyelv használatának, valamint a kultúrahordozó intézményeknek (iskola, színház, olvasóköri) tiltása volt a jellemző. Ezzel ellentétben az Osztrák–Magyar Monarchia területén, ahol nemcsak az ukrán/ruszin hitélet letéteményese, a görög katolikus egyház működhetett szabadon, de az 1784-es alapítású leMBERGI (lvivi) egyetemen ukrán nyelven is lehetett tanulmányokat folytatni.

A Monarchia ukrán lakosságán belül pedig egyre inkább megjelentek az ukrántól különböző ruszin öntudat elemei is, amelyek leginkább a korabeli Magyarország északkeleti részén lévő munkácsi görög katolikus püspökök fennhatósága alatt álló keleti szlávok körében manifesztálódtak egyre markánsabb nemzeti törekvésekben. Ezek azonban először csak nyelvi, kulturális mozgalmak voltak.¹⁹

A 19. század nemzeti mozgalmi hatást gyakoroltak a térségben élők identitástudatára, így bizonyos mértékig erősítették is azt. A ruszin identitáskeresés kezdeti időszaka a 19. század második felére tehető. Már az 1848-as események során tiltakoztak a Magyar Királyság őket ért elnyomása ellen és nyelvük elismerése mellett önálló, településterületükre kiterjedő hatáskörű tartományi gyűlést követeltek. Az 1867-es kiegyezés után a magyarországi politikai erők bizalmatlanok voltak ezekkel szemben, mivel a ruszin törekvések mögött legtöbbször pánszláv eszmék terjedését vélték felfedezni. Így az egyébként a magyarokhoz, Magyarországhoz lojális, de nemzeti karakterüket, illetve

¹⁸ Lásd a térképet a tanulmány végén.

¹⁹ Michal Danilák: Der Einfluss der griechisch-katholischen Kirche auf die Formierung des Nationalbewusstseins der Ruthenen (Ukrainer) in Ungarn im 19. Jahrhundert und am Anfang des 20. Jahrhunderts. In Peter Švorc – Karl Schwarz (red.): *Cirkvi a národy strednej Európy (1800–1950). / Die Kirchen und Völker Mitteleuropas (1800–1950)*. Prešov – Wien: Verlag Universum, 2008. 134–148.

politikai törekvéseiket egyre inkább erőteljesen megfogalmazó ruszinok a galíciai ukranofil irányzatok felé fordultak.

Az addig döntően egy államban lévő ruszin etnikai területen élők az első világháború utáni határváltozások miatt több országba kerültek, így vitatott, önálló csoporttudatuk védelmében immár nem is egy többségi nacionalizmussal kellett megküzdeni. Az első világháborút követően a galíciai ruszinok egy része (főleg a lemkek) kezdetben az Oroszországgal való egységet, majd a Csehszlovákiához való csatlakozást hirdették, amíg 1920-ban településterületük nem került lengyel ellenőrzés alá. A kárpátaljai ruszinok szintén megosztottak voltak jövőjüket illetően: egy részük a Magyarországon belüli autonómiát, mások az Ukrajnával való egységet, míg megint mások a Csehszlovákiához való csatlakozást látták célravezetőnek. Ez utóbbi csoportok jelentős támogatást kaptak az Egyesült Államokban élő, a politikailag legaktívabb ruszinoktól.²⁰

A ruszin etnikai törzsterület jelentős területe (Kárpátalja, illetve a mai Északkelet-Szlovákia) végül Csehszlovákia része lett. Kisebb lemke nyelvszigetek kerültek Lengyelországhoz, illetve visó völgyi hucul települések Romániához. Az új hazájuk lakosságának csupán 3,44%-át kitevő ruszinok a trianoni szerződés számukra biztosított autonómiáért és saját tartományi gyűlésért szálltak síkra, amiben az 1920-as években elsősorban Budapestről visszatérő értelmiségi csoportok voltak a legaktívabbak. A ruszin nyelv először a történelem során hivatalos elismerést nyert, az oktatás nyelve is a szlovák helyett a ruszin lett. Emellett könyvek, különböző sajtótermékek jelentek meg ruszin nyelven és Ungváron egy ruszin nyelvű színház is megnyitotta kapuit. Ugyanakkor a térség az ország legelmaradottabb vidéke volt, így nem meglepő, hogy az 1930-as adatok alapján a ruszinok még csaknem 90%-a a mezőgazdaságban dolgozott.

A ruszin lakosság ebben az időben tehát politikai és társadalmi életük tekintetében is jelentős lépéseket tett önálló identitásának megerősítése felé. Ennek csúcspontja, igaz, már a Müncheni Egyezmény által meggyengített Csehszlovákiában az 1938-as „Ruszin Autonóm” terület volt. Amikor pedig 1939-ben a hitleri Németország csapatai bevonultak Prágába, az autonóm terület kikiáltotta függetlenségét, amit az ezt követő magyar bevonulás szüntetett meg.²¹

²⁰ Paul Robert Magocsi (ed.): *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. University of Toronto, 2002.

²¹ Paul Robert Magocsi: *The people from nowhere. An illustrated history of Carpatho-Rusyns*. Uzhhorod: Padiak Publishers, 2006.

A második világháború után Kárpátalját a Szovjetunióhoz, ezen belül az Ukrajnai Szocialista Köztársasághoz csatolták, ahol a ruszinokat nem ismerték el hivatalosan önálló nemzetiségként, csupán az ukrán-ság egy néprajzi csoportjaként. Ezt az álláspontot fogadták el a szomszédos szocialista országok is.

A ruszinok – ahogy a Szovjetunió más népei is – vallási, kulturális és politikai kultúrájukban elnyomva érték meg a szocialista világrendszer felbomlásával járó rendszerváltást. 1989-ben Ukrajnán és Románián kívül azonban újra önálló etnikai csoportként ismerték el őket az ukránok mellett. Sőt, Lengyelországban és Szlovákiában további két ruszin nyelvjárást is elismertek, amelyen a tanítás is folyhatott, jóllehet sok kutató ma is az ukránok egy néprajzi csoportjának tekinti őket.

E fentiek miatt a népszámlálások nem mindig jegyeznek ruszin kategóriát, így számukról csak ellentmondó becslő adataink vannak. Mérsékelt becslés szerint számuk 800 ezer és 1,3 millió közé tehető, jóllehet sok, erősen túlzó adat 5 millió ruszinról tudósít. Jelentős többségük az egykor Magyarországhoz tartozott, mai hivatalos elnevezéssel a „Kárpátontúli-terület” (Kárpátalja / Закарпатська область) lakója. 130 ezerre tehető a szlovákiai ruszinok és 80 ezerre a lengyelországi lemkók száma. A mintegy 61 ezer romániai ukrán többsége pedig huculnak tekinthető.

Identitásuk leginkább a nagy egybefüggő településterületükön bizonytalan, hiszen a leghevesebb ellenállás etnikai különállásukkal szemben ma is éppen Ukrajnában van. Az ukrán belpolitikában a rivális pártok ezt a kérdést igyekeznek egymás ellen kijátszani.

Az asszimilációs nyomás is e törekvések ellenére Ukrajnában a legnagyobb, így a legöntudatosabb ruszinok Ukrajnán kívül élnek. Ezzel ellentétben Lengyelországban, Szlovákiában, Csehországban, Magyarországon, Szerbiában, Horvátországban, ahogy a tengerentúlon Kanadában és az Egyesült Államokban elismerték létezésüket. Ezekben az országokban azonban periferikus földrajzi és társadalmi helyzetük, viszonylag alacsony lélekszámuk, szórvány helyzetük, valamint Ukrajnában vitatott identitásuk miatt önálló etnikumként való megerősödésük, ezzel együtt autonómiatörekvésük továbbra is sok bizonytalanságot rejt magában.²²

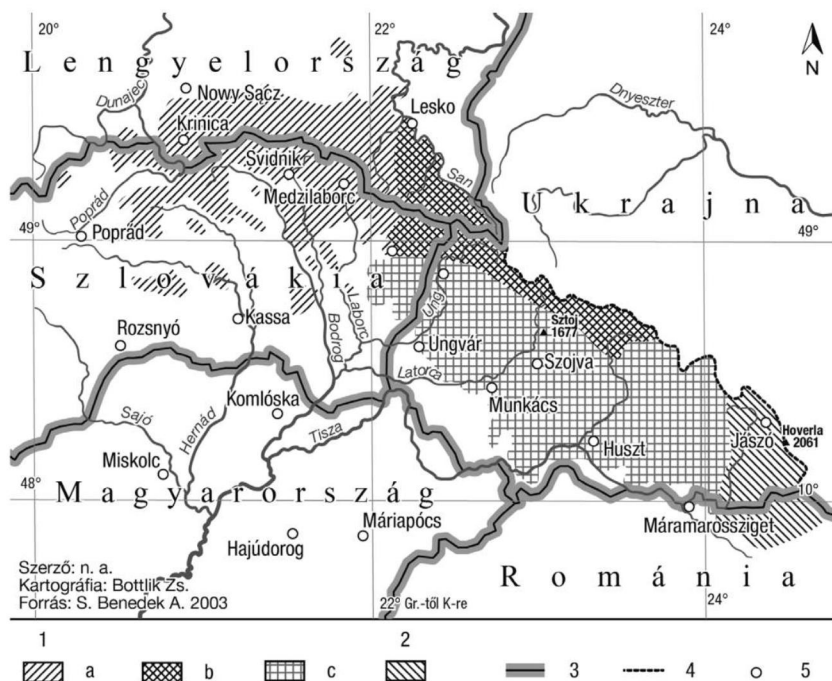
²² Stefan Troebst: Regionalismus und Autonomiestreben im Ostmitteleuropa der Nach-„Wende“-Zeit. Mährer und Russinen im Vergleich. In Heinz-Dietrich Löwe (hrsg.): *Minderheiten, Regionalbewusstsein und Zentralismus in Ostmitteleuropa*. Köln–Wien: Böhlau, 2000. 67–104.

Lehetséges utak

Európa keleti fele, az Elbán túli Európa mind a mai napig jelentős belső térbeli kulturális-politikai földrajzi törésvonalakkal szabdaltnak látszik. Mindez jól mutatja a korábbi történelmi államalakulatok térbeli kereteinek helyét, a határok újbóli előhívása ugyanakkor jól látható módon összekapcsolódik a jelenkor politikai, gazdasági és társadalmi változásaival, emlékezetpolitikáival, illetve válságjelenségeivel, mint például az offenzív orosz hatalmi törekvések, melyek e fantomhatárokat akár valós határokká is változtathatják.

A posztszovjet térségre vonatkozóan jól látszik, hogy e törésvonalak a Szovjetunió sok tekintetben egységesítő, elnyomó és gyökeres társadalmi átrendeződéseket magával hozó időszaka után is jelen vannak, és aktívan tükrözik az egykor volt állami hovatartozások szocio-kulturális örökségét. Különösen igaz ez a 20. század folyamán többször gazdát cserélt Kárpátaljára, illetve a területén többségben élő, görög katolikus ruszinokra. A korábbi időszakok, különösen az első világháború előtti idők már csak kivételes esetben ismerhetők meg a helyben élők emlékezete által, az adott térségekhez kötődő sajátos, népcsoportok és generációk közötti emléktranszferei tovább örökölik e regionális identitásokat.

Bár a jelenségek maguk kvantitatív módon jól megfoghatók, a pontos okok feltárása leginkább csak kvalitatív eszközökkel, a helyben élők emlékeinek megismerésével, valamint a helyi szimbólumok kielemezésével, azaz végső soron a helyi mikrotörténelmek vizsgálata által valósulhat meg. E vizsgálatok megvalósítása jóllehet rendkívül erőforrás-igényes, eredményeik azonban jól látható módon igen hatékonyan mutatnak rá napjaink időszerű, illetve potenciális kelet-európai területi konfliktusainak történelmi vagy esetleg társadalmi (például etnikai, nyelvi) eredőire és azok esetleges megoldásaira.

A ruszinok településterülete az ezredfordulón

Jelmagyarázat: 1 – verhovjánok, a – lemkók, b – bojkók, c – huculok; 2 – dolisnyánok; 3 – a jelenlegi államhatárok; 4 – Kárpátalja határa; 5 – települések

Forrás: S. Benedek András: *A gens fidelissima: a ruszinok.* [Budapest]: Belváros-Lipótváros Ruszin Kisebbségi Önkormányzat, 2003. Lásd még: Paul Robert Magocsi: *Historical Atlas of Central Europe: Third Revised and Expanded Edition.* University of Toronto Press, 2018.

POSTE RESTANTE

(Olvasmányok)

A rutének

BONKÁLÓ SÁNDOR¹

Mintegy 700 év óta él az Erdős-Kárpátokban a magyar történelem cselekvő és szenvedő részese, a rutén nép. Ez alatt az idő alatt mindig érezte, és ha kellett, tettekkel is bizonyította, hogy a magyar hazához tartozik, és tud is, akar is érte áldozatot hozni. Hálás volt a nemzet iránt, amely egykor hontalan, menekülő apáinak hazát és kenyeret adott. Természetes ösztönével azt is megérezte, hogy csak úgy élhet meg hegyei között, ha a búzatermő magyar Alföldre támaszkodik. Olyan erős volt benne ez az ösztönös érzés, hogy Isten parancsának fogta fel a magyar és a rutén egymásrautaltságát, és legendát költött a bizonyítására:

Krisztus egyedül vándorolt a nagy országúton és egy ruszinnal találkozott.

– Te ruszin – mondottra az Úr –, gyere el holnap hozzám dolgozni. Aranyat kapsz a munkádért. Ha szorgalmas leszel, megalapozod a szerencsédet.

A szegény ruszin örömet fogadta az ajánlatot, mert egy garas nem sok, annyi sem volt a tarsolyában.

– Kora reggel légy a falu végén, ott foglak várni – tette hozzá az Úr, és tovább vándorolt.

Ment, mendégtelt és nemsokára egy magyarral találkozott. Köszöntek egymásnak illendően. Így szólt Krisztus:

– Te magyar, eljönnél-e hozzám holnap reggel dolgozni? Jól megfizetek érte. Nem bánod meg, ha korán ott leszel a falu végén, várni foglak.

A magyar örömmel ráállott, mert bizony neki sem volt pénze.

– Milyen munkát kapok? – kíváncsiskodott a magyar.

¹Bonkáló Sándor: *A rutének (Ruszinok)*. (Szerk. Salga Attila.) Basel–Budapest: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1996. 15–16. oldalak. Bonkáló Sándor (1880–1959) kárpátaljai származású irodalomtörténész, nyelvész, szlavista, a ruszinok önálló identitásának elkötelezett híve.

– Majd megtudod reggel – felelte az Úr, és szép lassan továbbment.

Leszállt az éj. Nem jött álom a ruszin szemére. Félt, hogy elalszik és nem ér oda elég korán. Elővette lyukas bocskorát és foltozni kezdte, a feleségének pedig megparancsolta, hogy főzzön puliszkát, mert munkába kell mennie.

Reggelig foltozgatta bocskorát. Hajnalodni kezdett, amikor elkészült vele.

A magyar hazament, lefeküdt és jóízűen aludt. Kora reggel felébredt, kiugrott ágyából, kenyeret és szalonnát dugott a tarisnyájába, tarisnyáját a botjára akasztotta, botját a vállára vette, s már indult is a falu vége felé.

Krisztus ott állott az útszéli keresztfa alatt. A magyar hozzáment, köszönt és így szólt:

– Uram, itt vagyok. Mondd meg, hogy mi munka vár rám és mi lesz a sorsom?

– Gyere velem! – felelte az Úr.

Kézen fogta a magyart, odavezette az Alföld széléhez és azt mondta:

– Ezt a vég nélküli, kövér búzatermő földet neked adom. Munkáld meg jól és bővelkedni fogsz húsban, halban és kenyérben.

Nemsokára a falu végére ért a ruszin is. Őt is a keresztfa alatt várta az Úr.

Köszönt a ruszin, s kérte, hogy az Úr adja ki munkáját és ossza ki szerencsáját.

– Elkéstél, szegény rutén. A jó szerencsét elvitte a magyar.

– Mi dolog ez? – méltatlankodott a rutén. – Egész éjjel nem aludtam, csakhogy idejében itt legyek.

– Ügyesebb volt a magyar, mint te. Megelőzött. Elvitte a kövér búzatermő földet, de itt vannak a hegyek, azokat neked adom.

És elvezett a hegyek közé, ahol silány a föld és gyenge a termés.

Mikor eljött a tél, a magyar is, a ruszin is elégedetlenkedni kezdett.

A magyar fázott, nem volt fája. A ruszin éhezett, elfogyott a kevés kenyere.

Felcihelődtek és elmentek az Úristenhez, hogy segítsen rajtuk.

Az Úristen meghallgatta panaszaikat, s imígyen határozott:

– Egymás mellé tettelek titeket, hogy együtt éljetez és segítsetek egymáson. Jegyezzétek meg jól és híven kövessétek parancsomat! Te, magyar, kenyeret adsz a ruténnek, hogy legyen mit ennie, te meg, rutén, fát adsz a magyarnak, hogy ne fázzon. Menjetez haza és sohase szegjétek meg parancsomat.

II. Rákóczi Ferenc fejedelem Emlékiratai

(RÉSZLETEK)¹

A sónak ára, a melylyel az ország nagyon bővelkedik, annyira fölemelkedett a harminczadok fölállítása következtében, hogy a szegény nép kenyerét sótlanul kénytelenített enni. Az ennyi nyomást súlyosbította még a számtalan visszaélés, és a különféle zsarlások, melyek a hivatalokban és az adók behajtásánál elkövetettek. Az örök (gardes)² száma növeltetvén, ezek oly nagy kegyetlenségeket követének el, hogy azok, kik valamely nyilvános rendeletet áthágtak, elvesztvén minden reményüket a kegyelemre: a büntetéstől félve, erdők és hegyek rejtekeibe bujdosának. Tulajdon munkácsi herczegségembeli jobbágyaim is így tőnek. Ezen évben (1703) tavasz kezdetekor ők küldének először hozzám egy Bige László nevű embert, egy orosz pappal, megtudandók, váljon életben vagyok-e még? Ezek sokáig bolyongtak a határszéleken, míg végre nagyon kétes hírből, hallák, hogy Brezánban³ néhány magyar van; azonnal arra irányzák útjokat, és ott annyi keresés után végre megtalálának. Előadák a nép végső inségét és kétségbeesését, mely bizonyára fegyvert fogat vele, ha csak bárminemű segítséget akarnék ígérni neki; mondák, hogy – a helyőrségeket kivéve – nagyon csekély császári had van az országban, s hogy a Montecuccoli-ezred is parancsot kapott az indulásra, sőt már útban van Olaszország felé. Ez okért a legcsekélyebb segélylyel fegyverfogásra lehetne a népet bírni. A nemesség bizonyára csatlakozand, azon haddal, melyet a vármegyéknek kellett kiállítani, és melynek legénysége erőszakkal soroztatván be: ne-

¹ II. Rákóczi Ferenc fejedelem Emlékiratai. A magyar háborúról, 1703-tól végéig (1711). (Ötödik kiadás.) Kiadta Ráth Mór. Pest, 1872. 23–25., 27–31. oldalak. II. Rákóczi Ferenc (1676–1735) fejedelem a Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) vezetője. A mai Kárpátalján is voltak birtokai. A hagyomány szerint ő nevezte „gens fidelissima”-nak a ruszinokat, ami a mai napig a legelterjedtebb toposz.

² A só- és harmincad-örök.

³ Brezán, lengyel nevén Brzezany, ma ukrainai város Ternopil megyében, ukránul Бережани.

hogy hazáját és családját elhagyni kényteleníttessék, az országban szanaszétoszlott. Sietni kell tehát legalább is reményt nyújtani a segélyre, nehogy a kik a fegyverviselésre alkalmasok, a hazát elhagyni legyenek kénytelenek.

Ezek a nép kevésbé megfontolt előterjesztései valának, melyekre támaszkodni gondatlanság lett volna. De egészen megvetendők sem voltak. – Azért Bercsényi gróffal⁴ tanácsot tartván, elhatároztuk, hogy biztos emberünket küldjük be, ki megtudakolja: valjon az előadottak igazak-e? különösen pedig a Tiszán túli népség szellemét fürkészsze ki. E célra a grófnak egyik lovását választottuk, egy elég ügyes és hű fiatal embert; kötelességévé tettük, mondja meg a népnek, hogy még élek, és biztosítsa a segélyről, azon esetre, ha részükről készséget, engedelmességet, tevékenységet és hűséget reménylhetek. Ezen egyén két hónap alatt bejárta birtokaim legnagyobb részét és a Tiszán túli vidékeket. A nép utitársul adá mellé Pap Mihályt. Alig volt képes elmondani: a szeretet és öröm mily kitöréseivel fogadtatott, és hogy következőleg nem kell egyéb, mint parancsokat és zászlókat küldeni, hogy ezen fejnélküli sokaság sereggé alakuljon; egy része úgysí – nem birván nyomorát, és megúnván a segély késedelmezését, – már a hegyekben vonúlt, hol parancsaimra várakozik.

Az úgy ily kedvező állapotában, melyet a nép buzgósa mutatott, leginkább helyén találtuk fölhasználni a lelkesülést. Néhány zászlót készítettünk tehát, elküldendőket nekik, nyiltlevelek kíséretében, melyek általam és Bercsényi gróf által íratlak alá, és melyekben segélyt ígértünk. Szigorúan meghagytuk azonban, hogy ezen zászlókat újabb parancsig ki ne tűzzék, s a nemesség birtokait ne pusztítsák: hanem igyekezzenek valamely hadi-csellel néhány, a németektől rosztul őrzött helyet elfoglalni. Elküldvén megbizottainkat, fölkerestük Wisnioveczky herczeg⁵ barátomat és gróf Potoczky kiowi palatinust,⁶ azon célból, hogy javaimat lekötven nekik, némi segélyt nyerhessek tőlök katonákban. Ezen utunkat sikerrel végezve, czélszerűnek ítélttem, hogy Bercsényi gróf menjen Varsóba, és onnan – ha szükséges lesz – Danczába,⁷ hol értekezzék de Bonac örgróffal,⁸ s elmondván neki mind-

⁴ Gróf Bercsényi Miklós (1665–1725) – felvidéki nagybirtokos, II. Rákóczi Ferenc közeli harcostársa, a Rákóczi-szabadságharc egyik irányítója.

⁵ Janusz Wiśniowiecki (1678–1741) – vilnai, majd krakkói vajda.

⁶ Józef Potocki (1673–1751) – nagyhetman, 1702 to 1744 között kijevei vajda.

⁷ Gdańsk (németül *Danzig*, régi magyar neve *Dancka*) Lengyelország egyik legnagyobb városa, a Pomerániai vajdaság székhelye.

⁸ A francia király követe a svéd királynál.

azt, a mit már tettünk: kérje, hogy segítse valamely nagyobb összeg pénzzel fontos vállalatunkat, melynek nagy következményei lehetnek. Részemről elhatározám utazása alatt Holesiczban a belz-i palatinánál⁹ maradni, hogy közelebb lévén, titkos úton vezethessem a Magyarországon elkezdődött mozgalmakat, és a nép forrongó indulatát a közel segítség reményével fönnartsam. [...]

Pénz szűkében voltam, és keveset adtam azon reményre, a melylyel a francia követ kecsegtetett. Így a nehézségek, melyek minden oldalról támadtak, és a bizonytalanság, a melyben valék, indulásom elhalasztására ösztönöztek. De viszont az, a mit a nép állapotáról hallottam, veszélyesnek tünteté föl előttem a halasztást. Jól tudtam, hogy a nép lelkesültsége nem tarthat soká, és ha az első tűz lelohadt, a második sohasem oly erős. Meggondolám, hogy e nép, mely segélyemben bizakodtában kelt föl, – noha meggondolatlanul cselekedett, – ha szétveretik: a közvélemény engem okozna, hogy miért hagytam el? S a nép nem magát vádolná meggondolatlanságáért, hanem engem, hogy nem segitettem meg szükségében. Tanácskozáim tehát ez ügy fölött a palatinussal, a kinél tartózkodom vala, s a ki nagyon eszélyes férfiú volt, – de meghányván egyik és másik részről is az okokat, elismeré, hogy ily kényes körülmények között nem képes tanácsot adni. A hiú dicsőség, a haza szabadsága iránti buzgóság, nagylelkűség, és ama benső óhaj, hogy semmivel se vádolhassam magamat, adtak tanácsot. Bízván ügyem igazságában és az Isten segedelmében: könnyek között búcsúzáim el barátaitól, és egy igen esős napnak estéjén elindulék, a palatinus őrseregéből való nagyon csekély-számú katonaságtól kísértetve.

Fele-utamat már megtevém: midőn Magyarország határaitól egy napi járóföldnyire, Drohobiczán,¹⁰ futár érkezett előmbe, azon hírrel, hogy azon vezérek és örök nélküli fegyveres nép, borba és álomba merülten, Károlyi¹¹ által Máramarosban, Dolhánál¹² szétveretett, és zászlóit is elvesztette, s hogy a szanaszét futók a szomszéd hegyekbe menekültek, további parancsaimat várván.

⁹Lubomirska Ilona Erzsébet hercegnő, Adam Sieniawski belzi nagyhetman felesége, Rákóczi rokona.

¹⁰Drohobics – város a mai Ukrajnában, Lemberg közelében, ukránul Дрогобич, lengyelül Drohobycz.

¹¹Báró Károlyi Sándor (1669–1743) – előbb kuruc, majd császári-királyi tábornagy, a szatmári béke létrehozója.

¹²Dolha (ukránul Добре) – kárpátaljai település az Ilosvai járásban.

Ímé, ily szerencsétlen volt a magyarországi háború kezdete, melyet – őszintén megvallom – az eszély minden szabályai ellen kezdettem, egyedül egy fiatal-ember heve ssége és a haza szeretete által lelkesítve. Még visszavonúlhattam volna, és lett is volna okom reá: de azon vágytól, hogy a nép szeretetét és bizalmát megnyerjem, fölbátorítva, elküldtem Kálnásy Istvánt Wisnioveczky herceghez és a kio-wi palatinus Potoczkyhoz, hogy a várt segílyt sűrgesse. Elhatározám magam, addigis folytatni útamat, hogy összeszedvén a szétszórt népet, a lengyel határokon rejtőzködve várhassam be a segédcsatatok megérkeztét: nehogy meghűlni hagyjam a buzgalmat, mely a nép szívében égett. Mondák, hogy könnyű lesz a szétszórtak összeszedése, sőt hogy munkácsi herczegségemben 5000 gyalog és 500 lovas várakozik reám az ország határán.

Másnap folytatván útamat, Szkólya¹³ nevű faluhoz értem Lengyelországban, kísértetve a podolyai palatinus katonáitól, kik azon ürűgy alatt csatlakoztak hozzánk, mintha a tüzérség részére való hátrálék-pénzt akarnák behajtani. Szkólya lakosai utunkat állták. Azonban a feleselések között egy zsidó rám ismervén, – a per és tusakodás örömr e és udvariasságra változott.

Megérkeztem hírére egy Kamensky Petronius nevű jó öreg, – egy szomszédos orosz zárda főnöke, ki gyermekkoromban karjain hordozott, örömkönynyekre fakadt, és nem tudván eltelni látásommal – elkísért a határokig. A következő esztendőkb en több jó szolgálatiért – többször lévén követem a muszkák czárjánál – a munkácsi orosz-szertartású püspökséget nyeré el. Így töltvén a napot, estve azon vettük észre magunkat, hogy a hegyszorosok közt eltévedtünk, és ekképen a következő reggel nem bírván elérni a kitűzött helyre, Klinecz nevű faluban¹⁴ állapodtunk meg, a Beszkéd-hegyek¹⁵ aljában, melyek Magyarországot Lengyelországtól elválasztják. Ez, a mennyire emlékszem, 1703-ban június 16-kán történt.

Nagyobb biztosság kedvéért megparancsolám, hogy a hegy túlsó oldalán lévő csapatokat hozzám vezessék. Körűlbelűl dél felé érkezének meg, botokkal és kaszákkal fegyverkezve: 500 ember helyett alig volt 200 gyalog, kiknek rosz, parasztpuskáik voltak, és 50 lovas. Vezérök Esze Tamás tarpai jobbágyom volt, a gonosz Kiss Alberttal, e bűnei

¹³ Skole (lengyelűl) – város a mai Ukrajnában, Lemberg megyében; ukránul Сколе, magyarul Szkole.

¹⁴ Klimec – telepűlés a mai Ukrajnában, Lemberg megyében; ukránul Климець, lengyelűl: Klimiec.

¹⁵ Beszkidek – a Kárpátok külső vonulatához tartozó hegység.

miatt üldözött tolvajjal. A többiek közül, kik ezen csöcseléket vezénylették, csak Móriczot és Horváthot lehetett katonáknak tartani; az első közkatona volt hadjan a munkácsi várban, a másik őrmesteri minőségben szolgált a németeknél. A többi a nép aljából való lévén, rablás között megtanulá a háború elemeit. Majos, ki velem jött volt, akará őket nemesi tekintélyénél fogva vezényelni: de iszákos, szemtelen és házsártos fiatal ember lévén, nem volt alkalmas e tisztre. A csöcselék nem akart parancsa alatt állani, azon természetes gyűlölség miatt, mely a magyar nemesség és nép között létezik. Pap Mihály, ki vén-szakálú és nagy ivó vala, a parasztok részéről lévén, a lovasokat akará vezetni. Egy szóval mindnyájan tudatlanok és veszekedők lévén, még egy tizedesi tiszt betöltésére sem voltak képesek. Minthogy azonban a nép szerette őket, se hivataluktól elmozdítani, se helyöket mások által betölteni nem lehetett.

Ezen kis paraszt hadtestnek, mely körülöttem sereglett, minekutána öröme első kitörését megszüntetém és a lödözéseknek végét veték, – buzdító beszédet tartottam. Sokan szavamról hittek reám ismerni, mások ellenben kételkedtek: vajjon én vagyok-e valóban? míg végre egy hosszú beszéddel, melyben élénken kifejeztem hazám iránti szeretetemet és hozzájuk való őszinte ragaszkodásomat, minden kétességüket eloszlatám; letevék hűségi esküjüket, örömmel és igyekezettel. Magam rendezém e csöcseléket, mely bandákra volt osztva; öröket rendelék, és éjjel körutat tevén köztük, titkon kihallgatám fesztelen beszélgetéseiket, hogy megtudjam, minő hajlammal viseltetnek irányomban és tiszteik iránt? – Az eleség jelenlétemben osztatott szét, és vigyáztam, hogy bor vagy pálinka ne hozassék e fegyelmetlen nép közé. Hadi-törvényeket hirdettem, és a fegyelem fönntartására bírót rendelék, a végre, hogy szigorú igazságot szolgáltatván a vétők ellen, a katonaságot féken lehessen tartani.

Két napot töltvén különféle foglalkozásokkal, mihelyt hire terjedt jötömnek a munkácsi hercegségben: alig képzelhetni, mily igyekezettel és örömmel tódult a nép hozzám. Csapatonként rohantak, hozván magokkal kenyeret, húst és más szükséges élelmiszereket. Ez emberek gyermekeik és feleségeik társaságában jövének, és meglátván engem messziről, térdre ereszkedtek és orosz módra keresztet vetettek magukra. Böven hullatták örömkönnyeiket, melyek az enyéimet is kicsalták. Buzgóságuknak és ragaszkodásuknak nem volt elég bennünket élelemmel ellátni: hanem hazaküldvén nejeiket, gyermekeiket, beálltak seregembe, többé el sem hagyának, s puskák hiányában kardokkal, vasvillákkal és kaszákkal fegyverkezvén, kinyilatkoztatták, hogy élni-halni akarnak velem.

A nemzeti ébredés kezdetei Kárpátalján

AVGUSZTIN VOLOSIN¹

A kárpátaljai ruszinok története az első évezred utolsó éveire nyúlik vissza, amikor a jelenlegi Kárpátalja területén „Marchia Ruthenorum” (Ruszin Ország) volt, amelyet a Laborc fejedelem² idején ide érkező magyarok számoltak fel. Azóta a mi népünk politikailag szervezetlenül, a Kárpátokon túl élő testvérektől elszakítva élt.

A ruszin emberek kulturális eredményeit az Árpád-ház idején is sokáig használták, de a még megmaradt eredmények a XIII. században bekövetkezett tatárjárás során elpusztultak.

Korjatovics fejedelem³ bejövetele (a XIV. században), valamint az általa és a felesége által alapított kolostorok révén újraéledt a régi vallási és gazdasági kultúra, melynek továbbfejlődését megakadályozta a török betörés, a magyarok török seregekkel folytatott harca. Ugyanis a törökök elfoglalták Magyarországot, illetve a magyarok által lakta vidékeket, következésképpen a törökökkel szembeni magyar védelmet a nem magyarok által lakott határvidékeken kellett folytatni. Nem kisebb károkat okoztak a vallási viharok, melyek a protestantizmus terjedésének idején következtek be.

¹ Az írás eredetileg ruszin nyelven íródott, nyomtatásban először cseh nyelven jelent meg Pozsonyban 1936-ban. Cseh nyelvre fordította: F. G. (az álnév nem került megnevezésre). Modern ukrán nyelvű fordítása Pavlo Csucska, az Ungvári Nemzeti Egyetem professzora tolmácsolásában jelent meg. Az itt olvasható magyar fordítást Gazdag Vilmos készítette kötetünk számára. Avgusztin Volosin (1874–1945) kárpátaljai görög katolikus pap, pedagógiai szakíró, ruszin iskolai tankönyvek szerzője. Politikusként a Keresztény Néppárt alapítója és elnöke, prágai parlamenti képviselő, 1938 októbere és 1939 márciusa közt a Cseh-Szlovák Köztársaság kárpátaljai autonóm területének (Kárpáti-Ukrajna) miniszterelnöke. A kárpátaljai ruszin identitás elismerése mellett az ukrán (politikai) irányvonal híve volt.

² Laborc fejedelem (9. század vége) – legendás (vagy egyes feltételezések szerint legendái) szláv fejedelem, az ungvári vár hadvezére. Szembeszállt a magyar hódítókkal, s a Svirzha folyónál vesztette életét, amit azóta Laborc folyónak neveznek.

³ Korjatovics Fegyir (Tódor) (?–1417) – munkácsi fejedelem, Podóliából került a vidékre.

Bár a mi népünk soha nem lépett ki a katolikus egyházból, s a saját igazhitűségére úgy tekintett, mint ahogyan azt Aranyszájú Szent János, Cirill és Metód hirdette, viszont a 16. és 17. század vallási viharai-ban a ruszin papok nagymértékben érezték a katolikus egyházzal való hivatalos kapcsolat hiányának következményeit, s ez vezette őseinket 1646-ban az ungvári unió megkötéséig.

Ettől az időszaktól kezdetét veszi népünk kulturális felemelkedése. A papság Nagyszombat, Eger és Bécs egyetemein szerzett képesítést, s ez hasznára volt a népnek is: megkezdődött a nyugati kultúrához való közeledés.

Mindez szép eredményeket hozott. Többek között a XVIII. század-ban, Mária Terézia királynő, uralkodása idején, a Munkácsi Püspök-ségnek ajándékozta Bacsinszky András⁴ egykori ungvári rezidenciá-ját (az egykori jezsuita kolostort), a teológusok számára pedig Ungvár várát. 1770–1780 között Munkácsról Ungvárra költözött az ordináriusi hivatal és a teológiai szeminárium, itt hozták létre a káptalant, és 1794-ben itt kerül megalapításra a tanítói szeminárium is.

Bár az iskola a XVIII. században csak a latin kultúrát hozta el, de azzal, hogy a Kárpátaljai Oroszország csatlakozott a nyugathoz, a műveltség hordozójává vált, nem csak a Kárpáti tartományokban, hanem a messzi Oroszországban is, mely a Kárpátaljától több olyan tudós embert is kapott, mint például a Pétervári Egyetem első rektorát Balugyanszkijt,⁵ a történész Orlayt⁶ és másokat.

Bulgária tőlünk kapta az irodalmi bolgár nyelv megteremtésének kezdeményezőjét, Huca-Venelint.⁷

Amikor pedig nyugaton ébredésnek indult a nemzeti tudatosság, a kultúra emelkedésével őseink aggódni kezdtek a nemzeti nyelvük miatt. Az írásbeliség első gyümölcsei az egyház érdekeit szolgálták, nyelvi szempontból pedig az egyházi szláv nyelv befolyása alatt álltak.

⁴Bacsinszky András (1732–1809) – 1772 és 1809 között Munkács püspöke, neves közéleti személyiség.

⁵Balugyanszkij Mihajlo (1769–1847) – kárpátaljai származású közgazdász és jogász. 1803-ban kapott meghívást Oroszországba, ahol részt vett az *Orosz Birodalom törvényeinek összefoglalása* című kiadvány készítésében. 1819–1821 között a Pétervári Egyetem első rektora volt.

⁶Orlai Iván (1770–1829) – kárpátaljai származású történész, orvos, az Orosz Birodalom területén futott be nagy karriert.

⁷Huca-Venelin Jurij (1802–1839) – kárpátaljai családból származott. Ukrán és orosz történész, szlavista-filológus. 1823-tól Oroszországban élt, ahol elsősorban a bolgár történelmet és nyelvet tanulmányozta.

Viszont már ebben az irodalomban is megmutatkozik a népnyelv iránti érdeklődés, amit Lucskay⁸ 1830. évi nyelvtana is bizonyít.

Az orosz sereg magyar forradalmárokkal szembeni 1849. évi győzelme megerősítette a kárpátaljai ruszinokban az orosz irodalmi nyelv elfogadásával kapcsolatos vágyat. Viszont e nyelv használata olyannyira távol állt a népnyelvtől, hogy hamarosan igazolódtak a nehézségei, s már a hetvenes években találkozhatunk azokkal a próbálkozásokkal, melyek az irodalmi nyelv megkönnyítését a népnyelvi elemek nagyszámú befogadásában látták. Ezt a vágyat jelentős mértékben támogatták a galíciai kulturális intézmények kiadványai, ahol a XIX. század második felében igencsak megerősödött az ukrán nemzeti szellemiség. E népies irányzat erős ellenfele volt az oroszországi támogatás reménye, melyről úgy gondolták, hogy minden szláv népet felszabadít majd. Viszont, amikor Oroszország segített az ortodox szerbeknek és románoknak az egyházi autonómia elérésében, de a görög katolikus ruszinokat, annak ellenére, hogy ők sokkal közelebbi rokonságban állnak az oroszokkal, segítség nélkül hagyta, s így a Ruszin kerület politikai autonómiájának realizációja helyett, melyért az 1848–1870-es években népünk vezetője Dobrjanszkij Adolf⁹ küzdött, még az egyházi autonómia is jelentős mértékben sérült. Ekkor a ruszofil irányzat támogatottságában komoly visszaesés következett be, s ezzel párhuzamosan igencsak megerősödött a nemzeti irányzat. Már ekkor megkezdődött a két – a jeristák és a jertelenek (nem használták a Ї (jer) betűt), vagyis a népi és a ruszofil – irányzat harca, de az 1870-es évek után mindenféle nemzeti mozgalmat elfojtott a magyar és a Habsburg egyetértés, mely helyreállította Magyarország alkotmányát, s azt a magyar nemsek kezébe adta. A hatalom hamarosan elűzte a kárpátaljai központokból azokat a ruszin professzorokat és hivatalnokokat, akik írói vagy politikai tevékenységet is folytattak, s ezzel kezdetét vette a kemény magyarosítás időszaka, melyet az is erősített, hogy a ruszofilizmus eltávolította az értelmiséget a néptől, s így a ruszin értelmiség gyorsan elmagyarosodott.

⁸ Lucskay Mihály (1789–1843) – görög katolikus pap, ismert történész és nyelvész. Latin nyelven írta meg a *Kárpáti ruszinok történetét* (6 kötet) és a *Szláv-orosz grammatikát* (1830).

⁹ Dobrjanszkij Adolf (1817–1901) – ügyvéd, a kárpátaljai politikai élet kiemelkedő személyisége. Az 1848–1849 évi magyar forradalmat elnyomó orosz hadsereg osztrák bízosa. A Ruszin körzet ungvári kormányzója (1849–1860), a magyar országgyűlés nagykövete. A Nagy Szent Bazil Társaság vezetője. Oroszország felé orientálódott.

Ebből a hanyatlásból népünk fokozatosan csak a kilencvenes évek során ébred fel. Ez arra az időszakra esik, amikor a magasan képzett, jó diplomáciai érzékkel megáldott, s a népe iránt maximálisan elkötelezett Julij Fircak¹⁰ lesz a munkácsi görög katolikus püspök. Csendben, mindenféle visszhang nélkül, mert máshogyan nem is lehetett, a nép szolgálatára tanította a fiatal papságot. Omeljan Stefán (a Munkácsi Kereskedelmi Akadémia mostani rektorának édesapja, a fiatal népi tanítóság szervezője) jóvoltából Skotarske (Kisszolyva) településen a kilencvenes évek elején így jött létre az első olvasóterem, illetve az első hitelintézet Alsóbisztra településen Viktor Tegza atya révén (Vaszil Tegzának, a Bustyaházi Erdészivatal igazgatójának édesapja).

Mivel népünk nagyon nehéz anyagi körülmények között élt, Julij Fircak megpróbálta a hatalom figyelmét ráirányítani a támogatások szükségességére. Ezt neki 1896-ban sikerült elérnie, amikor Magyarország az ezeréves jubileumát ünnepelte. Fircak püspök meghívta magához Darányi Ignácot, a jólelkű földművelésügyi minisztert, s más minisztereket, akikkel együtt elment a munkácsi ezeréves emlékmű (a vár alatti sas) avatására. Fircak püspök elvitte a minisztereket a hegyvidékre is, ahol megmutatta nekik, hogy falvaink lakossága milyen szörnyű körülmények között él. Így vált a magyar hatalom egyik programpontjává népünk szociális megsegítésének akciója. Annak érdekében, hogy a politika se hátráltassa az akciót, Fircak püspök a kárpátaljai küldötteket tanácskozássra hívta, s annak ellenére, hogy ezek mindegyike magyar nemzetiségű volt, maximálisan egyetértettek abban, hogy szükség van a hegyvidék támogatására.

Darányi miniszter úr¹¹ az akció lefolytatását a Földművelésügyi Minisztérium egyik igen aktív és intelligens tisztviselőjére bízta, Edward Egánra,¹² akinek a nagyapja még angol volt. Egán tevékenységének köszönhetően hamarosan szövetkezetek szerveződtek, melyek kimentették parasztjainkat az uzsorások kezéből, szövetkezeti üzleteket hoztak létre, melyek segítségével az árak szabályozottá váltak, s több háziipari szövetkezet is létrejött, melyek a munkát tudtak biztosítani a munkanélküliek számára.

Mindez hatással volt az emberek lelki felemelkedésére is. Ugyanis ezek mellett Fircak püspök az iskolai vagy népi olvasást sem hagy-

¹⁰ Fircak Gyula (1836–1912) – munkácsi megyéspüspök, főrendiházi tag.

¹¹ Darányi Ignác (1849–1927) – jogász, agrárpolitikus, nagybirtokos, 1895–1903-ban és 1906–1910-ben földművelésügyi miniszter.

¹² Egán Ede (1851–1901) mezőgazdasági szakember, a ruszin vidék fejlesztését célul tűző hegyvidéki akció vezetője.

ta figyelmen kívül. Az öt körülvevő fiatal papok megújították a Nagy Bazil Társaságot, mely 1875 óta semmilyen tevékenységet nem fejtett ki. Már az első gyűlésen, Jevgenyij Fencik¹³ javaslatára elfogadták a nép számára is érthető, népnyelvi folyóiratok és könyvek kiadására vonatkozó határozatot. A megújított Nagy Bazil Társaság 1897-ben kiadta Vrabely Mihajlo¹⁴ Ábécéskönyvét, s ugyanezen évtől kezdődően jelent meg a Tudomány (Nauka) folyóirat is, mely a fordulatot követően a Szvoboda (Szabadság) nevet kapta. A Nauka már az első lapszámában meghirdette, hogy népi sajtótermék kíván lenni, amely az egyszerű emberekhez, egyszerű nyelven szeretne szólani. A folyóirat első szerkesztője Julij Csucska¹⁵ volt, a második Vaszily Hadzsega¹⁶ (ma prelátus-főpap), s a harmadik, 1902-től – jelen írás szerzője.

Julij Fircak püspök javasolta nekem egy, a népi iskolák számára készített kis nyelvtan és egy olvasókönyv megírását. Ily módon látott napvilágot 1898-ban az én kis Módszertani nyelvtanom, illetve két évre rá az Olvasókönyv a fiatal ruszinok számára című kiadványom.

Az első kiadványban az egykori etimológiai helyesírást követtük, amely az egyházi szláv befolyása alatt alakult, de nyelvezete és helyesírása jelentősen közeledett a népi nyelvhez.

A megújított Nagy Bazil Társaság Julij Fircak püspök segítségével megvásárolt egy munkácsi nyomdát is. 1899 első napjaiban ez Ungvárra lett átszállítva, s a várban került elhelyezésre (a teológiai szeminárium épületének udvarán).

A felsoroltakból látható, hogy a kárpátaljai ruszinok nemzeti ébredése a XIX. század utolsó éveire, Julij Fircak püspökségének idejére esik. A megújulás egyik legkiemelkedőbb személyiségei Gebé Péter (1924–1931 között püspök), Roskovics Emanuel, gimnáziumi professzor (1898-ban hunyt el), Kaminsky Viktor, a Görög Katolikus Szemle című folyóirat szerkesztője, amely a magyar nyelvűsége mellett is megőrizte népünk iránti érdeklődését, Szilvay Iván költő (1904-ben

¹³Fenczik Jenő (1844–1903) – kárpátaljai író, publicista, az orosz irányvonal képviselője.

¹⁴Vrabely Mihail (1866–1923) – Eperjes környéki pedagógus, újságíró, folklorista. Több mint egy évtizedet a Vajdaságban töltött el.

¹⁵Csucska Julij — az Ungvári Teológiai Szeminárium rektorhelyettese, a hetente megjelenő *Tudomány* (Nauka) lap első szerkesztője (1897-től). A népnyelv felé orientálódott.

¹⁶Hadzsega Bazil (1864–1938) – görög katolikus pap, történész, filozófus, a ruszin irányzat képviselője.

hunyt el) és mások voltak. Jelen írás szerzője 1902-ben vette át a Nauka szerkesztői, illetve a Nagy Bazil társaság titkári tisztségét.

Amikor megszülettek tevékenységünk első eredményei, főleg, amikor növekedni kezdtek a szövetségi csoportok számai, az általuk fenyegetett uzsorások mindent megtettek annak érdekében, hogy megállítsák a megkezdett akciókat. A magyar folyóiratokban, melyek elsősorban a zsidó nemzetiségűek kezében voltak, támadó jellegű írások láttak napvilágot Julij Fircak, az ungvári papság és a professzorok ellen (Budapesti Hírlap – Ungvári professzorok), minél tovább annál inkább a pánszlávizmussal, irredentizmussal és más bűnökkel vádoltak meg minket.

Ennek az agitációnak tudható be Edward Egán 1901-ben bekövetkezett hírhedt és titokzatos halála, aki a Daróc¹⁷ település melletti dombnál elkövetett lövöldözés áldozata lett. Azt beszéltek, hogy ez csak baleset volt (Egán, így mondták, megcsúszott, elesett, s így lőtte meg magát), de az is könnyen megtörténhetett, hogy valaki az ellenség táborából lőtte le. Ezt azért is lehet gondolni, mert Egán bátran kiállt az uzsorások és a kocsmárosok ellen, és erőteljesen védelmezett minket a magyar-zsidó sajtó rágalmozásaitól. A magyar publicista Bartha Miklós¹⁸ Kazárföldön című könyvében Egan barátja nagyon élénken írja le a hegyvidéki benyomásait, az uzsorások önkényességét és a parasztok szörnyű bánatát. Egán halála után az egész szociális akció összeomlott, s már nem merték ruszin akciónak nevezni, hanem hegyvidéki néven (hegyvidéki kirendeltség) emlegették.

A magyar folyóiratok terrorja által a kulturális tevékenység ugyancsak megváltozott. A rágalmozás eredménye az inkvizíció volt, amelyet a Belügyminisztérium a Nagy Bazil Társaság ellen 1899-ben végzett el. Így a társaság 1900-ban az Unió nevű részvénytársasággá alakult át, s kereskedelmi vállalként már nem tartozott a közigazgatási szervek ellenőrzése alá. Ezután igen élénk tevékenységet folytatott, annak ellenére is, hogy az ott dolgozók csak ingyen, az eszméktől motiválva tevékenykedtek. A társaság tankönyveket, könyveket, a Nauka és a Görög Katholikus Szemle című folyóiratokat, brosrúkat és más kiadványokat is közreadott.

Az a felvilágosult helyzet, amelyben népünk a világháború idején volt, hogy megszervezte a falvakban a saját népi tanácsait, s ily mó-

¹⁷Ma Ungvárhoz tartozó egykori település.

¹⁸Bartha Miklós (1848–1905) – magyar író, politikus. A 20. század elején írta Kárpátaljáról az esszékből álló, *A kazárföldön* című könyvét.

don kinyilvánította a népi önrendelkezéshez való jogát, annak a hatalmas kulturális és szociális felvilágosító tevékenységnek az eredménye, amely a 1890–1900-as évek között bontakozott ki.

A Központi Ruszin Néptanács¹⁹ első gyűlését az Unió Társaság közreműködésével hívták össze, illetve a néptanács szervezői első konzultációinak is a társaság helyiségei adtak otthont.

¹⁹ A Központi Ruszin Néptanács 1919 márciusában Ungváron alakult meg az Ó-Ljubovna-Prágai, Ungvári, Szolyvai, Szigeti és Huszti néptanácsok összevonásával. Ez a tanács szavazta meg helyben Kárpátjának a Csehszlovák Köztársasághoz való csatlakozását.

A magyar oroszokról

SZABÓ ORESZT¹

A magyarországi oroszok az északi nagy szláv népcsalád azon ágához tartoznak, amely ág kisorosz név alatt Déloroszországban, Galíciában, Bukovinában és Moldovában lakik s összesen mintegy 33 millió lelket számlál.

Úgy a hazai, mint a külföldi történétírók nagy része a legrégibb időktől fogva a mai napig váltakozva kisorosznak, vagy rutének nevezi e népet, sőt a török hódoltság idejéből fennmaradt a magyar-orosz elnevezés is, mely a múlt század közepéig általánosan használatban volt.

Annyi, tény, hogy a nép magát „ruszin”-nak vagyis „kisorosz”-nak nevezi, faji számozásánál fogva.

A kisorosz nép ugyanis a legősibb szláv eredetnek s a legtisztább szláv vérmek tartja magát s nevét a Rusz törzsből, származtatja, s azért a kisorosz a nagyoroszt, amely nép régi idők óta tatár és csud vérrel van keverve, „máskály”-nak „muszkának” hívja s mindenképen igyekszik magát tőle megkülönböztetni.

Különben is a nagyorosz önmagát „ruszkij”-nak nevezi és soha sem „ruszinnak”.

Ezt a különbséget a magyar nyelv és történelem is érezteti. A nagy-oroszokról szólóban ugyanis mindig csak muszkát emleget úgy a közmagyar élő nyelvhasználat, mint összes XVI–XIX. századbeli magyar nyelvű oklevelünk.

Ezek szerint tehát a magyar géniusz szempontjából egyedül a kisorosz név illik a Back korszak németjeitől ruthén-nak elnevezett nemzetiségünkre, megkülönböztetésül illetve pedig félreértés elkerülése

¹Szabó Oreszt: *A magyar oroszokról (Ruthének)*. Budapest, 1913. 16–19. oldalak. Szabó Oreszt (1867–1939 vagy 1944) – kárpátaljai jogász, politikus. 1918–1919-ben a magyar kormányban a ruszin ügyek kormánybiztosa majd minisztere. Utána visszavonult a közéletből.

céljából egyedül a magyar-orosz a helyes, s azért mi ezt az elnevezést fogjuk ezután használni.

A nagy- és kis-oroszok közötti különbség az idők folyamán mindinkább kiélesedett és különösen a germánfajok politikai célokból vezérelt biztatása nagyban elősegítette a kis oroszok nemzeti öntudatának felkeltését, amely évek multán külön célok iránti vágyakat ébresztett.

Olyan egységes elnevezésre jutni, mely egyaránt megfelelné az ethnografiai, egyházi (vallási) és politikai követelménynek, teljesen lehetetlen. – Ruthén elnevezés pusztán csak egyházi szempontból bír vitathatatlan jogosultsággal, mert tény, hogy a római egyház a szláv ajkú görög katolikusokat fajbéli különbség nélkül ruténeknek nevezi. – E miatt azonban nem szabad e szláv ajkú görög katolikusokat a gácsországi ruthén nemzetiséggel azonosítani, mert való igaz, hogy azoknak igen jelentékeny, sőt talán túlnyomó része nem Gácsországból, hanem a régi Lengyelország egyéb tartományaiból és Oroszországból származott be Magyarországra. Etnográfiai szempontból tehát leghelyesebb a kisorosz elnevezés, mely különben hű magyar fordítása a nép által magára nézve használt „ruszin” vagy „rusznák” elnevezésnek is és amely ethnografiai megjelölés nem magyar nemzetiségi vagyis politikai, hanem éppen csak ethnografiai szempontból a gácsországi ruthénekre is ráillik. Nemzetiségi, vagyis politikai szempontból aránylag még a magyar-orosz megjelölés látszik a leghelyesebbnek, de tulajdonképpen ebből a szempontból nincs is szükség egységes elnevezésre, mert a nép nem pályázik a magyartól elkülönített nemzetiségi kialakulásra és politikai szempontból nem akar elválni a magyartól, ami abból is kitűnik, hogy a ruszin és rusznák elnevezést inkább csak vallásának megjelölésére a külföldön használja, – ellenben, ha a politikai megjelölésről vagy nemzetiségi hovatartozásáról van szó, különösen a külföldön, magát uhernek-magyarnak nevezi.

Így születtek meg a kisoroszok által lakott országokban a különböző alkalmak által felszínre került ruthén nemzetiségi mozgalmak és ezek betetőzéséül az úgynevezett ukrainista törekvések, az utóbbiak abból a célból, hogy idővel az összes kisoroszok egy külön önálló államban egyesüljenek.

Mindezek a politikai mozgalmak hazánk kisorosz népét mind ezeit semmiféle irányban s a legcsekélyebb mértékben sem érintették. Mindössze az történt, hogy a magyarországi kisorosz nép a nagyorosz néptől véglegesen és névszerint is megkülönböztetessék, az eddig váltakozva, kisorosz, magyar-orosz és ruthénnek nevezett kárpátalji népet az utolsó évtizedekben hivatalosan is „ruthénnek” nevezték el.

A magyarországi oroszok politikai érzelmi világa, mint ezt fõntebb is említettük, a magyar nemzetéivel azonos, partikuláris céljaik egyáltalában nincsenek s ilyenekre nem is törekednek.

A magyarországi orosz nép ezidõ szerint nemcsak hogy nem vágyik külön, önálló nemzetiségi kultúrára, hanem ellenkezõleg nagy örömmel és készséggel fogadja el a vezetõ magyar kultúrát.

Jól tudja és érzi e nép, hogy csak a hazai kultúra útján mehet elõbbre úgy szellemi, mint anyagi téren és csupán ezen kultúra segítségével változtathatja meg mai minden irányú nyomasztó helyzetét! Itt azután az a fõfontosságú körülmény, hogy mily módon és eszközökkel lesz az orosz nép e kultúra részesévé téve.

A magyarországi oroszok összes száma az 1910. évi népszámlálás adatai szerint: 464.270. Számuk inkább fogyóban van, részint a szomszéd magyar és tót fajokba való beolvadás, részint pedig az Amerikába való kivándorlás következtében, jóllehet természetes szaporodásuk nem mondható kedvezõtlen arányúnak Lakóhelyük az ország északkeleti vármegyéiben, nevezetesen: Máramaros, Bereg, Ugocsa, Ung, Zemplén és Sárosmegyékben van. Ezenkívül Abauj-Torna, Szepes és Bácsbodrog vármegyékben is vannak kevés számban.

Ady halotti maszkjával vándorolva

JÓCSIK LAJOS¹

1931. augusztus 27-én értük el Halmit,² a csehszlovák–román határfalut, és határmenti átjárót a két állam között. Ha elértük, jönnünk kellett valahonnan. Honnan érkeztünk a határállomásra? És kik, ha többes-számban fogalmazok?

Az volt az érkezésünk előzménye, hogy az esztendő augusztusában nekivágtunk Munkácson a Kárpátok rutén hegységeinek szociográfiai kutatás céljából. Kik vágtunk neki? Hárman vállalkoztunk az útra és a feladatra. Szencsák Stefán tőketerebesi³ érettségizett, kárpátorosz diák, Bencsik Mihály (köztünk csak Miso) érettségizett szlovák diák, aki a romániai Nagylakon született, és Pozsonyban végezte középiskoláit. Csatatunk Munkácsot állt össze, Sáfáry Lászlónál,⁴ a Sarló⁵ fiatal költő-tagjánál volt a találkozó. Sáfáry Magyarországon volt bölcsész és vakációkon hazajárt szüleihez Munkácsra. Ő volt a fogódzóm, mielőtt nekivágtunk a rengeteg kárpáti tájnak.

De Laci nem volt egyszerű munkácsi cím a szociográfiai randevúra. Elsősorban azért nem, mert maga is szociográfus volt – 1930-ban tagja volt a Sarló egyik keleti vándorcsoportjának. Másodsorban elsőkönyves költő, éppen akkor jelent meg kötete Lendület címen. Ez a címadó vers nyitotta a kötetet:

¹ *Forrás* (Szépirodalmi, szociográfiai és művészeti folyóirat, Kecskemét) 1977, 11. sz. (9. évf.) 13–19. oldalak. Jöcsik Lajos (1910–1980) – felvidéki szociológus, író, politikus. A két világháború között a csehszlovákiai magyar értelmiség Sarló mozgalmának irányítói közé tartozott. A Sarlót baloldali irányultsága miatt az első bécsi döntés utáni Magyarországon háttérbe szorították.

² Halmeu (Románia).

³ Trebišov (Szlovákia).

⁴ Sáfáry László (1910–1943) – kárpátaljai tanár, költő, a Sarló mozgalom résztvevője.

⁵ Sarló – öregcserkészek által a 1928. augusztusi gombaszögi táborozáson elindított mozgalom, fiatal értelmiségiek csoportosulása, akiket összekötött a tenni akarás a szülőföldjükért, a felvidéki magyarságért.

Lendület
 Csalfán a földre görbített ég
 nem állja utamat,
 ha visszarántanak dohos mesék.
 Nincs lábad,
 Az égen is madár száll,
 S az ég se mozdulatlan,
 Ráncigálják roppant csillagok.

– A Verhovinára⁶ készültök? – kérdezte László, bodor gondolkoztató füstöt eregetve pipájából, mert pipázott ő.

– Oda, a Verhovinára készülünk... – válaszoltam, a szlovák–orosz–magyar csapat nevében. A verandán beszélgettünk, a nyárvégi kárpáti napsütésben. László némi füstöt bodorított, aztán szólalt.

– Akkor engedjétek meg, hogy fölolvassam a következő kötetem címadó versét. László kéziratot vett elő a verandai asztal fiókjából és felolvasta a következő szabadversét:

Verhovina
 Vaszil gazda a Verhovinán,
 egy félhold földje is van talán,
 kukoricát vetett belé,
 és ha istenke is úgy akarja,
 puliszka télre bőven lesz az asztalán.
 Az istenkének segíteni kell,
 mert néha bántanak a hegyek.
 Az erdőszéli kalyibában kint lármáz
 éjszakánként Vaszil és a három nagyobbik gyerek.
 Ó furcsa, szörnyű éjszaka!
 Puliszkás álmodt a hegyek.
 Ó furcsa, szörnyű éjszaka!
 A kukoricán átgázolt egy vaddisznósereg.

– Hát ez a Verhovina! – szólt László, befejezve verse fölolvását. Szencsák elvette a kéziratot, és – tudván magyarul – többször is elolvasta, aztán lemásolta, hogy majd a maga, és Vaszil gazda anyanyelvére lefordítsa.

⁶ Verhovina – történelmi-néprajzi tájegység az Északkeleti-Kárpátokban.

Lényegében ezt láttuk a Verhovinán a hosszú úton a kárpáti falvakban. Ezen járatom az eszem Halmiban, a határállomáson, visszagondolva a megtett útra. S azért is, mert a búcsúzásakor megígértettük Szencsákkal, hogy küldje el címünkre a Sáfáry versének orosz fordítását, ha elkészül vele. Mért búcsúzkodunk? Azért, mert Szencsák nem jön velünk, haza kell mennie Töketerebesre. Így hát Bencsik Misóval állunk a vámosok elé. Könnyen átengednek, van útlevelünk. Különböztetés⁷ országból lépünk át kisántánt országba, és Bencsik Miso tiszta románsággal felel a vámosok kérdéseire. Nagylakon⁸ román elemibe járt. Egyezségünk szerint ő a román tolmács az egész úton, ha a szükség úgy kívánja.

Túl vagyunk a határon. Esteledik. Hol hajtsuk le fejünk éjszakára? A szociográf vándor nem finnyás. Elalszik a jég hátán is.

Augusztus vége felé jár. Nincsen még hideg, de hűvösödik. Baj az? Jó pokróc van a hátizsákra tekerve, katonásan ki kell oldani. Ruhástól dőlünk le. Legfeljebb a bakancsot rúgjuk le, be a hátizsákba, a fejünk alá. De hol? Legjobb megoldásnak látszott behúzódni egy kukoricásba. A barázda jó fekhely, testre van méretezve. A kukorica meg jól eltakar.

Mindezek ellenére azért hajnalban elgémberedve ébredtünk. Sebaj! Egy-két rugózás visszahozza a szükséges tüzet gémbertagjainkba.

Aztán neki Szatmár⁹ városának. A szatmári postára kell sietnünk. Pár korona cincog a zsebünkben. Úgy reméltük, a szatmári postán pénz vár, poste restante.¹⁰

De nem várt pénz. Kétszer is kerestük a megfelelő ablaknál a postán.

Mit tegyünk? Ezt a gyomrunk is kérdezte tőlünk, nagyokat korogván. A vándor a városban, ha élelmet kér, koldusnak nézetik. A faluban útonjáró vándornak, s hamarabb adnak neki. De mikor érünk falut? Elhatároztuk, hogy maradék pénzünkön (a piacon elfogadják a cseh koronát: közel volt a határ) veszünk egy jókora görögdinnyét. A felét befaltuk a piac széliben. Gyomrunk és beleink csakhamar földagadtak, s támadott a léből hajtóerő is elégségesen. A másik felét meg felváltva cipeltük hajtóerő-tank gyanánt és nekivágtunk a Sárretnak a Szilágyosság felé, ahogyan korábban kijelöltük az útirányt. De! De milyen

⁷ Kisántant – Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia katonai-politikai szövetsége 1921 és 1938 között. Fő célja a magyar revíziós törekvések és a Habsburg-restauráció megakadályozása volt.

⁸ Nădlac (Románia).

⁹ Szatmárnémeti, köznapi nevén Szatmár, románul Satu Mare (Románia).

¹⁰ Postaküldemény, amit nem kell házhoz vinni, hanem helyben marad, amíg a címzett érte nem jön.

gyorsan kibélelt a vörös gyümölcs, melynek 98 százaléka lé, gyorsan vízeletté vált bennünk a hajtóerő és – sebesen távozott. Helyére ettük a dinnye másik felét. Baj volt az is – ezt nem szemrehányásként mondom –, hogy Miso erős és nagytermetű legény volt, valóságos Mihály, a dinnyét sebesebben emésztette. Be kellett hát kopogtatnunk a legközelebbi plébánián, azért is, mert esteledett már.

Bekopogtattunk. Fiatal magyar plébános fogadott, nemrég kerülhetett fel a kápláni sorból. Elmondtuk útonjárásunk célját. Mosolyogva hallgatta a rövid összefoglalást, behívott a lakásába. A kukoricás éjszaka után már az is fölért egy vacsorával, hogy bútorozott szobában ültetett le és kérdezetlenül hozatta a vacsorát az édesanyjával, aki vele élt.

Úgy érzem, hogy most is rámmordulna szociográf belsőségem, ha elzengéném a vacsora gyönyörűségét (a szociográf a plébános vacsoraimáját elengedte a füle mellett), holott egyszerű, de tömény étkek kerültek az asztalra a híg görögdinnyével bélelt belsőségeink megtöltésének a céljával. Tehát arra fordítom a szót, hogy vacsora után komolyabb dolgokra került a sor a plébános jóvoltából is.

– Mi kövér földeken gazdálkodunk itt, Szatmár széliben és a Szilágyságban. Még nem fogyasztottuk el azt a kövér humuszt, amit az Ecsedi láp rakott ezen a tájon. De mit érünk vele? Szatmárnémeti nem fogyasztja el, amit ez a vidék előállít. De Zilaj (Zilah), meg Kolozsvár sem. Mert még Kolozsvárra is eljárnak a faluk a termést értékesíteni. Odaát pedig, ahová nem mehetünk, a nép még puliszkából sem ehet eleget.

– Bizony – erősítettük tapasztalataink és Sáfáry László után – puliszka se kerül mindig a kárpáti szegénység asztalára. A kenyérük pedig, amit nálunk a Mátyusföldén istentestének becsül a magyar szegénység, félbetörött rozs, de falevelet is láttunk belesütve. Egy darabot betettem a hátizsákba, hogy hazavigyem mutatóba, hát pár napra mindenem megpenészedett a hátizsákban. Ilyen most a kárpátalji szegénység kenyere.

– Ott nincsen kenyér – folytatta a papi házigazdánk – a szó valóságos értelmében, itt meg leestek a terményárak. A falu népe messzi városokba jár a belső vándorlásban.

– Odatúl is észleltük a ki- és elvándorlást.

– Itt csak elvándorlást észlelheti még. A falu, az enyém is gyengül megtartó erejében.

– Igen, a szétszóródás...

– Ahogy mondod, fiam. Lazulás és szétszóródás. És elasszonyosodás. Megláthatjátok majd holnap a reggeli misén.

Megláttuk. Tízen, ha voltak a reggeli misén, asszonyok, meg mi ketten férfiak, harmadikul a kántor. Íme, az elasszonyosodás.

Mise végeztével a plébánossal visszasétáltunk a plébániára. Mennünkben egy katonaruhás-egyenruhás férfi ment az út közepén. Nekem csak az elül-hátul csúcsosan felkunkorodó sapkája tűnt fel rajta. Végignéztünk bennünket, és ment tovább.

Ültünk a reggeliző asztalnál. Erélyes kopogtatás az ajtón, és itt állott az előbbi katonaféle. Ránkmutatott és ránkparancsolt: mi ketten, a Miso, meg én minden cókómunkkal kövessük őt.

Követtük: a csendőrörsre vitt bennünket. Ott, a sarokban egy zöld posztóval letakart asztalhoz ültetett, a fal és az asztal közé. Románul szólt, Miso fordította:

– Meg kell várni a parancsnokot.

Vártunk hát. Útunkon még sehol se fogtak be bennünket. Nyugtalanított hát ez a helyzet. Miso mellettem ült, szemben az asztal másik felén a merev arcú csendőr. Miso mélyen lecsusszant ültében és merev szoborarcával nézett a befogókra. Tudtam, hogy Miso zsákjában ott a fényképezőgépe. Úristen, mi lesz ha megmotoznak és megtalálják?! Verejtékcseppek peregtek le az arcomon. Nem mertem letörölni. Ingem gallérja egyre lucskosodott.

Megjött a parancsnok.

A befogó ugrott fel, tisztelgett és jelentett. Mi ütött a Misóba? Ő is felugrott és nyihelőzött. Aztán visszaült a székére. A parancsnok várt, a befogó vigyázállásban, köztünk és a parancsnok között, takarta a parancsnokot, majd aztán az – sűrű, hízott ember, hasán feszült a zubonya – elindult felénk, kényelmesen leült a székre és vallatni kezdett.

– Kik maguk, hová valók? – Miso adta a választ:

– Pozsonyi diákok vagyunk...

– És mit keresnek erre felé?

– A néppel ismerkedünk...

– Igen?! A néppel?! No, lássam, mi van a hátizsákjaikban? –

Miso a zsákját az asztalra tette.

– Kifordítani! – Szerettem volna keresztet hányni magamra, mert most veszünk el: Miso zsákjában ott a fényképezőgép. A parancsnok meg a befogó szálanként szétszedte Miso holmiját. Izzadva vártam, hogy a gatyájából, vagy ingéből kipottyan a fényképezőgép. De nem pottyant ki.

Aztán én következtem. Kifordítottam a hátizsákom. Rögtön megragadták keményfedelű füzetemet, szétnyitották, és kihullott belőle Ady halotti maszkjának a fényképe.

– Mi ez?! – rivall rám a parancsnok. Miso segítségével veszem a kérdéseket és adom a választ.

– Ady Endre költő halotti maszkja. – Nem értik mi az a halotti maszk. Izzadva magyarázzuk, a hátam is lucskos már, mire megértik. Azt hiszem kár volt avval érvelni, hogy itt született a közeli Érmindszenten, mert a parancsnok megemeli hangját:

– És mért hordják magukkal?! – Miso fordítja a választ:

– Ezt a halotti maszkot Bokros Birman Dezső szobrászművész¹¹ készítette Pozsonyban. Fényképét ráncbízta, vigyük Csúcsára és adjuk át Goga Octavián belügyminiszter úrnak,¹² aki barátja Ady Endrének. A belügyminiszter úr most Ady apósának a kastélyában nyaral. Bokros Birman szobrász is jó barátja a miniszter úrnak és az volt Adynak is. Budapesten barátkoztak össze még a háború előtt.

S mi következett ezután?

A parancsnok, meg a mögötte álló fogdmegje iszonyúan hosszúnak tűnő ideig nézte a fényképet, mustrálva bennünket is, mintha a halotti maszkot velünk akarták volna azonosítani. Az őrmester – ha az volt a sarzsija – úgy tűnt föl akkor nekem gallérjától fölfele, mint a tüdős fazék: kidagadt, kiduzzadozott a gallérjából, majd meg visszatöppedt belé. S aztán a dagadó-töppedő:

– Hát jó. Elhiszem, hogy Csúcsára¹³ mennek. De nekem ne járkáljanak gyalog. Először is azért, mert semmi közük a néphez. Másodszor meg csavargóknak nézhetik magukat. És ezért más őrzarat is befoghatja és az őrsőkön megkérdezhetik, hogy mért tekeregnek a falvakon. Így hát saját érdekükben is utazzanak vonaton. Csúcsa elég messze van. Gyalog sose érnének oda.

– De mi szeretünk gyalogolni – szólok közbe Miso tolmácsom útján.

– Szeretnek, vagy nem, az engem nem érdekel. Vonaton menjenek és punktum. Ez az én parancsom! Elmehetnek.

Beraktuk hát zsákjainkba a szétzilált holmit és mentünk. Beugrottam még a plébániára, hogy a plébános meg az anyja ne idegeskedjen. Szinte hallottam a szívükről hullott ijedelmet. Az őszes matróna összekapkodott a terített asztalról némi ételmezt, kenyeret, kolbászt, sajtot meg szalonnat, vigyük, amit nem fogyaszthattunk el reggelire.

¹¹ Bokros Birman Dezső (1889–1965) – magyar szobrász- és festőművész.

¹² Octavian Goga (1881–1938) – román író, politikus, miniszter, 1937–1938 között miniszterelnök.

¹³ Csúcsa (Ciucea) település Romániában.

Aztán sebesen iramodtunk. Pár perc s kint voltunk a sárréti faluból. Egy jó hajításnyira Miso levágta magát az árokpartra, s röhögött és hánymagát röhögtében.

– Mit röhögsz te, elment az eszed?

– Jól megettetted őket avval a maszkos mesével! Nem mese ez, te nagylaki nagy tahó! Pozsonyban valóban Bokros Birman adta Ady halotti maszkját. Gyakran följár a Sarlóba. S amikor meghallotta, hogy Kolozsvárig vándorolunk, akkor hozta el a reprodukciót. És Goga Octavián meg Bokros Birman valóban Ady baráti köréhez tartoztak. Sokszor ültek asztalánál, amikor Ady Budapesten tartózkodott. És Goga éppen úgy verssel köszöntötte Ady Endrét, mint a ti Hviezdoslavotok,¹⁴ amikor azt hirdette, hogy a „magyar, szláv, oláh bánat mindigre egy bánat marad”.¹⁵ Ha Kolozsvárra érünk, kikeresem neked ezt az Ady-verset. No de te nagylaki nagytahó hová rejtetted a fényképezőgéped?

Miso megint röhög eszeveszetten. Térdnadrágban vándorolt, mint én. De ő úgy, hogy a nadrág szarait kiengedte és a bokája fölött csatolta össze. Most meg tolja lefele a nadrágját és a jobb szárából, a bokája mellől húzza ki a gépet iszonyú röhögéssel.

– Mikor dugtad oda, hisz tudtommal a zsákodban volt?

– Hát amikor lecsusszantam a széken a fal és a posztós asztal között, szemben avval a kubo-misoval, aki befogott bennünket. Kigomboltam a sliccem, kikötöttem a hátizsákot, kivettem onnan a gépet, be a nadrágba és vissza is gombolkoztam. De a gép ott volt az izémnél, nagyon kinyomakodott. Láttad, hogy én is fölálltam, amikor bejött a parancsnok és a kubamarci jelentett neki. Akkor csusszantottam le a bokámhoz a gépet. Mert ésszel él a vándor minden helyzetben. Hát csendőr ez a kubamarci? Bezzeg otthon a mieink! De én azoktól se rezelnék be...

Na dehát az volt a kérdés, hogyan tovább? Abban igaza volt a da-gadt parancsnoknak, hogy nem mehetünk gyalog. Azonban egy árva peták sem volt a zsebünkben, se koronában, se lejben. Pénz csak Zilahon¹⁶ várhat, ha el nem felejtették odaküldeni Pozsonyból, mint Szatmárnémetibe.

Összekuszálódott minden. Terveztük, hogy felmegyünk Erdődre Petőfi emlékei után. Legfőképpen azonban, vargabetűvel balra csa-

¹⁴ Pavol Országh Hviezdoslav (1849–1921) szlovák költő, író.

¹⁵ Ady Endre: Magyar jakobinus dala.

¹⁶ Zalău (Románia).

punk Érmindszent¹⁷ felé, áldja meg a szülőtte ház a fiú halotti maszkját. A fiút, akit egy félszázada a világra bocsátott. S a táj, és az elbocsátott fiú! Formáló világában tapodunk, a víziókra fölszentelt valóság elemeit tapodjuk, ezeken lépünk át. Jobbra az Ecsedi – „lápvilága”, aztán a rengeteg ér, melyek a Kraszna árkán keresztül sietnek „az Óceánba”. Jó volna az elemeket mind összeszedni, aztán szellemi, irodalmi szociográfiába foglalni őket. De csak lappanghatunk a tájban. Jó volna ha nádasba bújhatnánk a látó szemek elől. Géres¹⁸ határában állunk, Erdőd¹⁹ és Érmindszent között. Fáradtak vagyunk. Hol dőlhetnénk le, mint Halmi kukoricásában? Miso észrevesz egy juhhodályt a határban. Odamegyünk. A nagyorrú Miso beleszimatol. Nem érzi a birkatrágya eleven illatozását. A hodály ajtaja mellett az alom is száraz. Jobb helyet nem is kívánhatnánk éjszakára. Ledőlünk. Miso kisvártatva mihályosan horkol. Engem is elnyom az izgalomtól tetézett fáradtság.

A hajnali nap besüt a hodály ajtaján. Félmeztelenre vetkőzőm, s az ajtó széliben fürdetem magam az augusztusvégi napsütésben. Érzem, hogy bágyadozik már a nap melege.

Egyszerre csak előttem terem egy alak, jó vastag ütővel a kezében, s magyarul szól:

– Hát nem rókák maguk? Messziről úgy láttam, hogy róka vereslik itt. Gondútam, hogy megütöm a bestyét.

– Láthatja, nem vagyunk rókabestyék. Idehúzódtunk éjszakára.

– Nem tanáltak jobb szállást?

– Jó fekvés esett itt nekünk.

– Jónak jó. De harmadnapja rühes birkákat hajtottak ki innen. Jó lesz ha alaposan megtisztálkodnak. Mert osztán vakarózhatnak, vagy kenhetik magukat huszárzsírral, ha a rü beette magát a bőrük alá. Különösen az ujjaik közit, a micsodájukat meg az ülepüket mossák meg alaposan, mert ezeket a helyeket szereti a rüh. Amott van a csordakútja. No istenáldja.

Miso ugrik, mikor elmondom neki anyja nyelven, hogy miről van szó, majd kiüti fejével a hodály rézsüs nádfedelét. Rohanunk a csorda kútjára, lehányunk magunkról minden gúnyát és húzzuk a vizet. Szapannal mossuk egymás minden részletét és öntjük egymásra a hideg vizet, didergünk rettenetesen. Ingünk, gatyánk a napra terítjük, miután kimossuk a vízben és magunk is szárítkozunk a napon.

¹⁷ Adyfalva, románul Ady Endre.

¹⁸ Ghirişa (Románia).

¹⁹ Ardud (Románia).

Jó ideig eltart ez. Felöltözünk. De folyvást ingünk és gatyánk alá lesekedünk, viszketünk-e valahol? S kérdezzetjük egymást. Viszketsz? Nem! Viszketsz? Nem! Sehol nem viszketsz? Sehol! Akkor gyerünk.

Nekivágunk a somlai útnak. Az utat gyümölcsfák szegik, alma meg körte.

– Ez már döfi? – rikkant egy mihályosat a Miso.

Esett is volna mindjárt az első gyümölcsfának. No de Isten a tudója, honnan caplat utánunk egy méterhatvanas fura emberke, piszkos-fehér lenvászon gatyában, amit piszkos ing és fekete mellény követett, majd – illet még nem láttam – koszlott rövid keménykalap (pincs) a fején, ami meghosszabbította az embert vagy tíz centiméterrel. Kezében meg olyan husángféle, mint a hodály mellett a rókaütő embernek. Az isten se tagadhatta volna le, hogy ő a gyümölcsfák csősze. Különben minden ötödik fán kis rózsaszín plakát, rajta románul s magyarul, hogy gyümölcsöt szedni szigorúan tilos. Akkor Miso mihálynyi bölcsességgel:

– Fogadj, hogy öt lejért két hátizsák gyümölcsöt vehetnénk a csősztől.

– De hol van az az öt lej?!

– Hol van?! Várj csak, menjünk lassabban, kerüljön messzebb az a jancsiszeg csőszjankó.

A csőszjancsi hátra-hátra nézegetett mentében, hogy szemmel tartson bennünket. Akkor Mihály megálljt vezényelt. Megálltunk. A csőszjankó is megállt. Miso hátatfordított neki s letolta a nadrágját, az árokba ugrott s leguggolt. S guggoltában szedte a hullott gyümölcsöt. S ha karjai távolságában elfogyott a gyümölcs, Miso ugrott egyet, mint a kenguru. A csőszjankó leült, úgy lesekedett, de csak Miso fenekét látta messziről. Mikor jól megszedte Miso a hátizsákot, felállt és diadalmasan, valamint mutatványosan öltözködött. Elindultunk. A csősz bevárt. Nyilván kisütötte, jobb, ha hátulról tart szemmel bennünket. Jól kiléptünk. Az apró ember majdnem futott, hogy le ne szakadjon rólunk. Akkor maradt le, amikor a gyümölcsfák is elfogytak az út szegélyében. Küzd a vándor, hogy ne vesszen éhen.

Estére Szilágyssomlyóra²⁰ értünk. Szilágyssomlyó! Milyen melegen emlékezett szülővárosára Bölöni György, Ady nagy barátja, amikor Barbusse²¹ lapjának, a Monde szerkesztőségében másfél esztendővel azelőtt, fölkerestem. Egy képeslapot kellene küldenünk neki innen. De hol az öt lej?

²⁰ Șimleu Silvaniei (Románia).

²¹ Henri Barbusse (1873–1935) – francia költő, író, publicista.

Egy román paraszt szalmakazlában fektetett le, miután bivalytejjel jól megitatott. Rövidre fogom.

Hajnalban indultunk. Délfelé Ady városába, Zilahra érkeztünk. Egyenesen a postára. Pénz itt sem várt.

Ödöngtünk a piacon.

Gépkocsik gyümölcsöt rakodtak rekeszekben. Kolozsvárra szállítják az éjjel. Az egyik sofőr vállalta, elvisz annyiért, amennyibe a vasúti jegy kerülne. De hol van legalább egy lejnyi a zsebünkben? Megállapodtunk, hogy zsákjainkat pokrócostul zálogba adjuk. Kolozsvári barátaink segítségével majd kiváltjuk a holmit. Odajött a sofőr felesége. Szép, természetes asszony. Érdeklődött, mikor indul a férje. Az asszony – magyarul és románul keverve beszélt – kedvesen csicssergett a két nyelven. Indulásig hazavitt bennünket. Otthon vizet melegített, mosakodjunk. Aztán tojásrántottát készített, jó kenyérrel. Autó berregett:

– No megjött az uram is – megismerve a férje gépkocsijának a hangját. Tényleg a férje volt. Mosakodott és vacsorázott.

Aztán föl a koci farába a gyümölcsös rekeszek közé.

Hajnalban értünk Kolozsvárra. Hegyi utakon kanyarogtunk, Csúcsát elkerültük, így hát Ady halotti maszkja nem kerülhetett a címzett-hez, Goga Octávián belügyminiszterhez.

Otthon elmondtam utunk történetét a Sarlóban Bokros Birmannak.

– Sajnálom – válaszolta –, de nem baj. Tartsd meg a reprodukciót emlékébe. Megtartottam.

Kárpátalja a magyar hazában

CS. SZABÓ LÁSZÓ¹

Mikor a versaillesi korszak² delelőjén egy távoli országban tájékozatlan és gyanakvó hallgatók előtt a régi magyar határokról kellett beszélnem, szorultságomban volt tanáromhoz, Teleki Pálhoz fordultam. Csehek és románok voltak az ellenfeleim a vitában. Előre tudtam, mit fognak mondani. A csehek kinevezik magukat Közép-Európa humanistáinak, s a románok keleti latinoknak; az egyik elmondja, hogy a Rajnától keletre csak ők értették meg a fölvilágosodást, a másik elmondja, hogy a fogarasi pakulár római farkasok fia. Csehek is, románok is nem önmagukhoz, hanem másokhoz; a napnyugati győzőkhöz akartak hasonlítani s a serény hízelgés és utánzó buzgalom odáig ragadta őket, hogy a franciákat megleckéztették latinságból s az angolszászokat angolságból. „Ön az igazi latin” hízelgett egyszer Benes³ Bratiánunak⁴ s ez a bohózati bók más-más szereplőkkel minden vitásten és nemzetközi találkozón megismétlődött. Azon is, amelyre készültem. Előre tudtam, mit felelek. Azt felelem, hogy ősi határainkban olyan gyönyörű földrajzi gondolat öltött testet, mint Franciaországban s e határokat megszentelte a történelem, amelyre hosszú ideig öt vagy hat különböző nyelvű néppel közösen vállalkoztunk. De a csehek s a románok számára volt még egy külön válaszom. Humanisták fejére olvashattam humanistáinkat, a legbuzgóbb franciás író Közép-Európá-

¹ Ungváron, 1941. május 17-én, az Országos Irodalmi és Művészeti Tanács VI. irodalmi estjén elhangzott beszéd. (Újra)közli: *Kárpátaljai Hirmondó*, 2017 (XIII. évf.) 2/48. 3. oldal. Cs. Szabó László (1905–1984) – esszéíró, rádiós, 1948-tól emigrációban élt. Csak magyarul írt, azt vallotta, hogy számára tizenöt millió olvasó bőven elegendő.

² Az első világháborút lezáró versailles-i békerendszer.

³ Edvard Beneš (1884–1948) – cseh politikus, miniszter, államfő, a csehszlovák állam egyik megalapítója.

⁴ Ion I. C. Brătianu (1864–1927) – román politikus, miniszter, kormányfő.

ban nem egy cseh volt, hanem Bessenyei⁵ s a legnagyobb anglomán Széchenyi,⁶ Pannónia kövei s a dunántúli költők versmértéke pedig több latinságot őrzött meg mint a román pásztorok vére. A Felvidék s Erdély mögém állva, folyton súgta a neveket, amelyek a csehek elé állítottak nyugati műveltségben s a románok elé latinitásban. De mit mondhattam Kárpátaljáról? Megrettenve arra ébredtem, hogy rosszul ismerem helyét a hazában. Teleki Pál⁷ egy pillanatig gondolkozott, aztán elmosolyodott.

– Vigyen magával egy vízrajzi térképet s mutassa meg, hogy ez a Tisza forrásvidéke.

– Megértik ezt? – kérdeztem aggódva.

– Ma még aligha – felelte. – De legalább mond valami olyat is, amin egyelőre fönnakadnak. A béketárgyaláson is keveset értettek aból, amit mondtunk, mégis mindent elmondtunk.

A sors különös ujmutatása, hogy az angolok – mert angolok közt beszéltem – udvariasan, de szórakozottan hallgatták magyarok, csehek és románok hiú lándzsatorését az európai rangért, a vízrajzi térkép látán azonban fölébredtek. Meglepetésemre a kárpátaljai kérdést értették meg leghamarább. Míg a Felvidékért és Erdélyért számukra ismeretlen nevekkal, tudósokkal, bölcselőkkel, emberbarátokkal és költőkkel vagdalkoztunk, a vízrajzi térkép érthetőn megmutatta, hogy a kárpáti peremvidék sorsa központi medencében s annak a népnek a kezében dől el, amely a kárpátaljai vizek útmutatása nyomán ezt a medencét megszállta. A vitaest óta tudom csak igazán, hogy primus inter pares⁸ vagyunk a hazában, s hogy a mocsaras, végtelen északkeleti síkság s a zezugos, kopár balkáni sziklavidék közt van egy jól védett medence, amely örökre egyesíti a folyókat, és sokáig egyesítette a népeket.

A magyar nép magyarországi története éppen a kárpátaljai kapuban kezdődik. Ez a jelképes pillanat földrajzilag is kifejezésre jut. Az összes peremvidék közt Kárpátalja olvad át legjobban eredeti szálláshelyünkbe: a Nagyalföldbe s Hajdúdorog és Ungvár közt nemcsak egyházi-szellemi, hanem szembeszökő földrajzi testvériség is van. „Késő

⁵ Bessenyei György (1746–1811) – császári testőrtiszt, költő, a magyar felvilágosodás meghatározó egyénisége, a bihari remete.

⁶ Széchenyi István (1791–1860) – eszméi, tevékenysége által a modern Magyarország egyik megteremtője, a „legnagyobb magyar”.

⁷ Teleki Pál (1879–1941) – földrajztudós, politikus, miniszter, 1920–1921, majd 1939–1941 között miniszterelnök.

⁸ Első az egyenlők között.

este értem Ungvárra” – írta Petőfi.⁹ – „Itt kezdődik ama nagy rónaság, mely tart lefelé egészen a Dunáig s melyen kénye-kedve szerint csavarog a Latorca, Tisza, Szamos, Kraszna, Kadarcs, Hortobágy, Berettyó, Körös, Maros, melyen fekszik Szatmár, Nagyálló, Nagyároly, Debrecen, Karcag, Kecskemét, Halas, Szeged, Szarvas, Gyula, Makó, Temesvár, Kikinda, Becskerek. Oh, csak addig szeretnék madár lenni, míg ezt az óriási rónát keresztülpülném!” Petőfi észrevette, hogy Kárpátalja az a kilátópont, ahonnan a legjobban el lehet látni a Szávaig. A Maros, a Körös s a Szamos három kapun tör Magyarországra, a Vág, a Nyitra s a Garam a félreeső Kisalföldre érkezik, a Tisza ellenben Uzsoktól¹⁰ s Volóctól¹¹ egyetlen sodrással magával ragadja a tájat arra a Nagyalföldre, ahol a Muhi csata¹² óta az itteni népek sorsa eldőlt. A túróci kisnemes s a tót pap elrejtőzhet egy tátrai medencébe, a székelly behúzódhat a Hargita alá s a szász a templomerődbe, a kárpátaljai embernek azonban még a szűkebb hazája is csak a szegedi kikötőben végződik. (Egy-két év előtt egy beregi ember egyetlen lélegzetvétellel elfújta nekem az összes tiszai állomást Nagydobronytól¹³ Szegedig.) A Felvidék történetének volt egy külön huszita fejezete s Erdélynek egy fejedelmi kora, Kárpátalja a végvári harcok óta csak az anyamedence történetében vett rész.

De ahogy minden igaz egyetértés testi és lelki összetartozásból áll, a magyar Északkelet és az ország szíve közt is van a Tiszán kívül egy láthatatlan lelki kapcsolat, amely megdöbbenően hasonlít a földrajzilag teljesen elütő horvát-dalmát Délnyugat és Magyarország kapcsolataira. Itt is, Kárpátalján is egy szláv néptörzs a katolikus kereszténységhez s ezzel a napnyugati művelődéshez állva, Magyarországnak vetette a hátát, hogy a rokonnyelvű, de bizánci világnak ellentálljon. Róma és Bizánc nagy és ellentétes jelképek, ugyanaz a küzdelem folyik tovább e két pólus közt, amely az ókori görögök és Ázsia közt elkezdődött. Egyik oldalon áll az európai műveltség Homérosz óta, a másikon Ázsia, amely különböző zászlók alatt hol Termopülén,¹⁴ hol Gibralt-

⁹ Petőfi Sándor (1823–1849) – költő, forradalmár.

¹⁰ Falu Ukrajnában, Kárpátalján; ukránul: Ужок.

¹¹ Járási székhely Kárpátalján, Ukrajnában; ukránul: Воловець.

¹² 1241. április 11–12-én Muhi mellett a mongolok döntő vereséget mértek IV. Béla király seregére.

¹³ Kárpátaljai falu (Ukrajna), ukránul: Велика Добронь.

¹⁴ Thermopülai szoros, ahol i. e. 480-ban a görög és az óperzsa hadsereg megütközött egymással.

táron,¹⁵ hol Nándorfehérváron,¹⁶ hol Uzsokon,¹⁷ hol a mazuri tavakon¹⁸ át több ízben Európa szívéig nyomult. A szlávok szétszakadtak e két sarok közt, s mindazok a hazai szlávok, akik Rómát választották, jelképesen Szent László¹⁹ keresztes zászlaja alatt állnak védőn és megvédve. Az út Kárpátaljáról Budán át vezet Rómába, mint ahogy viszont a művelt horvátok és dalmátok római, olasz hímporukkal fölrepültek Buda és Esztergom tudós kertjeibe. Nem az időszerűség súgja e szavakat, tíz év előtt ugyanezt mondtam és írtam. Az ungvári püspöki templomot²⁰ s a spalatói székesegyházat²¹ egy közös köszálon kell elképzelnünk. Mindkettő olyan világ, amely Bizánc ellen a magyarok segítségére számított.

¹⁵ A Gibraltári-szoros az Atlanti-óceánt a Földközi-tengerrel összekötő tengerszoros. Az ókorban a szoros szikláit Héraklész oszlopaiként ismerték.

¹⁶ A nándorfehérvári csatában 1456. július 4–21. között Hunyadi János megvédte a várát II. Mehmed török szultán ostromló seregével szemben. A csatát megelőzően pápai rendelettel bevezetett déli harangszó a keresztény világban azóta erre a győzelemre emlékeztet.

¹⁷ A Keleti-Beszkidék és a Máramarosi-havasok között található az Uzsoki-hágó (889 m) és a Vereckei-hágó (839 m).

¹⁸ Tóvidék Lengyelország északkeleti részén, az első világháborúban fontos csata helyszíne a keleti fronton.

¹⁹ I. László vagy Szent László magyar király 1077–1095 között.

²⁰ Görög katolikus székesegyház és püspöki palota az ungvári várhegyen.

²¹ Split (Horvátország) – ide menekült 1242-ben IV. Béla a tatárok elől.

Az Északkeleti-Felvidék

CHOLNOKY JENŐ¹

Mintha óriási sáncot épített volna a természet, hogy a Magyar-medencét megvédelmezze az Európa északkeleti részein hullámzó barbárság ellen, úgy torlaszolta föl a Kárpátokat az Alföld északkeleti határa mentén. Bártfa² vidékétől egészen a Borsai-hágóig³ terjed ez a sánc, a Kárpátoknak legegyszerűbben fölépült darabja. Északnyugaton, meg Erdélyben a Kárpátokhoz más hegyek is csatlakoznak, talán csak a Fogarasi-havasok láncra olyan sányszerű, egységes lánc, mint az Északkeleti-Kárpátok, de lényegesen különböznek egymástól.

A természet nem tartotta elegendőnek az egyszerű sáncot, a Kárpátok felgyűrt redőzetét, hanem emögé a „fedezék” mögé még egy pompás vulkánsort is odarakott, mint második védelmi vonalat. [...]

[...] Gondoljuk el, hogy a Kárpátokban felgyűrjük, ráncokba torlaszoljuk a homokkőrétegeket. Szép magas, 5–6000 méteres hegyóriás keletkezik így. De aztán jön a pusztulás. Évmilliók pusztító munkája letarolja a hegyet, egyenetlen, dimbes-dombos síkság marad a helyén. De ekkor egyszerre ez a lepusztult hegytönc kiemelkedik, mint a leterhelt hajó a vízből s újra „hegy” lesz belőle, de most csak 1000–1500 m magas fennsík, úgy, hogy a fennsík fokozatosan lejt északkelet, tehát Galícia felé s meredeken emelkedik ki a Magyar-medencéből. Ahol eltört a Föld kérge, az Alföld szélén, ott vulkánok törtek ki. De akkor még az Alföldet tenger borította.

A kiemelt tönc felszínén a lepusztító erők most újra munkába lépnek s a puha, vagy helyesebben mondva, a kevésbé ellentálló kőzete-

¹ *Turisták Lapja*, 1939, 4. sz. (51. évf.) 165–174. oldalak. Cholnoky Jenő (1870–1950) a magyar földrajztudomány kiemelkedő alakja, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. Munkássága erős nemzeti érzelmű beállítottságáról tanúskodik, nem tudott belenyugodni a trianoni békeszerződés következményeibe, Magyarországot mindig a Kárpát-medencével azonosította.

² Berdejov (Szlovákia).

³ Határt képez az Északkeleti- és a Keleti-Kárpátok között.

ket jobban, a keményebbeket kevésbé pusztították le. Így aztán azok a hosszú, északnyugatról délkeletre húzódó hegygerincek, amelyeket a térképek olyan határozottan feltüntetnek Galícia térképein, azok mind kemény homokkőből vagy konglomerátumból álló láncok, a köztük elnyúló mélyedések fenekén meg mindég puha, omlós, könnyen pusztuló homokkő fajtákat találunk.

A homokkővet turistáink jól ismerhetik, mert van belőle itt a mi hegyeinkben is. A Hárshegyet⁴ mindenki ismeri, látta rajta a kőbányákat is. Van egészen aprószemű, igazi homokkő, de különösen sok az olyan, amelyben az összetapadt homokszemek közt temérdek kis borsónyi, vagy még ennél is kisebbszemű kavics van. Ezek rendesen hófehérszín, tiszta kvarcit-kavicsok. Sok ilyen kődarabot lehet látni az Ördögárok⁵ völgyében, a Nagyrét⁶ fölött. Néha ezek a kis kavicsok dió, vagy ököl nagyságúak s akkor a kőzetet konglomerátumnak nevezzük. Az ilyen rétegek szoktak a legkeményebbek, legjobban ellenállók lenni.

A homokkő pusztulásának terméke rendesen durva, éles homok, apró kavicsal és nagyon kevés benne az agyag. Ezért nagyon rossz termőföldet ad. Nagy ritkaság, hogy olyan homokkőrétegek is legyenek, amelyekben agyag is van a homokszemek közt kellő mennyiségben. Az Északkeleti-Felvidéknek ez a nagy csapása, hogy a folyóvölgyek síkságain is alig lehet földet művelni, olyan rossz a föld. Másutt mindenfelé a hegyeknek a homorú lejtőjén földművelést, gyümölcs-termesztést látunk, a domború lejtőket még mindig erdő fedi, mert tudnunk kell, hogy a hegyoldal domború része mindig pusztuló terület, arról a víz meg a szél elhordja a termőtalajt, azért csak erdő van rajta. De a homokkőhegyeknek még a homorú lejtőin is rendesen erdő van!

Az Északkeleti-Kárpátokban nagyon sok eső esik. Eltekintve Horvátországtól, a Karszt-hegységtől, hazánkban itt esik a legtöbb eső, ez az oka annak, hogy a Tiszának olyan hatalmas árvizei szoktak lenni, mert ez a nagyon esős hegyvidék egész terjedelmében a Tisza vízgyűjtő területéhez tartozik, belső lejtőjével. A külső lejtőről a vizek részben a Visztulának,⁷ részben a Dnyeszternek⁸ adóznak.

A sok eső, a sok víz miatt a völgyek gyorsan vágódnak be, ezért a völgyoldalak mindenütt nagyon meredek, a magyar oldalon.

⁴ A Budai-hegység része.

⁵ A Duna budai torkolatú mellékvízfolyásainak egyike.

⁶ A hűvösvölgyi Nagyrét, kedvelt kirándulóhely.

⁷ Lengyelország legfontosabb és leghosszabb folyója.

⁸ Folyó Ukrajna és Moldova területén.

A völgylejtők olyan meredek, hogy ott földművelésről szó sem lehet. Az erdő mindenütt leér a hegytetőkről a folyó völgyének keskeny síkságig. Sokszor még útnak is alig van helye s ha utat építenek, azt mindig jó magasan vezetik a folyók vagy patakok fölött, mert óriási árvizek zúdulnak le ezeken a vízfolyásokon s elsodornak mindent, termőföldet, falut és hidat, ha nem építették őket kellő magasságra.

Ezekből a szűk, majdnem lakatlan, erdős völgyekből lerohanó kis folyók a homokkőhegyek lábánál kijuthatnának az Alföldre, ha nem állná útjukat egy pompás vulkánosorozat. Nem is olyan nagyon régen kialudt vulkánok ezek. A Vihorlát⁹ köztük az első, aztán folytatódik a sorozat délkelet felé s Nagybánya¹⁰ fölött, mint pompás piramis koronázza az erdős hegyek tetejét az utolsó, a szabályos alakú Gutin-vulkán.¹¹

A vulkánosorozat és a homokkőhegység belső lejtője közt hosszú, mély völgy húzódik végig, Homonnától¹² egészen Máramarosszigedig.¹³ Ebbe a hosszú völgybe tévednek bele a Kárpátokról le jövő patakok s nem tudnak mindjárt az Alföldre jutni. [...] Nagyon jellemző erre nézve az Ung¹⁴ vízrendszere [...] Olyan ez, mint a vasvilla, négy vagy öt, egymással párhuzamos völgy fut le a Kárpátok vízválasztó gerincéről s ezek a hosszú völgyben egyesülnek s aztán az ungvári-kapun¹⁵ keresztül az egyesült folyó kijut a síkságra. Gyönyörű helyek ezek a kijáratok, a vulkánok meredek lejtői közt.

A vulkánok sokkal érdekesebb alakúak, mint a homokkőhegyek. Andezit-lávából vannak, tehát ugyanabból a kőzetből, amiből a Börzsönyi-hegység,¹⁶ meg a Dunazug-hegyvidék¹⁷ vulkánjai, például a bogdányi¹⁸ andezit-hegy. Változatos alakjukat részben az okozza, hogy a kemény andezit-láva váltakozik andezit-tufákkal, olyan puhább kő-

⁹ Szlovákia legkeletibb hegysége a vulkáni eredetű Vihorlát-hegység, Alsó-Zemplén és Felső-Zemplén határvonalán.

¹⁰ Baia Mare (Románia).

¹¹ A Gutin-hegység a Keleti-Kárpátok belső, vulkanikus eredetű láncolatának északi része.

¹² Humenné (Szlovákia).

¹³ Sighetu Marmației (Románia).

¹⁴ Az Ung a Laborc bal oldali mellékfolyója Ukrajnában és Szlovákiában.

¹⁵ Ungvár (Ukrajna) a régi Ung vármegye, és a mai Kárpátalja központja, ukránul Ужгород.

¹⁶ Magyarország északi részén, Pest és Nógrád megyében fekszik.

¹⁷ A Dunántúli-középhegység része.

¹⁸ Dunabogdány (Pest megye).

zetekkel, mint amilyenből a Dobogókő¹⁹ meg a Visegrádi Várhegy²⁰ van felhalmozva. A puhább és keményebb kőzetek szeszélyes váltakozása okozza azt, hogy szép, sziklás részletek is előtűnnek az erdős hegyoldalak közt.

Az andezit málladéka már kitűnő termőföld! Hisz andezit-málladékon vannak Tokaj²¹ világhírű szőlői, meg legnagyobbrészt a Hegyalja szőlői is. Andezitből vannak

Sátoraljaújhely²² hegyei is. Az andezit némileg hasonlít a bazalt-hoz, az úgynevezett piroxénandezitet többször össze is tévesztették a bazalttal. Az andezit azonban sohasem mutatja azt a gyönyörű, oszlopos elválást, mint amilyent a balatonmenti Szent György-hegyen,²³ vagy a somoskői Várhegyen,²⁴ meg az erdélyi Detunátán²⁵ látunk bazaltból. Andeziten kívül vannak riolit-lávák is. Ezek több kovát tartalmaznak, keményebbek és nincs olyan jó termőföldjük. A riolit fehér színével azonnal feltűnik s könnyű megkülönböztetni a sötét, ibolyász-szürke, majdnem fekete andezittől. Ilyen riolitból van a beregszászi hegy is, az az alacsony kis sziklacsoport, amely szigetszerűen emelkedik ki a síkságból Beregszásztól²⁶ keletre s aztán alacsony dombhát köti a fő vulkánosorozathoz. Ez az előugró, félszigetszerű magaslat nem engedi lefolyni a Szernye-mocsár²⁷ vizeit dél felé.

Amikor az Alföld felől közeledünk az Északkeleti-Felvidékhez, mindjárt észrevesszük, hogy más az Alföld jellege is itt, mint a többi részén. Ott messze, az Alföld közepén nagy városokat láttunk, a városok körül szétszórt tanyákon lakik a nép. Debrecen vidékétől keletre, északkeletre megváltozik a kép. Apró falvak sűrű sokaságát látjuk már a Nyírségen is, de méginkább Ung, Bereg és Ugocsa vármegyék alföldi darabjain. Itt ugyanis a török már nem dúlt, itt megmaradtak az ősi falvak. Hajdan az egész Alföld árvízmentes részeit ilyen sok-sok kis falu népesítette be, de sajnos, ezek a török időkben elpusztultak s a nép

¹⁹ Hegycsúcs, illetve település Komárom-Esztergom és Pest megye határán.

²⁰ A Dunakanyarban található Visegrád vára a középkorban a magyar királyok egyik legfontosabb rezidenciája volt.

²¹ A híres Tokaj-hegyaljai borvidék központja.

²² Borsod-Abaúj-Zemplén megyei település.

²³ A Balaton-felvidék egyik jellegzetes tanúhegye.

²⁴ Somoskő település Salgótarján településrésze, korábban önálló község. A somoskői vár (szlovákul: Hrad Šomoška) Somoskő fölé magasodó vulkáni csúcson található a magyar-szlovák országhatár túloldalán.

²⁵ Bucsony (Bucium, Románia) község területén található a Detunáta hegycsúcs.

²⁶ Város, járási székhely Kárpátalján (Ukrajna), ukránul: Бєpєгєвє.

²⁷ Lecsapolt terület, amely kiterjedt láp volt az egykori Bereg vármegye területén.

a városokba menekült, csak később épített tanyát a birtokára minden gazda.

Ezekben az apró falvakban még magyarul beszélnek, de már nagyrészt görög-katolikus vallásúak s mivel ezek nagyon szigorúan tartják a böjtöt s böjtben még disznózsírt sem használnak, azért más zsiradékra, olajra van szükségük. Túlnyomóan a napraforgó magjából ütik azt az olajat, amit főzéshez használnak. Emiatt temérdek itt a napraforgó s ennek óriási aransárga virága díszíti a szántóföldek, krumpliföldek, pohánka-földek mezsgyéit. Ez egészen új, az Alföld többi részén ismeretlen tájképi vonást varázsol a síkságra. Nagyon szép, virágos itt különben is az Alföld, mert itt már jóval több az eső, meg a hó, mint az Alföld közepén. Az út mellett az árkok partja valóságos virágoskert s az árok partján sorakozó napraforgók arany paszomántja keríti körül ezt a derűs képet. Amott, a napraforgók kőrői közt pedig már feltűnnek a vulkáni hegyek változatos csúcsai. Gyakorlott szem mindjárt meglátja a sok egyforma csúcsról, hogy vulkánvidék felé közeledünk.

Elmegyünk a mezőn dolgozó földművesek csoportja mellett. Csodálkozva látjuk, hogy egyszerű kis szivattyús kútból vesznek vizet, a kút minden káva és földhányás nélkül, kiáll a mezőből. Ez az úgynevezett Norton-kút.²⁸ Alsó végén zárt, hegyes csúcsban végződő, erős acélcső, de a cső falán hasítékok, ablakok vannak. Ezt a csövet csak leverik itt súlyokkal a talajba, néhány méter mélységbe, aztán rásüvegelik a szivattyút s kész a kút. Mert itt már azokon az óriási kiterjedésű törmelékkúpokon járunk, amelyeket a Felvidékről előtörő folyók építettek föl. Az Ung, a Latorca, a Tisza, a Szamos mind hatalmas nagy, lapos törmelékkúpot rakott le s ezeknek szabad szemmel alig észrevehető lejtősegein gyorsan futnak le a folyók, ma is zátonyokat építenek, árvízkor temérdek kavicsot raknak le s felduzzasztják a hegység lábánál a mocsarakat. Ilyen a Szernye-mocsár és az Ecsedi-láp.²⁹

A törmelékkúpok jól betemették azokat a kis vulkánokat, amelyek a fő sorozattól kissé távolabb törtek elő. Mezőtarpánál³⁰ látni az egyik ilyen eltemetett vulkánnak a csúcsát. Mezőkászonynál³¹ van több is. A legszebbek egyike a Királyházai-kishegy. Ugyanígy, meglehetősen

²⁸ Norton kút vagy mechanikus karos-pumpás kút: vert és fűrt kutakból szilárd anyaggal nem szennyezett folyadék kiemelésére szolgál.

²⁹ Lecsapolt terület a mai Nagyecsed közelében. Egykor az Alföld legnagyobb összefüggő mocsárvilága volt.

³⁰ Tarpa (Magyarország).

³¹ Mezőkászonny – falu az ukrán–magyar államhatár ukránjai oldalán, Kárpátalján, ukránul: Косино.

betemették a kavics- és homoklerakódások a munkácsi Várhegyet is. Ez most egészen magában, szigetszerűen áll ki a környezetéből. Meredek lávalejtői minden átmenet nélkül benyúllanak a síkság felszíne alá. Ezért volt olyan alkalmas vár építésére. Gyönyörű látvány volt a síkság felől ez a merész épületsoport, különösen amikor még a millenáris emlék turulmadara kiterjesztett szárnyaival lebegett a tájkép fölött.

De még szebb volt a várból a város felé tekinteni. Gyönyörűen fekszik Munkács³² a völgy nyílásában, ott, ahol a Latorca utat talált a vulkánok közt. Elöl látni azt a nagyszerű kaput, nekünk-örökre emlékeztető kijárást, mert ezen át özönlöttek honfoglaló magyarjaink vezéri hadai is az ígért földje felé. A kapu mögött mint kulisszák sorakoznak a Kárpátok mind magasabbra és magasabbra torlódott láncai. Sötétkecskes színük elárulja, hogy rengeteg erdő fedi őket.

Ugyanilyen szép helyen van Ungvár, az Ung folyó kijárójában; Homonna a Laborc és Nagyszőlős³³ a Tisza kijárójában. Mindegyiknek megvan az a földrajzi jelentősége, hogy a hegyvidék és a síkság kereskedelmi forgalmának vásárhelyei. Persze, a hegyvidék nagyon szegény, ezért a városok is csak kicsinyek, de annál kedvesebbek.

A vulkáni eredetű hegyek sorozata mögött elnyúló, hosszanti völgy a ruténségnek igazi hazája. Homonna, Szinna,³⁴ Nagyberezna,³⁵ Szolyva,³⁶ Huszt³⁷ és Máramarossziget helységek vannak ebben a hosszanti völgyben. Utat végig vezetni a völgyön nagyon nehéz volna, mert a Kárpátokról lejövvő folyók belevágódtak s így két folyó közt, például az Ung és a Latorca közt valami 300 m magas hágón keresztül lehetne csak utat vezetni. A völgyület legmélyebb az úgynevezett Máramarosi-medencében, Huszt és Máramaros közt, mert ebben hosszú darabon fekszik a Tisza s itt veszi föl a Tarac, Talabor és Nagyág patakot³⁸ s itt erősödik meg annyira, hogy amikor Nagyszőlősnél kilép az Alföldre, már tekintélyes vízmennyiségű, nagy folyó.

A hosszanti völgyön túl a Kárpátok homokkőhegyeinek lejtőire jutunk. A folyóvölgyek ezt a lejtőt összevagdalták, de nem egészen egyszerűen, mert hisz a homokkőrétegek ellenálló képessége nem egyenletes. A vízválasztó vonal éppen az ország halárán húzódik végig, itt

³² Város, járási székhely Kárpátalján (Ukrajna), ukránul: Мукачево.

³³ Város, járási székhely Kárpátalján (Ukrajna), ukránul: Виноградів.

³⁴ Snina (Szlovákia).

³⁵ Járási székhely Kárpátalján (Ukrajna), ukránul: Великий Березний.

³⁶ Város, járási székhely Kárpátalján (Ukrajna), ukránul: Свалява.

³⁷ Város, járási székhely Kárpátalján (Ukrajna), ukránul: Хуст.

³⁸ A Tisza jobbparti mellékfolyói.

kellene lenniök a legmagasabb csúcsoknak, ámde ez tévedés, mert a fölemelkedett tönk legmagasabb éle nem itt volt, ahol most van a vízválasztó, hanem ettől délnyugatra. Ennek a hajdan összefüggő, legmagasabb peremnek darabjai a Polonina-Runa³⁹ (1482 m), a Szolyvai-Nagy-hegy (1598 m), a Nigrovec⁴⁰ (1712 m), a Szvidovec⁴¹ (1883 m), a Pietrosz⁴² (2022 m), majd a Pop-Ivan⁴³ (1940 m). A legmagasabb csúcs valamennyi közt, a Hoverla⁴⁴ (2058 m), meg a Cserna-hora⁴⁵ (2026 m) a vízválasztón vannak, mert erre felé már megváltozik a hegység szerkezete, itt már a homokkőrétegek közül kristályos kőzetek nyomulnak a felszínre s ezzel a kép lényegesen elváltozik. A most elősorolt csúcsok vonulata és a vízválasztó vonal (országhatár) közt megint hosszú, keskeny völgyrendszer nyúlik el. Ebben folyik például az Ung legfelsőbb szakasza Uzsok⁴⁶ és Osztazsina⁴⁷ közt, aztán a Latorca legfelső szakasza. Ebben van Alsó- és Felsőverecke,⁴⁸ majd a Nagyág felső szakasza és Ökörmező,⁴⁹ a Talabor és a Tarac legfelső völgye és végül Körösmező⁵⁰ a Fekete-Tisza felső völgyében. Nagyon érdekes mélyedés ez, ezt nevezik rendszeren Verhovinának, ez a hegyi pásztorkodással foglalkozó rutének legzordabb, legszegényebb hazája.

Ezek a hegyeken járva gyönyörű erdőket látunk mindenfelé. Valamelyik magasabb tetőről körültekintve csúcsok nélkül elhúzódnó fenyőerdős hegyhátak végtelennek látszó sorozata látszik. Emberi telepet csak kivételesen pillanthatunk meg valahol a völgyekben, mert hisz mit keresne itt sok ember? A hegytetők havasi legelőin látni életet, de ilyen aránylag kevés van. Az erdők óriási területeken érintetlenül borítanak be hegyet, völgyet egyaránt. Ökörmező 450 m magasságban

³⁹ Polonina-Rúna – az Északkeleti Kárpátok határláncolatának egy csoportja az Ung és Latorca folyók völgyei között.

⁴⁰ A Máramarosi havasok előhegysége.

⁴¹ A Máramarosi havasok kisebb csoportja a Tarac és Fekete-Tisza völgyei között.

⁴² A Keleti-Kárpátok legmagasabb vulkanikus eredetű hegycsúcsa.

⁴³ A hegymászók és kirándulók egyik kedvelt helye a Máramarosi havasokban.

⁴⁴ Kárpátalja legmagasabb – és legnépszerűbb – hegycsúcsa. Manapság politikai tömegrendezvények helyszíne is.

⁴⁵ Emelkedés az Északkeleti-Kárpátokban.

⁴⁶ Uzsok (Ukrajna).

⁴⁷ A Latorca folyó Ukrajnában és Szlovákiában, a Vereckei-hágó közelében ered. Legnagyobb mellékfolyója a Laborc. Szlovákiában az Ondavával egyesülve kapja a Bodrog nevet, mely a Tisza egyik mellékfolyója. Az „Osztazsina” településnevet nem sikerült megfajteni.

⁴⁸ Községek Kárpátalján (Ukrajna), ukránul: Нижні Ворота és Верхні Ворота.

⁴⁹ Település, járási székhely Kárpátalján (Ukrajna), ukránul: Міжгір'я.

⁵⁰ Település Kárpátalján (Ukrajna), ukránul: Ясіня.

már nem igen alkalmas földművelésre. Kaszálók, legelők vannak az enyhébb lejtőkön, mert ahol lehetne is egy kevés zabot, vagy krumplit termesztani, ott is olyan gyalázatosan rossz a föld, hogy semmit sem lehet kieroszakolni belőle.

A völgyekben lenn nyomorúságos kis rutén házcsoportokat látunk. Olyan hitványak, hogy falunak sem lehet nevezni ezt a kunyhószerű csoportot. Helyenkint az erdészek készítettek szép telepeket, duzzasztott tóval, a faúsztatás végett. Vannak vadászkastélyok is, elragadóan vadregényes rengetegek mélyén! A vasutak persze életet vittek ezekbe az ősmagányokba. Kőrösmező vagy Felsőverecke stb. nagy helyek, de csakis a vasútnak köszönhetik létüket.

Ha mármost, tegyük föl, az Ung völgyén fölfelé sétálunk, a következő tájképek tárulnak elénk:

Ungvár kedves házcsoportjai a zordon várépület alatt, leterjednek az Ung folyóra. Egyik oldalon az erdős hegy, a másikon a végtelen Alföld üde, virágos rónasága. Befordulunk a szűk völgybe, északon a Vihorlát-csoport⁵¹ 1020 m magas, erdős piramisa, a csoport legdélibb vulkánja igen meredeken, merészen szökkenik a magasba, a folyó jobb, tehát északnyugati partjain. Délkeleten a 978 m magas Makovica⁵² alacsonyodó, sűrű bükkössel borított lejtősegei hanyatlanak le a völgyre. Magas folyami terasz, mintegy 150 m magasán a folyó fölött, nagy szélességben terjed ki a völgy délkeleti oldalán. Ezen a magas fennsíkszerű térségen van Nevice⁵³ vára. Kedves kis rom, a magyar erdészek már a háború előtt szép kertté varázsolták a rom környékét s mindent elkövettek, hogy ez a hely az ungváriak kedves kirándulós helye legyen.

Ókemencén⁵⁴ túl elérjük Perecsenyt.⁵⁵ Ez már benne van a hosszanti völgyben, ott ahol az Ung fölveszi a délkeletről jövő Túrját. A lejtők leszeliidülnek, a völgy sík kiszélesedik s itt van a fa-lepárló telep, a háború előtt létesült ipartelepünk, a füstnélküli lőpor előállításához annyira nélkülözhetetlen aceton végett. Néhány kis falu van még ebben a kiszélesedett völgyrészletben, csak Nagybereznánál⁵⁶ hagyjuk el ezt, hogy az igazi Kárpátok hatalmas hegyháta közé jussunk. Itt már az Ung zúgva rohan alá a meredek hegylejtők közé foglalt, szűk völgy-

⁵¹ Vulkanikus hegylánc a Keleti-Kárpátokban.

⁵² Hegy az Alacsony Beszkidékben.

⁵³ Község Kárpátalján (Ukrajna), ukránul: Невицьке.

⁵⁴ Község Kárpátalján (Ukrajna), ukránul: Кам'яниця.

⁵⁵ Város, járási székhely Kárpátalján (Ukrajna), ukránul: Перечин.

⁵⁶ Járási székhely Kárpátalján (Ukrajna), ukránul: Великий Березний.

ben, alig van hely az út és a vasút számára. Itt már látszik az a tüne-mény, hogy kemény kőzetrétegek gerincekben kiemelkednek, a puha kőzetrétegeken meg hosszú mélyedések keletkeznek s a folyók ezeket szívesen keresik föl, hogy egy-egy ilyen darabon hosszanti mélyedésben folyjanak. Az Ung is Kasztrina⁵⁷ falucska mellett ilyen mélyedésbe fordul, ugyanebben folyik egy darabig az Ung baloldali mellékfolyója, a Lyuta-patak is. [...]

Az Ung völgyében fölfelé haladva, éppen az teszi olyan változatos-sá a tájképet, hogy a völgy majd igen szűk, meredek sziklalejtők közt van, majd meg az ilyen hosszanti mélyedésben szélesebb völgysíkon, lankásabb lejtőjű hegyek közt folyik. De amint fölfelé megyünk, az Ung folyó mindig kisebb és kisebb, a hegyek mind meredekebbek és magasabbak, végre Uzsok falucska alatt valóban magas hegyvidéken képzelhetjük magunkat.

Uzsok falutól jókorát kell még a kanyargóson (szerpentinán) föl-felé kapaszkodnunk, amíg végre elérjük a 889 méter magas Uzso-ki-hágót.⁵⁸

Amikor az ember valami hágóra feljut, akkor rendesen már kíván-csian várja, hogy milyen nagyszerű látványban lesz része, amikor a másik oldal felé letekint a soha nem látott völgyekbe s az ismeretlen hegyvidékre.

Az Uzsoki-hágóra fölérve, abban a meglepetésben részesülünk, hogy nincs kilátás lefelé! Fennsíkszerű felületen vagyunk, csak jelen-téktelenül bemélyedő kis, lapos völgyek indulnak innen kétfelé is. Ma-gas hegycsúcsokról szó sincs! A környező lapos hegytetők alig 2–300 méterrel magasabbak, mint a hágó s azokat erdő borítja, a sík területe-ken pedig legelők és kaszálók vannak.

Visszatekinteni Magyarország felé érdemes! Óriási kiterjedésű hegyvidéket látunk be, de azt mind végeszakadatlan ösrengeteg borít-ja. Egyik gerinc olyan, mint a másik, kimagasló csúcsot, havas hegy-óriást hiába keresünk. Mintha megmerevedett, óriás hullámok volná-nak, úgy sorakoznak egymás mögé a tompa gerincek. Óriási sáncok, a népeket elválasztó, hatalmas bástyarendszer. Az a néhány száz ember, aki itt lakik az erdők irtatlan vadonjában, az bizony nem döntheti el, hogy hova kell tartoznia annak a hegyvidéknek. Magyarország védő-bástyája ez, kitűnő természetes határ, mert nehezen járható, gyakorlati

⁵⁷ Község Kárpátalján (Ukrajna), neve 1899-ig magyarul Kosztrina volt, később Csontosra változtatták, ma ukránul: Кострино.

⁵⁸ A Keleti-Kárpátok egyik hágója.

értelemben véve lakatlan hegyvidék s védőműre, erre a sáncrendszerre a Magyar-medencének van szüksége, úgy, mint a város lakosságának a város bástyafalára, ha a bástya alatt futó, szűk utcában cigányok is laknak. Ez a kép, az Északkeleti-Kárpátok bármelyik hágójáról visszatekinteni hazánk felé, feledhetetlenül nagyszerű s mindenki meg fogja érteni, hogy miért húzódott itt hazánknak évezredes határa változatlanul keresztül!

Az Uzsoki-hágó hármass vízválasztó csomópont. Innen indul nyugat felé az Ung és a Tiszába viszi a vizet, délkelet felé a Sztrigy,⁵⁹ ez a Dnyeszterbe ömlik, észak felé pedig a Szan,⁶⁰ ez meg a Visztulába jut, hosszú kacskaringós utazás után. Ki lehet keresni azt a kis dombot, éppen az ország határán, amelyen magányos fa áll s amelyről három felé folynak le a vizek. [...]

Az Uzsoki-hágón túl már Lengyelország területén járunk. Mostanában nagyszerűen föllendült ez a vidék, mert elsőrangú sívidék. Kitűnő turista-centrumok épültek, s

mivel télen hó van elég, nagyszerűen lehet ezen a fennsíkszerű területen hatalmas távolságokat összecsúszkálni.

Amit az Uzsoki-hágó felé tett utunkon tapasztaltunk, ugyanazt láthatjuk, ha a

Laborc völgyén megyünk föl a 602 m magas Lupkovi-hágóra.⁶¹ Itt is vasút vezet át. A hegyek alacsonyabbak, a hágó könnyebb és rajta túl megint magas, fennsíkszerű terület van, ameddig a szem ellát. Legalacsonyabb a hágók közt a Dukla-hágó⁶² (502 m). Olyan meneteles, olyan könnyű hágó, hogy hadsereggel a budai Svábhegyen keresztülhatolni valószínűleg nehezebb feladat volna, mint a Dukla-hágón áttörni. Ez a hágó nekünk szomorúan emlékezetes, mert 49-ben ezen átnyomult a mindent lehengerlő, orosz hadsereg hazánk területére.

Munkácsról a Latorca völgyén megint majdnem ugyanilyen az út. Szolyvánál érünk a nagy völgytárgulatba s itt szép üdülőhelyek fognak kifejlődni, mert bájos kis medencének mondható sűrű erdőkkel fedett meredek lejtőjű völgyek között. Volt itt már a háború előtt több fürdő és üdülőhely, mert itt több ásványvíz-forrás fakad föl. Szolyván, aztán tőle keletre Hársfalván, északra Luhin⁶³ és Polenán,⁶⁴ nyugatra Kékes-

⁵⁹ Folyó Romániában, Erdélyben.

⁶⁰ Folyó Ukrajnában és Lengyelországban.

⁶¹ Hágó Szlovákia és Lengyelország között.

⁶² Hágó Szlovákia és Lengyelország között.

⁶³ Község Kárpátalján (Ukrajna), ukránul: Лур.

⁶⁴ Község Kárpátalján (Ukrajna), ukránul: Поляна.

füreden,⁶⁵ mindenhol kitűnő ásványvizek fakadnak s fürdőhelyek létesülnek. A háború előtt ezek egyszerűek, kezdetlegesek voltak, a cseh uralom alatt valószínűleg fölfejlődtek, de az nem a csehek érdeme. A turistáskodás és az üdülőhelyek föllendülése az utolsó 20 év általános jelensége, hazánkban is, meg a külföldön is. [...]

Szolyvánál a vasút elhagyja az országot és a Latorca mellékpatakja, a Vica-patak völgyén a Lavocsnei-hágón⁶⁶ visz s alagúttal fúrja át az országhatárt. Az országút szintén nem a Latorca-völgyén, hanem Luhi és Polena felé, a Pinye-patak völgyében halad a Felsőhrabovici⁶⁷ üveghuta felé, aztán alacsony hágón át Vezérszállásnál⁶⁸ visszatér a Latorca völgyébe, hogy aztán Alsóvereckén keresztül elérje a 841 m magas Vereckei-hágót.⁶⁹ A hágóról széttekintve, ugyanaz a kép tárul elénk, mint amit az Uzsoki-hágóról láttunk. Elképzelhetjük honfoglaló őseink meglepetését, amikor a Sztrigy völgye mentén, az unalmas hátságon fölfelé hatolva, elértek a hágóhoz, illetőleg a hegyhát pereméhez és lepillantottak a Latorca mély völgyére s azon túl a hatalmas, erdős hegyek félelmes kulisszáira.

Az országút azért nem megy át a Latorca völgyében, mert az igen meredek lej tők közé befoglalt, majdnem járhatatlan völgy. Ez talán az egész felvidék legvadabb, legfestőiesebb részlete.

Innen délkelet felé már magasabb hegyek következnek, különösen az országhatáron. A Borsova-patak felső medencéje a legszebb erdővidék. A patak völgyében vannak falvak, de a Borsova völgye, meg a Nagyg-patak völgye közt a széles homokkőhegyvidéken egyetlen falu sincs, teljesen lakatlan rengeteg labirintikusan szerteágazó kis völgyekkel.

A Nagyg völgyén juthatunk föl a legigazibb Verhovinára, Ökörmező tájékán. Nagyon zordon, nagyon elzárkózott, nehezen hozzáférhető vidék ez. De Lengyelország felől könnyű idejutni, ez volt az oka, hogy a világháborúban itt olyan orosz katonatömegeket lehetett benyomni a határon, hogy a hazánk felől nehezen idejutó, vitéz seregünk igen véres harcok árán sem tudta föltartóztatni az özönvízszerűen benyomulókat. Csak amikor ők is elvesztették a szoros kapcsolatot hazájukkal a szűk völgyek rendkívül nehéz közlekedése miatt, akkor sikerült őket szét-

⁶⁵ Község Kárpátalján (Ukrajna), ukránul: Синяк.

⁶⁶ Kárpátalja és Lemberg megye (Galícia) határa.

⁶⁷ Hrabová Roztoka (Szlovákia).

⁶⁸ Község Kárpátalján (Ukrajna), ukránul: Підполоззя.

⁶⁹ Az Északkeleti-Kárpátok egyik legfontosabb hágója, történelmi emlékhely.

szórni s a beözönlöttek közül nagyon kevesen látták viszont fatornyos hazájukat.

A Nagygörgő rendkívül szűk, de egyhangú völgye Husztnál torkol bele a Tisza medencéjébe. A Talabor és Tarac völgyéről csak ugyanazt mondhatjuk, mint a Nagygörgőről. Ezeken át is feljuthatunk a Verhovinára s csodálkozni lehet rajta, hogy a hosszú, unalmas, de szűk, erdős völgyekben megtett, 30–40 km-es út után egyszerre sokkal sűrűbben lakott, magas medencékbe jutunk.

És itt már vannak olyan csúcsok, amelyek a fák felső határán, 1600–1700 méteren is túl emelkednek. A „csúcs” szót ugyancsak kevés érdemli meg, de az eddigi egyhangúság után már ezek is felüdítő, lelkesítő látványt nyújtanak.

Az országhatár most Técsőtől⁷⁰ fölfelé a Tisza egészen a Visó⁷¹ torkolatáig. A határ itt elhagyja a Tiszát és keletnek, a Pop-Iván csúcson keresztül egyenesen a vízválasztónak tart, úgy hogy a Fekete-Tisza és baloldali mellékfolyója, a Fehér-Tisza visszakerültek hazánkba. A Fekete-Tisza völgyén fölfelé jut föl a vasút a nevezetes Körösmézei-hágón, a 931 m magas Tatár-hágótól délre. Az országút a Tatár-hágón át vezet. Körösmező 652 m magasán a tenger fölött nagyszerű vasúti ipartelep, valóságos civilizáció-oázis a végtelen rengetegben.

A Fehér- és Fekete-Tisza egyesülése alatt van Rahó.⁷² Bizonyosan nevezetes turista-telep lesz, mert innen lehet a Pop-Iván 1940 m magas csúcsát legkönnyebben megmászni, de ez a csúcs még az országhatáron van, aligha lesz kellemes az oláh határőrökkel érintkezésbe kerülni. Egészen a mienk a Hoverla alacsonyabbik csúcsa, a magasabbik meg a magyar–lengyel határon van, tehát otthon vagyunk rajta [...].

⁷⁰ Város, járási székhely Kárpátalján (Ukrajna), ukránul: Тячів.

⁷¹ A Tisza bal oldali mellékfolyója.

⁷² Város, járási székhely Kárpátalján (Ukrajna), ukránul: Рахів.

A latin tudásunk jóformán elveszett, de vannak kifejezések, amelyeket ettől függetlenül ismerünk, az örökségünk része. Ilyen a „gens fidelissima” [a leghűségesebb nép] is. A hagyomány szerint II. Rákóczi Ferenc fejedelem nevezte így el a történeti Magyarország északkeleti szegletében élő ruszinokat. Még ezt sem tudjuk pontosan. Nyelvüket, szokásaikat meg tudták őrizni a Kijevi Rusz idejétől napjainkig. Ma a nagyvilágban lengyel, szlovák, ukrán, magyar, román és szerb területen, valamint a távoli diaszpórában élnek, önálló nemzeti mivoltukat Ukrajnán kívül lényegében minden országban elismerik. Ha egy ruszin népmesében azzal találkozunk, hogy Mátyás király eredetileg szegény ruszin gyerek volt, s innen küzdötte föl magát a királyságba, nehogy kisajátítást kiáltsunk és felháborodjunk. Hogy mi szunnyad az idő méhében nem tudjuk a maga teljességében kibogozni, de a múltat fellapozni és a jelenbe beletekinteni, varázsgömb nélkül, ez a könyv talán megfelelő.

ISBN 978 963 693 792 8

9 789636 937928

4000 Ft